

Nyelvtudományi Közlemények

Szerkesztő:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

---

93. kötet 1—2. szám

Budapest, 1992—1993

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

BÁNRETI ZOLTÁN

HONTI LÁSZLÓ

MIKOLA TIBOR

RÉDEI KÁROLY

SZENDE TAMÁS

SZIJ ENIKŐ

Szerkesztő:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE

1014 BUDAPEST I., SZÍNHÁZ U. 5-9.

I. EMELET. 1250 BUDAPEST PF. 19.

Készül az MTA I. osztálya támogatásával.

Terjeszti a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete. Megrendelhető és
megvásárolható a szerkesztőség címén.

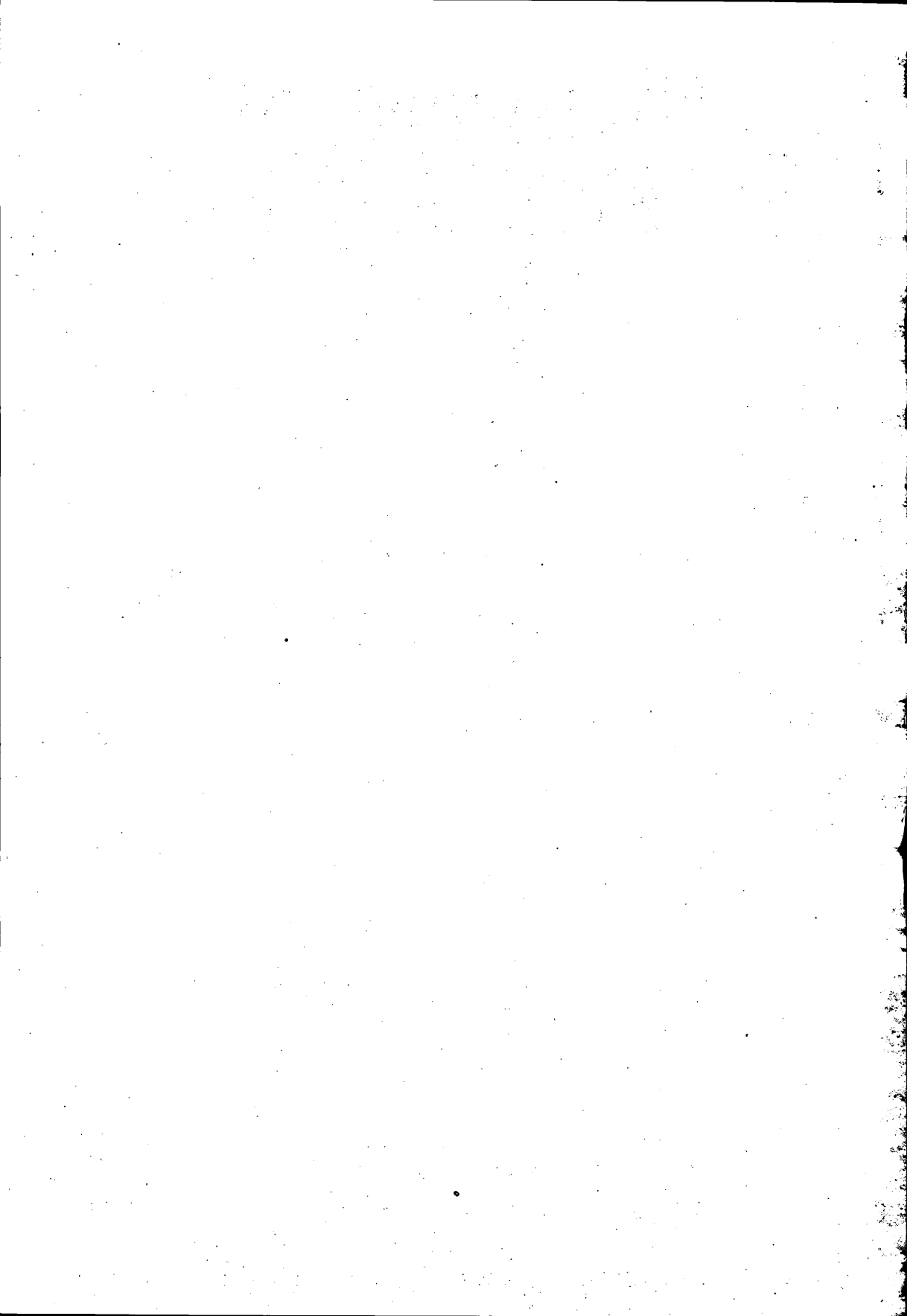
MNB 232-90173-1738.

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTŐ:
SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

KILENCVENHARMADIK KÖTET

BUDAPEST
1992—1993

A szekvencia időszerkezetének torzulása a köznyelvi beszéd 'lazítási' folyamataiban

0. A tanulmány célja, hogy számot adjon elsősorban a beszéd időstruktúrájának arról az aspektusáról, amelyben a közlemény hangtani értelemben vett szerkezete az idő függvényében és — másfelől — a specifikus tartamviszonyok e szerkezet függvényében egymást kölcsönösen alakítják. Mivel úgy tekintem, hogy az említett kölcsönhatások a szekvenciák fonológiai alapalakjainak ideális artikulációs képviseleteihez viszonyítva a szegmentumsor torzításaiban, közelebbről leníciós — vagy ahogy nevezni fogom — 'lazítási' folyamataiban jutnak érvényre, két problémát is valamelyes részletességgel tárgyalni kell: (i) a fonológiai alapalak leírásáét és (ii) a 'lazítás' fogalmáét.

Mint az időszerkezettel kapcsolatos célvetésből azonnal látható, a két tényezőt: (i) a hangtani szerkezetet és (ii) az időtartamot egymástól nem függetlenül kezeljük, még ha elvileg mindkettőre külön, magas absztrakciós szinten, a két dolgot egymással közvetlenül kapcsolatba nem hozó definíciót lehet is adni. Mind a közlemények mint elemi összetevők lineáris és nem lineáris konkatenációjú sorozatai, mind pedig az idő(tartam) mint eseményeknek az eseménytéren belüli abszolút rendezőelve megragadható a másik egyidejű feltételezése nélkül, azonban a beszédkommunikációt a kettő szükségszerűen együtt alkotja.

A jelzett aspektus valójában parttalanul széles tematikát takar. E tematikát itt azzal határoljuk körül, hogy nem foglalkozunk velük, hanem eleve adottnak vesszük a lehetséges magyar nyelvű beszédközlemények izolált, torzítatlan ejtésű változatait. Ez a korlátozás — természetesen — mélyen fekvő, súlyos elméleti problémákat vet felszínre, amelyeket majd röviden szintén érintenünk, de legalábbis jeleznünk kell. Az említett szűkítéssel a dolgozat célja tehát így fogalmazódik meg: azoknak a rendszeres ejtési sajátosságoknak a leírása, illetőleg rendszerbe foglalása, amelyek eltérő nagyságrendű közlési szakaszokban egy, a megfelelő fonológiai keretben ábrázolt kiindulási alapformán, a normatívnak tekintett ejtés tolerancia sávjában, a köznyelvi beszédben végbemennek. Vizsgálataim körét és részben jellegét is a következő példán illusztrálom. Egy *s_i* beszédhelyzetben, amelyben

négyszótagos között előre megadott közléstárgyról van szó, egy bizonyos érvelés merev, szenvedélyes elutasításaként az egyik résztvevő a nyomatékos *Szóval nem!* mondattal mint önálló, lezárt közlésegyiséggel adja meg a maga válaszát. Az elemzést a beszédközlemény makroszkópikus szegmentális fonológiai leírására korlátozzuk. Így eltekintünk a közléshelyzetre vonatkozó, a tartalmi (kontextuális, jelentéstani, pragmatikai), grammatikai, szupraszegmentális fonológiai, fonetikai stb. ismérvek alkalmazásától. Ekkor a *Szóval nem!* közlemény a

(1) /#so:vál# #nem#/

formát ölti. Fontos megjegyezni, hogy ennek a formációnak ilyen alakban való lejegyzésével voltaképpen további, kimondatlan kikötéseket vezetünk be. (i) Feltételezzük, hogy van a szegmentális fonológiai egységeknek és az őket összefűző viszonyoknak egy adott, véges halmaza, amely meghatározható, és éppen a fenti leírásban szereplő egységek azok, amelyek a nevezett közleményt adekvát módon tükrözik. Tehát hogy a magyarban vannak rövid és hosszú magánhangzók, legalább két fonemikus értékű nazális mássalhangzó, hogy csak szóhatárjegy szerepel ebben a szekvenciában, más fonémahatárjegy nem, és így tovább; emellett, hogy a szegmentális tagolás egyáltalán hiteles, holott egyébként csupán egy lehetséges, gyakorolt változata a fonológiai elemzésnek, és kizárólagossága vitatott (vö. Griffen 1981). (ii) Az adott forma egyáltalán kiindulása lehet az ejtésbeli megfelelőnek, és nem (csak) a végpontja egy levezetésnek, amely az ejtési alakból indul ki. A levezetések az ellenkező kezdőpont és irány megválasztásával ugyanis nem feltétlenül azonos lépéseket foglalnak magukban (vö. Eliasson 1981). (iii) Kirekesztjük végül az elemzésből mindazokat a fonetikai szabályokat és folyamatokat, például az [l], illetőleg az [dl] szakasz nazalizálódását és általában az igazodás minden esetét, amelyek akár egyetemesen, akár nyelvspecifikus módon az ejtésképletet közönséges, lento közlésmódban is automatikus szabályossággal formálják; ez utóbbiak: az igazodási szabályok ugyanis — képletesen szólva — egy (szub)szegmentális programozó automatában rögzítve vannak (vö. Vértes O. 1958; Elekfi 1968), és jelentésselkülönítő szerepük nincs.

Az (1) alatt szereplő leírás fonológiailag ugyan sokat, fonetikailag azonban önmagában közvetlenül szinte semmit nem árul el a szóban forgó beszédközleményről. A ferde vonalak között feltüntetett szekvencia csupán alapjául szolgál annak a szekvenciának, amely akusztikai jelek sorozatában valósul meg az ejtés nyomán. Azzal az ejtési változattal, amely a legszorosabban követi a közlemény (1) alatt megadott fonológiai alapalakját, ugyanis a helyzet a következő:

(2) [so·val nem]

A hangfelvételen viszont ez az ejtési alakzat legjobb esetben is csak nyomaiban ismerhető fel, és csak annak, aki anyanyelvként beszéli a magyart. Amit hallunk, pontosabban amit egy idegen ajkú, magyarul egyáltalán nem tudó hallhat, a fentiek egy „elferdített” változata, durva átírásban:

(3) [[sa'nəm:]]

Minden további nélkül belátható, hogy a (2) és a (3) egyfelől egymással összetartozik, hiszen mindkettő az (1)-vel és csakis az (1)-vel áll — halmazelméleti terminusokban kifejezve — a kölcsönös megfelelés, egymásra való leképezés viszonyában, másrészt, hogy (2) és (3) valamilyen módon egymásból következik. Különbségük pedig ejtési programjaik különbsége. Úgy tűnik, hogy a (3) alatt írt változat [[a]] szakasza a (2) képlet egy négy tagú, nem önálló szekvenciaszakaszának a képviselőjében jelenik meg:

(4) [o·val] ↔ [[a]]

és hasonlóképpen:

(5) [m] ↔ [[m:]]

míg a (4) alatt jelzett megfelelés a [ ]-es forma, addig az (5) alatti a [[ ]] oldal javára látszik „artikulációs többletet” mutatni, mindenesetre anélkül, hogy (1) ↔ (2) és (1) ↔ (3) megfelelések azonos volta a különbségekkel megszűnt volna. Tény azonban, hogy (1) a (3)-ból nehezebben tárható fel, mint (2)-ből, minthogy — a (4) alatti megfelelésből kiolvashatóan — a [[a]] egyszerre négy fonemikus szegmentumnak az artikulációs foglalatja, és elvileg $2^4=16$ elemi döntést tesz szükségessé az azonosításban, míg a (2)-ben szereplő [o·val] szakasz azonosítása önmagától adódik, egyetlen döntés alapján. Annak a kikötésnek megfelelően, hogy (2) közelebb áll a fonológiai alapalakhoz, (3)-t kell levezetnünk (2)-ből: ((1) → (2) → (3)), amely derivációs lánc a hallgató szempontjából (3) →→ (1).

(3) a (2)-ből csak meghatározott feltételek fennállása esetén jöhet létre, olyan szabályok érvényesülése mellett, amelyek ezek a feltételeket kifejezésre juttatják. Meg kell tehát mondanunk, hogy (i) tulajdonképpen minek kell történnie hangtanilag (2)-vel ahhoz, hogy a (3) alatti artikulációs változatát vegye föl, valamint — ha tudjuk —, hogy (ii) maga a módosítás miből következik.

Az (1) által determinált (2)-höz a levezetésben hozzá kell tennünk — nevezzük Fónagy (1971) 'kettős kódolás'-elméletének szóhasználatával így — torzítási szabályokat, amelyek a változtatásokat létrehozzák. Adott esetben az említett mozzanatok figyelembevételével a *Szóval nem!* mondat realizációjának leírása így alakul, ld. (6) és (7):

- (6) (i) [s(o·val)] ←--- <e; 'discourse modifier' pozíció>
           ↓
           LEN(szekvenciazsugorítás)
 (ii) [[sa]]
- (7) (i) ['nɛ(m)] ←--- <frázishatár + szünet; hangsúly>
           ↓
           FORT(nyújtás)
 (ii) [['nem:]]

A jelek és a minősítések magyarázata a következő:

- / / azt jelöli, hogy a virgulák között szereplő egységek fonológiai kategóriához tartoznak, közöttük a betűk fonemikus egységek szimbólumai;
- [ ] az 'első fokú', azaz a fonológiai reprezentációhoz közeli, az ejtésben lehetséges (általában az izolált, de nem minden ejtésben így előforduló) normatív, torzításmentes, kontextusától és a szupraszegmentális tényezőktől függetlenített, önálló frázisegységet képviselő, 'lento' fonetikai reprezentáció, amelyet a fonológiai alapalak közvetlenül meghatároz;
- [[ ]] torzított fonetikai reprezentáció;
- ( ) az ejtési alakzatnak az a szakasza, amelyet egy torzítási folyamat közvetlenül érint;
- < > a torzítás forrásául szolgáló tényező(k);
- xxx [= kurzív írásmódú forma] a közlemény szabályos helyesírás szerinti grafikai képe;
- a levezetés ténye és iránya: a nyíl bal oldalán szereplő entitás a nyíl hegye felőli entitássá változik;
- annak kifejezése, hogy a levezetés egy (vagy több) közbenső lépéssel történik;
- egy változást előidéző ok fennállásának és a ráhatásnak a jelzése: a nyíl a hatás forrása felől mutat a hatást elszenvedő entitás irányában;
- a ráhatás két (vagy több) lépésben következik be;
- § szótaghatár;

LEN és FORT: a torzítás alaptípusai: LEN[ition] = 'lazítás' és FORT[ition] = 'feszítés', mellettük körzárójelben a torzítás (al)típusa, például FORT(nyújtás) = olyan feszítés, amely egy vagy több szegmentum ejtésének relatíve nagyobb időtartamában valósul meg;

lento és allegro: a teljes, torzítatlan, illetőleg nem teljes, torzított közlés-mód metaforái, közvetett utalással tempóhatásokra.

Ennek megfelelően 6(i)-ben <e> azt fejezi ki, hogy a [[sa]] ejtési alakzat magánhangzójának 'illabiális' jegye a szekvencia későbbi szakaszán, erősen nyomatékos szótagban megjelenő [[e]] — amely maga is nagymértékben illabiális — hatására alakult ki. Ugyanitt a 'discourse modifier' pozíció jelentése az, hogy a *szóval* mint határozószó — ellentétben az azonos fonemikus egységeket magában foglaló ragos főnév megfelelőjével — nem tartozik szerkezetileg ahhoz az egyszavas mondathoz, a *nemhez*, amelyet bevezet, hanem arra mint kommunikatív kapcsolóelem vonatkozik. 7(i)-ben a torzítás forrásai a frázisszerkezet mutatói, illetőleg egy szupraszegmentális jegy intenzív képviselője.

1. A magyarra vonatkozólag mindmáig kevés olyan vizsgálat van, amely rendszeresen foglalkozna spontán beszéd nagyobb tömegű anyagának hangtani jellemzőivel. Bizonyos értelemben kivételnek számítanak tehát azok a munkák, amelyek legalább egy-egy vonatkozásban vesznek alapul teljes korpuszt alkotó spontán nyelvhasználati anyagot (l. például az alakváltozatok eloszlásviszonyára G. Varga 1968; egyes hangtípusok ejtésének változási tendenciáira E. Abaffy 1975, Fónagy–Fónagy 1971; a szünetidőtartamok alakulására Hegedűs 1953; a folyamatfonológiai vonatkozásokra l. pl. Kerek 1977, Vogel 1987; bizonyos elemi összetevők eloszlásviszonyaira Szende 1973). Pedig az ilyen bázisú kutatások tudományos jelentősége vitathatatlan; egyéb hasznai mellett megóvták vagy megóvhatják a tudományszakot az elméleti efemerikák csábításaitól, valamint attól a helyzettől, amikor a kutató nyelvi intuíciója és a hitelesítő bázis egybeesik. Az igazi elvi és módszertani problémák azonban nem az imént megfogalmazott célvetés tudományos előtörténetének foghíjaiból adódnak, hanem — gondolom, elsődlegesen — a vizsgálati anyag végtelennek tetsző abundanciájából, másfelől általában a metodika készletének nagyfokú hiányosságából. Az alábbiakban ezeket a problémákat érintem.

1.1. Mit tekintünk elégségesen informatív, egyszersmind kellőképpen hiteles anyagnak a tényleges ejtési állapotok fölmérése céljából? Ezt a kérdést a hályogkovács naiv biztonságával a lehető legegyszerűbben válaszoltam meg

az eljárás megválasztásával. 1986 őszén négy 20 és 22 év közötti értelmiségi fiatal, három leányt és egy fiatalembert beszéltettem — közéjük ültetve egy 43 éves, szintén értelmiségi férfit — az MTA Nyelvtudományi Intézetének siketszobájában két teljes órán át. Valamennyien tudták, hogy rögzítjük a beszélgetést, egyébként azonban csak annyi irányítást kaptak, hogy a megállapodásunk szerinti tárgyról kezdjenek beszélni. Az életkorbeli korlátozást kiegészítette egy másik is. Mindegyik fiatal tanárszakos, tehát „hivatásos beszélő” volt. Úgy találtam ugyanis, hogy éppen a gondosabb ejtésük révén jutok reprezentatív mintához: az artikulációs normák szigorúbb követése jobban kiszűri az esetlegességeket. Ami a rostán fennmarad, megbízhatóan tükrözi a valóságos helyzetet az ejtés feltárandó törvényszerűségei tekintetében. Nem vált be azonban az a számításom, hogy a környezet és a mikrofonok szembeszökő jelenléte a gondosan fogalmazott, stilizált artikulációjú beszédprodukcióna fogja serkenteni a kísérleti személyeket. A résztvevők a beszélgetés (és a nézetkülönbségek felszínre kerülésének) első percei után tökéletesen megfeledkeztek a körülményekről.

A hanganyag — szóról szóra és hangról hangra való azonosítás alapján — mintegy kétezer, nagyjából ötven olyan típusba tartozó jelenséget tartalmazott, amelyeket semmiféle szabály vagy leírás nem ismer, illetve nem tárgyal.

1.2. Milyen szisztematikus, hangtani és általában nyelvi kategóriákkal összevetésben lehet és kell tárgyalni azokat a jelenségeket, amelyeket a regisztrátumok elemzésre felkínálnak? A hagyományos megközelítések metodológiájának elméleti hiányhelyei úgy tüntetik föl a helyzetet, hogy számottevő módszertani újításokra van szükség.

Mint a bevezetőben hozott példa mutatta, minden jelenséggel kapcsolatban tisztában kell lennünk a torzítás valamely típusát hordozó egység fonológiai képletével. Minthogy ennek a megállapítására — részben azért, mert a fonológiai alapalak [underlying/phonological representation] éppen megválasztott deskripciója elméletfüggő — nem találunk könnyen és megbízhatóan forgatható eszközt (a nehézségekre lásd például Kenstowicz–Kis-seberth (1977) a hagyományos elemzés ellentmondásosságát elemző szemléjét), a feldolgozás céljaira azt a bizonyos tekintetben elemző-leíró megoldást választottam, amelyet a bevezetésben használt példa a / /, [ ] és a [ ] jelmagyarázatában röviden definiál. Mivel a dolog nem intézhető el ennyivel, és mivel a vizsgálatból levont következtetések egyike éppen az lesz, hogy megoldási javaslatot körvonalazzak a fonológiai alapalak valóságosabb meghatározására vonatkozólag, e kérdés egyes részletei külön is, az **1.4.** és az **1.5.** pontban, elő fognak kerülni.

Ha nem nyomozunk is tovább azoknak a hangtanon kívül eső determinánsoknak az irányában, amelyek szerepet kapnak az artikulációs alak-

zat végső megformálásában, számolnunk kell a beszédkommunikáció teljes tartományának rekvizitumaival. A torzítások motívumai között több akad ugyanis, amely egy-egy lazítási vagy feszítési folyamattal közvetlen kauzális viszonyban van. Ezt illusztrálta a (6i) és a (7i) alatti példa.

1.3. Milyen ismeretelméleti csapdákat kell elkerülnünk ahhoz, hogy megbízhatóan tekinthető megállapításokra jussunk? Ez a kérdés szorosabb értelemben módszertani, mint az 1.2. pontbeli.

1.3.1. A vizsgálat stratégiája mindenekelőtt megoldhatatlannak tetsző ismeretelméleti dilemmát rejt. Amennyiben e vizsgálatokat az artikuláció bizonyos folyamataira akarjuk építeni, ezt azonban úgy, hogy a legcsekélyebb mértékben se avatkozzunk bele a spontán beszédprodukcióba, eleve lemondunk azokról a klasszikus eljárásokról (palatográfia, áramlási és nyomásviszonyok regisztrálása, elektromiográfia, és így tovább), amelyek első kézből származó adatokat szolgáltatnának arról, hogy mi történik a beszédképzés folyamán. Magyarán, vállalnunk kell annak az ódiúmat, hogy az akusztikus jelben, és csakis abban keressük az artikuláció jellemzőit. A dilemma pontosabban a következő tényekre terjed ki.

1.3.2. A beszéd elemzésével foglalkozó ágazat bizonyítottan tekintheti az artikuláció és az akusztikai folyamatok szoros, kauzális összefüggését, amelyre a fonológiai elemzés támaszkodhat (l. elsősorban Fant 1960). A fonológiák — legalábbis a legújabb időkig — apriorisztikusan fogják fel és abszolút módszertani elvként alkalmazzák, hogy a fonológia entitásai fiziológiai-akusztikai-percepciók objektumokkal korrelálnak (vö. Jakobson-Fant-Halle (1952) mint ennek az elvnek tételes kidolgozását, illetve Postal (1968) 'természetességi kikötés' [Naturalness Condition] fogalmát). Tudjuk másfelől azt is, hogy eltérő artikulációs mechanizmusok adhatnak közelítőlegesen azonos akusztikai végeredményt, így különféle szájjüregi rezonátoralakzatok kombinációjával is létre tudunk hozni azonos magánhangzókat, lényegében kompenzációs jellegű képzésformákkal, mint már Jespersen (1904. 113–20) megállapította.

1.3.3. Az auditív elemzés eleve preconcipiált mihelyt nyelvi jelek azonosításáról van szó, mert az észlelés folyamata nem független a jelfeldolgozás további lépéseitől. Így például a *madzag* szót visszafelé lejátszva a hangszalagról, a helyes irányban természetes hallási élmény számára egyetlen szegmentumként azonosított [dz]-t fordított sorrendben [z] + [d] hangkapcsolatnak halljuk (ismeretesen ez korai és fontos érv volt az affrikáták hangkapcsolatként való felfogása mellett, vö. Kázmér 1961); és hasonló tapasztaltam a szótagszámmal kapcsolatban a magánhangzóredukció, illetőleg a kihagyás nem egy esetében.

1.3.4. Részletek érintése nélkül és a mégoly indokolt érvelés elhagyásával, a megoldás a fenti kérdésekben az volt, hogy mind az **1.3.2.**, mind az **1.3.3.** pontban felvetettekkel eleve úgy számoltam, mint az ismeretszerzés adott esetben elkerülhetetlen deficitjeivel, hitem szerint jelentéktelen vonatkozásban kockáztatva egy-egy adat teljes megbízhatóságát. Megdönthetetlen szükségszerűségnek tekintettem ugyanis, hogy a beszédanyag mentes legyen mindenfajta külső beavatkozástól. Emellett javítani igyekeztem az adatok helyes értékelését avval, hogy a hangszerkezetében nehezen azonosítható változatokat a teljes alakra hozva leírtam, majd az összegyűjtött szavakból mondatokat képeztem, és izolált ejtésű változatban felolvastattam a kísérleti személyekkel. A torzított és a teljes változatok párpai fontos helyeken bizonyultak nélkülözhetetlenek a tipológiai értékelésben is.

1.4. Mi legyen azonban végső soron az összevetés egyik oldalán megjelenő, teljes forma fonológiai megfelelője, a nyelvi jel (egy szóalak), amelyet az előbbi a realizáció tartományában következetesen és hiánytalanul, mindenféle torzítás nélkül képvisel?

A kérdés a maga teljes bonyolultságával a tudományszak történetében a generatív fonológia (vö. Chomsky–Halle 1968) és általában az úgynevezett folyamatfonológiák megjelenésével tárult fel. Az elemek feltárását és rendszerezését célul tűző, úgynevezett taxonomikus fonológiákkal szemben ugyanis ezekben az irányzatokban a kutatás az alábbi kérdések körül forog. (i) Milyen módon, mely elemekből és milyen szabályok működése révén alakul ki egy szóalak teljes fonológiai képlete. (ii) Mi az a leírási mód, amely kifejezi az adott szóalak összetartozását a szóalak elemeinek (morfémáinak) más szóalakokban föllelhető változataival? Továbbá, (iii) a meghatározandó fonológiai alapalakkal [underlying vagy phonological/phonemic representation] szemben támasztott további követelmény az is, hogy abból a tényleges ejtési alakzatnak [surface vagy phonetic representation] következetes formában levezethetőnek kell lennie. Végül — (iii)-mal összefüggésben — (iv) a fonológiai alapalak csak (szabályok útján) nem jósolható információt tartalmazhat.

Az alapalakkal kapcsolatos felfogások némelykor szikrázóan ellentétes sokfélesége elkerülhetetlenné teszi a legalább néhány markáns irányzatra kitekintő összegzést.

1.4.1. A standard elmélet megjelenése után a fonológiai alapalak meghatározásának kérdése nyitott maradt, illetve újra nyitottá vált a fonológiai irányzatokban. Bár közismert, szó szerint idézem a generatív fonológia idevágó felfogásának azt a két kulcsmondatát, amelyek szinte minden további vitának és kritikai gondolatmenetnek a kezdőpontját kijelölik, és amelyek egyszerre világitanak rá a standard elméletnek (i) az autonóm fonemikus

szint meglétével kapcsolatos tagadó álláspontjára, valamint (ii) (grammatikai természetű) szabályok szükségét valló felfogására a lexikon egységeinek felépítésében: “[W]e propose that each item in the lexicon be represented as a two-dimensional matrix in which the columns stand for the successive units and the rows are labeled by the names of the individual phonetic features. We specifically allow the rules of the grammar to alter the matrix, by deleting or adding columns (units), by changing the specifications assigned to particular rows (features) in particular columns, or by interchanging the positions of columns” (Chomsky–Halle 1968. 296). A generatív fonológiának a mögöttes vagy alapul szolgáló [underlying] reprezentációval kapcsolatos konkrét eljárását — csupán a szemléletes felidézés végett az SPE és egyik közvetlen előzménye, Chomsky (1964) két példáján mutatom be. Az illusztrációhoz megjegyzendő: a generatív fonológiában a módszertani elv ismeretesen az, hogy a konkrét formák, azaz a fonetikai reprezentációk alapul szolgáló formákból vezetődnek le, és mivel a levezetésekben az egyszerűség föltétlenül követendő maxima, az egységek leírásában a paradigmaticus összefüggéseknek benne kell lenniük. A gyakorlatban ez a következőt jelentette. A *divinity* és a *divine* kétségtelenül összetartozik, hiszen a *divinity* a *divine* származéka; ha azonban összetartozásukat az /aj/ → /i/ levezetéssel akarjuk kifejezésre juttatni, és másfelől a *vary/variety* párban, amely hasonló összetartozást mutat, az ellentétes irányú levezetést, vagyis /i/ → /aj/-t vagyunk kénytelenek föltenni a származtatás ellentétes iránya miatt, akkor egyszerre két, ellentétes irányban működő szabályt állapítunk meg. Ez ellentmond a leírás egyszerűségével szemben támasztott követelménynek. A nehézség elhárulni látszik, ha a közös töben /i:/ meglétét feltételezzük, amely egyik esetben — rövidüléssel — [i], a másik esetben — diftongizálódással — [aj] alakban realizálódik (az eljárásra l. különösen Chomsky–Halle 1968. 295–8.) Ha azonban következetesen folytatjuk a fonológiai értelmezésnek ezt a vonalát, akkor a *right/righteous* szópárban a tőalakot /ri:xt/-nek kell felírunk. Így viszont nemcsak az a nehézség fog adódni, hogy a *t* előtti mássalhangzó soha nem hangzik [x]-nak, hanem hogy ilyen elem az angol hangrendszerben egyáltalán nem is létezik (az SPE felfogásának általános problémájaként erre l. Kiparsky 1968/74, a szóban forgó alakzatok kritikai elemzésére l. Sommerstein 1977. 211–212; Vennemann 1986. 5–7).

A generatív fonológia által adott képlet fenomenológiai féloldalassága sarkallta elsősorban a természetes generatív fonológiát a bírálatra és az újraértékelésre.

1.4.2. A standard elmélet a természetes generatív fonológiában [Natural Generative Phonology] olyan bírálatra talált, amely maga is a standard elmélet koncepciójában fogant. Abban az értelemben mindenképpen, hogy a természetes generatív fonológia is elfogadja a disztinktív jegyeket a meghatározó,

elvont fonéma szint alatti összetevőkként, emellett elfogadja és mértéktartóbban ugyan, de alkalmazza az újraírási szabályokat, mindenesetre a fonológiai alapalak elvontsági fokának erős korlátozásával (vö. Hooper 1976 passim, különösen 13).

Legyen a koncepcióra a példa a latin-amerikai spanyol *crecer* ige, amelyet ebből a szempontból korábban Saporta (1965. 220–222) tárgyalt. A tő, több más ige viselkedéséhez hasonlóan, morfémaazáró pozícióban /s/ ~ /sk/ alternációt mutat: egyes szám első személyben *crezco* ↔ /kresko/ stb., egyebütt, például egyes szám második személyben *creces* ↔ /kreses/. A jelenség azonban nem általános. A *coser* egyetlen ragozási formában sem mutat tövégi /sk/-t, vö. /koso/, tehát — így Saporta — föl kell tennünk, hogy a kritikus helyen az egyik igei típusban, például a *coser*-ben /s/ van a megfelelő helyen, míg a másokban, többek között a *creser*-ben egy másik fonemikus összetevő, mégpedig /θ/, amelyet a következő szabály módosít (vö. Hooper 1976. 6):

$$(8) \emptyset \rightarrow k/V\theta \text{ — } + \left\{ \begin{array}{c} o \\ a \end{array} \right\}$$

(egész pontosan *k*-betoldás, majd /θ/ → /s/ változtatás az interdentális jegy alveolopalatális jeggyel történő felcserélése útján, illetőleg akusztikai terminusokban kifejezve, a [–strident] és a [+strident] jegyek cseréjével. A /θ/ választását az a nyelvi tény indokolja, hogy bizonyos spanyol nyelvváltozatokban, mint a kasztíliai, érvényesül /θ/ vs. /s/ fonemikus elkülönítés. Csakhogy a probléma a következő. Egyfelől a kasztíliaiban a *coser* ugyan valóban /koθer/, de *k*-betoldásra nem kerül sor a vonatkozó ragozási alakok formálásában; másrészt, és ez az ellenvetés minden látszattal szemben súlyosabb, a latin-amerikai spanyolt beszélő kompetenciájában nyoma sincs semmiféle /θ/-nak. Vagyis az ige- és igetövek fonológiai alapalakjának meghatározásában más utat kell követni.

Tekintettel arra, hogy az alternáció az inkriminált igei osztály ragozási paradigmájában kap szerepet, a Kiparsky (1968)-féle alternációs kikötést véve figyelembe, célszerűnek látszik, hogy a vonatkozó igék lexemikus alapalakjához írjuk hozzá a /s/~sk/ váltakozást. Eszerint a *crecer*:

$$(9) \begin{array}{l} /kres- / \\ [+K] \end{array}$$

A megfelelő alapalakban mutatkozó kritikus jelenség ezen a módon — fonemikus helyett — morfofonemikus megkülönböztetésűvé válik a leírásban, amelyben [+K] diakritikum utasításként értendő a

$$(10) \emptyset \rightarrow k/Vs \quad \left[\begin{array}{c} \text{_____} \\ [+K] \end{array} \right] \text{verb} \left\{ \begin{array}{c} o \\ a \end{array} \right\}$$

szabály végrehajtására (vö. Hooper 1976. 7).

Ezzel az értelmezéssel kapcsolatban azt kell látnunk, hogy a nagyon általános alakú [+K] diakritikum használata távol áll alkalmazásra kerülő artikulációs programokkal közvetlen(ebb) kapcsolatú formációktól. Továbbá, hogy a tőalakok fonológiai összekapcsolása egy bizonyos határon túl áthághatatlan nehézségekbe ütközik. A spanyol *leche* $\rightarrow$ [leče] szót nem lehet — mint Harris (1969. 169) teszi — fonológiailag /lakte/-nak leírni azon az alapon, hogy az szabályos fejlemény a latinból, s hogy a spanyolban is van *lactar*, *lactico* stb. Ugyanis a spanyol közlő kompetenciájában nincs benne a /č/-/kt/ megfelelés, mivel túl távoli közöttük a fonológiai kapcsolat, és mert az eredeti latin /kt/ $\rightarrow$ spanyol /č/ változás csak egy történeti periódusban volt produktív szabály, később már nem (l. Harris 1969. 10). Vagyis: minél kevésbé rekesztjük ki a morfofonemikus szabályszerűségeket a fonológiai alapalak azonosításában, annál messzebbre kerül(het)ünk a felszíni reprezentációtól. Magyar példán illusztrálva, ha a *lássá* felszólító módú igeleakot úgy adjuk vissza egy fonológiai képletben, hogy a tő lexemikus alapformáját, vagyis a /la:t-/ tőalakot a felszólító módjel morfofonemikus alapformájával, azaz /-j(-)/-vel, majd a /-(j) $\left\{ \begin{array}{c} a \\ e \end{array} \right\}$ / személyjellel kapcsoljuk össze, akkor a /la:t-j-a/ $\longleftrightarrow$ [laːʃ:a] végeredményt kapjuk. (A kétirányú kettős nyíl itt azt jelöli meg, hogy a két alak kölcsönös megfelelése közbeeső szabályok alkalmazását feltételezi.) Mivel pedig a *látja* ebben a gondolatmenetben haladva /la:t-ja/ képletet ad, elhagyva az utóbbiban a hangzási megfelelőkkel szabályosan nem rendelkező morfémahatárjegyeket, a *lássá* és a *látja* leírásakor igazolhatatlan, csaknem teljes homomorfíát hozunk létre.

A természetes generatív fonológia, közelebről Theo Vennemann (1971 és 1974) a fentiekben jelzett „túláltalánosító” fonológiai értelmezések elkerülése végett vezeti be az úgynevezett szigorú természetességi kikötést [Strong Naturalness Condition], amely szerint (i) „a morféma nem alternáló részeinek lexikai reprezentációi [= lexemikus alapalakjai] megegyeznek fonetikai reprezentációikkal”, másrészt (ii) „a tövek lexikai reprezentációi megegyeznek a paradigma egyik radikális ‘allomorfjából’ és a kiegészítő szabályok (gyakran üres) halmazából [adódó] egységekkel” (Vennemann 1974. 347). Így már nem kerülhet bele a fonológiai alapalakba sem az, ami fonetikailag jósolható, sem olyasmi, ami nincs meg valahol egy felszíni formában.

A fentiek nyomán a fonológiai alapalak meghatározásában a természetes generatív fonológia szerinti helyes eljárás röviden: az alapalak általában egyszerűen megegyezik a felszíni reprezentációval. (A *kép* fonológiai alapalakja a [ke:p] formából közvetlenül vezetődik le és adja a /ke:p/ fonológiai

alapalakot.) Azokban a morfémban, amelyek nem fonetikai jellegű alternációkat mutatnak, mint amilyen a /kres-/ és a /kresk-/ ← *creser* volt, ezek egyikét választjuk alapalaknak, a többit pedig morfofonológiai szabályokkal vezetjük le. (A magyarban ez körülbelül azt jelentené, hogy a *ló* /lo:-/ és /lov(a)-/ tőalakváltozatai közül első fokúnak minősítjük a /lov(a)-/ egységet, amelyből a /lo:(-)/ deriválható.) Eközben a megkülönböztető jegyeknek mindig csak azokat az értékeit tüntetjük fel, amelyek a felszíni reprezentációban valóban megjelennek.

A morfémaaváltozatok fonemikus alapalakjára vonatkozólag a természetes generatív fonológiában kétféle megoldást találunk. (i) Vennemann (1974) úgy találja, hogy mindegyik változat, sőt szóalak önálló egység a lexikonban, a maga fonetikai formájának megfelelően rögzítve. A közöttük fennálló, a morfémban föllelhető különbségek eltüntetését — vagyis a változatok összevonását egyetlen közös egységben — redundanciaszabályok végzik el. (ii) Hooper (1976. 119–127. különösen 124) viszont azon a nézeten van, hogy a természetes elváltozásokat szenvedő morféma alapalakját úgy kell kezelnünk, hogy azt nem specifikáljuk teljesen, hanem csak „részlegesen kifejtett, archiszegmentális reprezentáció” formájában írjuk fel, szabad teret hagyva a jegyeket specifikáló fonológiai szabályoknak. Ha azt találjuk tehát, hogy a spanyol *montar* egyik szabályos ragozási alakja *monto*, de a *contar* megfelelő ragozási alakban *cuento*, akkor a *contar*-ban az igető fonológiai alapalakja /k^o_{we} }nt-/ lesz.

A természetes generatív fonológiával szemben a következő, elvi jellegű ellenvetések tehetők.

(i) Az alapul szolgáló és a felszíni vagy fonetikai reprezentáció egyszerű azonosítása (vö. Vennemann (1974. 347), illetőleg ezek akár „közvetlen” [direct] összekapcsolása (vö. Hooper 1976. 20) logikailag hibás, illetve tisztázatlan. A felszíni formákban megjelenő entitások, vagyis a realizációk típusai (pl. az *átállás* szó [a:] elemei együttesen) a konkrét általános logikai kategóriájába tartoznak, míg az ezeknek megfelelő entitások (adott esetben az /a:/ fonéma) az egyedi elvont vagy elvont általános logikai kategóriájának része. Ennélfogva viszonyuk a kölcsönös vagy egyegyértelmű megfelelés (l. Szende 1984. 299). Amennyiben pedig a realizációs minták és az alapalakok összetevői közötti viszonyban a kölcsönösen egyértelmű leképezés relációját látjuk, akkor először is egyáltalán nem beszélhetünk az alapalak és a felszíni forma azonosságáról, továbbá a posteriori ki kell zárnunk a fonológiai alapalakból minden olyan alternációt, amelyet a *contar* ige tőalakjára egy /k^o_{we} }nt-/ képletben akartunk megjeleníteni. A logikai szintek indokolatlan egyneműsítésének a következménye az is, hogy a szigorú természetességi kikötés érvényesítésével [„a morfémban nem alternáló részeinek lexikai reprezentációi

megegyeznek fonetikai reprezentációikkal”) az irányzat protagonistái kénytelenek kimondatlanul megtagadni annak lehetőségét, hogy az alapalakot eltérő absztrakciós szinteken más és más összeállításúnak értelmezzük.

(ii) Az elméletben nem kapunk teoretikusan tisztázott felvilágosítást arra nézve, mit kell „radikális” [tőbéli, első fokú] allomorfnak tekintenünk.

(iii) Nem kielégítő a fonológiai alapalakba felvett alternáns összetevők kezelése. A fakultatív változatok feltüntetése olyan egységek diszjunktív összekapcsolását is megengedi, amelyekből nem deriválható közös, alapul szolgáló archiszegmentum; ilyen volt az /o/ és a /we/ a *contar/cuento* alakpárban. Továbbá a *-ban/-ben* inesszívuszi rag egyalakú leírásában — akár a hátul, akár az elől képzett változatot tekintjük is első fokúnak (radikálisnak) — az egyikükre utaló karakter, például az /A/, csak ezt a fonetikailag levezethető szegmentumot engedi meg, az alternáció másik elemét azonban a szimbólum nem fejezi ki. Egyformán vonatkoztatható mindkettőre a természetes fonológia [Natural Phonology] ellenérve. A fakultatív specifikációjú elemek melletti egyetlen argumentum, az elem bizonytalansága nem elégséges egy ilyen kategória feltételezéséhez (l. Donegan–Stampe 1979. 162). A hallgató a kérdéses helyet végső soron mindig vagy csak az egyiknek, vagy csak a másiknak értékeli, soha nem egy harmadik fajtának. Elméletileg megfogalmazva: azonos nembeliségű dolgok aggregátuma nem tartalmazhat olyan elemet, amelynek az egzisztenciális státusa eltér a többiétől.

1.4.3. A Stampe (elsősorban 1979[1973]) alapította természetes fonológia [Natural Phonology] — a természetes generatív fonológiához hasonlóan — szintén a generatív fonológia radikális bírálatában fogant, kritikája azonban élesebb, szakítás jellegű. Hívei tévedésnek tartják a standard elmélet ama tételét, hogy a fonológiai reprezentációk a morfémastruktúra-szabályok alkalmazása után és az alternációkat irányító „igazi fonológiai szabályok” alkalmazása előtt jönnének létre. Állításuk szerint ezzel szemben a helyzet az, hogy a fonológiai reprezentációk alakulását irányító folyamatokat megtaláljuk a fonetikai formációkat alakító szabályok között, és viszont (vö. Donegan–Stampe 1979. 161). Sőt, ha a szóban forgó folyamatok közösek, azaz egyaránt érvényesülnek a fonológiai alapalakok és a realizációk körében, akkor „a fonológiai reprezentációk alapszintje a fonetikai reprezentáció” (Donegan–Stampe 1979. 162). Ebből következőleg, semmilyen néven nevezendő archiszegmentumnak nincs helye a fonológiai rendszerben, a fonológiai alapalakban csak azonos státusú fonémák fordulnak elő. Az archiszegmentum mellett, mint amilyen például a német *Weg* szó zárhangja — amely szóvégi helyzetben [k], szóhatárok között a *Wege* alakban [g], és ezért /G/ archifonéma volna — egyetlen érv, a bizonytalanság nem elégséges meglétének feltételezéséhez. A fonológusnak el kell döntenie, mégpedig ugyanúgy, ahogy ezt a hallgató mindig meg is teszi, hogy a kettő vagy több közül

melyik az az egy, amelyet a szóalak kritikus helyén a tényleges fonémának lehet tekinteni. Ez a gondolatmenet egyenes úton visszavezet a prágai felfogáshoz: a *Weg* ↔ /we:g/, és amikor nem ennek közvetlen megfelelője, hanem /ve:k/ formában realizálódik, akkor nincs egyébről szó, mint a szó végi helyzet „természetes” neutralizáló hatásáról. Az érvelés ultima rációja pedig: a közlő végső soron /g#/-t akart reprodukálni az alapalakban, csak éppen anyanyelvének struktúrája nem kényszerítette rá, hogy elfojtsa azt a természetes beszédképzésbeli készletét, hogy a közlésegség végén zöngétlenítést hajtson végre.

A természetes fonológia a fonológiai alapalakokkal kapcsolatos alapfelfogást, hogy tudniillik azok megegyeznek a közlő ‘hangszándékával’ (a prágai szóhasználatban: ‘Lautabsicht’) régi koncepciókból eredezteti. Dressler (1984) forrásként Baudouin de Courtenayt (1895), Donegan–Stampe (1979) pedig Edward Sapirt (1933) nevezi meg. Donegan–Stampe (1979. 164–165) még egy tisztázó mozzanatot is rögzít. A reprezentációk mélysége [= absztrakt voltának fokozata] ugyan esetről esetre változik, de bennük mindenkor csak az tekintendő fonémának, amelyik ‘feszítés’ [fortition] után is megmarad a realizációban; a többi mindig allofón.

A természetes fonológia álláspontját általában egy közlemény és különösen egy szó(alak) fonológiai reprezentációját illetően két kényes ponton nem fogadhatjuk el. (i) A szó(alak)ban előforduló fonéma adott voltát nem a közlő szándéka határozza meg, és nem is az, hogy egy bizonyos helyen tudatában van-e annak, hogy éppen egy bizonyos fonémát realizál-e, hanem — mint erre már Trubetzkoy (1939. 39) és nálunk Tamás (1939) rámutatott — annak interszubjektíve kötelező, rögzített, „állandó” jellege (az én megfogalmazásomban, l. Szende 1980. 64: a fonéma az interszubjektivitás értelmében objektív).

A közlő szándékára nem tudunk felépíteni minden összetevőjében egyértelműen definiálható alapalakot, ha a közlő alkalmasint nem tudja, hogy a *kámfor* ↔ [kã:mfor] szóban az [m] egy [f] előtt labializált /n/-t vagy már lexemikus szinten rögzített /m/-et tartalmaz-e, prágai terminusokkal: hogy [m] az /m/ fonéma realizációja vagy /n/ fonéma kombinatórikus variánsa-e. (ii) Az irányzat feltételezi, hogy — amint Alan Sommerstein (1977. 236) egy cseppet sem ironikusan kritikai áttekintésében megfogalmazza — a lexikonban helyet kapó szegmentumokat is a természetes folyamatok egy úgynevezett paradigmikus vagy domináns részhalmaza határozza meg. Egy ilyen hipotézisből az következne, hogy egy nyelv lexikonában csak „természetes alakulatok” volnának föllelhetők. Bizonyos adatok ezt a feltételezést egyáltalán nem igazolják (a magyar *teremt* igető természetes alakja például *terent lenne, mivel a szó végi két mássalhangzó artikulációjának folyama-

tában a nazális mássalhangzó igazodása a *t*-hez erősen motivált, vö. például Fónagy 1977. 106).

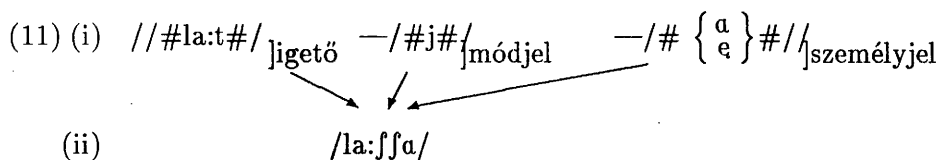
A fenti két irányzat azért kapott kiemelt helyet az áttekintésben, mert közvetlenül szólt hozzá az alapalak szegmentális fonológiai architektúrájának kérdéséhez. Ma ezzel kapcsolatosan más a helyzet.

1.4.4. A fonológiában a múlt teljes lezárása a 70-es évek közepén következik be. Ekkor sorra látnak napvilágot az új elméletek, amelyek szinte mindegyike — ha csak a jelenségek egyetlen, mégoly lényeges részhalmozásával törődik is, mint például a magánhangzók zártsági/nyíltsági kontrasztja — sietve ellátja magát egy, a különállóság és a legalább átmeneti örökévalóság biztonságát sugalló epitheton ornansszal: autosegmental, metrical, dependency, particle, atomic. Ami valóban új bennük, hogy nemlineáris [non-linear] fonológiák. Jelen tárgyunk szempontjából ez főképpen két dolgot jelent: (i) a közleményeket nem az egynemű szegmentumok egyszerű sorozatának fogják fel; és (ii) közvetlen kapcsolatot teremtenek a szegmentális és a szupraszegmentális összetevők között a fonológiai alapalakok leírásában. (Ez a minősítés nem áll a Schane-féle (1984) részecske [particle] fonológiára, amely csak a magánhangzók rendszerére és történeti változási típusaira ad leírást.) Bár 1976 után is elhangzanak súlyos érvek egyrészt egy autonóm fonemikus szint meglétének állítása (vö. például Goyvaerts 1981. különösen 8, Lass 1984. 62–68), másrészt a klasszikus értelemben vett (jelentéselkülönítő szerepű) fonéma apriorisztikusan adott voltának szükség-szerűsége mellett (vö. pl. Schane 1984), az új irányzatok nem törekszenek semmiféle alapalak fonemikusan teljes mélységű és/vagy hiteles leírására. (Itt is egy kivétel: a természetes fonológia mindmáig megőrizte igényét arra, hogy számon tartsa a fonémát minden folyamatleírásának összes kritikus pontján, mégpedig a fonéma azonosító jegyeinek tekintetbevételével egyetemben.) Szigorúan az alapalak tükröztetése szempontjából típusaik a következők. (i) Csak azokkal az empirikusan megalapozható, a nyelvtantól független, alapvető vagy kiegészítő szabályokkal foglalkozik, amelyek a struktúraleírásokat érintik (atomikus fonológia) [Atomic Phonology, vö. Dinnsen 1979], illetőleg csak a (morfofonemikus) alternációk megfelelő kezelését tűzi célul (Leben 1979). (ii) A szóhatárjegyek közötti szegmentumsorokat az ejtési tényezők rendezett együtteseként írják le, de a szegmentumok fonemikus relevanciáját kiiktatják a leírásból. Vagyis a fonéma mint olyan nem kap szerepet a deskripcióban (ilyen például a függőségi fonológia [Dependency Phonology], vö. Anderson–Durand 1986; Davenport–Staun 1986, és az autoszegmentális fonológia [Autosegmental Phonology], vö. Goldsmith 1976, amely utóbbi voltaképpen nem is elmélet: gyakorlatilag a szekvenca hangzási képeinek ábrázolására korlátozódik). (iii) Bevonják a leírásba a szótagot, az időzítési alapstruktúrát és/vagy a prominenciaviszonyokat (ilyen a

metrikus fonológia [Metrical Phonology], vö. például Liberman–Prince 1977, de ilyen a már idézett függőségi fonológia, valamint a frázisszerkezetet alapul választó koncepció, l. Nespór–Vogel 1986). Nem vitatva el tőlük az érdemet: a nemlineáris, multidimenzionális leírás elvét, úgy kell találnunk, hogy ezek az irányzatok, amelyeknek szerzői a korszellem divathatása alatt az eidosz helyén a technét emelik trónra, keveset vagy éppenséggel semmit sem törődnek a fonemikus szint funkcionális ismérveivel. És így keveset tehetnek hozzá a fonológiai alapalak feltárásához is. Ebben a helyzetben, és különösen a lazítás folyamatainak elemzésére gondolva, indokolt kísérletet tenni a szó szintű fonológiai alapalak gyakorlatias megragadására.

1.5. A fonológiai alapalakokkal kapcsolatos elméleti nehézségek áthidalására az alábbi megoldás kínálkozik.

(i) Fölteszem, hogy a fonológiai reprezentációk, amelyek — mint szó volt róla — mindenképpen a nyelv, a *langue*, tehát az absztrakt kategóriájába tartoznak, elvontságuk tekintetében rétegzettek. Ugyanaz a reprezentáció alacsonyabb vagy magasabb elvontsági szinten eltérő formában jelenik meg, mégpedig mind a szemlélet aktuálisan megválasztott nézőpontja, mind pedig a nyelv — legszélesebb értelemben vett — működése szerint. Ha ugyanazt a *lássá* szóalakot a grammatikai–morfofonológiai és a fonemikai szemléleti síkokra különítve más és más mélységű analízisnek [= elemekre tagolásnak és szerkezeti felbontásnak] vetjük alá, mind a felépítés, mind az elemkészlet tekintetében eltérő, azonban egyformán hiteles végeredményhez jutunk. Olyanokhoz, amelyek összetartoznak és egymásból következnek; durva leírásban, a produkció oldaláról:

Megjegyzés: 11(i) és (ii) létrejöttében morfémastruktúra- és fonológiai szabályok játszanak közre, amelyeket itt nem részletezek. $//\#$ és $\#//$ szóhatárjegyet, $/\#$ és $\#/$ morfémahatárjegyet jelöl; $\{ \}$ egy morféma lehetséges alternánsait fogja közre; — a morféma egymáshoz kapcsolódását szimbolizálja. 11(i)-hez kiegészíthető a vele mellérendelt viszonyban, azonos absztrakciós szinten álló történeti előzmény: 11(iii), amelyből 11(i) levezetődik a jelenben (részben) már nem produktív morfémastruktúra- és fonológiai szabályokkal:

$$(iii) \quad ///\#lat \left[\begin{array}{c} V \\ -elöl \end{array} \right] \#/// = //\#sV\# / \_ / \#C \left\{ \begin{array}{c} a \\ e \end{array} \right\} \#///$$

Megjegyzés: $///\#$ és $\#///$ szó szerkezethatárt jelöl; $\left[\begin{array}{c} V \\ -elöl \end{array} \right]$ valamilyen nem palatális magánhangzó, = szó szerkezeti kapcsolat jele.

A szótagszám szerinti tagolással, mint a (feszített) ejtés egyik esetével, a fonológiai alapalak ez lesz:

$$(iv) \quad /\$la:f\$fa\$/$$

Megjegyzés: adott esetben a szótagok számát a magánhangzók száma jelzi — ennek alapján leolvasható 11(i) és 11(ii) szótagszámbeli különbsége; ha a morféma tartalmaz magánhangzót, a morféma- és értelemszerűen a szóhatárjegy is egyszersmind szótaghatár; mivel ennél fogva a szótagolási szabályok szerint a szótagokra bontás automatikus, kevés kivételtől eltekintve a fonológiai alapalakra a szótaghatárok ráírása redundáns.

(ii) A fonológiai reprezentáció — mint amilyen a 11(ii) szerinti *lássá* példájában — invariáns, mivel a nyelv [langue] (absztrakt) jelei invariánsak, azaz diszkrétek és állandó alakúak. Tekintettel arra, hogy a beszédprodukciónban a megfelelő szóalak nem invariáns, azaz analóg jel és variabilitásokat mutat fel, fölteszem, hogy a fonológiai alapalak nem egyezik meg annak a beszédprodukción programnak az utasításával, amely az egyedi ejtés akusztikai végeredményét létrehozza. Az alapalak és az ejtési program utasításainak rendezett sora között átfordítási [interface] szabályoknak kell működniük. A fonológiai alapalak és a fonetikai reprezentáció között (i) simító és (ii) *gestaltszabályok* működését teszem fel.

(i) A simító szabályok elvégzik a

$$(12) \quad /la:ff\alpha/ \longrightarrow la:f:a$$

transzformációt. A $\longrightarrow$ jellel a szintváltást, a $//$ -k elhagyásával pedig azt akarom jelölni, hogy a jobb oldali formáció sem nem a fonológiai, sem nem a fonetikai, hanem egy köztes, működési szinten — mint realizációs program — önálló kategória. Egy ilyen tétel létjogosultságát igazolja, hogy amennyiben invarianciákkal van dolgunk egy megfelelés egyik oldalán, akkor ez azt jelenti, hogy a morfémák pszichológiai realitásának feltételezését elfogadjuk, még ha nem tudjuk is pontosan megmondani, hogy a nyelv elemei milyen mértékben tekinthetők izomorfoknak pszichológiai tényekkel (vö. Linell 1979. különösen 10–12). Adott esetben a simító szabályok eltüntetik a morfémahatárjegyet az $/f/ + /f/$ között, egy ejtési szubrutinnal $/ff/$ helyére $f:-t$

léptetik, végül viszonylagossá teszik az első magánhangzó [+hosz] jegyét, amennyiben a szóban forgó oppozíciót nem eleve egy 'feszes/laza' jegypárral tartjuk indokoltabbnak kitölteni.

A simító szabályok közé sorolom az alkalmazkodás [akkomodáció] típusait, abból a meggondolásból, hogy ezek egyfelől a felszíni fonemikus reprezentációhoz közvetlenül csatolódnak, másrészt, mert két egymás melletti fonemikus egységen lokalizálódnak. (Ez a felfogás megtartja az ide tartozó jelenségek hagyományos értelmezését, vö. például Vértes O. 1958, így tehát eltér attól a felfogástól, amely 'távhasznulásról' szólva a szótaghatárjegyek között kimutatható minden kölcsönhatást ide sorol, így például Kassai (1981. 160), s amely az umlautot is mindmáig igazodási jelenségnek fogja fel, vö. például Lass 1987. 122–124.)

(ii) A *gestaltszabályok* feladata a közlésegség ejtésképeének egynemű alakra hozása. Adott esetben ez az ejtési program négy eltérő egységnek összehangolását jelenti, tehát a mély magánhangzók mediális beállítódásának hatását az *ʃ*: képzési helyének megválasztására, az *ɑ* labialitásának hatását az *ʃ*: zörejösszetevőinek akusztikai értékeire, a laterális mássalhangzó lingvális képzési típusának bizonyos módosítását a mély magánhangzók hatására, az *a* mint nyílt szótagi, szó végi magánhangzónak a gyenge pozícióban következő delabializálódó lefutását, és így tovább.

A *gestaltszabályok* hatása a közleményre mint egészre terjed ki, vagyis — számítástechnikai analógiával — az ejtési program egyik szubrutinja sem független a másiktól. A példában, ha az [ɑ] labializáltabb lesz, ebből következően az [ʃ:] nem disztinktív értékű, a beszédprodukción tekintetében azonban elkerülhetetlenül megjelenő labializáltsága egy elől nyitott pitvari rezonátor akusztikai módosító hatását (lényegében az alacsonyabb frekvenciájú összetevők kiemelését) vonja maga után. A *gestaltszabályok* fő tulajdonságai — hely hiányában részletezés nélkül — a következők. (ii/a) A *gestaltszabályok* a közlésegséget a beszédprodukción globálisan határozzák meg. Erre egyértelműen utalnak saját vizsgálati eredményeim közül a szekvenciaredukció és a szekvenciászugorítás. Erre utal továbbá a gyermek anyanyelvi fejlődésének azon szakasza, amelyben egy-egy szóalak nem felnőttelvi szinten, „hibásan, durván” programozott változata a mozgósított képzési összetevőket a fonológiai alapalakban meghatározott elrendezéstől eltérően építi a szóalakba; például Smith (1973) vizsgálatai szerint így lesz a *squat*-ból [gɔp] a *queen*-ből [gi:m] stb. a labiális alkotóelemnek az áthelyeződésével (l. erre még Wilbur (1981. 411) némileg eltérő, de legalábbis más szóhasználatú magyarázatát). (ii/b) A *gestaltszabályok* hatálya alá tartozó egységek terjedelme eltérő lehet. Megtörténik, hogy azonos módon csak egy morfémát, de — az úgynevezett 'discourse modifiers'-ek esetében — akár több, szemantikailag egybetartozó szóalakot is érintenek (az utóbbi legin-

kább a szekvenciazsugorításban figyelhető meg). (ii/c) A *gestaltszabályok* a globális képzési programban az egyes képzési mozzanatokot a lazítás folyamán lehetségesen eltérő hatóerővel módosítják. Például egyetlen szóalakon belül előforduló, az alapalakban azonos fonémaként megjelölt egységeknek, így a *gyerekek* szóalak /k/₁₋₃ elemeinek nem mindegyike veszíti el a lazítási folyamatban érintett mozzanatát, adott esetben a zárképzést. Ez függ az adott egység szekvencián belüli és fonotaktikai helyétől, a lazítás mértékétől, a szegmentum fonetikai felépítésétől, és így tovább. Emellett függ magától a jegytől is; például a hanghelyettesítéses tévesztések alkalmával — Shattuck–Hufnagel (1986. különösen 124) angol anyagon végzett vizsgálatai szerint — a [+feszes] jegy deviációja a tévesen beiktatott helyettesítő elemekben a várható valószínűségi értéknél többszörösen nagyobb volt, mint a [+hátsó] jegyé.

(iii) Mint a fenti vázlatból látható, felteszem, hogy a fonológiai alapalaknak — az alapalak 11(ii)-ben jelzett alsó szintjén — a fonémákban adott lexikai információn kívül egyszerűsített formában utalásokat kell tartalmaznia morfo(fono)lógiai tényekre; másfelől azonban közvetlen alapul kell szolgálnia „a fonológiai/fonetikai határmezsgye” simító és *gestaltszabályai*-hoz (ennélfogva nem tartalmazhat jellegzetesen morfológiai vonatkozásokat, mint amilyen a morfémaalternáció például a toldalékok többalakúságában). Amennyiben lazítási folyamatokat tárgyalunk, a fonológiai alapalaknak ez a szintje a kiindulás.

Mint az előzőekből minden további nélkül nyilvánvaló, a torzításnak nevezett jelenség halmaz legközvetlenebbül a *gestaltszabályok* kategóriájába tartozik. Világos továbbá, hogy e halmaz elemei a fonológiai alapalakhoz közvetlenül tartozó, torzításmentes, általános(ított) realizációhoz viszonyítva értelmezendők. Nem világos ezzel szemben, hogy a szóban forgó jelenségeknek mi közük van a közlés időstruktúrájához. Erre vonatkozik az alábbi kérdés.

1.6. Van-e összefüggés a közlés időstruktúrája és a torzítás, vagyis az artikulációt az általánosított alapváltozattal szemben megváltoztató *gestaltszabályok* között? Tekintsük ismét a (2) és a (3) alatti ejtési változatokat, illetve a kiindulási szegmentumsorra vetített különbségeiket (4) és (5) alatt.

(i) (5) tisztán áttekinthető módon (érezkelt, a közlő részéről szándékolt, azaz nem fiziológiai kényszerből fakadó) tartamkülönbséget tükröztet a feszített [m:] javára. Ha [m] ↔ [m:] két oldalán ugyanannak a személynek a (lehetséges és valós) artikulációját tüntetjük föl, semlegesítjük az ejtéstartamok egyénre jellemző idioszinkráziáit. Így az összefüggés két oldala összevethetővé válik, azonban különbségük tulajdonképpen tartalma még nem tárul fel. A „hosszúságot” szimbolizáló : csak elnagyolt utalás a hallási-észlelési élményre, amelynek bizonyos konvenciók alapján tulajdonítjuk az

időtartamtöbblet jelentését. Valójában a példában képzési tényezők sokaságában teremődik meg e szimbólum ejtésmegfelelője, így a nazális összetevő valóban nagyobb relatív időtartamában, a zároldás utáni zörejszakasz lefutásában, az alaphang frekvenciájának és intenzitásának csökkenésében, egy szakaszon esetleg meredekebb eséssel, sőt a megelőző magánhangzó relatív időtartamának csökkenésében, és így tovább. Az akusztikai-észlelési végeredményben szerepet játszó tényezők többsége olyan, hogy bár a fizikai idővel nem föltétlenül függ össze, az időstruktúra konstitúciójában mégis döntő jelentőségű. (Az itt felsoroltak a hangtanban triviálisan közismertek. Lehiste (1970. 41–53) szabályos listáját adja a tartamtényezőknek.)

(ii) Másnak mutatkozik a (4)-ben jelzett viszony. Az összefüggés jobb oldali tagjának artikulációjában, mint (3) alatt láttuk, [[sa]] képzésében [[s]] + [[a]] szekvenciája egy francia anyanyelvű számára éppen a szabályos ejtésű *ça* realizációjának felelne meg, anélkül, hogy abban bármiféle torzítást észlelne. A szekvencia — mint artikulációs folyamat — időzítési alapstruktúrája szerint a magyarban is pontosan tükröz egy lehetségesen normatív CV hangkapcsolatot. Ám az adatot szolgáltató közlőnél nem az artikulációs képletből vegytiszta formában deriválható szekvencia a fonológiai megfelelő, hiszen ilyen pozícióban [a] csak virtuálisan magyar beszédhang, hanem egy másik, amelyet a realizált változat mintegy globálisan képvisel, mégpedig meghatározott feltételek között, 6(i) és 6(ii) szerint. Az artikulációs mozgások szabályozott rendjének megtartása mellett a jeltovábbítás sebessége megnőtt, ami egy jelentésű — itt is — a közlés időszerkezetének módosításával. (Az egyértelműség kedvéért helyénvaló itt megjegyezni, hogy a szekvencia időszerkezete nem azonos a szekvencia időtartamával. Az időszerkezet azonos marad, ha a (3) alatti közlemény kisebb vagy nagyobb abszolút időtartamot fed is le a fizikai idő vonalán.)

2. Folyamatos beszédben a realizáció az alapalakra épül, amely az átfordítási [interface] szabályokkal válik ejtési programmá. Az utóbbiak egyik eredménye maga is olyan általánosított forma: a [ ] között feltüntetett kategória, a „fonotípus” [phonotype], amely a legkisebb számú szabállyal feleltethető meg a fonológiai alapalaknak, de amely ebben az alakban stilizált közléshelyzetben és ejtésben jelenik meg. A torzítatlan képletek — bár általánosként értelmezzük őket — konkrét mivoltuknál fogva tényleges ejtési indexekkel rendelkeznek, amelyek tárgyilag megragadhatók és parametrizálva ábrázolhatók is, így a magyarra l. Bolla (1982). Természetes helyzetben kisebb-nagyobb hatóerejű *gestaltszabályok* kapnak szerepet az általánosított realizációs forma továbbalakításában az egyedi [ ] közötti ejtéskép létrehozásáig. Ezeknek a *gestaltszabályoknak* a gyűjtőneve a ‘torzítás’. Az elnevezés híven kifejezi a fogalom lényegét, a (semlegeshez való) viszonyítását.

2.1. A torzítás koncepcionális előzménye Stampe (1979[1973]) azon tétele, hogy mind a gyermeknyelv, mind pedig a köznapi beszéd [casual speech] tapasztalatai arra mutatnak, hogy léteznek természetes hangtani folyamatok, amelyek a nyelvi jelek és a tartalomközvetítés tekintetében értéksemleges (nem kifejező tartalmú) és nem nyelvspecifikus módon, eleve adottként alakítják az artikulációt. Egy kifejezés „laza” ejtésű alakja az alaplakból ilyen természetes hangtani folyamatokra utaló változtatások révén áll elő. (Ha ezeket a közlő mind érvényesülni engedi, akkor például a *divinity fudge* kifejezés tizenhárom lépésben nyeri el végső ejtési alakját, l. Stampe 1973/1979. 59.)

Abban a viszonyítási rendszerben, amelyben a torzítást értelmezzük, vagyis a fonológiai alapalakhoz közeli, teljes artikulációs formával való összevetésben, a torzítás két főirányt mutat, (i) a feszítést [fortition] és (ii) a lazítást [lenition] (vö. például Donegan–Stampe 1979. különösen 158; Dressler 1984. különösen 33–5).

2.2. Közülük a feszítés, amellyel részleteiben itt nem fogunk foglalkozni, általánosságban szólva az időstruktúra tekintetében a nyújtás és a tagoltság irányában hat, egy-egy szegmentum tekintetében a fonológiai jegyek teljes állományának artikulációs érvényesítésével, illetőleg a képzési összetevők maradéktalan artikulációs kihasználásával, valamint járulékos összetevők beiktatásával jár, mint alábbi változataiból belátható. Fontosabb fajtái ugyanis, felsorolásszerűen:

- (i) az ejtésnek a normatív, lento változat felé való közelítése olyan közlési műfajban, amelyben a lazítás domináns; hiperkorrekció;
- (ii) disszimiláció: az alkalmazkodási szabályok elnyomása
(Megjegyzés: ez a jelenség felveti a simító szabályok és a *gestaltszabályok* viszonyának elméleti problémáját: a simító szabályok „fölérendeltek” abban az értelemben, hogy egyfelől közvetlenebbül kapcsolódnak a felszíni fonemikus összetevőkhöz, másrészt nem opcionális természetűek; úgy látszik azoban, hogy a generális *gestaltszabályok* alkalmi prioritást kaphatnak velük szemben.);
- (iii) betoldás: *j/h*-epenthesis és *svá*-epenthesis (két mássalhangzó között vagy szó végén mássalhangzót követően);
- (iv) nyújtás: a közlésfolyamat lassítása a fizikai időtartam növelésének értelmében egy vagy több szegmentumra korlátozva vagy az egész szekvenciára nézve; fonetikailag ez lényegében az azonos információt tartalmazó időegységek számának növelését jelenti;
- (v) szekvenciafeszítés: F_0 -emelés (azaz az alaphang frekvenciájának növelése), illetve I-emelés (azaz a nyomaték növelése, főként a prominenciahelyeken);

- (vi) junktúraképzés: morfémahatárok, illetve egyéb tagolási határok (például szótag) jelzése;
- (vii) hasítás: fonémákra tagolás (nevek ejtése, metanyelvi alakok kiemelése eredeti paradigmájukból);
- (viii) szünet beiktatása (csak morfémahatáron).

2.3. A lazítás — típusaiban és megjelenési formáinak bizonyos fonetikai részleteiben — nem egyszerűen a feszítés tükörfolyamatait jelenti: az epenthesis például lehet egyszersmind ejtéskönnyítő szerepű, tehát lazítási folyamat. (A torzítás tehát nem szimmetrikus rendszer.) Egyes folyamatainak közös jellemzői tekintetében azonban tiszta ellentétet látunk. Így a gyorsítás és a kisebb mértékű tagoltság irányában hat egy egységes szekvencia vonatkozásában a teljes tartam komprimációjában is: némely szegmentum $\emptyset$ időtartamértéket vesz fel saját időfülkéjében (így például egyes szó végi mássalhangzók), ugyanez történik a szegmentumok egy-egy jellegalakító összetevőjével (ha például nem valósul meg a zár a hangsúlytalan szótagok határán magánhangzóközi helyzetben), bizonyos jegyek más szegmentumok konkomitáns ejtési összetevőiként realizálódnak (így a nazális mássalhangzók megfelelő jegye a megelőző magánhangzón), és így tovább. Röviden szólva, a lazítás a képzésben mozgósított összetevők teljes állományának a csökkentését, az összetevők realizációjában a képzési potenciálok alacsonyabb értékét és — nem utolsósorban — a szekvenciában az alapalak által előírt mozzanatok szigorú rendjének a megbontását jelenti. Típusaik eltérő mértékben valósítják meg ezeket a tényezőket, mint látni fogjuk. Ezek ismertetése előtt (l. 3.1. pont) azonban utalni szeretnék arra, hogyan jelenik meg a torzítás két fő kategóriája a köznapi beszédben. (A zárójeles számok vizsgálati anyagom nyilvántartási tételeire vonatkoznak.) A leírásnak ebben a következő részében ugyanis már nem kerülhető el az adatanyagra vonatkozó közvetlen hivatkozás.)

2.4. Torzítás a beszédprodukciónban felléphet az artikulációs folyamat egyedi helyein, de kiterjedhet legalább egy megszólalásban foglalt szöveg artikulációjának egészére, sőt a közlés műfajára is. Egyes közlési műfajokban, mint a konferenciaelőadás, bizonyos közlési helyzetekben, mint amilyen egy név betűzése telefonbeszélgetésben, speciális, lényegében szemantikai rendszerinteken, mint a metanyelvi elemhasználat, a beszédprodukción lehet egészében feszített. Hasonlóképpen, egy köznapi dialógusban a megnyilatkozás ejtési programja általában laza. A közlés egészének ilyen értelemben vett minősége természetesen az aktuális műfaji meghatározottságához hozzátartozó egyedi torzítások gyakori megjelenésére épül. Tehát a „feszés közlés”

a feszítés típusaiban fog bővelkedni, míg „laza közlésben” a lazítás jelenségei szaporodnak föl. Mégis, a torzítás ellentétes oldalain: a feszítésben és a lazításban számon tartott folyamatok bármelyik műfajban feltűnhetnek az egyedi helyen alkalmazandó kontrasztképzés lehetőségeinek biztosítása végett. Például a gyűjtési anyag harmadik ciklusának hosszabb, első szakasza általánosságban „laza artikulációjú” közlésfolyamat. Ennek ellenére a III/99. terjedelmes mintában (M: *Azt hiszem, hogy nemcsak...*), valamint a III/101. szintén hosszú mintában (M: + *mert akkor ugyanott vagyunk.* +) a közlő — az elszánt ellenérvelés attitűdjében — allegro (és ez a szó itt — eredeti, zenei műszóként való használatával nem megegyezően — gyorsnak értendő) ejtésének egész globális programját a „feszés ejtés” műfajába emeli át. A szövegrészben mellőzi a lazítási szabályok alkalmazását, és még a III/99. minta *Azt hiszem* szekvenciájában is tartózkodik a *t*-kihagyástól, amely az anyag egyéb helyein egészen közönséges. Azonban a gyenge szemantikai pozícióban — „töltelékszóként” — előforduló *most* szóban mégis kétszer is *t*-kihagyást alkalmaz. A III/101. mintában a morfofonemikus alternáció fejezetébe tartozó *mert* → [mer] lazítást észleljük, amely tehát egy feszés artikulációs műfajkörnyezetben előforduló *t*-kihagyás, vagyis elízió, de észleljük egyben ugyanezen a szón a másodlagos feszítést is, amely a [mer] artikulációját egy *mert* alternánst képző /mer/ hiperkorrekt realizációjának felelteti meg [mer^o] formában.

Feszítés és lazítás ilyen műfaji határokat átugró együttes megjelenése egyetlen szóalakon belül is előfordul. A IV/530. mintában (Z: *'pontosan azért*) az első, nyomatékkal megerősített szótagjának [o] beszédhangját a közlő az [o] labialitátsfokának növelésével feszíti meg (érvényesítve ezzel a [p] és a szekvencia további helyein található labiális elemek akkomodációs hatását), egyidejűleg azonban a szóalak utolsó szótagjának [a] beszédhangja redukálódik, és [n]-en zárlazítás megy végbe. A III/354. mintában (I: + *Tehát, mit tudom én*) *Tehát* fráziskezdő összetevőjében szótagkivetéssel járó egybeolvadás történik, ezzel párhuzamosan viszont fellép svá-epenthessissel végrehajtott feszítés, a [t^{ea}·t^o] végeredményt adva, habozás kifejezéseként. Figyelemreméltó itt az [a:] normatív képviselő, ami *h*-törlés fonetikai nyoma. Ami itt azonban igazán figyelemreméltó, az tulajdonképpen a torzítás fogalmi dialektikája: a feszítés közvetett módon részt vesz a lazítás adott típusainak kialakulásában.

A torzítás ellentétes oldalai felől nézve a normatív ejtésváltozatok értéke ambivalens. Lento realizációban a feszítéssel torzított szekvenciák normatív helyei viszonylagosan lazítottoknak tűnnek föl, míg az allegro beszédprodukciónak lazítási típusokat soroló szekvenciáiban a lazítási folyamatoktól érintetlenül hagyott elemek relatíve feszítettnek minősülnek. A viszonylagosság és a kontraszthatásnak ez a formája olyannyira szembeeszkö, hogy

a lazítás egyik altípusában, a törlésben azt az elízió másik fajtájától, a kihagyástól éppen a hiperkorrekció alakját öltve különíti el. Az összefüggés a fonológiai alapalak felsőbb szintjének az összetételét is segít kifejezésre juttatni, amit a következő példából látunk.

A junktúráképzés, pontosabban szólva a junktúrában foglalt morfé-mahatárjegyek artikulációs/akusztikus egységként való jelzése ismeretesen több formában lehetséges. A szokványos megoldásokon kívül kizárólag az allegro sajátja a határjegy melletti egyik beszédhang feszített ejtése. A IV/256. mintában (I: és olvasására nuku +), az *olvasására* szóösszetételi határa ejtési markert tartalmaz az [ʃ] időtartamának viszonylagos nyújtásával és — egyidejűleg — a zörejsávok intenzitásának növekedésével. Mint látható, a feszítés ebben az esetben azonos célt megvalósító két eljárás együttes alkalmazásával történik; ezek közül azonban az első, a nyújtás — mint a [+folyamatos] jegy „életnagyságnál nagyobb” képviselője — csupán a hallásélmény tartósabbá tételével nyomatékosit, az [ʃ] elsődleges azonosító jegyeinek markánsabb akusztikai képviselője viszont magát a határjelzést hordozza. Az elkülönítő értéket és hatást a példában növeli az a körülmény, hogy a szóösszetétel előtagjában lazítás, *l*-törlés megy végbe, amely az előtag záró mássalhangzójában végrehajtott feszítést élesebbé teszi a szekvencia egészen belül.

3. A kötetlen, de igényes köznyelvi beszéd széles körben és nagy tipológiai változatosságban alkalmaz lazítást. (A vizsgálat adatait szolgáltató szövegek voltaképpen hivatásos beszélőktől származnak, és kísérleti helyzetben készültek; a beszédszöveg normatív, a közlőknek éppúgy kevésbé volt tudomásuk arról, hogy artikulációjuk lazítási folyamatokat tartalmaz, mint például arról, hogy szünetet tartanak.) Köznapien szólva, a lazítás a beszédközlés „természetes rendjéhez” tartozik, bizonyos fokozati (egyéni, műfajbéli, szociolingvisztikai) különbségek ellenére.

3.1. A lazítási folyamatok, amelyek végül is *gestaltszabályok* alkalmazásának következményei, az alábbi, egymással logikai rendben összetartozó, fontosabb tipológiai csoportokban sorolódnak.

- (i) redukció (l. alább);
- (ii) törlés [deletion] (a szegmentum fő és másodlagos képzési jegyeinek kiiktatása — fonetikai nyomok [phonetic traces] hátrahagyásával);
- (iii) kihagyás és csonkítás [dropping, truncation] (a szegmentum teljes eltűnése a szekvenciából, további lazítási *gestaltszabályok* kizárásával);

- (iv) szekvenciazsugorítás [sequence size truncation] (grammatikai, jelentéstan vagy pragmatikai értelemben zárt [= körülhatárolt] szekvencia több, egységként azonosítható összetevőjén végbemenő csonkítás a fonemikus alapalakban nem szereplő szegmentummal kiegészítve);
- (v) egybeolvadás, fúzió [coalescing, fusion] (a szekvenciában szomszédos szegmentumok artikulációs/akusztikai vonatkozásban egységes szakaszt alkotnak, amely eltér a szegmentumok realizációjától [= „teljes passzív hasonulás”]).

3.2. A lazítás típusai közül a következőkben a redukciót (és csak a redukciót) fogom bemutatni. A választás indoka az, hogy a redukció a köznyelv legáltalánosabban használt lazítási típusa. Más lazítási folyamatokkal ellentétben (mint például a csonkítás vagy a szekvenciazsugorítás) redukció alkalmazását a közlés egyetlen kommunikatív-pragmatikai tényezőjének megjelenése vagy megváltozása sem zárja ki. E tény azzal magyarázzuk, hogy a lazítási folyamatok közül a redukció „távolítja” a legkisebb mértékben a fonemikus és a fonetikai reprezentációt, és ennél fogva az érthetőség veszteségei is a legcsekélyebbek.

3.2.1. Elkülönítő ismérve az, hogy redukció nyomán a fonémarealizáció tökéletlen.

Ez azt jelenti, hogy egy vagy több képzési mozzanat, illetve az ezeknek megfelelő, csökkent intenzitású és megváltozott szerkezetű akusztikai jellemző nem éri el az optimális, azaz a torzítatlannak megfelelő értéket, illetve nem az annak megfelelő jelleget tükrözi. Általános példaként említhető a IV/5. minta (Z: *Az első napokban ez, ez, tudtam csak alkalmazni ezeket a módszereket.*) ezeket elemének [z] fonémarealizációja. Itt a nyelv elülső (apiko)dorzális része kisebb felületen, mert lazábban kerül részleges érintkezésbe a (denti)alveoláris szájpadfelülettel. Ebből következően a [z] akusztikai képében a jellegzetes zörejjösszetevők csak rövidebb időtartamra, az akusztikai tartomány kisebb területén mutatkoznak.

Redukcióban a szóalak eredeti szótagstruktúrája megmarad. A példaként említett *ezeket* ejtésében a három [e] a redukció után is három szótag nucleusaként különül el a szekvenciában, mert a redukált [z] megjelenése továbbra is jelzi a szótaghatárt.

3.2.2. Redukcióban azonosító összetevők iktatódnak ki; az érintett szegmentumnak mindazonáltal legalább egy elsődleges [primary] és egy vagy több másodlagos [secondary] képzési összetevője megmarad. Ha ez az összetevő egy megkülönböztető jegy realizációja, akkor a következő megszorítást kell alkalmaznunk. Az elsődleges jegynek, amely redukció után megmarad, rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy az érintett szegmentumot elválassza

egy másik hangosztálytól. Ez azt jelenti, hogy a fennmaradó jegy nem korlátozódhat egyetlen fő osztályozási jegyre [major classificatory feature]; így például önmagában nem lehet kizárólagosan megmaradó elsődleges jegy a [±mgh]. A redukcióban bekövetkező jegytörlés — másfelől — nem enged meg értékelő állítást arra vonatkozólag, hogy a redukcióban kiiktatott jegy elsődleges-e vagy másodlagos. Az elhagyott jegy elsődleges, és ez a helyzet, ha fráziskezdeten (első szótagban) a magánhangzóban a zöngesség nincs meg, vagy ha *k*-spirantizálódásban a zárelem — és egyidejűleg a [-strident] jegy — eltűnik. Lehet azonban másodlagos is, így például — ugyancsak *k*-spirantizálódásban — a [+per], azaz ‘periferiális képzésű’ jegy esetében.

Amennyiben a szekvencia adott helyén a redukció által nem érintett összetevő egy adott képzési mozzanat, mondjuk a zár szabályos képzése, illetőleg ennek végeredménye az akusztikai oldalon, amely változat csak az összetett képzésű mássalhangzókon, vagyis az obsztruensek két csoportján: a zárhangokon és az affrikátákon mutatható ki, akkor a redukció az egyik összetevő kiiktatását jelenti. A látszat az, hogy mind *v*-redukcióban, mind *k*-redukcióban az artikuláció azonos torzítást szenved, amennyiben az első esetben a résképzés, a második esetben a zárképzés „tökéletlen”.

Ha így van is, a redukció értelmezése nem merülhet ki ennyiben. Ugyanis a réstágítás az akadályképzés optimális viszonyaihoz képest pusztán a kisebb intenzitású zörejjösszetevőkkel való realizációt, és ezzel az adott szegmentum kisebb hatásfokú azonosíthatóságát vonja maga után. Így például a IV/136. minta (M: *annak is a következménye, hogy*) [v]-jének akusztikai képe világosan arra utal, hogy a dentilabiális résképzésben az érintkezés intenzitása alacsony volt, de megtörtént, és a zörejjösszetevők elrendeződése is a dentilabiális réshangokra jellemző állapotot tükrözi. Ezzel szemben egy palatális magánhangzók között redukált [k] — amely összetett képzésű abban az értelemben, hogy a zár és a felpattanás utáni zörejjösszetevőben fizikailag eltérő típusú jelenség —, magát egyik alkotóelemét, a zárszakaszt veszíti a redukció folytán: a IV/662. mintában (G: *meg nekik, hogy*) a két [k] szegmentum a spirantizálódásnak két fokozatát mutatja; hasonló effektussal találkozunk — veláris magánhangzó-környezetben — a IV/548. mintában (Z: *szakmák*); zöngés zárhang esetében pedig a IV/557. minta: (Z: + *Igen* +) [g]-jénél.

Még látványosabb az affrikáták esete. (A példák idézése előtt hadd tegyek két megjegyzést: [c]-t és [j]-t — Gombocz (1925) felfogásához hasonlóan — affrikátáknak tekintem, vö. például Szende 1974. 347; mivel képzésükben akusztikailag egy részleges, Buttler [1962] szerint intermittens néma fázissal váltakozó turbulenzia-zörej-szakaszt és egy részzörejszakaszt különítenek el.) A IV/531. mintában (Z: *nagyon*) a [j] turbulenzia-zörej összetevője hiány-

zik; a IV/706–707. mintában (Z: + *Szóval, hogy nem egyetérteni* +) a *hogy* [j]-jében — az [n] előtt és hatására — a résképzés marad el.

3.2.3. Fő hangtani kategóriáinak tárgyalásában a redukciót a magánhangzókra és a mássalhangzókra egységesen értelmezzük. Az értelmezés fogalmi egységességét az biztosítja, hogy a redukció — bármelyik hangosztályt érinti is — tartalmazza a lazításnak azt a közös elemét, hogy benne a képzésnek a normatívval összevetve csökkentett energiaráfordítása hat, főként a szájúregi képzőszervek szintjén. Ebben a tekintetben a gégeműködés részlegesen független a hangképző csatornának a működésétől a faringális üregtől az ajkakig terjedő szakaszon. A „részleges függetlenség” azt fejezi ki, hogy a gége hipertónusos állapota az artikuláció folyamán általában nem fér össze a további képzőszervek lazításával, habár a kettő között nincs egyvonalú korreláció. Másfelől azonban a redukált F_0 -t eredményező képzési tevékenység megengedi a lento beszédprodukciónak, sőt a feszítést is (így a IV/376–377. mintában).

Tekintettel azonban arra, hogy a magánhangzók, illetőleg a mássalhangzók képzésében eltérő képzőszervek játszhatnak döntő szerepet, a redukció aktuális módozataiban eltérő változatokat is találunk. A változatok különbségének és közös alapjainak figyelembevételével az azonosságok és az eltérések a következők, ha a magánhangzók felől szemléljük a redukciót.

(i) Időtartamcsökkenés, amely elsősorban a — rendszerint a beszédhang középső szakaszára eső — úgynevezett tiszta képzési fázis szűkülését jelenti. Más megfogalmazásban: a változtatás lényege az, hogy az átmeneti szakaszoknak a magánhangzóhoz tartozó része a beszédhang teljes tartamának nagyobb részét teszi ki, mint lento ejtésű ekvivalense. Magánhangzókra vonatkozólag a mintavételi adatok jelentős hányada ilyen. Ugyanez történik a mássalhangzók közül a [+folyamatos] jeggyel rendelkezőkkel (kivéve az [r]-t, amelyre nézve a redukció külön értelmezést kíván meg), tehát az [s], a [z] stb. típusokra. A példák száma itt is nagy. Nem áll ez azonban a [-folyamatos] jegyű mássalhangzókra. Ha a redukció például zárhangra terjed ki, és a redukció fokozata eléri a zárhang → réshang változás erősségét, a redukció eredménye, a másodlagosan kialakult réshang időtartama nagyobb, mint a kiindulási zárhangra posztulálandó időtartam. A [k] → [ç], így a IV/19. minta (Z: + *és neki nagy tekintélye van* +) *tekintélye* szóalakjának *k*-spirantizálódásában, vagy a [k:] → [x:] lazítási folyamatban, utóbbi a IV/20. minta (Z: + *Na most 'akkor, amikor*) *akkor* elemének [k:] → [x:] változásában mint mássalhangzó-redukciókban jelentős kvantitáskülönbség mutatkozik.

A magánhangzók és a mássalhangzók redukcióformáinak e tekintetben egyszerre közös és eltérő voltát egy másik úton induló érvelés is megerősíti.

A kérdésnek fontos elméleti aspektusa van ugyanis. Minthogy az időtartamot a redukcióban növelő mássalhangzók a növekedést azzal érik el, hogy az akusztikai produktumban a réshangokhoz inherensen hozzátartozó tartam-többletet kapnak, nem elégséges egyszerűen azt mondanunk, hogy egy zárhang spirantizálódott. A helyénvaló minősítés az, hogy hangosztálybeli csere történt: az eredeti zárhang átkerült a réshangok osztályába. Hangosztálybeli váltás történhet a magánhangzók körében is, ilyen például a labialis → illabialis módosulás, de a magánhangzókra kimutatott "hosszú → rövid" lazítási folyamat minősítésében a [+hossz] jeggyel való leírás szinte metaforikus: lehet, hogy legkisebb szerep éppen az időtartamnak jut benne.

(ii) A rezonátoralakzatban és a képzőszervek működésmódjában redukció hatására bekövetkező változások egyaránt a feszítettség értékének csökkenéséből fakadnak. Az ajkak, a nyelv, a rezonátorfalak izomzatának tenziója kisebb — és ebben az értelemben a redukció lazítási folyamatként való definíciója fiziológiai megerősítést is kap —, ami azonban nem térfogatcsökkenéssel jár, hanem a konfiguráció, illetve általában a képzési tevékenység stabilitásának a rovására megy. A következmény kettős. Egyfelől a merevebb falú rezonátorokban kialakuló részhangcsoportok finomabb és markáns akusztikai elrendeződése bomlik meg (mind a magánhangzókra, mind a mássalhangzókra jellemzően), másrészt az azonos fonéma alá tartozó beszédhangok realizációi nagyobb szóródást mutatnak akusztikai jellemzőik körében (a labialitást illetően l. erre Szende 1969).

E lazítási folyamat természetét jól tükrözi egy párhuzamos — de lényegében ezzel azonos — összefüggés felidézése a magánhangzók hangsúlyos helyzet szerinti elkülönülésével. A hangsúlyt hordozó nyomoték létrehozásában — mint már évtizedekkel ezelőtt kimutatták — nagyobb mérvű izomtevékenység játszik szerepet (vö. például von Essen 1953. 119, Fónagy 1958, Ladefoged 1962 és 1963). A hangsúlytalan és a hangsúlyos magyar magánhangzókat összevetve labialitásfokukra, kerekítettségük mértékére ezt a különbséget mérési eredményekkel is sikerült dokumentálni (vö. Szende 1969. 369–370). A hangsúlyos/hangsúlytalan szembenállás megfeleltethető a lento vs. allegro normatív/redukált szembenállásnak. Amennyiben pedig csakugyan fennáll ez a párhuzam, ezáltal is igazolva kell látnunk azt a terminológiai választást, hogy az allegro torzító jelenségeinek nagyobbik hányadát kitevő változatokat a lazítás műszóval jelöljük meg.

A képzőszervek alacsonyabb intenzitású működése — mint már említettem — arra vezet, hogy a redukciós folyamatba belépő, kiindulási és kilépő egység, a végeredmény eltérő hangcsoportba sorolódhat át. A kiindulási beszédhang és a végeredmény között mégis másfajta viszony van, ha mássalhangzó a redukció tárgya, mint magánhangzók esetében. Ennek mélyen fekvő oka van. Az úgynevezett akadályhangok képzésének szerkezete

olyan, hogy annak hatása nem korlátozódik az akusztikai szűrő (a szupraglottális rezonátorüregek) alakzatának (át)formálására, illetve arra, hogy megváltoztassa a rezonátorüregek akusztikai adottságait, így mindenekelőtt a kialakuló komplex hang akusztikai minőségét alapvetően befolyásoló hangvisszaverő sajátosságokat. Mássalhangzók artikulációjában típuseltérésekkel jár, ha például a zörejképzés e beszédszervek nagyobb vagy kisebb érintkező vagy közelítő felületein következik be, és méginkább ez a helyzet, ha az akadályképzés gyengébb vagy erőteljesebb. A redukció az utóbbi mozzanatra terjed ki, abban az értelemben, hogy a nagyobb intenzitású akadályképzést kisebb intenzitásúvá teszi. Magánhangzók és mássalhangzók redukciója között a közös elem tehát a képzési energiaráfordítás alacsonyabb foka, a különbség pedig az intenzitáscsökkenés lokalizációja.

Az allegróból vett adatok fényében mindazonáltal úgy tűnik, hogy az akadályképzés intenzitására tett megjegyzés még mindig túlságosan sommás. A mássalhangzók kategóriaváltása a végbemenő redukció nyomán eleve többféle. Általános tapasztalat, hogy a zárhangok — zároldással — spirantizálódnak, így [k] → [ç] vagy [x], [m] → [w] változások következnek be. Emellett azonban nemritkán változtatnak hangosztályt az affrikáták, például intervokális helyzetű [tʃ] [ʃ]-sé alakul, de az affrikáták [c], [j] csoportja, különösképpen a *hogy* kötőszó [j]-je, a hangkörnyezettől függően hol [d], hol [j] fejleményt ad redukció nyomán. (Félreértések elkerülése végett, ebben az esetben nem hasadásról [fission] van szó, hiszen a fonemikus alapalak [j] elemének fonetikai reprezentációjában nem [d] + [j], hanem vagy az egyik, vagy a másik jelenik meg.) A gyűjtési anyag egyetlen adatában mindazonáltal ilyesmi is előfordul. A III/222. mintában (M: *ez olyan volt, hogy + az órát*) [j]-je — éppen az úgynevezett gondolkodási szünet bevezető részeként — feszítés útján lentóban is organikusán egyesített, nem autonom [= egységes elemi beszédeseményt alkotó] részeire hasítódik, majd a [j] zörejesül és zöngétlenedik, és redukált [ç] alakjában realizálódik. A [dç] végeredmény — a folyamat jellege szerint — ugyanazt a torzítási típust valósítja meg, amelyet a *tehát* vagy a *hát* torzított változata, amikor szó végi [t^ç] elemet ad. A zárhangok és az affrikáták redukciós változása minden kétséget kizáróan a képzés intenzitáscsökkentésének eltérő kategóriája: a zároldás az egységnyi elemi beszédesemény átstrukturálását jelenti, az affrikáták megváltozása pedig a megfelelő — összetett — egységnyi elemi beszédesemény határain belül az egyik összetevő kiiktatását. E kiiktatásban — azaz vagy a turbulenciaszakasz, vagy az oldási zörejszakasz elhagyásában — a képzési energia csökkentése úgy történik, hogy egymást követő ejtési tényezők közül az egyik elmarad, míg a zárhang → réshang változtatásban a nagyobb képzési energiájú képzőmozzanat kisebb energiájú képzőmozzanattal helyettesítődik a képzési folyamat adott helyén. (Hangsúlyozni szükséges,

hogy az artikuláció egyetlen eseménypontjáról van szó. Általában a beszédprodukció energiacsökkentéséről beszélni nyilvánvalóan értelmetlen: aki több redukciós jelenséggel ugyan, de hosszabban vagy éppen „pongyolábban fogalmazva” közöl, összességében nem fogyaszt kevesebb energiát, mint a megfontolt közlő a lento műfajában. Legföljebb azt lehet mondani, hogy azonos energiával létrehozott allegro közleménybe viszonylag több fonemikus elem fér bele, mint a lentóba.)

A látszat azt mutatja, hogy a lazításoknak ezt a változatát közlési veszteségnek kell tekintenünk. E föltételezés mellett lehet érvelni azzal, hogy minden olyan esetben, amelyben a fonemikus alapalak és realizációs formája között a diszkrepancia nő, a beszédmegértés teljesítménye szükségszerűen romlik. Egy ilyen érvelés azonban meglehetősen szűk látókörű volna, mert kiindulásában hibás. Ugyanis azt a rejtett premisszát tartalmazza, hogy a közlemény megértése, azonosítása az egységnyi beszédesemények azonosítására épül. Márpedig a szöveg (ap)percepciójában a szokásos körülmények között nem különül el olyan stratégia, amely az egyedi hangesemények fonemikus megfeleléseit keresi. A közléstartalmak azonosításában állandó a tudományos szemlélet számára elkülöníthető „percepciós szintek” együttműködése: a beszédmegértés komplex és globálisan előrehaladó azonosító folyamat. Ha azoknak az adatoknak a halmaza, amelyeket azonosítani kell, kisebb területen szóródik, az azonosítás feladata egyszerűbb és megoldása biztosabb, mert a szükséges elemi döntések száma alacsonyabb. A zárhang → réshang változtatást illetően ugyan egyfelől valóban két kategória váltása történik, de — és ez a jelenség másik, a hallgató pozícióját könnyítő oldala — a változtatás kimeneti felén található egységek, a réshangok artikulációja stabilabb. A magyarban a réshangok ejtésingadozása jelentősen kisebb, mint a zárhangoké: palatográfiai mérések alapján a zárhangok átlagos ejtésingadozása úgy viszonylik a réshangokéhoz, mint 10,45 : 6,30 az akadályképző felületek területének százalékos arányában kifejezve (l. Szende 1974. 350). A szóban forgó redukciótípus is bizonyos egyensúlyállapot megőrzését tükrözi, ha tekintetbe vesszük e két, ellentétesnek értelmezett hatást, amelyet mintegy állandósít a magyar hangtörténetben lezajlott [k] és [g] → [χ] és [γ] (vö. Bárczi 1958. 111) változás.

(iii) Az előzőekben tárgyalt, az (i) és (ii) pont alatti redukciótípusok érvényesülhetnek végül együttesen és egyidejűleg is. Itt a részek összessége kivételesen azonos az egészszel, legföljebb annyit tehetünk hozzá, hogy ebben a vegyes redukciótípusban a két módosító faktor erősíti egymást a lazítási folyamatban. A vegyes forma a [+folyamatos] jegyű elemek (így a magánhangzók és a likvidák) körében gyakori.

3.2.4. A redukció fajtáinak artikulációs/akusztikus jellemzésekor mindenképp előtérbe kell szorítani, hogy az egyes artikulációs egységek redukciója nem azonos a képzésfolyamat egészének „lazaságával”, az artikuláció egészére kiterjedő beszédproduktív potenciál csökkentésével. Még akkor sem, ha a beszédhangok redukciója és a közlés teljes készletének egyéb összetevői között korreláció állapítható meg (például az alapfrekvencia és a redukció vonatkozásában). Az I/66. minta (M: *Nem tudom* + L: *Nem tudom*) első részében az F_0 viszonylagos hangereje rendkívül gyenge, a szekvenciában mégis egyetlen redukciós jelenséget látunk, *d*-zárlazítást, és a második *Nem tudom* [d]-jének enyhe fokú záróldását is intenzív, a zár felpattanása utáni zörej kompenzálja. (A jelenség helyes értékeléséhez érdemes megjegyezni, hogy a *nem tudom* szekvencia — ‘discourse modifier’ helyzetben — anélkül is a lazítás sokkal nagyobb hatású változatait szenved el, hogy az alapfrekvenciában bármiféle relatív hangerőcsökkentés dokumentálható volna; ilyen a IV/62. mintában (M: *értékelték vagy nem tudom, de*) a *d*-kihagyásos [t^uom] változata; hasonlóképpen még a legkonzervatívabb közlő IV/825. mintájában (G: *nem tudom*), normális átlagos hangerő mellett, az elsődleges pragmatikai értékű [ismeretközlő szerepű] szekvenciában is *d*-perditéses redukció fordul elő.)

A hangtani elemzés bemutatása végett azt az esetet ismertettem, amikor a redukció az ajakartikulációt érinti. Módszertanilag azt az elvet követem, hogy a leírandó típusnak a kitapinthatóan döntő artikulációs mozzanatát ragadjam meg, azt, amelyből az akusztikai következmény levezethető. Tehát a *k*-spirantizálódást illetően a leírás módja az, hogy — megállapítva a zárösszetevő hiányát az akusztikai képen — a jelenséget a zárképzés mozzanatának kiiktatásaként, résképzéssel történő helyettesítéseként fogom fel. Minthogy pedig a beszédképzés apparátusa ugyanaz, nem választom külön a magánhangzók és a mássalhangzók csoportját. Azon az alapon sem, hogy vannak redukciós formák, amelyek csak az egyik, vagy csak a másik hangosztály elemein mehetnek végbe. Végső soron a delabializáció — artikulációs tekintetben — egy [o] → [ə] és egy [m] → [w̃] változás esetében ugyanazoknak a képzőszerveknek azonos jellegű működési különbségében ragadható meg. A mintául választott redukciófajta alapja, az ajakartikuláció valójában összetett. A mássalhangzók képzésében ugyan minden esetben az egy vagy két ajakkal való résképzést, illetőleg zárást jelenti, de a magánhangzóminőség meghatározásában két képzőmozzanat játszik szerepet: a tulajdonképpeni labializáció, amely az ajkak előretüremkedésének arányában más és más méretű és alakú elülső rezonátort, a pitvart határozza meg, valamint a kerekítés, amely a szájüregi rezonátor külső nyílásának méretét és alakját szabja meg (vö. Szende 1969. 361–362). Minthogy az ajakartikulációra vonatkozó mérések adatai e két komponens együttmozgását igazolják

(l. Szende 1969. 370–374), az itt tárgyalt redukciótípus leírása szempontjából kettéválasztásuk indokolatlan (és az akusztikai képen nem is lehetséges).

Az ajakartikulációban jelentkező redukció ismérve a normatív labialitási, kerekítettségi, illetőleg záródási értéktől való eltérés. (A magyar köznyelvi beszédhangok ajakartikulációjára vonatkozólag több, adatokkal dokumentált összeállítás is rendelkezésre áll, így Szende 1969, Molnár 1970, Bolla 1982; közülük Bolla Kálmán munkája a legteljesebb.) Ez a redukciótípus azokra a szegmentumokra terjed ki, amelyekben a 'labialitás/kerekítettség' képzési összetevője egy (önmagában adott) szegmentum azonosító tényezője. Ilyen értelemben beszélünk [o] vagy [b] redukciójáról, de nem tekintjük idevágó redukciós jelenségnek, ha egy az [s] képzéséhez másodlagosan tartozó valamilyen ajaknyílási alakzat másnak mutatkozik, mint a normatív képzésű [s] ajakartikulációs képen megjelenő formáció. Az utóbbi ugyanis mindig más — a szekvenciának és a szóban forgó beszédhangnak az azonosítása szempontjából elsődleges — képzési összetevő megváltozásának függvényében, annak velejárójaként módosul.

Az értékelés egyértelműsége megkívánja, hogy az eltérés fogalmát további megszorítással tegyük pontosabbá. Mássalhangzók esetében a jelenség csakis bilabiális zárhangokra ([p], [b], [m]) vonatkozik, míg a labiodentálisok ([f], [v]) redukcióját a réstágítás kategóriájába utaljuk. Az utóbbiakban ugyanis csak az alsó ajak, s annak is a feszítéssel végrehajtott akadályképző mozgása látja el a realizáció feladatát. Másodszor, a magánhangzók körében kisebb labialitás- vagy kerekítettségi fokozat kizárólag a labiális magánhangzók sorában minősül redukciónak, így az [a] → [a] változásban. Az illabiálisok körében az ajakartikuláció ellentétes irányú megváltozása jelent redukciót, például az [i] → [i] helyettesítésben, az illabialitásfok csökkentésével.

A felosztással kapcsolatosan meg kell még jegyeznünk, hogy a [p] és [b] idesorolásával szemben komoly módszertani ellenvetés tehető. [m], [p] és [b] redukciója ugyanis egyértelműen zárolást jelent, hiszen azonhelyi, homorgán réshangként való megjelenítésüknek ez ugyanúgy abszolút feltétele, mint a zároldásos [k] → [x] változásnak. Ami az [m]-et illeti, azt mondhatjuk, hogy egy [m] → [m̄] változásban — a hang minősége szempontjából — a zár mint képzési összetevő konkomitáns szerepű. Az ajakzár ellenére tudniillik a csatorna részlegesen nyitott, az orrüregen át a levegőáramlásnak szabad útja van. Ennélfogva az [m] redukciója megokoltan kerül a delabializáció jelenségei közé. Ugyanilyen érvelés a [p, b] párra nem alkalmazható. Ha [p]-ben és [b]-ben delabializációs zárolás vagy zároldással járó delabializáció következik be, akkor csakis nyilvántartásuk gyakorlatias szempontja szerint választhatunk. [m], [p] és [b] képzésbeli homológiája, valamint a hallgató percepciójának az a segítő eleme [p, b] azonosításában, hogy a vizuális

információnak nagyobb szerep jut, mint [t, d] és [k, g] elkülönítésében, az említett bilabiális mássalhangzók redukciójában inkább a delabializáció rovatába való beosztása mellett szólt.

Valamelyes részletességgel a delabializációs redukció változataira az [o]-ét mutatom be.

[o] delabializációja szembetűnően mutatkozik hangsúlytalan nyílt szótagban olyan helyen, ahol a szekvencián belül hangsúlyos fráziskezdetet előz meg (így például az I/24–25. mintában (I: [megoldás, de] ez a kapcsolat 'odáig'). A delabializáció mindenekelőtt a nagymértékű akkomodációs készségben nyilvánul meg. Ennek a következménye, hogy formánsai a környezet domináns szerepű magánhangzóinak frekvenciaértékei felé tolódnak el. Tehát a *kapcsolat* szó redukált *o*-jának a szabályosan 500 Hz körül definiált formánása (F_1) mintegy 100–150 Hz-es emelkedést mutat, amit az [a] megfelelő formánshelyéhez való közelítést jelenti. A magasabb frekvenciájú összetevők közül is — csökkentett intenzitással — tartalmaz egy [a]-ra jellemzőt, nevezetesen a 2800 Hz körüli tartományban, ami [o] normatív változatában nem jelenik meg. Egyidejűleg azonban akkomodációs hatását is érvényesíti közvetlen környezetén, amennyiben egyfelől a következő, szintén redukált [l] képzése közben a szájüregrezonátor alakját a saját értékeinek megfelelő konfigurációban tartja meg, illetőleg — másfelől — az [l] utáni [a]-n az [o] ejtése felé hajló labializációs tendenciát hoz létre.

Szembeszökően alátámasztja [o] delabializációs redukciójának a fentiekben jelzett hitelét az olyan [o, o'] szegmentumokkal való összevetés, ahol ezeket egy következő szegmentum törlése erősíti meg. Így az I/61. minta *mikor* szavának [o]-ja *r*-törlés nyomán, illetőleg az I/174. minta *igazából* szavának [o'] szegmentuma *l*-törlés utáni állapotban a Bolla (1982) által adott akusztikai képnek jól megfelel.

Az [o] delabializációjának a tartománya, mint általában a magánhangzóké, a [+mgh] jegyen kívül más disztinktív jeggyel nem korlátozható. Tartományának a normatív ejtés határán találhatók azok a változatok, amelyek delabializálódásának a szekvencia bizonyos hangtani, de nem föltétlenül mennyiségi jellemzői ellene hatnak. Ezt a helyzetet illusztrálja az I/24–25. minta *kapcsolat* szavának [o]-ja. Szélsőséges delabializációban, amely természetesen kiegészül más hatások érvényesülésével is, az [o] realizációja akár egy zárhang felpattanási zöreijének akusztikailag amorf alakzatáig terjed (ilyen a II/86. minta (Z: *nem tartozik bele a kert*) *tartozik* szavának megfelelő eleme: itt hat hangsúlytalan szótagból álló szekvenciárész közepén ejtett, fonológiailag kerekítettnek definiált magánhangzó önmagában csak két jegyében azonosítható, magánhangzósként [+mgh] és mélyként [+hát]).

4. Az előző fejezetben előadottak alapján természetesnek várható el, hogy a lazítás jelenségeit megcélzó vizsgálatok adataiból és részeredményeiből egyszerre gyakorlatiasabb, „hangzásközeli” és elméleti, azaz például alak-tani vonatkozású következtetések is adódjanak. A dolgozat utolsó részében közülük kettőt emelek ki, éppen az ellentétes oldalakról. Közöttük a felületes szemlélet nem láttatja az összetartozást; pedig a lazítási folyamatok és a közlés sebessége közötti viszony és a morfolexémikus alternációk kialakulása — mint látni fogjuk — oksági láncolatban tartozik össze.

4.1. A beszédsebesség, mint a hangos közlés első deriváltja az időben, az időegységekre jutó elemek számában fejeződik ki. A sebesség aktuális értéke azonban attól függ, mit tekintünk továbbított elemnek. Ehhez a következő megjegyzéseket kell fűznünk. A beszédtevékenység folyamán mind a beszéd-szervek működése, mind pedig az akusztikai jelenségek sora folyamatosan módosul: az egyik beszéd szerv (például a gége) az egyik beszédhang képzésének egész tartama alatt folyamatosan ugyanazon a módon működik, miközben egy másik (például a nyelv) jelentősen megváltoztatja elmozdulását, elmozdulásának irányát vagy saját sebességét. Fontos itt azt is megemlíteni, hogy az egyes beszéd szervek sebességi kapacitása maga is eltérő (az ajkak „lassúbbak”, mint a nyelv stb.). Ezen fölül lassú ejtés mellett is lehet a közlés sebessége meglehetősen gyors, ha egy lassú szakasz több, egymást követő fonológiai elem együttes artikulációját jelenti. Mindezekből egyszersmind az is következik, hogy a tempó meghatározásának mindenképpen csak akkor van értelme, ha a közlést az elhangzott elemek időegységenkénti száma szerint nagyobb időterjedelemben vizsgáljuk. Ha nem artikulációs mozgások sebességi mutatóira akarunk korlátozódni, hanem a nyelvi közlés egészét tartjuk szem előtt, akkor az időegységenként számolandó elemek nem lehetnek egyebek, mint a közlemény nyelvi alkotórészei, tehát a fonológiai entitások. Nagyobb közlésmennyiség alapján tekintve az iramot, valójában persze semmiféle ellentmondás nincs az artikulációs tények és a nyelvi mozzanatok között, mivel a beszéd szekvenciális időmintáinak szerkezete a nyelvi folyamat ‘esélyvariációinak’ felel meg, ahogy ezt a Markov-folyamatok lánc-elemeinek sorában megjelenni látjuk (l. Schwartz–Jaffe 1968). Szegetmentális szinten a szoros megfelelésre — egyszersmind a fonológiai tényezők irányító szerepére — abban láthatunk bizonyítékot, hogy valamely fonémarealizáció időzítési mintájának elhibázását természetes (lento) beszédben a következő fonéma időzítésében igyekszünk kiigazítani, legalábbis a szótagon belül (vö. Huggins 1968).

Mint a „hosszúsággal” kapcsolatban céloztam rá (l. 1.6.(i) alatt), az időtartam egyáltalán, és ennél fogva a beszédsebesség relatív értéke (gyors, lassú, „átlagos” stb.) is eltérő sajátidővel konstituált vektorok eredője lesz.

Hogy ezeknek a tényezőknek, illetve összetevőknek a hatása nem korlátozódik az egyes beszédhangok időviszonyainak befolyásolására, azt közvetett bizonyítékokból is tudjuk. Ebben az irányban folytatott hangtörténeti kutatásokban feltárt hangváltozási tendenciák arra mutatnak, hogy az időtartamviszonyok alakulása meghatározó volt ezeknek a tendenciáknak a létrejöttében és érvényesülésében (vö. Kubínyi 1958).

Mindazonáltal meg kell jegyeznünk: a jelenkor hangtani tapasztalatai arra mutatnak, hogy az utóbb említett vizsgálatokban is a „beszédsebesség” valójában már a lazítási jelenségek metaforája lehetett. A beszédsebesség élménye és az artikuláció sajátosságai ugyanis elválaszthatatlanok, ami kézenfekvőnek tünteti föl éppen az ilyen tartalmú metafora használatát. Ha viszont a közlés vonatkozásában a sebességet illetően nem operálhatunk csak a fizikai idővel, minthogy az a közlés sokrétegű sajátidő-konstituenseit kizárja, és ennél fogva az artikulációra nézve hamis képet adna, fölvetődik a következő kérdés. Hol találjuk a hiteles vonatkozási pontot tartam és közlés között a lazítási folyamatokra nézve? A válasz röviden ez: az artikuláció szűkebb eseményterében. E megállapítás magyarázata az, hogy a torzítatlan megfelelők minden egyes képzőmozzanatot a képzőszervek lehetséges állapotainak szélesebb skáláján használnak ki, vagyis az azonos (szegmentális) fonemikus alapalakot realizáló torzítatlan közlés lehetséges állapotainak halmaza nagyobb számosságú, mint a lazított közlésé, így lazított közlésben az egységnyi közlési időszakra eső információ mennyisége átlagosan kisebb, mint a torzítatlanban. Az eredmény a lazítás „információs időkompressziója”. (A kérdésnek ez a fajta értelmezése azon a tényen alapszik, hogy a tartam információs telítettsége maga is időkonstituens [a beszédközlés vonatkozásában l. erre Ornstein 1969]; mellőzve a részletek bemutatását, az értelmezés lelke valójában az ide tartozó jelenségek kombinatorikai analízise [vö. például Feller 1978. 40–46], amely — néhány buktató elkerülésével — könnyen elvégezhető. Ez az értelmezés abban nyeri el igazolását, hogy a kérdésnek a fizikai időtartamok tartományába való utalása teljes konfúziót teremt: a lazítással torzított változatok lehetnek lassúbbak, mint a torzítatlanok, a feszítettek lehetnek rövidebb időtartamúak, mint a lazítottak stb., az inherens idői összefüggést az időmérés nem tárja fel.) Az elmondottakat (is) figyelembe véve a lazítás típusairól az alábbi megállapításokat tehetjük.

(i) A redukció felgyorsítja a közlés sebességét, pontosan abban az értelemben, hogy időegységenként kisebb elemszámból rendezett kombinációkat tartalmaz időegységenként, mint a torzítatlan megfelelő.

(ii) A törlés ebben a vonatkozásban összetettebb képet mutat. Meghatározása szerint ugyanis egy elem kiiktatása nyomán a törlés artikulációs helyének két oldalán a környező elemek ejtése közelít a lento változathoz, illetőleg a normatív ejtéshez és alkalmasint eléri annak optimális

szintjét. Következésképpen az adott helyen egy $/x_k x_{k+1} x_{k+2}/$ lento fonemikus reprezentáció $[[x_k x_{k+2}]]$ esetleg $[x_{k+1}]$ fonetikai nyomaival bővített, ejtési reprezentációja nagyobb viszonylagos közlési sebességet eredményez, mint $[[x_k x_{k+1} x_{k+2}]]$ lento megfelelője, hiszen úgy tűnik föl, mint egy $*/x_k x_{k+2}/$ szűkített fonemikus alapalak ejtési képviselete. Törlésben a sebességviszonyok alakulására célravezetőnek látszik olyan példát választani, amely rögtön szembeállítható egy ellentétes jelenséggel, a feszítés egyik altípusát mutató, fonemikus alapalakját tekintve igen hasonló formációval. A példa a *tehát* törlési allegro változata a III/275. mintából (M: *tehát végül is*) és a *teát* ←— *tea*. A két szó(alak) reprezentációi a következők:

	<i>tehát</i>		<i>teát</i>
fonemikus alapalak:	$/teha:t/$	és	$/tea:t/$
első fokú, lento [= torzítatlan]			
fonetikai reprezentáció:	$[teha:t]$	és	$[tea:t]$
1. allegro [= torzított]			
fonetikai reprezentáció:	$[[tea:t]]$	és	$[[te^j a:t]]$
2. allegro reprezentáció:	$[[teat]]$	és	$[[teja:t]]$

Mint látható, a *tehát* allegro fonetikai reprezentációi egyértelműen a fonemikus reprezentáció szűkítésének felelnek meg, anélkül azonban, hogy a szubderivatív allegro változatokban akár egyetlen ponton is ejtési homonímiát hoznának létre. (Ilyenre — más alakulatokban, mint az allegro $[[va:l:at]]$ ← *vállalat* vs. lento $[[va:l:at]]$ ← *vállat* — szintén van példa; ezek az esetek azonban a morfofonemikus alternációval foglalkozó, 4.2. pontba tartoznak.) A törlés következményeként előálló szűkítés és a közlési sebesség növekedése itt tiszta evidencia.

Másfelől számolnunk kell azzal is, hogy ha a törlés mintegy kiemelheti a lazítási folyamatokból a szomszédos szegmentumokat, és a fent idézett mintában ez így is történik, ezzel a törlés lassítja is az artikuláció menetét. Következésképpen a törlés két, egyidejűleg és ellentétes irányban ható tendenciát hordoz.

A *tehát* vs. *teát* fent említett esetével kapcsolatban kötelességemnek tartom megemlíteni, hogy az allegrováltozatokat illetően ellenvetés is elhangzott. Siptár Péter — Szende (1987) idevágó pontját idézve — először is általánosságban kétségbe vonja, hogy a 'törlés' mint a leníció egyik típusa kizárja a szóalak adott helyén végbemenő további redukciót, amely megállapítás „nem látszik igaznak” (l. Siptár 1988. 23). Ilyesfajta megjegyzéssel szemben az ellenérvélés lehetetlen. Hiszen egy megállapítást — itt éppen olyat, amelyet a vonatkozó fogalom ismérveként használtam — mint

noematikus egységet a szemlélő a tárgyra vonatkozó reflexiójával helyettesít. Az azonos szintű válasz ez lehetne: „de igaznak látszik”; aminek persze nem volna értelme. Konkrét állítást tesz viszont Siptár Péter (uo. 24) a *teát* → [teːaːt] és [tejaːt] allegro változataival kapcsolatban: „a tempó növelése esetén ... az ilyen betoldott [j] is kiesik[,] és v a l ó b a n g y o r s , l e z s e r beszédben (egy) [ɛa] diftongus-stádiumon keresztüljutva mindkét szó [értsd: a *tehát* és a *teát*] eljuthat egy [taːt] realizációig” [ritkítás az eredetiben]. Ez az állítás nem meggyőző, két okból. (i) A szerző nem igazolja, hogy valóban létezik *teát* → *[taːt] változat. (ii) Úgy tetszik, ez nem is lehetséges, hiszen ilyen adat nem található, a következő meggondolás alapján. A *tehát*-ban a szó két magánhangzója között — fonemikus értékű szegmentumként — laringális képzési elem van, amely az artikulációs programban meggátolja a két magánhangzó közvetlen összekapcsolódását, és ezzel átmeneti, tranzienst szaksz kialakulását. A *teát*-ban ilyesfajta képzési elem nincs, hanem a két magánhangzó közötti közvetlen átmenetben — a nyelvtest elmozdulása nyomán — szükségszerűen a [j] akusztikai képzetét eredményező artikulációs mozzanat alakul ki. Minél többet veszít a két magánhangzó eredeti karakteréből, annál kevésbé lesz markáns ez a [j] kötőelem is, természetesen. Azonban az átmeneti szakasz értékelése, szintén természetesen, szükségképpen a két magánhangzós környezet viszonylatában történik. Ebben látom a legfőbb okát annak is, hogy a *Beát*, *deák* stb. nem ad *[baːt], illetőleg *[daːk] változatot. Itt fölvethető lenne persze a *reá*, *rá* párhuzama, ahol a megfelelés -eá - -á; ám mindkét szóalak történeti háttérében laringogutturális vagy laringális képzési elem van (vö. a szóban forgó alakváltozatoknak az eredeti *rok*- [→ *rokon*] tövel való összetartozását). Előfordul azonban a -eá - -á egy másik típusa is. A *lány* ~ *leány* például ugyanezt a váltakozást mutatja, noha az eredeti szerkezet egyetlen pontján sincs laringális összetevő. Sőt, az összetétel előtagjában egyenesen /j/ van: /##laj##ani##/. Az alternáció itt a szerkezet átalakulásának eltérő, párhuzamos vonalaiból magyarázható. Mégpedig (i) az elemismélteléses mintában *a*-törléssel → *lány*, és (ii) az első szótagi *a* → *e* mutációval (elhasonulással) *leány*, amely utóbbi esetben /j/ — éppen az /eja/ szekvencián belüli helyzetének megfelelően — defonemizálódik, tulajdonképpen ugyanúgy, ahogy ez a *hiány*-ban is történik. (Nem merem teljesen kizárni, másfelől, annak a gyakorlati lehetőségét, ami elvileg lehetetlen. Előfordulhat talán, különösen valamilyen módon torzított beszédprodukción, hogy a *teát* adott esetét valaki [taːt]-nak lesz hajlamos hallani. Ez akkor azonban Jakobson ötlábú macskájának az esete lesz, amivel szemben a *tehát* → [taːt] allegróban egészen szokványos, míg *teát* → vélt [taːt] félrehallás.)

(iii) Kihagyásban — e lazítási típus meghatározásából következően — nem jelennek meg fonetikai nyomok. Ezért a kihagyás artikulációs sebességet növelő hatása közvetlenül belátható. Magától értődik, hogy a feszítés ellenében hat. Tehát a *miért* → [[me:r]], illetőleg [[mie:]] *t*-kihagyásos allegro megvalósítása megnövelt artikulációs sebességet jelent az — azonos feltételek mellett megvalósuló — [mie:rt] lento reprezentációval szemben, de a *miért* szubderivatív morfofonemikus /me:r/ alternánsának [[me:r^o]] feszített fonetikai reprezentációja tempólassítást von maga után.

(iv) A szekvenciaredukció megszorítás nélkül sebességnövelő hatású, pontosan azon a módon, ahogy a redukció.

(v) A szekvenciazsugorítás megszorítás nélkül sebességnövelő hatású, ugyancsak a fentieknek megfelelően. És hasonlóképpen:

(vi) a fúzió megszorítás nélkül sebességnövelő hatású.

Tegyük föl végül azt a kérdést, hogy milyen hatással van a közlésfolyamat második deriváltja az időben, azaz a sebesség változása, a gyorsulás vagy a tempólassítás a torzítási folyamatok előfordulására az allegro közlésben.

A tempó gyorsítása — azonos közlési feltételek mellett, amelyeken a kommunikációs helyzet összetevőinek változatlanóságát értem — nem jár együtt szükségszerűen a lazítás típusainak megjelenésével, illetve elszaporodásával a nagyobb sebességgel ejtett közlési szakaszon.

(i) A beszédsebesség átmeneti megnövekedése és a lazítások száma, intenzitása vagy éppen erősségi fokozata egyáltalán nem mutat összefüggést, például ha láthatólag csupán annyi indokolta a tempógyorsítást, hogy a közlő hamarabb végezzen mondanivalójával. Az I/79. mintában (M: *akkor megint ott vagyunk, mint az előző*) mindössze [r] perdületében hallható enyhe fokú lazítás, ami minden további nélkül magyarázható a következő elem, az [m] szájszatórna-szűkítő hatásának másodlagos velejárájaként, s a *megint t*-kihagyásos ejtése úgyszólván szokványos még a lentóhoz közel eső természetes artikulációban is. Nem következik be *n*-redukció a *megint*-ben, és nem tapasztaljuk [i] észlelhető mértékű nazalizálódását sem ugyanebben a szóban; a [k:] normatív hosszúságot mutat, és a *mint* [t]-je szintén szabályos ejtésű. Ugyanígy az I/352. mintában (I: *satöbbi, és hogyha 'nagyon*) a felgyorsult szakaszon is rendkívüli módosulásként csak a magánhangzók időtartamának csökkenését tudjuk kimutatni. Megnövelt tempó még ott sem okoz a megszokott beszédsebességhez viszonyítva nagyobb mértékű lazítást, ahol a gyorsulás nem tartalmi összetevőkön következik be: a II/397. mintában (Z: + *ami nem kevés pénz, azt hiszem*) *azt hiszem* tagmondatában az elvárhatóval szemben csakis az [m] delabializációját észleljük, természetesen az ebben a szekvenciában szokásosan előforduló *t*-törlés mellett.

(ii) Lazítás tempólassítás mellett is előfordul. A I/93–4. mintában (G: *vagy ezt kell, vagy azt kell*) [z] → [s] hasonulás után *t*-törlés zajlik le, ami ismét megerősíti, hogy a torzítások egy része szervesen hozzátartozik a köznyelvi ejtés programjához, lassú, tagolt artikulációban is úgyszólván rendszeres.

4.2. Válasszuk most a lazítással kapcsolatban az idő egy másik síkját, a történetit. A morfofonemikus, illetve morfolexémikus változatok egy csoportja ezt a választást indokoltnak fogja mutatni.

A magyarban a homológ [azonos értékű, hasonló és bizonyos szempontból egyenlő helyzetű] morfofonemikus alternánsok, mint *csepp/csöpp, fent/fenn/fönt/fönn, -ban/-ben, -hoz/-hez/-höz*, (eredetileg) *család/cseléd* stb. (vö. Grétsy 1962, G. Varga 1968) sajátosan egyedi csoportját alkotják azok, amelyek létrejöttében sem a magánhangzó-harmónia kategóriái szerinti változtatás: hangrendi átcsapás (*-ban/-ben*), vagy labiális/illabiális elkülönítés (*-tok/-tek/-tök*), sem szóhasadásos kettőződés — Lotz (1963) szerint ilyen a *magyar/Megyer* —, sem egyéb módon való szétfejlődés, például a fonemikus alapalakban (eredetileg) önálló alaktani szerepű elemmel végrehajtott bővítés vagy szűkítés (*nő/-né*), sem vélhető onomatopoeitikus hatások (*kavar/kever*), és így tovább, nem játszhattak szerepet. Az *azután* és az *aztán* alkotta pár homológiája nem vezethető vissza egyik eddig megjelölt morfofonemikus alternációra sem, másfelől — természetesen — nem feleltethető meg a normatívnak elismert akkormodációs jelenségek semelyik (al)típusának. Minthogy ilyen változatok kialakulására egyéb magyarázat nem látszik ígéretesnek, ezeket — a *lento/allegro* alakpárokkal való logikus párhuzamba állítás útján — célszerűnek látom a mindennapi közlés *allegro* folyamataival egészen közvetlen összefüggésben értelmezni. Kiindulásként: az *allegro*folyamatok és a (homológ) morfofonemikus alternációk egy adott csoportjának oksági kapcsolatát eleve föltételezem — amint ezt az alábbi fejtegetés kezdő mondata ki is fejezi —, mert az ejtés regisztrált tényei alapján ugyanazokat a torzítási jelenségeket tudom kialakulásuk hátterében felmutatni, amelyek az *allegro*ban mintegy szabályosan előfordulnak. Az elemzés menete a következő.

A lazítási szabályok nyomán új morfofonemikus alternánsok alakul(hat)nak ki. Az olyan morfofonemikus alakpárok, mint az *azután, ezután* mellett az *aztán* /asta:n/, *eztán* /esta:n/, a *miért* mellett a *mért* /me:rt/, *mér* /me:r/, *mié* /mie:/ vagy az *odaad, odad* /odad/, és így tovább a köznyelvi ejtés lazítási szabályai nyomán alakultak, illetve alakulnak ki. (Az említett példák közül az *aztán, eztán* az [u] zöngétlenítést követő törlésével, majd a normatív ejtésre is jellemző [z] → [s] igazodással, az *odad*-ban a szóhatárjegyek fölötti, azonos elemek összevonódásával, fúziójával. A lazítási

szabályok által létrehozott alakulatokkal kapcsolatban legfontosabbként — a hangtan és az alaktan határterületén — az az elméleti kérdés merül föl, hogy a számottevő gyakorisággal megjelenő szóalakok meddig minősülnek „alkalmi” változatoknak, s hol van az a pont, amelyen túl az önálló morfofonemikus variáns státusát kell hozzájuk rendelnünk. Minthogy az említett szavak etimológiai képlete (*azután* ← *az* + *után* stb.) a hangtanilag teljesebb alakot mutatja eredetinek, ezek az elsődleges variánsok, amelyekhez viszonyítva az újabbak kapják a másodlagos, szubderivatív megjelölést (az *azután* + zöngétlenítés, *u*-törlés, [z] → [s] igazodás — *asztán* /*asta:n*/ összefüggés alapján). E másodlagos, szubderivatív formációk a spontán, allegro vagy éppen allegrissimo ejtésben kétféleképpen viselkednek.

(i) Miután a lazító szabályok végbemennek rajtuk, fölveszik az eredeti, a fonemikus alapalakban rögzített variánsokhoz viszonyítva megváltozott, az ejtésben végleges hangtani alakjukat. Így például az *azután* szó lazítási szabályokkal módosított változatának kialakulása a következő:

fonemikus alapalak:	/azuta:n/	
lento ejtésben:	[[azutāːn]], esetleg [[azuta:n]]	
allegro ejtésben:		
(i/a) [aː] → [a] redukcióval:	[[azutān]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/b) <i>u</i> -zöngétlenítés nyomán:	[[azʉtān]] vagy [[azʉtān]	(nem adatolt, de lehetséges ejtés)
(i/c) <i>u</i> -törléssel:	[[aztān]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/d) <i>n</i> -törléssel:	[[aztā]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/e) szabályos, hátraható, zöngétlen hasonulás után:	[[astā]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/f) F ₀ -redukcióval:	[[qstā]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/g) <i>t</i> -redukció után:	[[asːā]]	(nem adatolt, lehetséges ejtés)

Megjegyzések: eltekintettem további lehetséges és valóságos alakváltozatok feltüntetésétől, mint az [[astā]], amely utóbbit a már lento realizációra is jelzett rövidülés elmaradása teremti meg; a kis római számok nem sorrendisé-

get fejeznek ki, hanem csupán elkülönítik egymástól a lazítás egyes lépéseit; az (i/f-g) változatok már az új alapalakon végbemenő torzítást illusztrálják.

(ii) A másik esetben a lazító szabályok megtörténte még nem a változtatás végpontja, hanem az artikulációs program feszítéssel válik teljessé. Tehát: például a *miért* szó ejtési képlete a következők szerint alakul:

fonemikus alapalak:	/mie:rt/	
lento ejtés:	[mie:rt]	vagy [mi ^h e:rt]
allegro ejtés:		
(ii/a) <i>i</i> -redukcióval:	[m ^h e:rt]	(tényleges ejtési változat)
(ii/b) <i>i</i> -törlés nyomán:	[me:rt]	(tényleges ejtési változat)
(ii/c) <i>t</i> -kihagyás után:	[me:r]	(tényleges ejtési változat)
(ii/d) feszítéssel:	[me:r ^ə]	(tényleges ejtési változat)

Azzal, hogy a (ii/d) alatt jelzett lépés bekövetkezik, morfofonológiai homonímia alakul ki a *miért* és a *mér* ige kijelentő mód, egyes szám, harmadik személyű, jelen idejű alakja között, minthogy a *mér* → [[me:r^ə]] realizációban a feszítés ugyanazt az artikulációs/akusztikai végeredményt adja, mint a *miért*. Mármint, ha a feszítés végső indoka a nagyobb mérvű ikonicitás, a (morfofonológiai) természetesség, az elkülönítő képesség megnövelése, a feszítés és egyidejűleg lazítási szabályok megjelenését az érthetőségi hatások elvárásaival föltétlenül ellentétesnek kell tartanunk. Következésképpen a [[me:r^ə]] 'miért' alakulat feszítés előtti morfofonológiai alapformája — legalább az esetek túlnyomó többségében — szükségszerűen egy /me:r/ fonemikus alapalak volt. Amivel egyszersmind azt állítjuk, hogy a *miért* mellett létre kellett jönnie egy *mér* 'miért' alakváltozatnak. Röviden a gondolatmenet egyik mellékágára térve, idézem a II/202. minta [[aze:r^ə]] (I: *Szóval ami olyan, + hát a főiskolán azért*). Ennek a szóalaknak a feszítettségét az [ə] megjelenésén kívül az [e:] eredeti hosszúságának teljes értékű megtartása is jelzi, ami még kevesebb kétséget hagy afelől, hogy mi volt a fonemikus alapalak. Ha így van — összevetve a *miértről* mondottakkal —, azt kell megállapítanunk, hogy itt lexemikus morfofonológiai alternációkon kívül valószínűleg egy kötött morféma, az +*ért* rag morfofonemikus alternációjáról van szó. (Azonban itt a kérdés még ilyen mélységű alaktani vonatkozásaival sem szándékozom foglalkozni.)

A fentiek alapján a következő tétel adódik. Egy új fonemikus alapalak, azaz egy másodlagos (szubderivatív) változat létrejöttének hangtani ismérve az, hogy a szóalak további fonetikai változataiban olyan módosulásokon eshessen át, mint a fonemikus alapalakjuk tekintetében eredetiek, elsődlegek. Hangsúlyozni szükséges, hogy csak hangtani kritériumról van szó. A valóságban több (például jelentéstani) megfontolás is közrejátszik abban,

hogyan egy adott formáció megkapja-e a megfelelő minősítést. Egyebek mellett szerepe van ebben a tudományos konvenciónak is: az ÉrtSz. (79 és 80, illetőleg 1027) az *azután*, *aztán* esetében az egyenértékűséget megszavazza, az *azért*, *azér*, az *odaad*, *odad* párok esetében nem.

Bármilyen szabadosak legyenek is azonban a morfofonemikus alternáció változatai, a szubderiváció, tehát a másodlagos morfofonemikus alakváltozatok megjelenése, helyesebben létrejötte nem parttalan. Szekvenciaredukcióban két vagy akár több szó, illetve szóalak is összevonódhat. A csonkolt szóalak ilyenkor ugyan fuzionál a következő elemmel (amely esetleg maga is egy lazítási, például redukciós szabállyal kialakult forma), bár a kettő együtt esetleg egyetlen fonetikai ejtéscsoportot alkot, a két elem, amely a fúziónak részese, mégis megtartja eredeti lexémikus státusát. A IV/173. mintában (Z: + *Szóval ez* +) a *szóval* elemen kétszeres szótagkivetéssel járó csonkítás megy végbe, majd összevonódás következik be, amelynek eredményeként a [[s^oez]] változat hangzik. Az alakulatban azonban — noha a csonkítás nyomán egyetlen szótagra zsugorodik az egész szekvencia — nem alakul ki egységes hangrendi képlet, ami az egyszótagos morfémáknak a magyarban abszolút ismeréve. (A *Szőul* városnév is fonológiaiailag szükségszerűen két szótagú, és egyebek mellett azért, mert két magánhangzója a hangrendi paradigma eltérő sorába tartozik.) Megemlíthető, hogy a kiindulásul szolgáló fonemikus alapalakok ismeretében a megjelenő, tényleges ejtési változatával szemben inkább veláris dominanciájú akusztikai végeredményt várnánk el. De a *szóval* csonkolt alakjaiban persze még veláris környezetben is megjelenik redukált palatális magánhangzós változat, ami egyébiránt megint arra mutat, hogy a lazítási szabályokat a hangrend az allegróban kevésbé vagy kevésbé köti. Következésképpen a *szóval ez* szekvenciaredukcióban összevont alakja könnyedén fölvehetett volna egységesen akár magas hangrendű realizációs formát is. Nem ez történt.

Mindazon helyeken pedig, ahol a szóhatárjegy mintegy lezárja a hangrendi szabály érvényesülését, szóhatárjegyek fölött kialakuló morfofonemikus alternáns vagy egyáltalán új morféma megjelenéséről beszélni értelmetlen.

SZENDE TAMÁS

Irodalom

- ABAFFY, E. (1975), Egy mai magyar hangváltozásról. *Nyr.* 99: 170–174.
- ANDERSON, J. – J. DURAND (1986), Dependency Phonology. In: J. Durand (ed.), *Dependency and Non-Linear Phonology*. London–Sidney–Dover. 1–54.
- BÁRCZI, G. (1958), Magyar hangtörténet. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest.
- BAUDOIN DE COURTENAY, J. (1895), Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Strassburg.
- BOLLA K. (1982), Magyar hangalbum. In: Bolla K. (szerk.), *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Budapest. 165–173.
- BUTTLER, J. (1962), Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához. *NyK* 64: 309–328.
- CHOMSKY, N. – M. HALLE (1968), *The Sound Pattern of English*. New York–Evanston–London.
- DAVENPORT, S. – J. STAUN (1986), Sequence, segment and configuration: Two problems for Dependency Phonology. In: J. Durand (ed.), *Dependency and Non-Linear Phonology*. London–Sidney–Dover. 135–159.
- DINNSSEN, D. (1979), Atomic Phonology. In: D. Dinnsen (ed.), *Current Approaches to Phonological Theory*. Bloomington–London. 31–49.
- DONEGAN, P. – D. STAMPE (1979), The study of Natural Phonology. In: D. Dinnsen (ed.), *Current Approaches to Phonological Theory*. Bloomington–London. 126–173.
- DRESSLER, W. (1984), Explaining Natural Phonology. *Phonology Yearbook* 1: 29–50.
- ELEKFI L. (1968), Beszédhangjaink kapcsolódása. *Nyr.* 92: 379–389.
- ELIASSON, S. (1981), Analytic vs. synthetic aspects of phonological structure. In: D. Goyvaerts (ed.), *Phonology in the 1980s*. Ghent. 483–521.
- ESSEN, O VON. (1953), *Allgemeine und angewandte Phonetik*. Berlin.
- FANT, G. (1960), *Acoustic Theory of Speech Production*. The Hague.
- FELLER, W. (1978), Bevezetés a valószínűségszámításba és alkalmazásaiba. Budapest. (Eredetije: *An Introduction to Probability Theory and its Applications I.*)
- FÓNAGY I. (1958), A hangsúlyról. Budapest.
- FÓNAGY, I. (1971), Double coding in speech. *Semiotica* 3: 189–222.
- FÓNAGY I. (1977), A variáns, az emfatikum és a dinamikus elvű leíró hangtan. *NyK* 79: 105–134.
- FÓNAGY I. – FÓNAGY P. (1971), Helyesírási hibák haszna. *Nyr.* 95: 70–89.
- GOLDSMITH, J. (1976), *Autosegmental Phonology*. Bloomington.
- GOMBOCZ, Z. (1925), *Hangtan*. Magyar hangtan. Budapest.
- GOYVAERTS, D. (1981), *Phonology in the 1980's*. Ghent.
- GRÉTSY L. (1962), *A szóhasadás*. Budapest.
- GRIFFEN, T. (1981), A non-segmental model for description and analysis. In: D. Goyvaerts (ed.), *Phonology in the 1980s*. Ghent. 617–634.
- HARRIS, J. (1969), *Spanish Phonology*. Cambridge, Mass. (Idézi Hooper 1976.)
- HEGEDŰS, L. (1953), On the problem of the pauses of speech. *ALH* 3: 1–36.
- HOOPER, J. (1976), *An Introduction to Natural Generative Phonology*. New York–San Francisco–London.

- HUGGINS, A. (1968), The perception of timing in natural speech I: Compensation within the syllable. *Language and Speech* 11: 1-11.
- JAKOBSON, R. – G. FANT – M. HALLE (1952), *Preliminaries to Speech Analysis*. Cambridge, Mass.
- JESPERSEN, O. (1904), *Lehrbuch der Phonetik*. Leipzig.
- KASSAI I. (1981), Távhasznulás a gyermeknyelvben. *NyK* 83: 160-167.
- KÁZMÉR M. (1961), A magyar affrikátságzemplélet. *NyudÉrt.* 27. Budapest.
- KENSTOWICZ, M. – C. KISSEBERTH (1977), *Topics in Phonological Theory*. New York-San Francisco-London.
- KEREK, A. (1977), Consonant elision in Hungarian. In: *Studies in Finno-Ugric Linguistics*. Indiana University, Uralic and Altaic Series 131. Bloomington, Indiana. 115-130.
- KIPARSKY, P. (1958), How abstract is phonology? In: O. Fujimura (ed.), *Three Dimensions of Linguistic Theory*. Tokyo. 1-56.
- KUBÍNYI L. (1958), Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről. *MNy.* 54: 213-232.
- LADEFOGED, P. (1962), Subglottal activity during speech. In: *Proc. 4th international Congr. phon. Sci.* Helsinki, 1961. The Hague. 73-91.
- LADEFOGED, P. (1963), Some physiological parameters in speech. *Language and Speech* 6: 109-119.
- LASS, R. (1984), *Phonology. An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge-London-New York-New Rochelle.
- LASS, R. (1987), *The Shape of English*. London-Melbourne.
- LEBEN, W. (1979), The phonological component as a parsing device. In: D. Dinnsen (ed.), *Current Approaches to Phonological Theory*. Bloomington-London.
- LEHISTE, I. (1970), *Suprasegmentals*. Cambridge, Massachusetts-London.
- LIBERMAN, M. – A. PRINCE (1977), On stress and linguistic rhythm. *Linguistic Inquiry* 8: 249-336.
- LINELL, P. (1979), *Psychological Reality in Phonology*. Cambridge-London-New York-Melbourne.
- LOTZ, J. (1963), A magyar szó etimológiájának kérdéséhez. *NyK* 65: 385-389.
- MOLNÁR, J. (1970), *A magyar beszédhangok atlasza*. Budapest.
- NESPOR, M. – I. VOGEL (1986), *Prosodic Phonology*. Dordrecht.
- ORNSTEIN, R. (1969), *On the Experience of Time*. Harmondsworth.
- POSTAL, M. (1968), *Aspects of Phonological Theory*. New York.
- SAPIR, E. (1933), La réalité psychologique des phonèmes. *Journal de Psychologie Normale et Pathologique* 30: 247-265.
- SAPORTA, S. (1965), Ordered rules, dialect differences and historical processes. *Language* 41: 218-224.
- SCHANE, S. (1984), The fundamentals of Particle Phonology. *Phonology Yearbook* 1: 129-55.
- SCHWARTZ, J. – J. JAFFE (1968), Markovian prediction of sequential temporal patterns in spontaneous speech. *Language and Speech* 11: 27-30.
- SHATTUCK-HUFNAGEL, S. (1986), The representation of phonological information during speech production planning: Evidence from vowel errors in spontaneous speech. *Phonology Yearbook* 3: 117-149.

- SIPTÁR P. (1988), A „gyors beszéd” fogalmáról. In: Gósy M. (szerk.), Tanulmányok a beszéd időviszonyairól. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 5: 17–30.
- SMITH, N. (1973), *The Acquisition of Phonology: A Case Study*. London–Cambridge.
- SOMMERSTEIN, A. (1977), *Modern Phonology*. London.
- STAMPE, D. (1979[1973]), *A Dissertation on Natural Phonology*. New York–London. (Keletkezésének éve: 1973)
- SZENDE T. (1969), A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. Az ajakartikuláció. NyK 71: 345–385.
- SZENDE T. (1973), Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. NytudÉrt. 81. Budapest.
- SZENDE T. (1974), A nyelv akadályképző szerepéről. (Palatográfiai mérések alapján.) NyK 76: 323–357.
- SZENDE, T. (1980), Defining the phoneme: phenomenological aspects. ALH 30: 63–66.
- SZENDE T. (1984), Elemi beszédesemény és fonéma. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 15: 293–302.
- SZENDE, T. (1987), Phonetic change, phonemic status and morphophonological alternations. In: Proc. XIth int. Congr. phon. Sci. Tallinn. 411–414.
- TAMÁS L. (1939), Állandó szociális érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. MNy. 35: 273–282.
- TRUBETZKOY, N. (1939), *Grundzüge der Phonologie*. TCLP 7. Prague.
- G. VARGA, GY. (1968), Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Budapest.
- VENNEMANN, T. (1971), *Natural Generative Phonology*. Paper read at the annual meeting of the Linguistic Society of America. St. Louis, Missouri. (Hooper 1976 alapján.)
- VENNEMANN, T. (1974), Words and syllables in natural generative grammar. In: A. Bruck–R. Fox–M. La Galy (eds), *Natural Phonology*. 346–374. Chicago.
- VENNEMANN, T. (1986), *Neuere Entwicklungen in der Phonologie*. Berlin–New York–Amsterdam.
- VÉRTES O. A. (1958), A hangkapcsolódások osztályozásáról. NytudÉrt. 17. Budapest. 130–133.
- VOGEL, I. (1987), The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian. *Phonology Yearbook* 4: 243–263.
- WILBUR, R. (1981), Theoretical phonology and child phonology: argumentation and implication. In: D. Goyvaerts (ed.), *Phonology in the 1980's*. 403–429. Ghent.

**From ‘Underlying’ to ‘Lenited’:
On temporal pattern distortion in Hungarian**

by TAMÁS SZENDE

If *lento*, i.e. fully elaborated and next-of-underlying phonetic representations lenite they will be *allegro* representations due to reshaping procedures. Reshaping procedures are based on what I call the *gestalt* rules, i.e. rules which—being put into effect—cover sequences as wholes (instead of segments or a certain series of segments) turning them into natural utterances in casual articulation. For example, the extreme instance given by

Stampe (1979[1973]. 8) *I don't know* $\rightarrow$ [ãõrõũ] or even [m̩m̩m̩] with the latter derived by (i) V_{I-3} -deletion and (ii) substituting $\begin{bmatrix} C \\ +nas \\ +cont \end{bmatrix}$ for C_{I-4} in the sequence, both (i) and (ii) are triggered off by the 'discourse modifier', i.e. their semantically weakened, position of *I don't know*. This example clearly mirrors the sequential, that is, nonsegmental character of these rules. I tried to argue that *gestalt* rules occupy an independent position in the phonology of the casual speech phenomena and are supposed to belong to the class of 'interface rules' bringing about 'individual phonetic representations' [category: *concrete* and *general*, in logical parlance]. In so doing, they—the *gestalt* rules—give zest, among other things, to the temporal patterns of the sequences prone to lenition by distorting/reorganizing them in casual speech. (Theoretical aspects of interface rules including *gestalt* rules, as well as [the architecture of the] underlying representation are at some length played around in the study [under point 1.6].)

On the basis of some 2.000 samples of various length taken from normative but casual or, rather, casual but normative speech (Hungarian dialogues) investigations were carried out in view of what sorts of lenition processes with direct reference to what I call the temporal pattern distortion occur. In a bird's-eye-overview, the results allowed for the following conclusions.

1. There is a theoretical necessity to ascribe independent status to *gestalt* rules—putting various distinct types of lenition processes into action in casual speech—within the system of a casual-speech phonology.

2. There is a theoretical possibility of defining and describing lenition processes or, rather, *allegro* phenomena in general, along the lines of the classificatory criterion of temporal pattern distortion. Classified in such a way, the main types of lenition will be: (i) reduction, (ii) deletion, (not identical with) (iii) dropping and truncation;—(i–iii) manifest themselves in segment size units; (iv) reduction over the sequence, (v) sequence size truncation, and (vi) coalescing/fusion.

There is a practical possibility of describing reduction—a type of lenition chosen for a more detailed analysis in this paper—as a sound-class-independent procedure functioning uniformly irrespective of the "phonotype" it affects. (In fact, this was exemplified in the domain of a subtype of reduction, i.e. delabialisation, in this part of the research work.)

4. Reshaped temporal patterns in the sequence—brought about by distortion processes in lenition—eventually should be led back to a substantial modification of the informational space of the articulation as a main factor whereas durational attributes are of lesser importance in this respect. ('Informational space' is here meant to be the total number of potential elementary events across time including, among other things like intensity, the scales of the maximal expansion/activated [functional] capacity of the speech organs.) Generally speaking, lenition results from and, at the same time, reflects back to a (dramatic) restriction of the 'informational space' of articulation.

5. The data and further investigations suggest that lenition processes play an important part in bringing about morpholexic alternants in Hungarian, cf. pairs of alternant such as *mondotta/mondta* and *azután/aztán*.

A magyar mássalhangzók autoszegmentális megközelítése: ábrázolások és szabályok

1. Bevezetés

A magyar mássalhangzó-állományt a következő jegymátrixokkal jellemezhetjük:

(1)		p	b	t	d	tʸ	dʸ	k	g	f	v	s	z	š	ž	t ^s	č	j	m	n	nʸ	l	r	j	h		
	msh	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	
	szon	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	
	elől	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-	+	+	-	+	+	-	-	-	
	kor	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-	
	késl	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	
	foly	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+
	zöng	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	
	naz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	
	érd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	

A /h/ kivételével a táblázat valamennyi elemét a [msh] (mássalhangzós) jegy + (pozitív) értéke jellemzi ('akadály a szájüregben'). A /h/ esetében a levegő kiáramlásának a szájüregben semmilyen akadálya nincs; ez a negatív érték fonetikai oka. Fonológiailag a /h/ nem tartozik az obstruensek (zárhangok, réshangok, affrikáták) közé, mivel nincs kontrasztív zöngés megfelelője, de a szonoránsok (nazálisok, likvidák) közé sem tarthat, mivel ő maga zöngétlen. Zöngésségi hasonulást okoz, akárcsak az obstruensek (pl. *adhat* [athat]), de ő maga nem hasonul (ebben a szonoránsokra hasonlít). Vannak szabályok, amelyek egyedül a /h/-n működnek (l. a 3.6. pontot); más szabályok viszont bármely mássalhangzó környezetében működésbe lépnek, egyedül a /h/-ében nem (ilyen például az gyors beszédnek az a szabálya, amely a C_iC_jC_k kapcsolatokat a C_j kihagyásával egyszerűsíti,

pl. *lisztből* [lizsböl], *mondd meg* [mom:eg] stb., kivéve, ha $C_k = /h/$: *mondhatom* [mont(h)atom], *[monfiatom], *[mő:fiatom]; e szabályról részletesebben szól Siptár 1991. 35, 41). Egyszóval a /h/ fonológiailag is eléggé különbözik a többi mássalhangzótól ahhoz, hogy (fonetikai természetete alapján) a [msh] jegy olyan értékét rendeljük hozzá, amelyet egyetlen más mássalhangzóhoz sem.

A [szon] jegy a mássalhangzókat két nagy csoportra osztja: obstruensekre („zörejangok”) és szonoránsokra („zengőhangok”). Itt a /v/ értéke nem a hagyományos besorolásának közvetlenül megfelelő [-szon]. Mi ennek az oka? Jegyezzük meg, hogy — fonetikailag — a /v/ az összes réshangnál kevésbé „zörejes”, szinte ugyanolyan zörejmentes, mint a /j/ (ez utóbiról l. a következő bekezdést). Mivel a /v/ a szonoránsokhoz hasonlóan zöngés, semmi különösebb akadálya nincs annak, hogy (másokhoz, köztük Vago 1980-hoz hasonlóan) [+szon]-ként jellemezzük. De vajon mit nyerünk ezzel a lépéssel? A /v/ kivételével minden [-szon] szegmentum zöngésség tekintetében magához hasonítja az előtte álló obstruens. Ha tehát a /v/-t [+szon]-ként elemezzük, a zöngésségi hasonulást egyszerűen így fogalmazhatjuk meg: „Az obstruens az őket megelőző obstruens [zöng] jegyének értékét megegyezővé teszik a sajátjukéval”. Csakhogy ekkor a /v/ nemcsak a szabály környezetleírásából, hanem a bemenetéből is eltűnt, pedig a /v/ maga zöngétlenedik zöngétlen mássalhangzó előtt (*szívtelen* [si:ftelen]). Nem tehetünk mást, külön szabályban kell kimondanunk a /v/ zöngétlenedését. A klasszikus generatív keretben a /v/-zöngétlenedés szabálya technikai értelemben összevonható a zöngésségi hasonulás szabályával (így Vago 1980. 35 is), de elvileg akkor is külön szabály marad. Ez a /v/ [+szon] elemzésének az ára; viszont egy meglehetősen váratlan területen nyerünk ezzel a megoldással. Ha a /v/ [+szon], semmi meglepő nincs abban, hogy szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok második elemeként előfordul zöngétlen zárhang után: a *tviszt*, *kvarc*-féle szavak így ugyanolyan szabályosak lesznek fonotaktikailag, mint a *tréfa*, *klarinet*-félék.

A /j/ a hagyományos besorolás szerint réshang ([-szon, +msh]), a modern fonológiában szokásos osztályozás szerint pedig félmagánhangzó ([+szon, -msh]). Ám réshang-értelmezését sem fonetikai, sem fonológiai tulajdonságai nem támasztják alá (így például nem vesz részt a zöngésségi hasonulásban: *ajtó* *[a:çto:], *fáklya* *[fa:gja]); félmagánhangzóként pusztán fonetikai tulajdonságai alapján felfogható lenne, de fonológiailag a magyarban ez sem indokolt (minderről részletesebben l. Siptár 1993b). Nincs akadálya tehát, hogy az /l/ és /r/ mellé, a nem-nazális szonoránsok (likvidák) közé soroljuk ([+szon, +msh]). Akárcsak a /v/-nek (vagy például az angolban az /l/-nek és az /r/-nek), a /j/-nek is van obstruens (zöngétlen réshang)

allofónja (erről l. a 3.3. pontot); de ez nem elegendő indok a hagyományos besorolás fenntartására.

A mássalhangzók képzési helyét az [elöl] és a [kor] (koronális) jegyekkel jellemezzük. Definíciójuk a következő. Ha a /š/ képzési helyénél húzunk egy képzeletbeli vonalat, minden ennél előrébb képzett hang [+elöl], minden ezen a vonalon vagy ennél hátrább képzett hang pedig [-elöl] jegyű lesz. (Tehát az [elöl] jegynek semmi köze a magánhangzók elől-, illetve hátul-képzettségéhez: minden magánhangzó (redundáns módon) [-elöl] értékű.) A [kor] jegy meghatározása a hangok képzésében aktívan részt vevő szervek működésén alapul: a nyelv elülső peremével („corona”) képzett hangok [+kor], a nyelv hátával („dorsum”) vagy egyáltalán nem a nyelvvel képzettek pedig [-kor] jegyértéket kapnak. A palatális /t^y d^y n^y j/ hagyományosan [-kor] értékűek; ekkor azonban ez a két jegy nem elegendő az összes képzési hely meghatározásához. (A magánhangzóknál használatos [felső] és [hátsó] jegyeket szokás segítségül hívni.) Mivel a nyelv pereme és háta közötti választóvonal tetszőleges helyen húzható meg, semmilyen zavar nem származik abból, ha a [kor] jegyet a hagyományostól némileg eltérő értelemben használjuk; másfelől számos szabály megfogalmazása egyszerűbbé válik a hely-jegyek szimmetrikusabb elosztása következtében. Az egyes képzési helyek tehát így jellemezhetők: a labiálisok (bilabiálisok és labiodentálisok) [+ant, -kor], a dentálisok (az alveolárisokkal együtt) [+ant, +kor], a palatálisok (a palato-alveolárisokkal együtt) [-ant, +kor], a velárisok (és a glottális /h/) pedig [-ant, -kor] jegyűek. (Az egyes fő kategóriákon belüli finomabb megkülönböztetések a mögöttes (fonológiai) szinten elhanyagolhatók, mellesleg az (1)-beli jegykombinációkból redundanciaszabályok révén levezethetők.)

A [kés] (késleltetett zárpfelpattanás) a klasszikus generatív keret legfurcsább és legtöbbet bírált jegye. Az affrikáták és a zárhangok egymástól való elkülönítésére szolgál: az előbbieket [+kés], az utóbbiakat [-kés] jegyűek. (Másutt a [kés] jegy értéke mindig megegyezik a [foly] (folyamatos) értékével, jóllehet a réshangok, illetve az /r/ és a /j/ esetében nem sok értelme van késleltetett zárpfelpattanásról beszélni.) A többi jegy a klasszikus keretben egy-egy szegmentumot statikus módon, elejétől végéig jellemez; a [kés] jegy viszont a hangjelenség időbeli lefolyásáról próbál mondani valamit, de csupán a jegy elnevezése sugallja, miről is van szó. A klasszikus elméletnek voltaképpen nincs kielégítő eszköze az affrikáták jellemzésére. Az alábbiakban látni fogjuk, hogyan oldódik meg ez a probléma az autoszegmentális keretben, ahol a [kés] jegyre immár semmi szükség nincs. (Az affrikátákról szólva meg kell említenünk a következőket. Az irodalom egy részében a /t^y d^y/ palatális zárhangok affrikátának minősítve szerepelnek, vö. Szende 1992. 119kk; azonban Siptár 1989 és Nádasy-Siptár 1989: 19–21 érvelése

alapján zárhangnak bizonyulnak. Az affrikáták osztályán belül egy */d^z/ elemet is fel szokás sorolni; ennek — önálló mögöttes szegmentumként való — létezését azonban semmilyen fonológiai érv nem támasztja alá; erről vö. É. Kiss–Papp 1985, Siptár 1989.)

A [zöng] (zöngés) jegy kontrasztívan jellemzi az obstruenseket és redundáns módon a szonoránsokat (miután ezek mindegyike zöngés); megfordítva, a [naz] (nazális) jegy a szonoránsoknál kontrasztív és az obstruenseknél redundáns (miután ezek egyike sem nazális). Végül az [érd] (érides) jegy a szibilánsokat (a dentális és palatális réshangokat és affrikátákat) választja el a többi mássalhangzótól; szorosán véve redundáns jegy, minthogy a többiből levezethető; viszont az alábbiakban egyes szabályok megfogalmazásához hasznosnak fog bizonyulni.

2. Jegygeometria

A klasszikus generatív fonológiával szemben, amely figyelmét a fonológiaelmélet levezetési oldalára (tehát a szabályokra) összpontosítja, az autoszegmentális fonológiában a hangsúly az ábrázolási oldalra esik (vagyis arra, milyen módokon képesek a fonológia szabályai a fonológiai ábrázolások szerkezetét megváltoztatni). Maguk az ábrázolások is erősen különböznek a klasszikus generatív fonológiában megszokottaktól, ahol a szegmentumokat megkülönböztető jegyek rendezetlen halmazai alkotják, amelyeknek a hatóköre szigorúan egybeesik a szegmentum-méretű egységekkel. Ez a felfogás, amelyet Goldsmith (1976) nyomán az „abszolút szeletelési hipotézisnek” szokás nevezni, szemben áll azzal az intuitíve nyilvánvaló körülménnyel, hogy az egyes hangképző szervek helyzete változatlan maradhat több egymást követő beszédhang kiejtése során (például a vélum [lágyszájpadlás] egy nazalizált magánhangzó és egy nazális mássalhangzó egyvégtében való kiejtésekor) illetve megváltozhat ugyanazon a szegmentumon belül (pl. az affrikáták esetében).

Éppen ez a felismerés vezetett ahhoz a gondolathoz, hogy a jegyeket egy-egy önálló szegmentumként lenne célszerű kezelni (innen az „autoszegmentális” jelző), amelyek egymástól viszonylag független viselkedésre képesek (így például önállóan vehetnek részt hasonulási vagy harmónia-folyamatokban). Ezeket a független viselkedést tanúsító (auto)szegmentumokat külön-külön tengelyeken (ún. melódia-tengelyeken) helyezzük el. A tengelyek között hierarchikus szerveződést tételezhetünk fel hasonló típusú bizonyítékok alapján: a fonológiai folyamatokban rendszerint egy egységként részt vevő jegyek egy-egy osztálycsomópont alá rendelődnek, amelyek az úgynevezett gyökértengely csomópontjaihoz kapcsolódnak: eszerint a gyökércsomópontok (a hozzájuk kapcsolódó konfigurációval együtt) tartalmazzák mindazt az információt, ami a klasszikus modellben egy-egy szegmen-

tum jegymátrixában jelent meg. Van még egy, speciális tengely, az időzítési tengely vagy gerinc (skeleton), amelynek egymást követő „cellái” (slots) közvetlenül a gyökércsomópontokhoz kapcsolódnak; ez a tengely egyrészt időzítési tudnivalókat rögzít, másrészt a (hagyományos értelemben vett) szegmentumok belső tartalmát összeköti a szótagszerkezettel, a hangsúly-mintákkal, a hanglejtéssel és további „magasabb szintű” jelenségekkel. Az autoszegmentális fonológia fejlődésének kezdeti szakaszában az időzítési tengely elemkészlete két elemből állt: a mássalhangzók a C, a magánhangzók pedig a V elemhez kapcsolódtak. Később az a felfogás vált uralkodóvá, hogy az időzítési tengelyen egységesen X-ek állnak, és a magán- és mássalhangzók megkülönböztetése (amely a klasszikus keretben a „szillabikus” jeggyel történt) az úgynevezett szótagsík feladata, amely szintén az időzítési tengelyhez kapcsolódik (egy újabb dimenzióban) és amelyen a szokásos szótagfák ábrázolják a szótagok szerkezetét; a szótagmaghoz (nucleus) kapcsolt X tehát a régebbi V-nek, a kezdethez (onset) vagy a zárathoz (coda) kapcsolt X pedig a régebbi C-nek felel meg. (Az autoszegmentális fonológia általános ismertetését l. Siptár 1984, Goldsmith 1990-ben és az ott idézett irodalomban.)

Az időzítési tengely különválasztásával kézenfekvő módon megoldhatóvá válik a „hosszú mássalhangzók vagy gemináták” régi dilemmája. A hosszú mássalhangzókat egyes kutatók a mássalhangzórendszer egyenragú, önálló tagjainak tekintik, amelyeket rövid megfelelőjüktől a [hosszú] jegy különböztet meg (ezzel megkettőzik az állományt), vö. Szende (1992. 113–116). Mások, köztük Nádasdy–Siptár (1989: 7–10), a felszíni hosszú mássalhangzókat azonos rövid mássalhangzók párjaiként elemzik, amelyeket az ikeredés függetlenül motivált posztlexikális szabálya olvaszt egyggyé. Az autoszegmentális keretben e g y s z e r r e állíthatjuk, hogy valamely mögöttes hosszú mássalhangzó egyetlen szegmentum (a gyökértengelyen) és ugyanakkor mássalhangzó-kapcsolat (az időzítési tengelyen). Az ikeredés szabályára így is szükség van azonban a morfémahatáron kialakuló hosszú mássalhangzók összekapcsolásához, például:

$$(2) \begin{array}{cc} X & X \\ | & | \\ t & t \end{array} \rightarrow \begin{array}{cc} X & X \\ \vee & \\ & t \end{array}$$

Így a [hosszú] jegy kiiktatható a nyelvtanból, hiszen semmi akadály sincs annak, hogy a hosszú magánhangzókat is így ábrázoljuk:

$$(3) \begin{array}{cc} X & X \\ \vee & \\ & a \end{array}$$

Az ikeredés egyébként egy univerzális elv, a „kötelező kontúrelv” (KKE = OCP, Obligatory Contour Principle, vö. McCarthy 1986. 208) automatikus következménye (pontosabban több lehetséges következményének egyike), ilyenformán „ingyen” van, azaz nem teszi a nyelvtant bonyolultabbá. Maga az elv így fogalmazható meg:

- (4) KKE: A melódiatengelyeken két azonos elem nem állhat közvetlenül egymás mellett.

Ez az elv nemcsak teljes szegmentumok ikeredését okozhatja, hanem részlegesen összekapcsolódó fák teljes(ebb) összekapcsolását is. Ha ugyanis két szomszédos fa valamelyik jegye (például hasonulási szabály révén) közössé válik, univerzális — a KKE-n alapuló — konvenció alapján minden további megegyező jegyük is közös, a két fát összefűző jeggyel helyettesítődik. Azok az osztálycsomópontok, amelyek így most már csupa közös jegyet dominálnak, maguk is egybeolvadnak. Teljes azonosság esetén ez egészen a gyökércsomópontig folytatódik. (Minderre példát az alábbiakban fogunk látni.) Ilyenformán ikeredés nélkül is létrejöhetnek gemináták; ikeredésre csak olyankor van szükség, ha két mögöttesen is megegyező szegmentum morfológiai művelet révén kerül egymás mellé.

A fonológia legfontosabb feladata ebben a keretben azon elvek megálapítása, amelyek alapján a különféle tengelyeken elhelyezkedő elemek egymással összekapcsolódhatnak. Ilyenformán a lehetséges fonológiai műveletek köre meglehetősen leszűkíthető: többé-kevésbé kizárólag olyan műveletek jöhetnek szóba, mint szegmentumok és asszociációs vonalak (a különböző tengelyeken elhelyezkedő elemeket összekapcsoló vonalak) törlése vagy beillesztése, továbbá olyan konvenciók, mint „az asszociációs vonalak nem keresztezhetik egymást”.

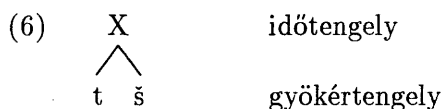
A hasonulási folyamatok igen egyszerű és természetes módon ábrázolhatók ebben a keretben. Az ilyen folyamatokat terjedésként (spreading), azaz új asszociációs vonal(ak) beillesztéseként (ezt szaggatott vonallal jelezzük), illetve lekapcsolódásként (delinking), azaz régi asszociációs vonalak törléseként ábrázolhatjuk. Egy sematikus példa látható (5)-ben, ami B-nek A-hoz való teljes hasonulását mutatja:

- (5) X   X
       | /
       A   B

Ilymódon a klasszikus generatív fonológia sokat bírált görögbetűs konvenciója is mellőzhető (miáltal az elmélet restriktívebbé, „feszesebbé” válik).

Amint az 1. pontban említettük, a klasszikus generatív fonológiai keretben az affrikátákat a [kés] jeggyel jellemezhetjük. Fonetikailag az affrikáták (némileg leegyszerűsítve) két összetevőből állnak: egy zárhang-fázisból és egy réshang-fázisból. Ezért nem indokolatlan úgy ábrázolni őket (amint az autoszegmentális keretben ezt eredetileg tették), mint „kontúr-szegmentumokat”: egyetlen időzítési elemként, amely két gyökércsomópont-hoz kapcsolódik: egy zárhang-tulajdonságokkal rendelkezőhöz és egy olyanhoz, amelynek réshang-tulajdonságai vannak:

A kontúr-szegmentumok tehát olyan szegmentumok, amelyek csak egy időzítési cellát foglalnak el, de egynél több elemmel kapcsolódnak össze valamely tengelyen. (6)-ban ez a gyökértengely; de vegyük észre, hogy a fent említett KKE-alapú konvenció értelmében mindazon osztálycsomópontok automatikusan összeolvadnak, amelyek teljesen azonos anyagot dominálnak. Az ún. „kétgyökerű” elemzés helyett tehát feltételezzük, hogy az affrikáták csak a módtengely felett ágaznak el (l. alább (8) alatt).

Az irodalomban nem eldöntött kérdés, hogy pontosan milyen geometriai elrendezést tulajdonítsunk az egyes mássalhangzóknak. Az egyik lehetséges változat (Clements 1985 nyomán) a következő:

(7) időtengely

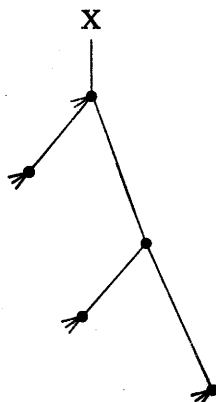
gyökértengely

gégetengely

gégefőlötti tengely

módtengely

helytengely

A (7) ábrán feltüntetett tengelyek valamennyien osztálytengelyek; mindegyikükhöz több ún. jegytengely kapcsolódik. A gégetengely alá tartozik — egyebek között — a [zöng] tengely; továbbá ide kapcsolódnak a hangmagassági tengelyek, amelyek a tonális nyelvek esetében a tónusmelódiaák, egyébként pedig az intonáció jellemzésére szolgálnak (erre itt nem térünk ki; a magyar intonáció autoszegmentális leírása megtalálható Kálmán-Kornai 1985-ben). A gégefölötti tengely alá két osztálytengely, a mód- és a helytengely tartozik. A módtengely alatt találjuk például a [naz], a [foly] és az [érd] jegyek tengelyeit; a helytengely alá tartoznak a magánhangzók helyjegyein kívül az [elő] és a [kor] jegyek. A [szon] és a [msh] jegyek közvetlenül a gyökértengely alá tartozhatnak. Ezek után megadhatjuk a magyar mássalhangzóállomány tagjainak lehetséges ábrázolását az itt vázolt keretben, l. (8).

3. Szabályok

A továbbiakban röviden áttekintjük a magyar fonológiának a mássalhangzókra vonatkozó főbb szabályait. Elsőként egy lexikális fonológiai („mélyfonológiai”) szabályt vesszünk szemügyre, a nyelvünkben működő palatalizációs szabályok egyikét. Ezután áttérünk a posztlexikális (felszíni) szabályokra. A 3.2. pontban a nazálisokra, a 3.3. pontban a likvidákra vonatkozókat vesszük sorra. A szonoránsokról az obstruensekre térve, a 3.4. pontban a zöngésségi hasonulást fogalmazzuk meg, a 3.5. pontban a szibilánszabályokkal foglalkozunk. Végül 3.6-ban a /h/-val kapcsolatos szabályokat írjuk le, amelyek között lexikálisakat és posztlexikálisakat egyaránt találunk.

3.1. Palatalizáció

A magyar fonológiában három különböző mélységi szinten találunk palatalizációs szabályokat (nem számítva azt a teljesen felszíni és teljesen megjósolható, ennél fogva érdektelen koartikulációs jelenséget, hogy a veláris mássalhangzók — a /k/ és a /g/ mellett a /h/ veláris allofónja, a [x] is — előlképzett magánhangzók előtt/után „palatalizálódnak”, azaz képzési helyük a szokottnál előrébb csúszik). Az említett három szint a következő. A *t*-végű igék felszólító alakjaiban található morfofonológiai palatalizáció (*üt/üss, önt/önts*), a *látja, hordja, fonja, falja*-típusú lexikális palatalizáció, valamint a (fakultatív) posztlexikális palatalizáció, amely az *átjáró, védjegy, van joga, feljön*-féle példákban figyelhető meg. Ez az utóbbi (a fakultatívástól eltekintve) abban különbözik a másik kettőtől, hogy ezúttal a kimenet nem olvad össze a szabály alkalmazását kiváltó szegmentummal (vö. *átjáró* [a:tja:ro:] ~ [a:tʲja:ro:], *[a:tʲ:a:ro:]), és hogy a kiváltó nemcsak /j/, hanem palatális zárhang vagy nazális is lehet, például *van gyufa* [nʲdʲ], *két nyúl* [tʲnʲ] (a részleteket l. Siptár 1990-ben).

(8) időtengely

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefölötti
tengely

módtengely

[foly]

[naz]

[érd]

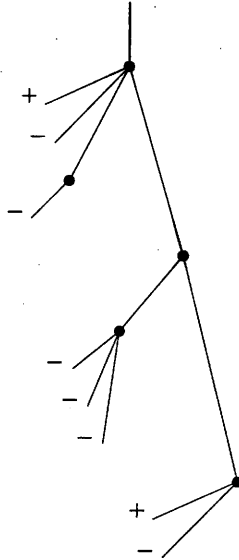
helytengely

[elő]

[kor]

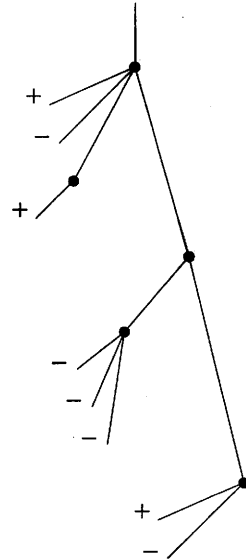
/p/

X

/b/

X

időtengely

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefölötti
tengely

módtengely

[foly]

[naz]

[érd]

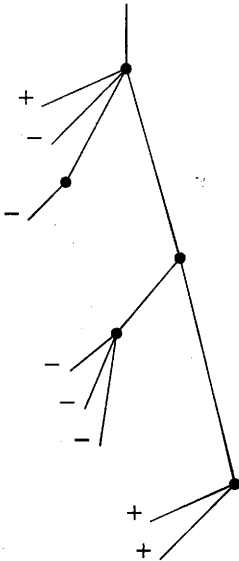
helytengely

[elő]

[kor]

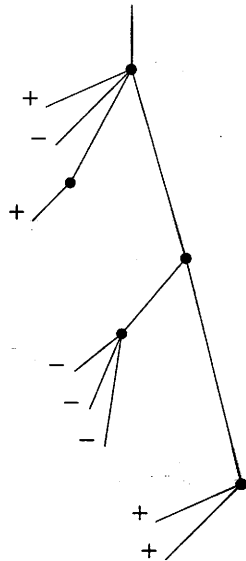
/t/

X

/d/

X

időtengely

/tʰ/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefölötti
tengely

módtengely

[foly]

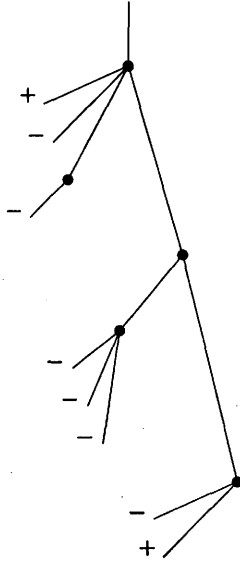
[naz]

[érd]

helytengely

[elől]

[kor]

/dʰ/

X

[msh]

[szon]

[zöng]

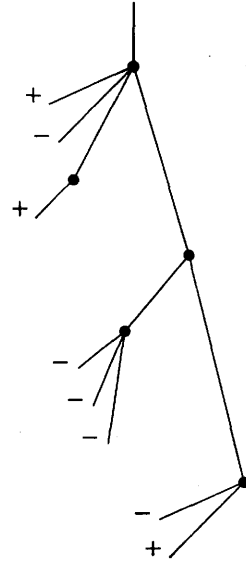
[foly]

[naz]

[érd]

[elől]

[kor]

időtengely

/k/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefölötti
tengely

módtengely

[foly]

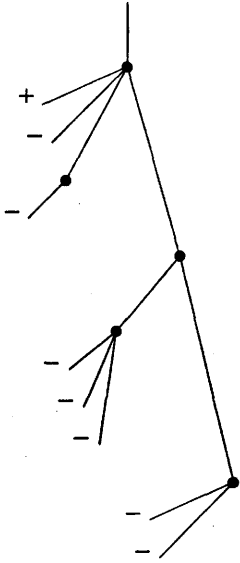
[naz]

[érd]

helytengely

[elől]

[kor]

/g/

X

[msh]

[szon]

[zöng]

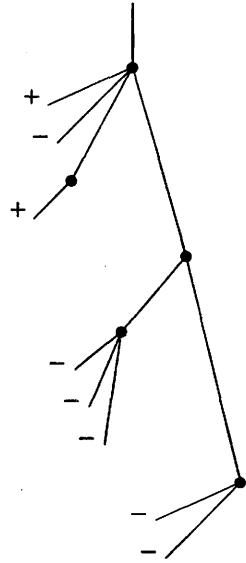
[foly]

[naz]

[érd]

[elől]

[kor]

időtengely

/f/

X

/v/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefőlötti
tengely

módtengely

[foly]

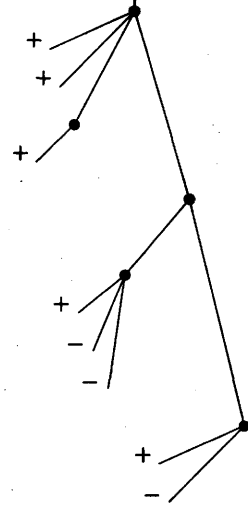
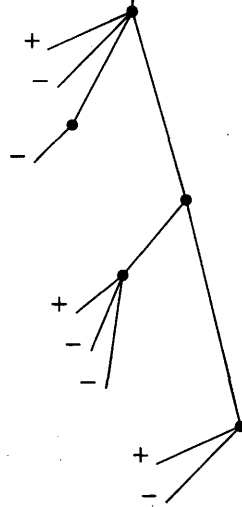
[naz]

[érd]

helytengely

[elő]

[kor]

időtengely

/s/

X

/z/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefőlötti
tengely

módtengely

[foly]

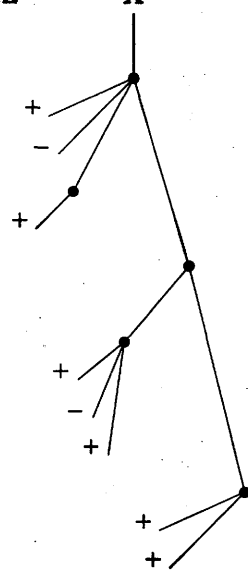
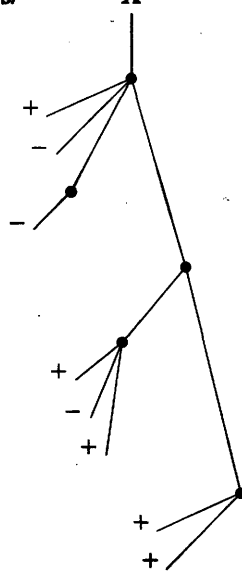
[naz]

[érd]

helytengely

[elő]

[kor]

időtengely

/s/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefölötti
tengely

módtengely

[foly]

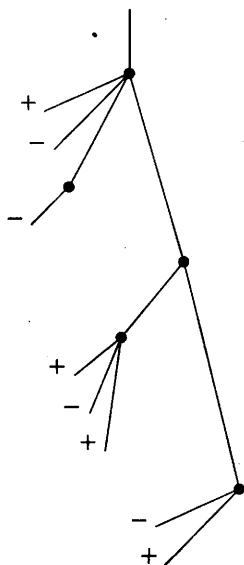
[naz]

[érd]

helytengely

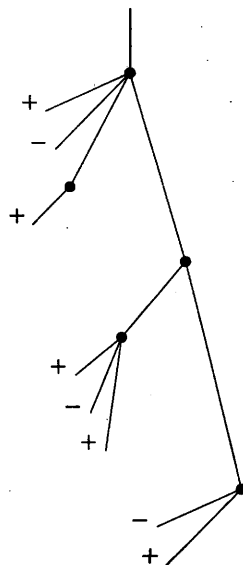
[elő]

[kor]

/z/

X

időtengely

/b/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefölötti
tengely

módtengely

[foly]

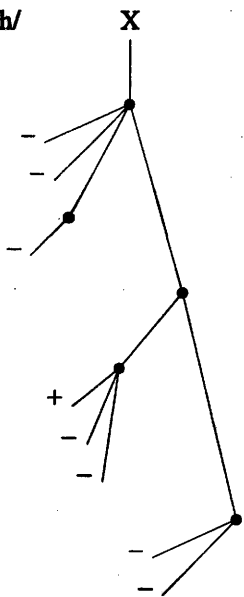
[naz]

[érd]

helytengely

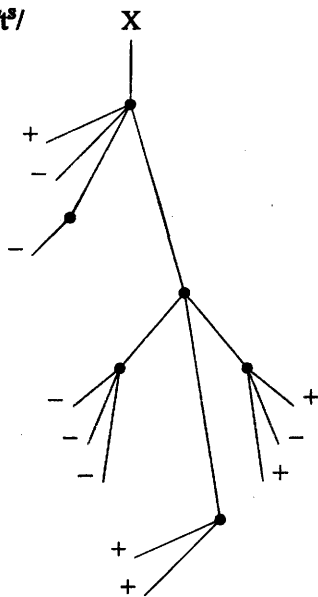
[elő]

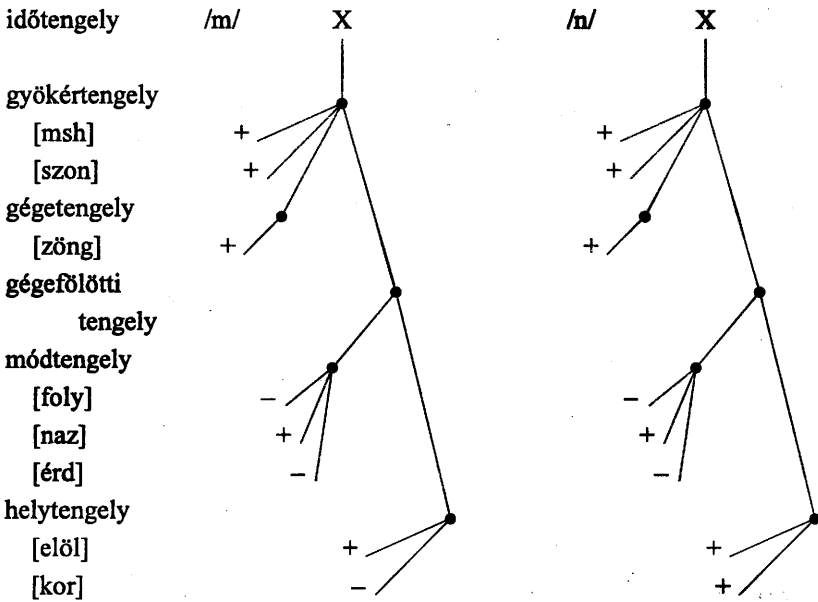
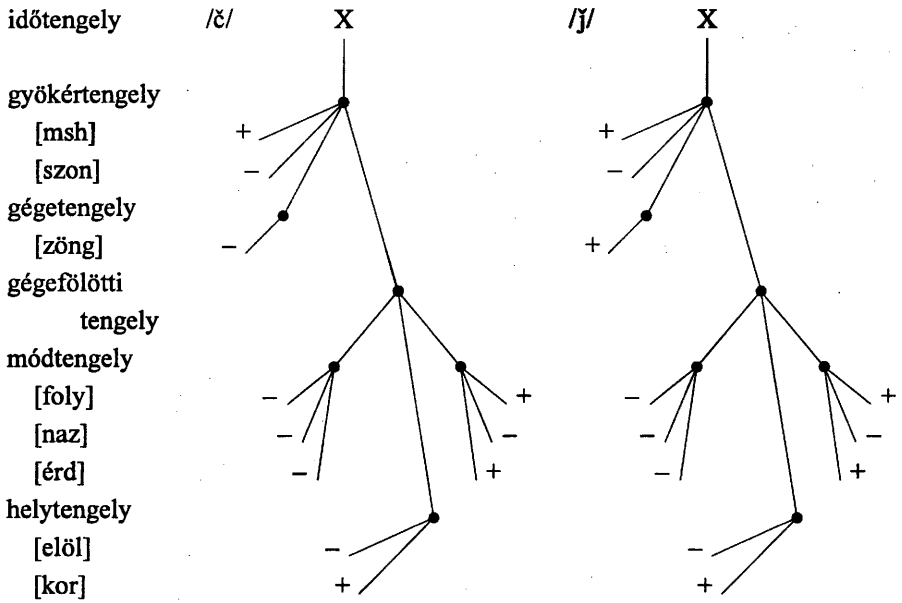
[kor]

/tʰ/

X

időtengely

/nʎ/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefőlötti
tengely

módtengely

[foly]

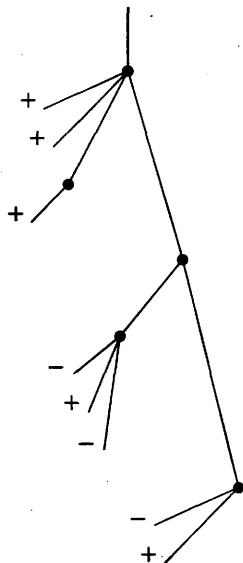
[naz]

[érd]

helytengely

[elő]

[kor]

/l/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefőlötti
tengely

módtengely

[foly]

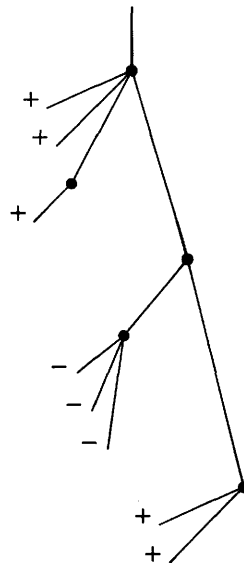
[naz]

[érd]

helytengely

[elő]

[kor]

időtengely

/r/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefőlötti
tengely

módtengely

[foly]

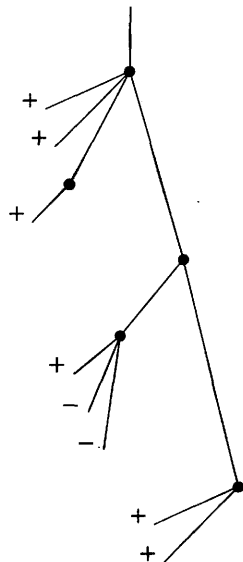
[naz]

[érd]

helytengely

[elő]

[kor]

/j/

X

gyökértengely

[msh]

[szon]

gégetengely

[zöng]

gégefőlötti
tengely

módtengely

[foly]

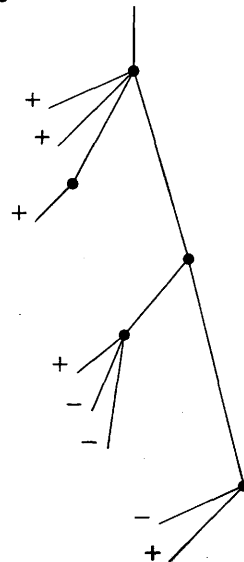
[naz]

[érd]

helytengely

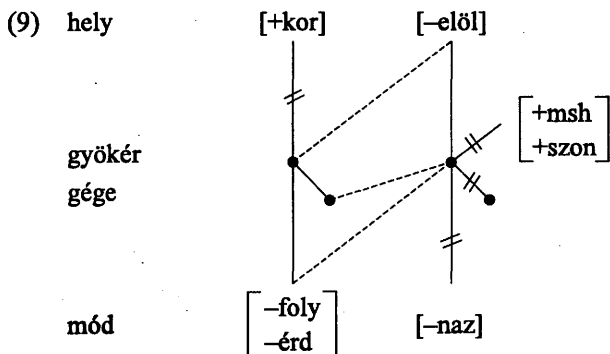
[elő]

[kor]

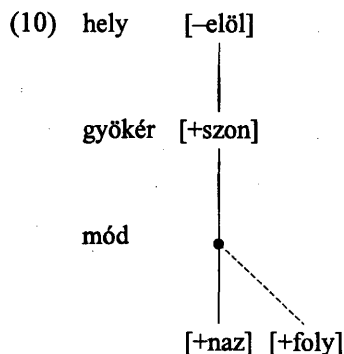

A lexikális palatalizáció szabályát így fogalmazhatjuk meg:

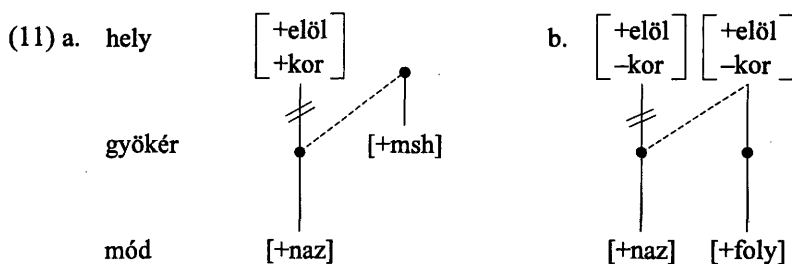
Ezt a szabályt a következőképpen kell értelmezni. (Rövidítő konvencióként fogadjuk el, hogy az osztálycsomópontok helyén feltüntetett jegyek a teljes osztálycsomópontot jelölik, minden hozzá tartozó jeggyel együtt, tehát a fel nem tüntetett jegyekkel is. A bal felső [+kor] tehát így olvasandó: 'az a helycsomópont, amelyhez a koronális tengelyen + érték tartozik, az előltengelyen pedig akár +, akár - tartozhat'.) A /j/ palatalitása (a [-elöl] jegy képében) balra terjed, lekapcsolva a megelőző szegmentum minden helyjegyét (tehát a [+kor]-on kívül az [elöl] jegyet is, értékétől függetlenül; a kialakuló gemináta egyébként megjósolhatóan [+kor] marad, hiszen a /j/ is [+kor]); ugyanakkor a /j/ likvida-jellege megszűnik (lekapcsolódik róla a [+msh], a [+szon], a mód-csomópont a [-naz]-zal és az implicit [+zöng] a gégecsomóponttal együtt) és ráterjednek a megelőző zárhang vagy nazális módjegyei (a feltüntetett kettőn kívül a nazalitás értéke is), valamint gégejegye (tehát zöngessége vagy zöngétlensége). A baloldali szegmentum /t d n l tʸ dʸ nʸ/ lehet; ezek közül az utóbbi három (pl. *bátyja*, *hagyja*, *hányja*) esetében palatalizáció tulajdonképpen nem történik, csak összeolvadás.

A palatalizált /l/ nem a (9) közvetlen kimeneteként, hosszú palatális laterális *[lʸ:]-ként jelenik meg a felszínen, hanem [j:]-ként. Erről automatikusan számot ad az a függetlenül motivált redundanciaszabály, amely szerint a magyarban nincsenek palatális laterálisok, tehát ha egy likvida [-elöl], akkor mindig [+foly]. A levezetés eszerint így zajlik le: /vallja/ -(9)→ valʸlʸa -(10)→ [va:j:a]. A redundanciaszabály így írható fel:

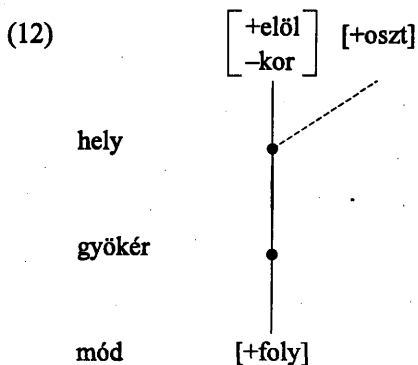

3.2. Nazális-szabályok

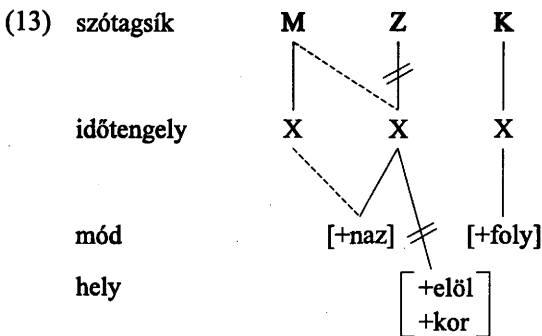
A mássalhangzó előtt álló nazálisok képzési helyüket tekintve általában hasonulnak a rájuk következő mássalhangzóhoz (részletesen l. Siptár 1991. 44–49). A hasonulás normális beszédsebesség mellett csak az /n/-t érinti; az /m/ főként a labiodentálisokhoz hasonul; az /nʏ/ pedig csak felszíni (koartikulációs) értelemben igazodik (tehát pl. /k/ előtt legfeljebb palatalizált velárisra változik, de sima velárisra csak kifejezetten gyors — másfelől: sztenderd-alatti, „népies” — beszédben válik (pl. [lea:ŋka]); ugyanígy a többi képzési hely esetében. Az /n/ hasonulását (11a), az /m/-ét (az ún. „romváros”-szabályt) (11b) szerint fogalmazhatjuk meg:

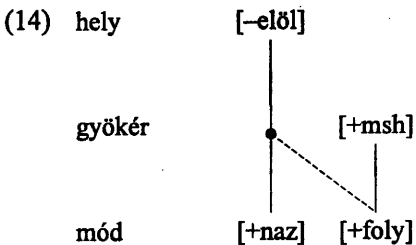
A (11b) szabály látszólag nem okoz semmilyen változást: lekapcsolja a nazálisról a [+elől, -kor] helyjegy-kombinációt és kiterjeszti rá a következő mássalhangzó [+elől, -kor] jegyét. Csakhogy a bilabiális és a labiodentális képzési helyet elválasztó (redundáns, ezért sem a mögöttes ábrázolásban, sem a szabályban nem szereplő) hely-jegy (az „osztott” [distributed] jegyet) is viszi magával a nazálisra ráterjedő hely-csomópont, tehát a kívánt változás bekövetkezik, bár ez a szabály felírásában közvetlenül nem látszik. (11b) alkalmazását tehát megelőzi a következő redundanciaszabályé:

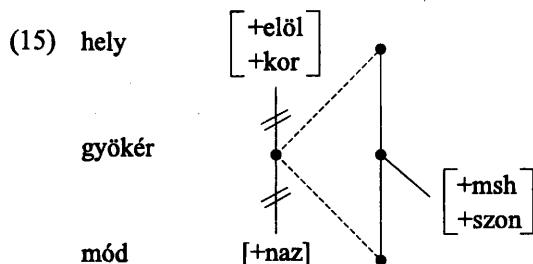
(11a)-t pedig a vele gátviszonyban álló „színház-szabály” előzi meg, eltávolítva potenciális bemeneteinek egy részét. Ez a szabály [+foly] szegmentumok (réshangok, /r/, /j/, /h/) előtt törli az /n/-t, de a nazalitás „átmentődik” a megelőző magánhangzóra, amely normális beszédsebesség mellett pótlónyúlásban is részesül (vagyis az /n/-nek csak a melódiája törlődik, a megfelelő időzítési cella megmarad). Az alábbi felírásban a ‘K’, ‘M’, ‘Z’ címkék a szótagfa megfelelő pozícióit (kezdet, mag, zárlat) jelzik:

A [+elöl] kikötésével (13)-ból kizárt /n^y/ nem törlődik, csupán nazalizált közelítőhanggá, [j̥]-vé gyengül ugyanebben a környezetben, ez a „lányságom-szabály” (n^y → j̥ / ___ [+foly]):

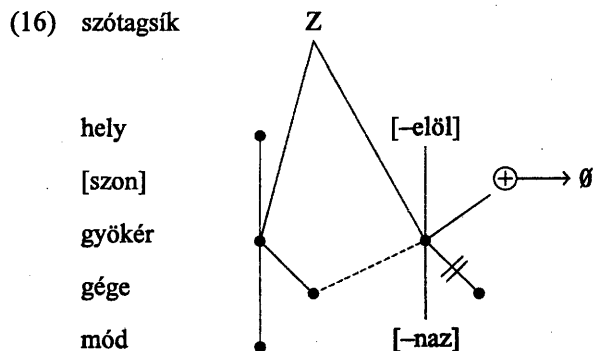

Végül a „*vén ló-szabály*” értelmében az /n/, lezser beszédben, teljesen hasonul a rákövetkező likvidához (pl. *olyan lassú* [l:], *olyan rossz* [r:], *olyan jó* [j:]). Miután az /n/ az utána következő nazálisokhoz is teljesen hasonul (*olyan magas* [m:], *olyan nyúlós* [n^y:]), a szabály egyszerűbbé (általánosabbá) tehető, ha bármely szonoránst megengedjük jobboldali szegmentumként, nem csupán a likvidákat. Igaz, így az /nm/ → [m:] és /nn^y/ → [n^y:] változásokról kétszeresen számot adtunk, (11a) és (15) révén, de ez nem okoz semmiféle fennakadást.

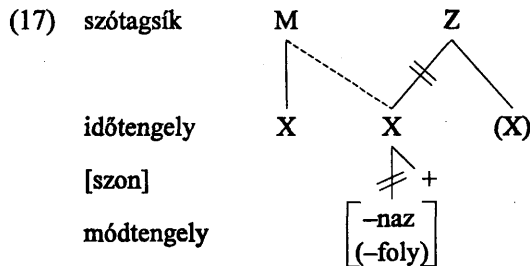
3.3. Likvida-szabályok

A magyarban szóvégi mássalhangzó + likvida kapcsolatok nem jelenhetnek meg a felszínen. A morfémavégi Cl és Cr (pl. /lepl/, /bokr/) szó(tag)végi helyzetben magánhangzó-betoldással oldódik fel (*lepel*, *bokor*); a szóvégi Cj kapcsolatok azonban, legyenek akár mögöttes, akár levezetett eredetűek, másként viselkednek. A /j/ ebben a helyzetben elveszíti szonoráns jellegét és réshanggá (obstruenssé) válik: *férj*, *szomj*, *dobj*; ha a megelőző mássalhangzó zöngétlen, a /j/ ezen kívül előreható zöngésségi hasonuláson is átesik: *dőjj*, *rakj*, *kapj*, vö. Nádasy–Siptár (1989. 15–16). A szabályt így írhatjuk fel:

(az első szegmentum gégejegye kiterjed a másodikra, amely a sajátját elveszíti; a [szon] tengelyről törlődik a '+' jegyérték, s egy default-szabály később '-' értéket ad a második szegmentumnak: [+msh, ∅ szon] → [-szon]; mindez a szótagzárlaton belülre van korlátozva).

Az *l*-törlés fakultatív posztlexikális szabálya szótagzárlatban (akár annak végén, akár egy következő mássalhangzó előtt) törli az /l/-et: *féltem* [fe:tem], *leszállsz* [lesa:s]; ha a megelőző magánhangzó rövid, pótlónyúlással: *elküldöm* [ɛ:kü:döm], *olvas* [o:vaš] (a dolog ennél bonyolultabb, mivel a megelőző magánhangzó minőségétől is függ, különösen abszolút szóvégen; ettől azonban itt eltekintünk). A beszédiram növelésével a szabály fokozatosan a többi likvidára is érvényessé válik; előbb a /j/-re, elsősorban elölképzett magánhangzók után: *gyűjt* [d^yü:t], *mélység* [me:še:g], *felejthetetlen* [fele:t(h)etetlen]; aztán az (elsősorban szóvégi) /r/-re: *egyszer csak* [et^sɛ:čak]. Ezt az alábbi felírásban a [-foly] jegy zárójelbe tételével jelezzük: az általánosabbá válás e jegy elhagyásával történik.

3.4. Zöngésségi hasonulás

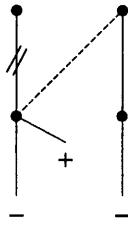
Ez a posztlexikális, jobbról-balra iteratív szabály az obstruenseket (a /h/ kivételével) zöngésség tekintetében hasonlóvá teszi a tőlük jobbra álló obstruenshez. Amint a bevezetőben láttuk, a /h/ abban különbözik a többi obstruentszól, hogy [-msh] jegyű; könnyen kivonható tehát a szabály hatása alól, ha a bemenetet [-szon, +msh]-ként határozzuk meg. A probléma csak az, hogy a /h/ glottális ([-msh]) allofónja sosem fordul elő mássalhangzó előtt; viszont előfordul a veláris allofónja (a [x]): ez az, ami kivonja magát a zöngésségi hasonulás alól (*pechből* [pexböl], *[peɣböl]); csakhogy erről semmiképp sem állíthatjuk, hogy [-msh] lenne. A megoldás egyszerű: a /h/ → [x] szabálynak a (18) zöngésségi hasonulás utánra kell rendezve lennie (ellentáp-sorrend).

(18) gége

gyökér

[msh]

[szon]

A szonoránsok közül a /v/ zöngétlenedik (egyben réshanggá válik), ha zöngétlen obstruens követi: *hívtam* [hi:ftam]. A bevezetőben láttuk, hogy a /v/ szonoráns-elemzését az indokolja (többek között), hogy bár ő maga zöngétlenedik, nem képes zöngésíteni az előtte álló obstruens: *hatvan* *[hadvan]. Ha viszont a /v/ szonoráns, zöngétlenedését külön szabályban kell megfogalmaznunk:

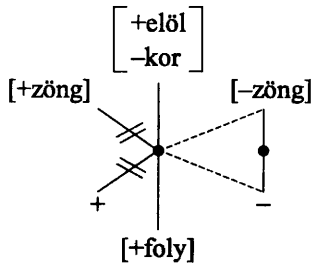
(19) hely

gége

gyökér

[szon]

mód

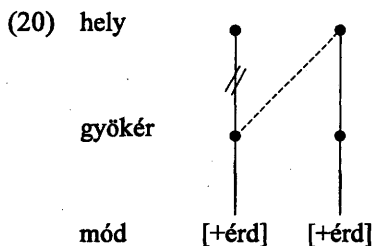

Egy másik zöngétlenedő szonoráns a /j/; azonban itt a szabály nem hátra-, hanem előreható (ezt a szabályt már felírtuk, l. (16) alatt).

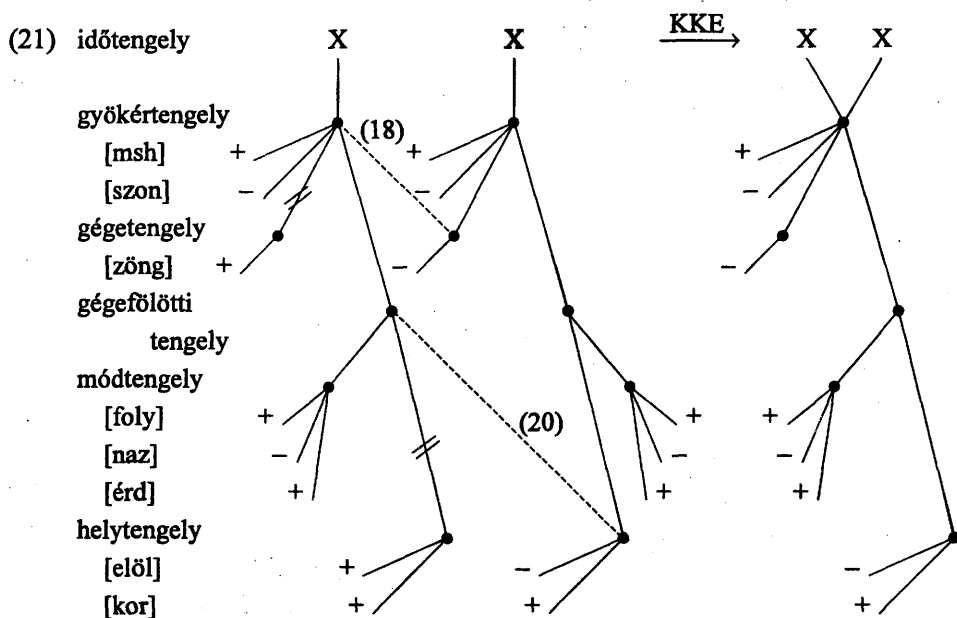
3.5. Szibiláns-szabályok

A szibilánsokat (érdes réshangokat és affrikátákat) érintő szabályok mindegyike posztlexikális és alkalmazási területük a beszédírásművelés növekedésével tágul (vagyis ún. „gyorsbeszéd-szabályok”, vö. Siptár 1991. 49–53). Találunk közöttük egy képzési hely szerinti hasonulást és néhány affrikálódási szabályt.

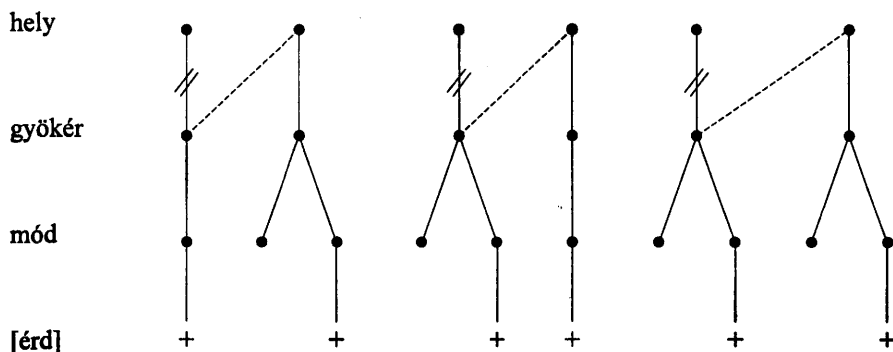
A hasonulást (például: *egészség* [š:], *kis szoba* [s:], *egész család* [šč], *más cipő* [st^s], *polcsor* [čš], *bakancsszeg* [t^ss], *palóc család* [č:], *makacs cápa* [t^s:]) réshang+réshang bemenetekre így fogalmazhatjuk meg:

A szabály alkalmazását követően életbe lép a szokásos KKE-alapú konvenció, amely összeolvasztja a megegyező anyagot domináló csomópontokat (ebben az esetben egészen a gyökércsomópontig), és hosszú réshangot nyerünk, ami nem különbözik a mögöttes geminátáktól. Például a *nehézség* esetében, ahol a zöngésségi hasonulás is működésbe lép, a következő helyzet áll elő:

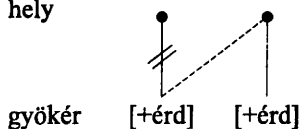

A (20) alatti szabállyal az a probléma, hogy a szibiláns-hasonulásnak ugyanígy működnie kell olyan bemeneteken is, amelyekben az egyik vagy mindkét szegmentum affrikáta. Mivel az autoszegmentális szabályokban megemlített alakzatoknak ki m e r í t ő e n teljesülniük kell (tehát ha a lehetséges bemenet akár több, akár kevesebb releváns asszociációs vonalat tartalmaz, mint amennyit a szabály említ, a szabály alkalmazására nem kerülhet sor), három további megfogalmazás is szükségesnek látszik, az alábbiak szerint:

(22) a. *kis cipő* b. *polcsor* c. *makacs cápa*

(20) és (22a–c) összevonása egyetlen szabályformulává azon rövidítő konvenciónak az eddigieknél valamivel merészebb alkalmazásával oldható meg, amely a valamely osztálycsomópont helyén feltüntetett jegyérték-címkét az illető jegyérték jellemezte osztálycsomópont által dominált teljes farészlet rövidítéseként értelmezi. Ha mármost a [+érd] címkét a gyökércsomópont helyére tesszük, és ezt úgy értelmezzük, mint ‘olyan gyökércsomópontot, amelyet az alája rendelt módcsomópont(ok) legalább egyike) révén az [+érd] érték jellemez’, a négy részsabály így vonható össze:

(23) hely

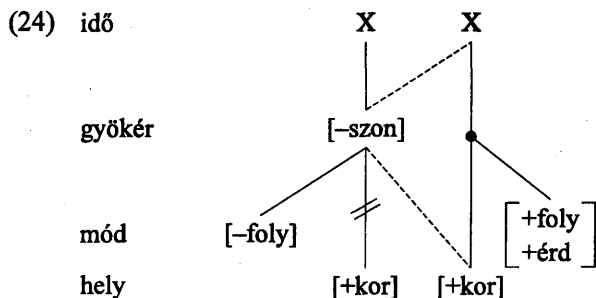

A további szibiláns-szabályok mindegyike ‘affrikációs’ szabály; három típust különböztethetünk meg: zárhang és réshang, zárhang és affrikáta, valamint affrikáta és réshang összeolvadását. Vegyük sorra őket.

Ha egy dentális vagy palatális zárhangot érdes réshang követ, hosszú affrikáta jöhet létre belőlük: *ötször* /t/+s/ → [t^s:], *ötödször* /d/+s/ → [t^s:], *egyszer* /d^yd^y/+s/ → [t^s:]. *madzag* /d/+z/ → [d^z:], *négyzet* /d^y/+z/ → [d^z:]. *barátság* /t/+š/ → [č:], *szabadság* /d/+š/ → [č:], *hegység* /d^y/+š/ → [č:]. zöngésségi hasonulás közbejöttével, ahol kell. Ez az összeolvadás szótagzárlatban kötelező (pl. *tudsz*); szótaghatáron keresztül — részben — fakultatív (az /s/-végűek és a /d^yz/ meg a /d^yš/ esetében csak fesztelen beszédben jellemző). A beszédiram növelésével ez a szabály is általánosabbá válik és szóhatáron át is alkalmazható lesz: *látszerész* [t^s:], *vadzab* [d^z:], *nagy szoba* [t^s:], *főtt sonka* [č:], *szakadt zseb* [j:] stb.

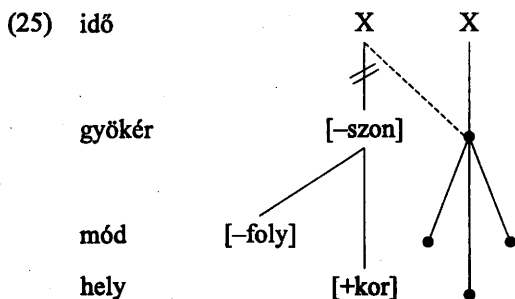

A lineáris (klasszikus generatív) fonológiában két külön hasonulási szabály segítségével írható le ez a folyamat (részletesebben és formalizálva l. Siptár 1993a. 42): a „zárhang+réshang affrikáció” csak annyit mond, hogy a /s z š ž/-ből /t d tʸ dʸ/ után [tˢdʷč j] lesz; az így kialakult affrikátákhoz egy másik lépésben hasonul az előttük álló zárhang (ez a „zárhang+affrikáta affrikáció”). Az autoszegmentális fonológiában az összeolvadás egyetlen lépésben leírható:

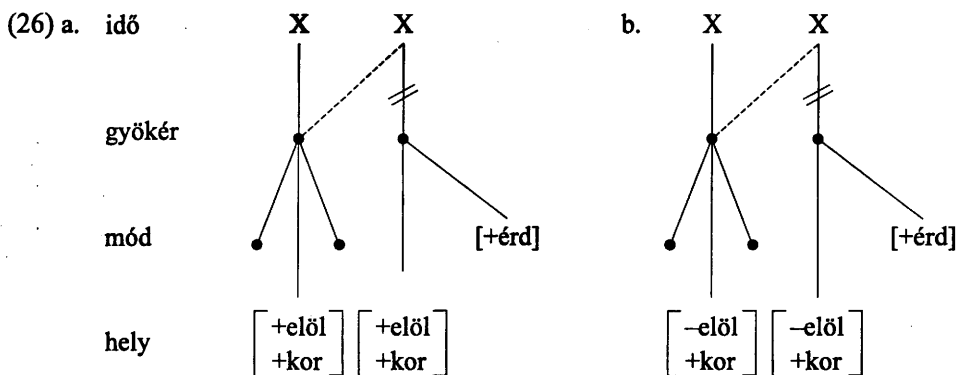

Ez a megoldás kétségkívül elegánsabb; de vajon a helyes általánosítást ragadja-e meg?

A folyamat két lépésre bontását (azon a formális indokon kívül, hogy a lineáris generatív szabályok egyszerre csak egy dolgot tehetnek) két további megfontolás is alátámasztja. Egyrészt a zárhang+réshang → zárhang+affrikáta változás önmagában is előfordul; ilyenkor a [t-s]-féléknél kevésbé formális, de a [tˢ]-féléknél kevésbé fesztelen ejtésmódot nyerünk, pl. *ötször* [t-tˢ], *hegység* [tʸ-č], *négyzet* [dʸ-dʷ]. Másrészt pedig az autoszegmentális keretben is szükség van egy külön zárhang+affrikáta szabályra az olyan esetek kezeléséhez, amelyek mögöttes affrikátát tartalmaznak, pl. *két cica* [tˢ:], *szomszéd család* [č:], *nagy dzsungel* [j:]. Így tehát nem arról van szó, hogy a lineáris keretben két szabály kell ahhoz, amihez az autoszegmentális keretben egy is elegendő, hanem csak arról, hogy a klasszikus elmélet két, egymástól függetlenül motivált szabállyal ad számot a zárhang+réshang esetekről. Mivel azonban az autoszegmentális formalizmus nem teszi lehetővé, hogy (24)-et „félíg” alkalmazzuk, a klasszikus keret „megfigyelési adekvát-sága” ezen a ponton jobb. A zárhang+affrikáta szabály különben így írható fel:

Az affrikálódás harmadik fajtája a *nyolcszor*, *makacsság*-féle példákban figyelhető meg, ahol egy réshang a neki megfelelő affrikátává változik, ha azonos helyen képzett affrikáta előzi meg. A nem azonos helyen képzett szekvenciákat a szabály nem érinti (pl. *bohócság* *[t^sč]), hacsak a szibiláns-hasonulás (20) nem megy előzőleg végbe rajtuk (a [bofoi:ç:a:g] már lehetséges kimenet). Itt az okoz nehézséget, hogyan fogalmazzuk meg a homorganikuság feltételét általános formában. Dentális affrikáta + dentális réshang bemenetre (26a), palatális affrikáta + palatális réshang bemenetre pedig (26b) szerint adhatjuk meg a szabályt:

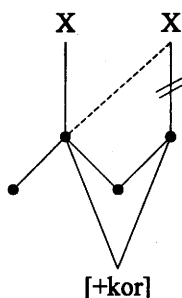
Ezt a két részsabályt nyilvánvalóan össze kell vonni; de hogyan? A görögbetűs változók ebben a keretben nem állnak rendelkezésünkre (éppen az az autoszegmentális formalizmus egyik nagy előnye, hogy kizárja az ilyesmit). Az [elő] tengely üresen hagyásával nem adunk számot a homorganikuság feltételéről. Nem marad más megoldás, mint feltételezni, hogy a KKE ezúttal az affrikálódás előtt megy végbe, s a szabály csak részlegesen összekapcsolt bemenetekre alkalmazható:

(27) idő

gyökér

mód

hely

3.6. A /h/-szabályok

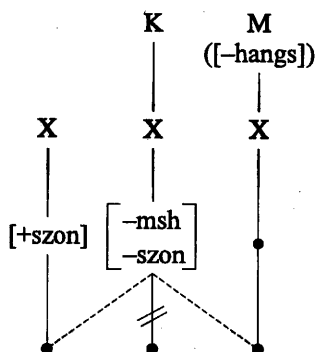
Befejezésül tekintsük át a /h/-ra vonatkozó szabályokat: a *h*-zöngésedést, a felszíni *h*-törlést és a *h*-erősödést, valamint a *méh*-féle szavakban található lexikális *h*-törlést. Amint a bevezetőben megjegyeztük, a /h/ a magyar mássalhangzórendszer egyetlen [-msh] jegyű tagja. Kontrasztív zöngés párja nincsen; a felszínen azonban zöngés [ɦ] is van, a következő szabálynak köszönhetően:

(28) szótagsík

időtengely

gyökértengely

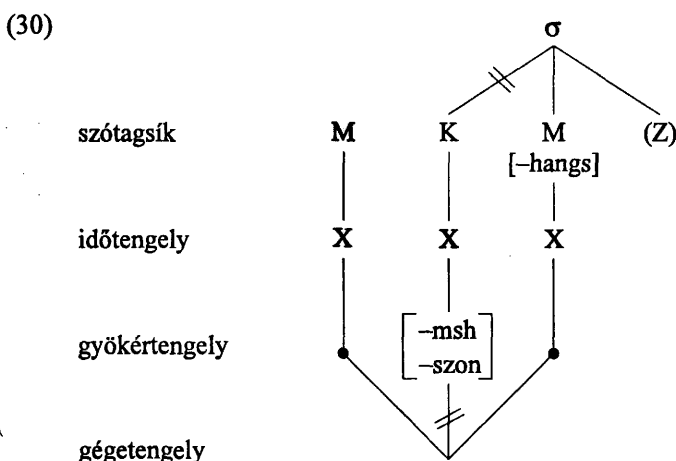
gégetengely

Példák: *tehen* [teɦe:n], *konyha* [konʏɦa]; gyors beszédben a szabály általánosodik a [-hangs] megszorítás kihullásával (vagyis többé nincs hangsúlytalan magánhangzó előttre korlátozva): *a hír* [a'ɦi:r] ~ [a'fi:r]. Amint a *tévhit*, *nyelvhát* stb. példákából látható, (28) a *v*-zöngétlenedés (19) mögé van rendezve (kölcsonös gátviszony áll fenn közöttük, vagyis egymás bemenetét „elrontanák” bármely sorrend esetén; de valójában a *v*-zöngétlenedés szabálya élvez alkalmazási elsőbbséget):

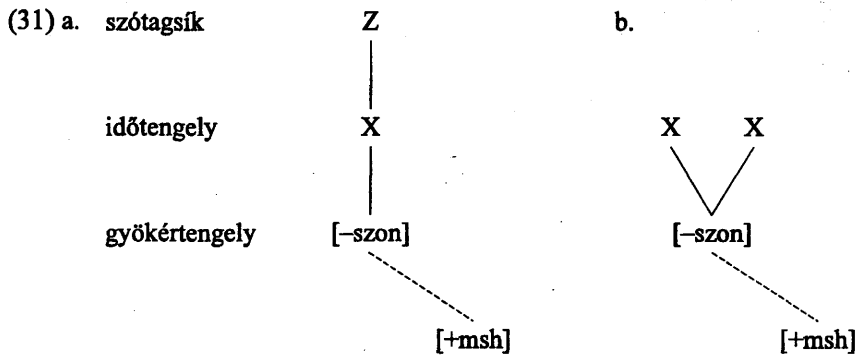
(29) a.	bemenet	/te:vhit/	b.	bemenet	/te:vhit/
	(19)	f		(28)	f̥
	(28)	-		(19)	-
	kimenet	[te:fhit]		kimenet	*[te:vfiit]

A következő szabály, a felszíni *h*-törlés fesztelen beszédben (és azon túl) érvényes; (28) és (30) között tápsorrend áll fenn:

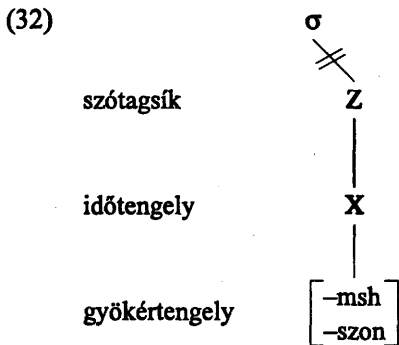

Példák: *tehén* [tee:n]; *fa helyett* [faejet:]; de: *a hír* *[a'i:r]. A szabály technikai értelemben nem törli a /h/-t, csupán lekapcsolja a szótagfárról (és a gégetengely megfelelő csomópontjáról); ezt követőleg általános konvenció (az úgynevezett „kóbertörlés”) révén törlődik, pontosabban nem kerül fonetikai megvalósításra.

A *h*-erősödés szabálya a szótagzárlatban álló /h/-t veláris [x]-vá alakítja, pl. *ihlet* [ixlet], *doh* [dox] (de: *dohos* [dohoš], [dooš], mint fent). A gemináta /hh/ nemcsak szótagzárlatban, hanem intervokális helyzetben is [x:]-vá változik, pl. *pech* /pehh/ → [pex:], *peches* [pex:эш], *krach* [krax:]. (Az *ahhoz* szóban idioszinkratikus degemináció akadályozza a [x:]-vá válást: [aňoz].) A kétféle esetre két külön szabályt kell felírunk:

A *méh* ~ *méhnek* (vs. *méhek* [me:fe:k]) típusú *h*-törlés lexikális fonológiai szabály: ez megmagyarázza, miért nem alkalmazódik a *jacht*, *technika*, *ihlet*, *Ahmed* típusú szavakban (levezetetlen környezet).

A mögöttes gemináta /hh/ szabályosan mentesül a *h*-törlés alól (a fonológiai szabályok nem érinthetik egy mögöttes gemináta egyik „felét”, vö. Hayes 1986); ez megmagyarázza a *pech*, *cech*, *Bach*, *fach*, *krach*, *sah* esetét (és talán még az *Allah*, *sarlach*, *almanach*, *padisah*, *moloch*, *eunuch* stb. esetét is: kérdés, hogy gemináta van-e ezekben). A *technika*-félék is magyarázhatók lennének mögöttes geminátával (+ degemináció), ebben az esetben nem is kellene a *h*-törlés lexikális jellegére hivatkozni; de ez felesleges absztraktság lenne (csak azért tennénk fel geminátát, hogy mentesítsük e szavakat (32) alól). A *h*-törlés amúgy sem lehetne posztlexikális szabály, hiszen akkor a *cseh ellenzék* [čeel:enze:k], *[čefiel:enze:k], *Csehország* *[čefiorsa:g] típusú példákban nem tudnánk számot adni alkalmazásáról.

A /hh/ mint törlés-akadályozó tényező tehát a *krach*-féle adatokat teljesen kielégítően megmagyarázza, az *almanach*-félékre esetleg megkövethető, ámde a *doh*, *moh*, *potroh* esetére semmiképp sem illik. (Itt a törlés

elmaradása talán azzal lenne indokolható, hogy a szabály alkalmazásával megengedhetetlen fonotaktikai alakulat — rövid szóvégi *o* — jönne létre.) A *MÉH*, *APEH*-féle betűszók ellenállása is csak preteoretikus módon magyarázható azzal, hogy mozaikszavakról van szó.

A $h \sim \emptyset$ alternáció egy teljesen más kezelése (amely egy csapásra megoldaná a „nem-törlések” egész problémáját) az lenne, ha *h*-törlés helyett *h*-betoldást tennénk fel, a következőképpen:

(33)		/me:/	/me:+ek/	/doh/	/doh+oš/
<i>h</i> -betoldás	-		h	-	-
<i>h</i> -erősödés (31a)	-	-	-	x	-
<i>h</i> -zöngésedés (28)	-		h̥	-	h̥
<i>h</i> -törlés (30)	-		(∅)	-	(∅)
		[me:]	[me:h̥ek] ([me:ek])	[dox]	[doh̥oš] ([dooš])

Csakhogy ez lehetetlen, vö. *kávéhok, *faluhok stb. Ha a *méh*-féle szavak magánhangzóra végződnének, többesük *mék, *juk, *olák stb. kellene, hogy legyen, sőt a *cseh* szóé *csék!

Ilyenformán összesen két megoldás közül választhatunk. A /*h*/ mellett feltehetnénk egy önálló mögöttes /*x*/ szegmentumot is (ez Tólos 1988 javaslata). Ekkor mindkét erősödési szabály (31a,b) feleslegessé válna, a (32) *h*-törlés pedig kivétel nélkülivé (hiszen ahol nem működik, nem /*h*/-t, hanem /*x*/-t tennénk fel). Csakhogy ekkor egyrészt bajba kerülnénk a [dox] ~ [doh̥oš] alternáció magyarázatakor; másrészt, és ez sokkal súlyosabban esik a latba, meglepő lenne a két fonéma szótári eloszlásában tapasztalható ingadozás (pl. *oláh*, *pléh*, *céh*, *éh*, *juh*, *düh*, *rüh*, *keh*, *tereh*: ezek elvileg mind (törlődő) /*h*/-ra végződnek hagyományosan, de legtöbbjük erősen ingadozik és a /*x*/-s változat látszik felülkerekedni). Mindez már sugallja is az utolsó, egyben a leginkább elfogadható megoldást: a (32) ún. aprószabály (minor rule), ezért csak olyan szavakon lép működésbe, melyek a szótárban ilyen értelemben meg vannak jelölve (ún. pozitív kivételjeggyel). Ez egyfelől feleslegessé teszi a kétfonémás elemzést (és a fentebbi összes *ad hoc* indokot: a több szótagú [x]-végűek geminálás elemzését, a fonotaktikára meg a mozaikszavakra való hivatkozást, a *h*-betoldásos ötletéről nem is beszélve), másfelől pedig megjósolja az egész jelenség ingadozó, hosszú távon visszaszoruló jellegét.

Irodalom

- CLEMENTS, G.N. (1985), The geometry of phonological features. *Phonology Yearbook* 2: 225–252. [Magyar fordítása in: Siptár P. (szerk.), *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II. JATE, Szeged, 1993. 109–139.*]
- É. KISS K. – PAPP F. (1985), A *dz* és a *dzs* státuszához a mai magyar fonémarendszerben. *ÁNyT* 15: 151–160.
- GOLDSMITH, J.A. (1976), An overview of autosegmental phonology. *Linguistic Analysis* 2: 23–68. [Magyar fordítása in: Siptár P. (szerk.), *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II. JATE, Szeged, 1993. 140–174.*]
- GOLDSMITH, J.A. (1990), *Autosegmental and metrical phonology*. Basil Blackwell, Oxford.
- HAYES, B. (1986), Inalterability in CV Phonology. *Language* 62: 321–351.
- KÁLMÁN L. – KORNAI A. (1985), Hogyan intonál a magyar? *NyK* 87: 293–310.
- MCCARTHY, J.J. (1986), OCP effects: gemination and antigemination. *Linguistic Inquiry* 17: 207–263.
- NÁDASDY, Á. – P. SIPTÁR (1989), Issues in Hungarian Phonology. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 3–27.
- SIPTÁR P. (1984), Autoszegmentális fonológia. *NyK* 86: 256–265.
- SIPTÁR, P. (1989), How many affricates are there in Hungarian? In: T. Szende (ed.), *Proceedings of the Speech Research '89 International Conference*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 123–126.
- SIPTÁR P. (1990), Palatalizáció. Részlet egy készülő magyar fonológiából. In: Földi É. (szerk.), *Studia in Honorem K. Bolla — Oblata a Collegis et Discipulis*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 3: 149–158.
- SIPTÁR, P. (1991), Fast-speech processes in Hungarian. In: M. Gósy (ed.), *Temporal factors in speech: A collection of papers*. Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 27–61.
- SIPTÁR, P. (1993a), Hungarian consonants: rules and representations. In: Z. Kövecses (ed.), *Voices of friendship. Linguistic essays in honor of László T. András*. ELTE Angol Tanszék, Budapest. 27–50.
- SIPTÁR, P. (1993b), Marginalia in Hungarian phonology. *Eurasian Studies Yearbook* 65: 73–84.
- SZENDE, T. (1992), Phonological representation and lenition processes. *Hungarian Papers in Phonetics* 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- TÁLOS, E. (1988), A short note on the status of /x/ in Modern Hungarian. *Kézirat*. Budapest.
- VAGO, R. (1980), *The Sound Pattern of Hungarian*. Georgetown University Press, Washington.

An Autosegmental Account of the Hungarian Consonant System: Rules and Representations

by P. SIPTÁR

This paper proposes a distinctive feature analysis of the Hungarian consonant system, a geometrical arrangement for those features, as well as a set of phonological rules pertaining to the behaviour of consonants in this language. The feature analysis presented here involves a few revisions as compared to the traditional (SPE-type) account (Vago 1980); the model of feature geometry is a slightly adapted version of that originally proposed by Clements (1985). The rules discussed include (i) one of the palatalization rules of the language, Lexical Palatalization of the *látja* [tʲ:] 'he sees it', *horджа* [dʲ] 'he carries it', *fonja* [nʲ:] 'he spins it', *falja* [j:] 'he devours it' type; (ii) a number of postlexical rules involving nasals (*van benne* [mb] 'there's some in it', *romváros* [ŋv] 'ruined city', *színház* [i:ɲ] 'theatre', *lányságom* [jʃ] 'my maidenhood', *vén ló* [l:] 'old horse') or liquids (*rakj* [kç] 'put!', *félt* [e:t] 'he was afraid'); (iii) voicing assimilation of obstruents and of /v/; (iv) postlexical rules involving sibilants (*egészség* [š:] 'health', *ötször* [tʰ:] 'five times'); and (v) various rules involving /h/, both lexical (*méh* [me:] 'bee') and postlexical (*tehén* [ɲ] 'cow', *doh* [x] 'mustiness').

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az uráli-finnugor névszóragozás történetéből

A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában

0. Az uráli nyelvek másodlagos (szekundér) esetragjai a következő típusokba sorolhatók: 1. az egyszerű (primér) ragok összetétele útján keletkezett esetragok; 2. névutókból agglutinálódott esetragok; 3. helynévképzői koaffixum + primér helyhatározói ragok kapcsolatából létrejött másodlagos esetragok. Ezeken kívül szórványosan — nyelvenként—nyelvcsopontonként — még egyéb típusok is előfordulnak (pl. m. *-vá/-vé* translativusrag, amely a *v* hiátustöltő és az *-á/-é* lativusrag összeolvadása útján jött létre), de ezekkel dolgozatomban nem foglalkozom, mivel ezek témánk szempontjából elhanyagolhatóak. Az első két típus az ugor nyelvekre, azokon belül is leginkább a magyarra jellemző. A vogulban és az osztjákban jóval kevesebb esetrag van, mint a magyarban, következésképpen mind az összetett, mind pedig a névutói eredetű ragok száma is kisebb. Ez a két típus — különösen a névutói ragok csoportja — a finn-permi (FP) ágban csak elvétve fordul elő és sehol sem képez belső részrendszert. Ezzel szemben a FP nyelvekben — különböző korszakokban — létrejöttek egy helynévképzői konstans elem (koaffixum) + primér esetrag összeolvadása útján keletkezett másodlagos ragok rendszerei.¹

1. A finnségi nyelvekben a következő két csoportot különböztetjük meg (a könnyebb áttekinthetőség kedvéért itt és a következőkben csak a suomi-finn viszonyokról szólok, egyéb finnségi példákat csak indokolt esetben adok meg):

¹ Az elsődleges (primér) esetragok — mint ismeretes — a mai uráli-finnugor nyelvekben eredeti általános lokális funkciójukban határozószavakban és névutókban használatosak. A névszóragozásban különféle indíttatású és típusú másodlagos (szekundér) ragok alkotó elemeként fordulnak elő. Az elsődleges ragok az egyes nyelvek névszóragozásában csak akkor kaptak helyet, ha valamely speciális, másodlagos funkciót öltöttek magukra. Pl. finn essivus *-na/-nä*, partitívus *-ta/-tä*, zürj.-votj. inessivus *-jn* (< **-na/-nä*), zürj.-votj. illatívus *-e/-e* (< **k*), m. superessivus *-on/-ën/-ön* (< **-na/-nä*) stb.

1. Belső helyviszonyragok — Finn: inessivus *-ssa/-ssä* < **-sna/-snä*, elativus *-sta/-stä* < **-sta/-stä*, illativus a. *h-n*, b. *V-n* c. egysz. *-seen* (nyelvj. *-sen*), tbsz. *-hin*, *-siin* (nyelvj. *-sin*) < **-sen* ~ **-zen*. Pl. *talo* 'Haus', *metsä* 'Wald'; *talossa* 'in dem Haus', *metsässä* 'in dem Wald', *talosta* 'aus dem Haus', *metsästä* 'aus dem Wald', *taloon* 'in das Haus', *metsään* 'in den Wald', *maa* 'Erde, Boden': egysz. *maahan*, tbsz. *maihin*, *huone* 'Zimmer': egysz. *huoneeseen* (nyelvj. *huoneesen*), tbsz. *houneisiin* (nyelvj. *huoneisin*), *huoneihin*.

A belső helyviszonyok közös eleme az *s* koaffixum, amely a finn-volgai (FV) korig visszavezethető *s lativusraggal azonos: finn *alas* 'hinunter', *ulos* 'hinaus', mord. *kudos* 'in ein Haus', *malas* 'nahe, in die Nähe, zu', *kozo* 'wohin', *tozo* 'dorthin'. A lapp *vuolas* 'hinunter', *olqus* 'hinaus', *bájás* 'hinauf' *s* elemében esetleg a translativus *-kse* ragja rejlik. Az **-s* lativusragra vonatkozóan l. Ravila 1935. 45–47, E. Itkonen: Vir. 1966: 273–279, Hakulinen 1979. 103, 147–148, Korhonen 1981. 218–219, 229–230. Collinder (1952. 11, 1960. 291) szerint az *s* koaffixum a következő *s > *h* elemű főnévképzővel volna azonos: *eteinen* < (nyelvj.) *etehinen* 'Vestibül, Vorsaal, Vorzimmer', *maahinen* 'Erdegeist, Gnom' *sijahinen*, (nyelvj.) *siihainen* < *sijahinen* 'Stellvertreter'. E két eredeztetés nem mond ellent egymásnak, hiszen az *s koaffixum és a lativus **-s* ragja végső soron az *s > *h* helynévképzőre megy vissza (l. 5.3. pont alatt).

Az *s* koaffixumos határozói ragok megfelelői megtalálhatók a lappban, a mordvinban és a cseremiszbén, így a belső helyviszonyragok keletkezésének az ideje a FV korig nyúlik vissza. Lapp: az *sn > *st* hangváltozás következtében a lappban az inessivus és az elativus egybeesett, vö. Collinder 1960. 392; inessivus–elativus *-st* < **-sna/-sna*, **-sta/-stä*: *jogâst* (*jokká* 'Fluß'), illativus *-sâ* < **-sen* ~ **-zen*: *mâsâ* 'wohin', (birtokos személyjelek előtt) Px1Sg. *niei'dâsâm* (*niei'dâ* 'Mädchen, Tochter') (Korhonen 1981. 218–219, 222). Mordvin: inessivus E *-so/-se* (*-co/-ce*), M *-sə* (*-cə*) < **-sna/-snä*: E *paksâ*, M *paksâ* 'Feld', E *l'ej*, M *l'äj* 'Fluß, Bach': E *paksâso*, *l'ejse*, M *paksâsə*, *l'äjstə*; elativus E *-sto/-ste*, M *-stə* (*-ctə*): E *paksâsto*, *l'ejste*, M *paksâstə*, *l'äjstə*; illativus: E M *-s* < **-s*: E *paksâs*, *l'ejš*, M *paksâs*, *l'äjš* (Keresztes 1990. 53–54). Cseremiszbén: inessivus *-šte/-što/-štö* < **-sna/-snä*: *olma* 'Apfel', *kudo* 'Hütte', *wüt* 'Wasser': *olmašte*, *kudâšto*, *wüdâštö*; illativus *-š(ke)*(*-š(ko)*)-*š(kö)* < **-ska/-skä*: *olmaš(ke)*, *kudâš(ko)*, *wüdâš(kö)* (Bereczki 1990. 32–33). A **-sta/stä* ellativusragnak a feltehető **-šte/-što/-štö* folytatója a cseremiszbén nincs meg, mivel ez az *sn >> *št* hangváltozás következtében egybeesett az inessivus ragjával (Beke 1911. 100; Wichmann 1953. 130). A cseremiszbé illativus nem az **-n*, hanem a **-ka/-kä* illativusragot tartalmazza.

A belső helyviszonyragok kialakulása a következő módon mehetett végbe: az *-s helynévképzőhöz (egyések szerint lativusraghoz) először a locativusrag, majd az ablativusrag járult. Miután az *s* elem eredeti lativusi funkciója elhomályosult, egy második lativusrag is járult hozzá (Ravila 1935. 45–47). Az *s* koaffixumos helyviszonyragok közül kétségtelenül az illativus a legfiatalabb. E mellett szól az a körülmény, hogy ennek az illativusnak az FV nyelvekben három válfaja van: a. pusztá *-s lativusrag (mordvin); b. *-sen (finn, lapp; e rag a mordvinban csupán néhány névmási határozószóban jelentkezik, pl. *kozoń, kozoĵ* ‘wohin’, *tezeń, tezej* ‘hier’, vö. Ravila i.h.) c. *-ska/-skä (cseremisiz).

2. Külső helyviszonyragok — Finn: adessivus *-lla/-llä* < *-lna/-lnä, ablativus *-lta/-ltä* < *-lta/-ltä, allativus *-lle* (nyelvj. *-llen*) < *-len. Pl. *talo* ‘Haus’, *pöytä* ‘Tisch’: *talolla* ‘auf dem Haus, bei/neben dem Haus, mit dem Haus’, *pöydällä* ‘auf dem Tisch, bei/neben dem Tisch, mit dem Tisch’, *talolta* ‘von dem Haus’, *pöydältä* ‘von dem Tisch’, *talolle* ‘auf das Haus, zu dem Haus, dem Haus’, *pöydälle* ‘auf den Tisch, zu dem Tisch, dem Tisch’.

Ezen ragok első eleme az *l* koaffixum, amely a PU *-la/-lä denominális névszóképzővel (kicsinyítő képzővel) azonos, s melynek már a FU korban lehetett helynévképzői funkciója is. Pl. finn *appela* ‘das Heim des Schwiegervaters’, *sikala* ‘Schweinehof’, *etelä* ‘Süden’, *setälä* ‘das Heim des Onkels’, cser. KH *küdüł: küdülnö* ‘in der Nähe’, KH *lišəl, B lššəl* ‘nahegelegen, nahe’, zürj. *kužala* ‘in der Längsrichtung’, *veškídla-dor* ‘die rechte Seite’, votj. *ažla, ažlo* ‘vorher, zuerst, früher’, *ažla-pal* ‘Vorderseite’, *berla-pal* ‘Rückseite’ (Lehtisalo 1936. 145kk.; Hakulinen 1979. 129–130).

Az *l* koaffixum + primér esetrag összeolvadása útján keletkezett külső helyviszonyt jelölő másodlagos esetragok valamennyi finnségi nyelvben előfordulnak. Ezenkívül *l* koaffixumos ragok találhatóak a cseremisizben és a permi nyelvekben is. Cseremisiz: dativus: keleti irodalmi nyelv *-lan*, nyugati irodalmi nyelv *-lan/-län* < *-la/-lä + *ń: K *kuđo*, H *kuđō* ‘Hütte’, K *wüt*, H *wət* ‘Wasser’: K *kuđōlan*, *wütlan*, H *kuđōlan*, *wətlan*; ablativus: keleti irodalmi nyelv *-leč* < *-lta/-ltä: *kuđōleč*, *wütleč* (az ablativusi *-leč* a nyugati irodalmi nyelvben nem fordul elő, Bereczki 1990. 31–33); comparativus: keleti irodalmi nyelv *-la*, nyugati irodalmi nyelv *-la/-lä* < *-la/-lä + *k vagy *j lativusrag: K *tolkōnla* ‘hullámként’, *marla* ‘cseremisizül’, *oksala* ‘pénzért’, Ny. *pžžäšlä* ‘fészekként’.²

² Bereczki (1979. 65–67) szerint a cseremisiz rag csuvas eredetű. Tekintettel arra, hogy grammatikai elemek csak elvétve jutnak át egyik nyelvből a másikba, valószínűbbnek tartom, hogy a belső keletkezésű cseremisiz comparativusrag használatára a hasonló hangalakú és funkciójú csuv. *-la/-le* rag hatott. Néhány példa az egyező használatra: cser. *pirōla* ‘farkasként’ ~ csuv. *lažalla* ‘lóként’, cser. *marla* ‘cseremisizül’ ~ *čōvašla* ‘csuvasul’, cser. *čōbraškōla* ‘az erdő irányába’ (*čōbra* ‘erdő’ + *škō* illativusrag + *la* comparativusrag) ~

Permi nyelvek: genitivus: zürj. *-lən* ~ votj. *-len* < **-lna/-lnä*; genitivus-ablativus: zürj. *-lįs* ~ votj. *-leś, -liś* < **l+s*; dativus: zürj.-votj. *-li* < **-l+k*; consecutivus: zürj. *-la* < **-l+a* < **-l+k*; approximativus: zürj.-votj. *-lań* **l+r* (e rag a votjákban csak határozószókban fordul elő). L. Rédei 1978. 60; Csúcs 1990. 35–38.

Annak ellenére, hogy az *l*-es kázusok megvannak a finnségi, a permi nyelvekben és a cseremiszbén, nem gondolhatunk arra, hogy ezek a FP alapnyelvben keletkeztek volna. A FP kori eredeztetés ellen komolyan esik latba az a tény, hogy e ragok a finnségi nyelvekhez legközelebb álló nyelvek — lapp és mordvin — paradigmarendszereiben teljesen hiányoznak. A kutatók többsége azon a véleményen van, hogy az *l* elemű ragrendszerek a kérdéses nyelvekben párhuzamos fejlődés eredményei. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy *l* koaffixumos ragok névmási eredetű határozószókban valamennyi FP nyelvben, tehát a lappban és a mordvinban is találhatóak. Pl. finn *täällä* < *tä-γä-l-nä 'hier' (vö. *täkäläinen* 'hiesig') *siellä* *si-γä-l-nä 'da, dort' (vö. *sikäläinen* 'dortig'), *muualla* < *muu-γa-l-na 'anderswo, anderweitig' (vö. *muukalainen* 'fremd'); lapp *duob'bel* 'jenseits', *duobbeld* 'von jenseits her', *mággel* 'hinten', *mággeld* 'von hinten her', *mággeli* 'nach hinten', *ow'dál* 'vorn', *owdald* 'von vorn her'; mord. E *ikel'e*, M *ikəl'ə*, *iggəl'ə* 'vor, früher, zuerst', E *ikel'd'e*, M *iggəl'd'ə* 'von vorn', E *tombal'e*, M *tombal'ə* 'auf der anderen Seite, jenseits', E *tombal'd'e*, M *tombal'd'ə* 'von der anderen Seite', E *tombal'ej*, M *tombal'i* 'auf die andere Seite, auf jene Seite, über', E *udalo*, M *ftalə* 'hinter (wo?)', E *udaldo*, M *ftalə* 'hinter (wo?)', E *udaldö*, M *ftale*, *ftalde* 'hinter etw. hervor', E *udalov*, *udalov*, M *ftalu* 'hinter (wohin?)'; cser. KH *küďŭlnö* 'in der Nähe', *küďŭlkö* 'in die Nähe', KH *anzəl*, B *ońźəl* 'das vorn gelegene, Vorder-': KH *anzəl'nə*, B *ońźəlno* 'vor (Dat.)', U *šęęyel*: *šęęyel'nə* 'hinter (wo)'; zürj. *įllajń* 'draußen außen', *įllajś* 'von außen, von draußen', votj. *azla* 'vorher, zuerst, im voraus, voran', *azlań* 'vorwärts, weiter', *azlo* 'früher, zuvor', *berlań* 'zurück', *berlon* 'zurück, auf die Hinterseite, nach hinten'. Ilyen típusú határozószók már a FP alapnyelvben is lehettek és ezek szolgálhattak kiindulásul ahhoz, hogy az *l* koaffixumos esetragok rendszere a finnségi, a permi nyelvekben és a cseremiszbén konvergens fejlődés útján létrejött (vö. Ravila 1935. 43–44, 1958. 13, 1959. 187, Uotila 1945. 334, Collinder 1952. 11, 1960, 291–292, Tauli 1956. 214, Pajusalu 1957. 157–172, Hakulinen 1979. 104–105, Korhonen 1981. 231).

csuv. *vərmanalla* ua. (*vərman* 'erdő' + a dativus-lativusrag + *la* comparativusrag), cser. *erla* 'reggel' ~ csuv. *sərle* 'éjjel' (Bereczki i.h.). Több kutató úgy vélekedik (l. Bereczki i.h.), hogy a csuv. *-la/-le* származik a cseremiszből.

2. Van a FP nyelvekben egy **-ja/-jä* helynévképző (← denominális főnévképző), amely egy-két nyelvben elindult a koaffixummá válás útján, de valójában sehol sem lett belőle valamely szekundér ragcsoport konstans eleme. Helynévképzői funkcióban elég gyakori. Lássunk néhány példát: finn *Kalaja* (vö. *kala* 'Fisch'), *kukkia* < **Kukkija* (*kukka* 'Blume'), *apaja* 'Zugnetzstelle, Quelle, gute Stelle', (rég.) *juomaja* 'Kneipe Schenke'; egyes határozószavakban koaffixumként viselkedik: *kaikki* < (nyelvj.) *kaikkijalla* 'überall', *kahtia* < **kahti-ja-k* 'in zwei Teile, entzwei', (nyelvj.) *jokajalla* 'in jeder Richtung, überall', (nyelvj.) *kaukajalla* 'weit, weitweg, fern'; észt. *edaja* < **etä-jä-k* 'vorwärts', *tagaja* < **taka-ja-k* 'zurück, rücklings, rückwärts' (vö. Tunkelo 1932. 389–396, Toivonen 1944. 17, Hakulinen 1979. 126–127); zürj. *kurja* 'Bucht', *žumja* 'tiefe Stelle im Fluß'; votj. (falunevékben) *verija*, *nirja*, *gondirja* (*ven* 'Nadel', *nir* 'Nase', *gondir* 'Bär') (A. Kövesi 1965. 132).

A fenti **-ja/-jä* helynévképzői eredetű koaffixummal alakult az egyik lapp illativusrag: **-jen*: *goattai* (<< **kātājen*) 'in das Zelt'. A **-jen* *n* eleme lativusrag (Tauli 1952. 30, Korhonen 1981. 217–218). Véleményem szerint ez a **-ja/-jä* koaffixum-féleség rejlik a zürj.-votj. *-ja* adverbialisragban: *-j+a* < **-ja/-jä* + **k* (lativusrag). Pl. zürj. *dirja*, *dirji* 'zur Zeit, während', *pidja*, *pidji* 'statt, anstatt', votj. *dirja* 'zur Zeit', *šundija* 'an der Sonne'. E rag zürj. *-ji* változata a *-ja* adverbialisrag és az *i* (< FU **j*) lativus-prolativusrag kontaminációja útján jött létre. Tekintettel arra, hogy a FU **j* (**j*) lativusrag és a **-ja/-jä* helynévképző azonos eredetű lehet (l. 5.3.), nem lehet teljes biztonsággal eldönteni, hogy a lapp **-jen* és a permi *-ja* összetett ragok helynévképzői eredetű koaffixum + lativusrag avagy két lativusrag összeolvadása útján jöttek-e létre.

3. Az itt tárgyalásra kerülő **-ka/-kä* helynévi és egyéb (pl. nyomósító) funkciójú képző jól ismert a finnségi nyelvekben bizonyos névmások, névmási eredetű határozószók koaffixumszerű állandó elemeként: *joka* 'der (die, das)', *kuka* 'wer', *mikä* 'was', *täkäläinen* 'hiesig', *sikäläinen* 'dortig', (ritk.) *tuokalainen* ua., *muukalainen* 'fremd', *meikäläinen* 'unsereiner, einer der Unsrigen', *teikäläinen* 'einer von euern Leuten', *heikäläinen* 'ihresgleichen, einer von ihnen', *täällä* < **täyäl-nä* 'hier', *siellä* < **si-yäl-nä* 'da, dort', *tuolla*, (nyelvj.) *tualla* < **too-ya-l-na* 'da, dort', *muualla* < **muu-ya-l-na* 'anderswo, anderweitig', (nyomósító elemként) *jonnekka* 'irgendwohin', *minnekä* 'wohin', *kuinka* 'wie', *vaikka*, (nyelvj.) *vaihka* 'obwohl, obgleich' (vö. Setälä 1915. 23, Donner 1936. 60, Collinder 1940. 20, 1952. 11, 1960. 293, Toivonen 1944. 16, Uotila 1945. 333, Ravila 1945a. 320, Tauli 1956. 200, Hakulinen 1979. 127–128, 236–237).

Ez a *k* (< **-ka/kä*) elem lehet meg a következő permi alakokban is: zürj. *aski* 'morgen, morgen früh', (Fokos-Fuchs) V *asivki*, Lu. *asivti* 'mor-

gen früh' (vö. *asil* 'Morgen'), *sek, seki* 'dann, damals' (*si, si, sije, sija* 'er, sie, es, jener'), votj. *sokj, soku, sok* 'da, damals'. A *k-nak hangszabályszerűen $\emptyset$ -vá kellett volna válnia. Ez azért nem következett be, mivel a *k* megmaradásához morfológiai funkció fűződött. Mint ismeretes, morfológiai elemekben a hangváltozások nem mindig úgy mennek végbe, mint a szótövekben.

A szakirodalom nem ismer arra példát, hogy a *-*ka/-kä* képző, mely a fent bemutatott finn határozószavakban koaffixumként viselkedik, a FP nyelvekben szekundér ragok konstans elemévé fejlődött volna. Ugyanakkor az ebből a helynévképzőből létrejött koaffixum egészen közönséges a szamojéd nyelvek szekundér ragjaiban. Pl. *szam. jur. loc. -χV-na, -kana, abl. χVd, -kad; jen. loc. -hVne, -kone, abl. -hVdo, -kodo, -hVro, koro; tvg. abl. -gətə, -kətə, szelk. loc. qjn, qit, abl. -qjn* (vö. Hajdú 1988. 11, 21, 23, 26 és a fent idézett irodalom).

4. Van egy-két *k* kezdetű esetrag a FP nyelvekben, amelyek eredete mind ez ideig ismeretlen. Úgy vélem, nem járunk rossz úton, ha megkíséreljük ezeket az esetragokat a *-*ka/-kä* koaffixum + valamely primér esetrag kapcsolataként értelmezni. Egy ilyen kiindulás módszertani szempontból jól megtámogatható, hiszen láthattuk, hogy ez a koaffixum, ha nem is gyakran, de előfordul határozószavakban a finnségi és a permi nyelvekben. Nos, a többi koaffixumhoz hasonlóan, az efféle határozószavak lehettek a kiváltói egy további fejlődésnek, vagyis annak, hogy a *k* elem bizonyos szekundér ragok első elemévé (koaffixumává) válhatott.

4.1. A cseremiszen az ablativusi viszonyt a következő morfémák fejezik ki: K *deč*, Ny. *γəc*, (periférikus) K *leč*. Az elativusi viszony kifejezésére a K *γəč*, Ny. *γəc*, (periférikus) K *γəč* alak szolgál, mely a cseremiszen nyelvjárásokban esetragként vagy névutóként fordul elő (Alhoniemi 1985. 61–65, Bereczki 1990. 32, 66). Ez utóbbiaknak *kəč*, *kəc* allomorfja is van. A *γəč/kəč* stb. olykor az egyes határozószókból és névutókból ismert *-ən, -en* raggal van ellátva (*kəčən, kəcən*), mely a FU *-*na/-nä* locativusragra megy vissza. A *kəč, γəč* egyes K nyelvjárásokban úgy viselkedik, mint a névutók, vagyis előtte a magánhangzóra végződő szavak teljes *o/ö/e* hangja megmarad, míg ragok és képzők előtt helyettük redukált *ə, ə* van (Beke 1911. 216). Esetragos alakok: *kudo* 'Zelt': gen. *kudən*, iness. *kudəšto, piste* 'Linde': acc. *pistəm*, comit. *pistəγe*. Lássunk néhány példát erre a *kəč, γəč* előtti morfológiai jelenségre: *örđəžlužo γəč* 'kylkiluusta; aus der Rippe (tkp. aus seiner Rippe)' (Alhoniemi 1985. 65); *jalče γəč* 'työläisestä; (aus dem Arbeiter)' (uo.); *küžöγəčən* 'késből; aus dem Messer' (Beke 1911. 217). A névutói jellegre mutat az is, hogy a *kəáč, γəč* némelykor genitivusban

álló alakhoz járul. Ugyanakkor ez a morféma a cseremiszi nyelvterület több pontján esetragként fordul elő: Jo. *sündü[k]küć* 'ládából; aus der Kiste', Vo. *wü-küć* 'vízből; aus dem Wasser', Uf. *wujγu:ć* 'fejből; aus dem Kopf' (Bereczki 1990. 32); B *ar türlöγâć saklen* 'schütze [das Vieh] vor allerlei [Bösem]' (Paasonen-Siro 1939. 35–36), vö. *türlö* 'verschieden, allerlei'.

Kérdés, hogy mi volt a *kâć*, *γâć* eredetileg: esetrag avagy névutó? Az alább kifejtendő magyarázat értelmében esetragból indulunk ki. Névutónak esetraggá válása elég gyakori egyes finnugor nyelvekben, de a fordított irányú fejlődésre is találunk példákat. Az esetrag → névutó irányú fejlődésnek az lehetett az oka, hogy a *kâć*, *γâć* fonotaktikailag ugyanúgy CVC struktúrájú, mint egyes névutók. Vö. *tek(e)* 'zu', *teć* 'von', *ten(e)* 'bei, neben', *jər* 'um', *koć*, *koč* 'durch, über'. Bizonyos kifejezésekben a *ten(e)* névutó esetraggá vált: *erđene* 'in der Früh, morgen', *kastene* 'am Abend'.

Hasonló módon: esetrag + névutó, illetőleg határozószó összeolvadása és alaki önállósulása útján keletkeztek a következő névutók: m. *-nál/-nél* 'bei' + *kül* 'außer' > *nélkül* 'ohne, außer'; votj. *-s* elativusrag, *-les* ablativusrag + *ana* 'ohne, außer, ausgenommen' > *sana*, *lesana* ua.; zürj. P *-la* helynévképző + *doreγ* 'zu' névutó > *ladoreγ* 'auf... zu, nach... zu od. hin' (Rédei 1962. 62, 175); zürj. I *-s* elativusrag + *etdor* 'außer, ausgenommen' > *šęddor* 'außer, ausgenommen' (Rédei 1965. 337).

Szinnyei (1922. 78) a cser. *kâć*, *γâć* stb. rag, illetőleg névutó *k* elemében FU **k* lativusragot vélt felfedezni. Véleményem szerint a *k* elem a **ka/-kü* koaffixummal azonos. Így Szinnyei nem járt messze az igazságtól, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a lativusi **k* — amint erről a későbbiekben még szó lesz — helynévképzői eredetű. A második elem a PU **-ta/-tä* ablativusrag folytatása. Tehát: **-k(a)/-k(ä)* + **-ta/-tä* > elöcser. **ket* vagy **küt* > öcscser. **kət* (esetleg már **kâć*) > Ny. *kəc/γəc*, J *kâć/γâć*.

E névutó, illetőleg esetrag eredetét illetően valamelyes valószínűséggel egy másik nézet is számba jöhet. Beke (1911. 191) szerint a *k/γ* elembe talán a cser. KH *körγə*, U B *körγö* 'das Innere, Inneres' szó rejlik (a cseremiszi szó etimológiájára vonatkozóan l. UEW 161: **kirkz* 'Inneres, Höhlung' FU). E nézet szerint az elativusragos **körγeć*, **körγöć* ~ **körγâć* alakból névutó, majd egyes nyelvjárásokban esetrag fejlődött. Beke nem nyilatkozik arról, hogy hogyan képzei el a feltett alakokból a mai *γəc* stb. rövidülést. Én úgy látom, hogy bizonyos mondatfonetikai helyzetekben (magánhangzó, zöngés mássalhangzó után) e névutó realizációja **γörγəc*, **γörγöć* ~ **γörγâć* lehetett. Ebből a *γəc* stb. alak haplológiával jöhetett létre. Ennek a származtatásnak az a hangtani gyengéje, hogy a *kəc*, *kâć* névutóban és esetragban öcscser. **ə*, míg a *körγə*, *körγö* szóban első szótagi öcscser. **ö* és nem-első szótagi **ə*, **â* (**ə*, *ö*) tehető fel.

4.2. A cseremisiz társhatározó (comitativus) esetvégződése: Ny. K *-ke/-γe* (Beke 1911. 225–226, Alhoniemi 1985. 44, Bereczki 1930. 31). Bereczki (i.h.) jelzi, hogy az *e* hangsúlyos (*-ke'/-γe'*), ami egyúttal arra utal, hogy az *e* teljes magánhangzó ez esetben sohasem váltakozik redukált *ê*, *ə* hanggal. Véleményem szerint a cseremisiz comitativust *-k* (< **-ka/-kâ*) koaffixum + *e* (< **-k*) lativusrag kapcsolata alkotja. (A cser. *e* lativusragra vonatkozóan l. E. Itkonen 1967. 249–255; l. még Bereczki 1990. 32.) A lativus irányhatározásból a társhatározói funkció jól megérthető. A társhatározó valahol levést jelentő igékkel kapcsolatban létrejöhet hol? kérdésre felelő esetragokból és névutókból, mozgást jelentő igékkel kapcsolatban viszont hová? kérdésre felelő esetragokból és névutókból. Pl. **hän oli kansassani* vagy *kerdallani* 'ö velem volt'; **hän tuli kansaheni* vagy *kerdalleni* 'ö velem jött' (vö. Oinas 1961. 175kk.). Így érthetők meg például a finnugori nyelvek locativusi és lativusi irányt kifejező ragokkal alakult társhatározó névutói, pl. finn *kanssa*, kar. *kanssa*, észt *kaasa*, *-ga*, vót *kasa*, *-ka*, liv *kâzu*, *-ka* stb.; finn *kerä*, *keralla*, *keralle*, kar. *keralla*, *kerä*, *ker*, vepsze *ked*, *-ke* stb. (Oinas 1961. passim). Vö. még osztj. Szin. *pil̥n̥*, O *pil̥nâ* 'mit (Loc.)', Szin. *pīla*, Kaz. *пила* 'mit (lat.)' ← *pil* 'Kamerad' (Steinitz, DEWO 1144).

4.3. A zürj. *-ked*, I *-ked* (*-kedja-*, *-kedji-*), Ud. *-ked*, *-ket* (*-keti-*), P *-ket*, KP *-ket* (*-ketja*) comitativusragnak sincs mind a mai napig elfogadható magyarázata. A ragra vonatkozóan l. Uotila 1938. 48, Rédei 1978. 60. A zürj. *ked* stb. a **-ka/-kâ* > *k* koaffixum + PU **-ta/-tä* ablativusrag (> zürj. *-ed*, *-et* prosecutivus–prolativusrag) összeolvadása útján jöhetett létre. Ez esetben a társhatározói funkció az ablativusi–prolativusi jelentésből fejlődött. Ezt a jelentéstani fejlődést támogatják az olyan párhuzamok, mint pl. a vog. *-l*, *-əl*, *-təl* eszköz- és társhatározórag, amely az Ug. ablativusi **-l*, illetőleg a locativusi *-t* (< FU **-ta/-tä*) + ablativusi **-l* kapcsolatából keletkezett. Pl. *sälil* 'mit dem Rentier', *kätəl* 'mit der Hand', *χäpetəl* 'mit seinem Kahn' (Limola 1963. 116–118; Kálmán 1976. 42–43, Hajdú 1973. 122). A m. *-stul/-stül* társhatározórag *-st* módhatározóragra + *-ul/-ül* mód- és állapothatározóragra (< ablativusi **-l*) tagolódik (Berrár 1957. 33, Bárczi–Benkő–Berrár 1967. 407). Az Ug. ablativusi **-l* comitativusi funkciója a valaki vagy valami mellett való haladás, a valakivel való együtt haladás, tehát a prolativusi viszony alapján érthető meg. A PU **-ta/-tä* ablativusragnak az öspermiben (**et* > zürj. *-ed*, *et*, vótj. *-eti*, *-iti*, *-iti*) alakult ki a prosecutivusi–prolativusi jelentése, de a prolativusszal rokon comitativusi funkciót — nyilvánvalóan funkciómegosztás útján — csak a zürj. *-ked* ragban kapott.

5. A következőkben a képző-esetrag-koaffixum összefüggést szeretném megvizsgálni, pontosabban azt tisztázni, hogy e kategóriák esetében milyen nyelvi-logikai és kronológiai viszony, sorrendiség tehető fel, illetőleg

állapítható meg. Ezt megelőzően az itt felmerülő problémák szempontjából releváns glottogóniai kérdésekkel, a nyelvfejlődés strukturális-tipológiai tendenciáival óhajtók foglalkozni.

Bevezetőül Mikko Korhonen kutatásai alapján (1980. 87–110) a nyelvekben végbemenő strukturális-tipológiai áramlatokról (driftekről) szólok röviden. A komparatisták már a múlt században felgyeltek arra, hogy a változási tendenciák lineáris sorozatot alkotnak: izoláló → agglutináló → flektáló. Majd azt is észrevették, hogy a flektáló évezredek során ismét izolálóba megy át. Így jött létre a spirális vagy ciklikus fejlődés teóriája. Az uráli nyelvek rekonstrukciója arra utal, hogy az alapnyelv a szétválás előtti időszakban agglutináló típusú volt. A PU és a PFU kor után a szintézis foka és az agglutináció az egyes nyelvcsoportok és leánnyelvek külön élete folyamán tovább erősödött (nőtt az esetragok száma, fejlődött az igeragozás, a szóképzés stb.).

A spirális vagy ciklikus tipológiai fejlődés teóriája szerint az agglutináló uráli alapnyelvet egy izoláló előuráli típus előzhette meg. Minden jel arra mutat, hogy az uráli alapnyelv analitikusabb volt, mint a mai nyelvek. Néhány morfológiai kategória keletkezését egy még analitikusabb morfológiai típus alapján érthetjük meg. Ilyenek például a birtokos személyjelek és az igei személyragok, melyek agglutinációja a PU kor vége előtt kezdődhetett. A morféma sorrendje az izoláló szórendet (VSO) tételezi fel: *kota-me 'mein Zelt' (tkp. 'Zelt + mein'), *mene-me 'ich gehe' (tkp. 'gehen + ich'). A PU alapnyelv esetrendszere is analitikus struktúrára utal. Egyes helyhatározói esetragok a vonatkozó fogalomszó utáni helyzetben deiktikus elemek (mutatószavak) agglutinációja révén jöttek létre (vö. Korhonen 1980. 102–105). Erről a kérdésről l. még alább.

A kötött morféma (szuffixumok) létrejötte s így az izoláló típusú preuráli alapnyelvnek agglutinálóvá válása az uráli korszak nyelvi eseményei közé tartozik. A többnyire CV (esetleg C és V) struktúrájú kötött morféma a minden bizonnyal flexió nélküli preuráli alapnyelvben a fogalomszó (későbbi névszó és ige) utáni helyzetben enklitikus módosító elemekként (modifikátorokként) jelentek meg. Ravila (1941. 74–80, 1945b 148–158; l. még Uotila 1945. 331–333; Kangasmaa-Minn 1973. 74–87) szerint az alapnyelv első grammatikai morféma (konnektívumok) még differenciálatlanok voltak. Funkciójuk nem volt egyéb, mint két fogalom egymáshoz való viszonyának a jelölése: két névszó közötti viszony (mai melléknévképzői, birtokos jelzői = genitivusi viszony), névszó és ige közötti viszony (az ige tárgya = accusativus, a cselekvés, történés helye, ideje, módja stb. = esetragok). A két terminus nincs ellentmondásban egymással, ezek ugyanis „az ősmorféma/ősmorfémák” kettős arculatára utalnak: a modifikátor az alapszó (fogalomszó) jelentésének, szerepkörének módosulását jelenti, a konnektívum viszont két

fogalom között fennálló szintaktikai viszonyra utal. Ugyanebben a szerepben az ugyancsak CV, V szerkezetű mutató szavak (a később névmások) is előfordultak.

A PU korszak első szakaszában, de akár a végén is az egyes morfológiai kategóriák (képzők, jelek, ragok) még nem különültek el egymástól, illetőleg a közöttük lévő határ még nem volt olyan éles, mint a későbbi korszakokban és a mai nyelvekben. A funkciójuk az volt, hogy a megelőző fogalomszó jelentését, mondatbeli szerepét a mennyiség (numerus) szférájában (→ számjelek), a lokális szférában (→ esetragok), a személyi szférában (→ birtokos személyjelek, igei személyragok), a mód, aspektus és idő szférájában (→ mód- és időjelek) valamely szemantikai vagy szintaktikai többlet (jegy) hozzáadásával módosították. A morfológiai, szemantikai és szintaktikai elkülönülés már a PU/PFU kor nyelvi eseményei körébe tartozik. Miután az egyes kategóriák hangalaki és funkcionális tekintetben egymástól szétváltak, beszélhetünk a PU/PFU kortól kezdődően flexióról: képzőkről (pl. kicsinyítő, helynév-, melléknévképző, egyéb névszó- és igenévképzőkről), jelekről, ragokról stb.

5.1. A PU/PFU alapnyelvre a következő esetragok tehetők fel:

1. Nom. ∅	6. Abl. <i>-ta/-tä</i>
2. Acc. ∅, <i>-m</i>	7. Lat.-Prol. I. <i>-k</i>
3. Gen. ∅, <i>-n</i>	8. Lat.-Prol. II. <i>-j</i>
4. Loc. I. <i>-na/-nä</i>	9. Lat.-Prol. III. <i>-í</i>
5. Loc. II. (PFU) <i>-ta, -tä</i>	

L. Hajdú 1973. 62, Rédei 1975. 133, Korhonen 1981. 210.

5.2. Ravila (1945. 314–326) szerint az alapnyelv egy korai szakaszában elsősorban a névmások lehettek olyan elemek, amelyekből mondatbeli kapcsolatokban szintaktikai viszonyító eszközök fejlődhetnek. Így magyarázható például a birtokos személyjelek és igei személyragok kialakulása a **me*, **te*, **se* személyes névmásokból. Ravila nyomán Lakó (1951. 210–223) abból indul ki, hogy rövidségüknél, hangalakjuknál és jelentésüknél fogva a mutató névmások voltak a legalkalmasabbak arra, hogy belőlük esetragok keletkezzenek. Lakó a locativusi **-na/-nä* és **-ta/-tä* (nála **-t/-tt3*) ragozat az ősi *t-* és *n-* kezdetű mutató névmásokból vezeti le. Lakó feltevése elméletileg és módszertanilag megalapozott és lehetséges.

A kérdéses mutató névmásokat az UEW a következőképpen rekonstruálja: **-na* (297), **-nä* (~ **ne* ~ ?**ni*) (300), **no* (306), **ta* (505), **tä* (~ **te* ~ **ti*) (513), **to* (526). Lakó fejtegetéséhez csatlakozva a mutatószói (→ névmási) eredetű esetragok kialakulását a következőképpen látom:

loc. **-na/-nä* < **nä/na*, abl. **-ta/-tä* < **tä/ta*. Nagyon valószínű, hogy a távolra mutató névmásoknak is szerepe lehetett ezen esetragok létrejöttében. A fenti mutató névmások a flexió előtti preuráli korban lokális szférákat (a térben való elhelyezkedést) jelölő deiktikus elemek, másképp mutatószavak voltak, a vonatkozó fogalomszó (későbbi névszó) utáni enklitikus helyzetben — esetleg kezdetben nem is enklitikumokként, hanem névutókként viselkedve — lassanként, de minden bizonnyal még a PU korban agglutinálódtak és helyhatározói esetraggá váltak. A locativusi **-ta/-tä*, mely biztosan ugor és feltehetőleg FU kori, a **tä*, **ta* névmások későbbi agglutináció során alakult ki.

5.3. Persze valamennyi esetragunk megszületéséhez nem ez volt az egyedüli út. A kutatók már régen észrevették a képzők és esetragok közötti genetikai összefüggést (vö. Ravila 1941. 74–80, 1945b. 148–158, Uotila 1945. 331–333, Kangasmaa-Minn 1973. 74–87). A lativusragok (**k*, **-j*, **-ń*) korábbi általános konnektívumok folytatói lehetnek, így genetikai rokonságban lehetnek egyéb kötött morfémákkal (kicsinyítő képzők, melléknévképzők, genitívus). Valamennyi esetrag közül a lativus mint az általános casus obliquus (konnektívum) lehet a legrégebb eset. Erre utal az a körülmény is, hogy a finnugor nyelvekben a megkülönböztető jegyek tekintetében a hová-esetek a jelöletlenek (Korhonen 1980. 105; l. még Ravila i.h.).

A későbbi nyelvfejlődés folyamán már differenciált funkciójú képzőkből (pl. helynévképzőkből) is fejlődhettek esetragok. Ma már általánosnak mondható az a vélemény, hogy az Ug. **-l* ablativusrag a PU **-la/-lä* helynévképzőből származik (vö. Hajdú 1973. 122). A permi *-is/-is* elativusrag az *-is/-is* ~ *-es/-es* nomen possessoris és nomen possessi képzőből ered (Rédei 1981. 279–284). A **-la/-lä* helynévképző másik fejlődési iránya — mint fentebb bemutattuk — az volt, hogy a FP nyelvekben (az egyes nyelvcsoportok, nyelvek külön élete folyamán) szekundér ragok koaffixuma vált belőle. A fentebb kifejtettek alapján lehetséges, hogy a konnektívumi eredetű **-k* és **-j* lativusrag és a **-ka/-kä*, illetőleg **-ja/-jä* helynévképző végső soron ugyancsak egy eredetű. Ezen morfémák közötti összefüggés már Toivonennél (1944. 16–18) is felmerült, de ő nem nyilatkozik arról, hogy a képzőt avagy az esetragot tekinti-e eredetinek. A differenciálatlan szerepű konnektívum vagy modifikátor fogalma mint valamennyi későbbi morfémának a kiinduló forrása sem fordul elő nála. Mint láthattuk, a **-ka/-kä* és **-ja/-jä* helynévképzőből is több nyelvben, illetőleg nyelvcsoportban koaffixum fejlődött. A FV belső helyviszonyragok *s* koaffixumát többen az **-s* lativusragból eredzettették (l. fentebb és Korhonen 1975. 115, 1979. 10.). A helynévképző → koaffixum, illetőleg helynévképző → esetrag (vö. ugor abl. *-l*, permi elat.

-s) fejlődési folyamat figyelembevételével úgy látom, hogy ez esetben is az *-s (> h) helynévképzőből a FV alapnyelvben egyfelől lativusrag, másfelől koaffixum keletkezett (l. még Alhoniemi 1988. 33).

5.4. Feltehető-e, megállapítható-e valamiféle kronológiai sorrend az esetragok kialakulásában? Ezzel kapcsolatban Mikko Korhonen (1975. 111–117) érdekes, a kutatást lényeges előrevivő gondolatokat vetett fel. Aból indul ki, hogy a bináris oppozíció, melyet először a fonémák megkülönböztető (disztinktív) jegyeinek a leírására használtak fel, sikerrel alkalmazható a morfológia területén is. A bináris oppozíció legnyilvánvalóbban a numerus, mód és idő kategóriájában jelentkezik. Korhonen ezt a módszert kiterjeszti az esetragok vizsgálatára is. Megállapítja, hogy a megkülönböztető jegyek vonatkozásában a hova-esetek (lativus, illativus, allativus, terminativus stb) a jegy nélküliek, míg a hol- és honnan-esetek a megkülönböztető jegyesek csoportjába tartoznak. A megkülönböztető jegyek alapján a két kategória jól elválik egymástól: a. a megkülönböztető jegyesek kevésbé szabálytalanok, mint a jegy nélküliek (pl. finn inessivus *-ssa/-ssä*, elativus *-sta/-stä*, de illativus egysz. *h-n*, *V-n*, *-seen (-sen)*, tbsz. *-hin*, *-siin (-sin)*); b. a legtöbb uráli nyelvben a hová-esetek száma nagyobb, mint a hol- és honnan-eseteké; c. a hová-esetek előfordulási gyakorisága nagyobb, mint a másik két eseté külön-külön.

Ez a hierarchikus struktúra már az alapnyelv korában is meglehetősen. A PU/PFU alapnyelvre három lativusrag tehető fel, ugyanakkor locativusi és ablativusi funkcióban minden bizonyosan két esetrag volt használatos (esetleg három, ha ti. a locativus **-ta/*-tä* ragja valóban FU eredetű). Valószínű, hogy a konnektívumi (általános casus obliquusi) eredetű **-k*, *-j*, *-n* (Korhonnél **-n*) voltak a korai uráli alapnyelv legrégebb esetei, persze még nem specializálódva a lativusi irány jelölésére. Ez másképp azt jelenti, hogy ezek eleinte az irányt illetően közömbös, lokális szférára utaló konnektívumok (modifikátorok) lehettek (vö. Korhonen 1975. 115), melyek a locativus és ablativus létrejötte után foglaldtak le mint megkülönböztető jegy nélküli kázusok a lativusi irány jelölésére. A három hová-eset már az alapnyelv korában nagyobb funkciógazdagsággal rendelkezhetett és gyakoribb használatú lehetett, mint a + disztinktív jegyet tartalmazó hol- és honnan-eset. Ezek az immanens sajátosságok — szinte előre beprogramozva — az egyes nyelvcsoporthoz és nyelvek külön élete folyamán is megőrződtek: a hová-esetek száma, funkciógazdagsága, frekvenciája nagyobb, mint a hol- és honnan-eseteké. A későbbi keletkezésű összetett ragok csoportjaiban a lativusi irányúak több szabálytalanságot tartalmaznak, mint a hol- és honnan-esetek, a lativusi irányt jelölő esetek alakultak ki legutoljára (l. 1.).

Korhonen (1979. 1–21) szerint az összetett esetragok kialakulásában fontos szerepe lehetett az ikonicitásnak. A PU/PFU esetrendszerben az iko-

nicitás még nem érvényesült. A helyhatározói eseteket mint részrendszerrel semmilyen diagramm nem különböztette meg a szintaktikai esetektől (pl. acc. *pesäm, gen. *pesä-n, loc. *pesä-nä, abl. *pesä-tä). Ezzel szemben a korai ősfinnben az ikonicitás révén egy formai (morfológiai) jegy különíti el a külső és belső helyviszonyragokat az általános helyjelölő formáktól: adessivus *pesä-l-nä stb. inessivus *pesä-s-nä stb. Ez az ikonicitás több-kevesebb érvénnyel a többi uráli nyelvben is megvalósul. A magyarban pl. a primér esetragok (-*t/tt*, -*l*, -*á/-é*) határozószavakban és névutókban fordulnak elő, ezzel szemben a névragozásban a névutói vagy egyéb másodlagos eredetű ragok használatosak (-*ban/-ben*, -*hoz/-höz/-höz* stb.). A primér esetragokra visszavezethető superessivus (-*on/-ën/-ön*), translativus (-*vá/-vé*) és modális (-*ul/-ül*) is a másodlagos ragok közé sorolandók, mivel ezekben vagy a magánhangzó (*o/ë/ö*, *u/u*), vagy a mássalhangzó (*v*) vált az esetrag konstans elemévé.

RÉDEI KÁROLY

Irodalom

- ALHONIEMI, A. (1985), *Marin kieliooppi*. Helsinki.
- ALHONIEMI, A. (1988), *Postpositorakenteiden synkroniaa ja diakroniaa*. *Sananjalka* 30: 27–44.
- BÁRCZI G. – BENKŐ L. – BERRÁR J. (1967), *A magyar nyelv története*. Budapest.
- BEKE, Ö. (1911), *Cseremisiz nyelvtan*. Budapest.
- BERECZKI, G. (1979), *Tschuwassische Kasussuffixe im Tscheremissischen*. In: *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 12: 65–69. [Schlachter-Festschrift].
- BERECZKI, G. (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Budapest.
- BERRÁR J. (1957), *Magyar történeti mondattan*. Budapest.
- COLLINDER, B. (1940), *Jukagirisch und Uralisch*. Uppsala–Leipzig.
- COLLINDER, B. (1952), *Uralaltaisch*. *UJb.* 24/3–4: 1–26. Wiesbaden.
- COLLINDER, B. (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm.
- CSÚCS, S. (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Budapest.
- DONNER, O. (1936), *Die samojedischen Sprachen und die finnisch-ugrischen*. *MSFOu.* 71: 53–71. Helsinki.
- FOKOS-FUCHS, D.R. (1959), *Syrjänisches Wörterbuch I–II*. Budapest.
- HAJDÚ P. (1973), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest.
- HAJDÚ, P. (1988), *Die samojedischen Sprachen*. In: Sinor, D. (ed.), *The Uralic Languages* 1. 3–40. Leiden–New York–København–Köln.
- HAKULINEN, L. (1979), *Suomen kielen rakenne ja kehitys*⁴. Helsinki.

- ITKONEN, E. (1966), Esiintyykö *s*-latiivi permiläisissä kielissä? Vir. 273–279.
- ITKONEN, E. (1967), Eräiden latiivin ja prolatiivin päätteiden tarkastelua. Vir. 249–250.
- KÁLMÁN, B. (1976), Chrestomathia Vogulica. Budapest.
- KANGASMAA-MINN, E. (1973), Genitiv und Lativ, Adjektiv und Plural. FUF 40: 74–87.
- KERESZTES, L. (1990), Chrestomathia Morduinica. Budapest.
- KORHONEN, M. (1975), Merkmalhaftigkeit und Mermmallosigkeit in den finnisch-ugrischen Lokalkasussystemen. In: CTIFU. Pars I. 111–117. Tallinn.
- KORHONEN, M. (1979), Entwicklungstendenzen des finnisch-ugrischen Kasussystems. FUF 43: 1–21.
- KORHONEN, M. (1980), Über die struktural-typologischen Strömungen (drifts) in den uralischen Sprachen. CQuilFU. Pars 1: 87–110. Turku.
- KORHONEN, M. (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki.
- A. KÖVESI M. (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Budapest.
- LAKÓ GY. (1951), Az egyszerű ragok keletkezésének kérdéséhez. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1: 210–213.
- LEHTISALO, T. (1936), Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu. 72.
- LIIMOLA, M. (1963), Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina. MSFOu. 127.
- OINAS, F.J. (1961), The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages. MSFOu. 123.
- PAASONEN, H. – SIRO, P. (1939), Tscheremissische Texte. MSFOu. 78.
- PAJUSALU, E. (1957), Soome-ugri *l*-käänetest. ESA 3: 159–172. Tallinn.
- RAVILA, P. (1935), Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie. FUF 23: 20–65.
- RAVILA, P. (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27: 1–136.
- RAVILA, P. (1945a), Suomalais-ugrilaisien kielten taivutusken historiaa. Vir. 314–326.
- RAVILA, P. (1945b), Nomen verbale suomalais-ugrilaisissa kielissä. Vir. 148–158.
- RAVILA, P. (1958), Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte. JSFOu. 60/6: 1–15.
- RAVILA, P. (1959), Kantakieli kielihistorian peruskäsitteenä. Vir. 63: 181–189.
- RÉDEI, K. (1962), Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Budapest.
- RÉDEI K. (1965), Szófejtések. NyK 67: 324–338.
- RÉDEI, K. (1975), Der Akkusativ in den uralischen Sprachen (Zum Kasussystem der uralischen Grundsprache). In: Materialy VI Meždunarodnogo Kongressa Finnogrovedov. Tom 2: 414–416. Syktyvkar.
- RÉDEI K. (1978), Chrestomathia Syrjaenica. Budapest.
- RÉDEI, K. (1981), Über die Herkunft des permischen Elativsuffixes. SFU 17: 279–284.
- SEREBRENNIKOV, B.A. (1990), Der Ursprung der Koaffixe in den Kasusendungen der uralischen Sprachen. In: Materialy VI Meždunarodnogo Kongressa Finnogrovedov. Tom 2: 414–416. Syktyvkar.
- SETÄTÄ, E.N. (1915), Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen. JSFOu. 30/5: 3–104.
- STEINITZ, DEWO = W. STEINITZ, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin 1966–. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin.)

- SZINNYEI, J. (1922), *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*². Berlin–Leipzig.
- TAULI, V. (1952), *Bemerkungen zum Ursprung der uralischen Kasussysteme*. UAJb. 34/3–4: 27–41.
- TAULI, V. (1956), *The Origin of Affixes*. FUF 32: 170–225.
- TOIVONEN, Y.H. (1944), *Zur Vorgeschichte des ungarischen Lativs*. FUF 28: 9–19.
- TUNKELO, E.A. (1932), *Eräs kuollut denominaalijohdin*. Vir. 36: 389–396.
- UEW = RÉDEI, K. *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Budapest–Wiesbaden. 1986–1988.
- UOTILA, T.E. (1938), *Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalische Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis*. Helsinki.
- UOTILA, T.E. (1945), *Sijapäätteiden syntyhistoriaa*. Vir. 49: 327–336.
- WICHMANN, Y. (1953), *Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatischem Abriss*². Helsinki.

On the History of the Uralic/Finno-Ugrian Nominal Declension (The Role of Coaffixes in the Development of Nominal Declension)

by KÁROLY RÉDEI

The first half of this article deals with the secondary suffixes formed by the compounding of the unvarying element used to form place names (coaffix) + primary case suffix. The following two groups can be distinguished: 1. Inner local suffixes. These came about through the combination of the coaffix *-s* and the corresponding case suffixes. E.g.: Finnish inessive *-ssa/-ssä* < **-sna/-snä*, elative *-sta/-stä* < **-sta/-stä*, illative *-h-n*, *-ŷn*, *-seen/-sen*, etc. < **-sen* ~ **-zen*. Counterparts can be found in Lapp, Mordvin, and Cheremis, meaning that the time of origin of the inner local suffixes extends back to the FV period. 2. Outer local suffixes. The first element of these suffixes is the coaffix *-l*, identical with the PU denominal nominal suffix **-la/-lä*, the second element being the primary case suffixes, depending on the languages or language groups the same or differing ones. E.g.: Finnish adessive *-lla/-llä* < **-lna/-lnä*, ablative *-lta/-ltä* < **-lta/-ltä*, allative *-lle* < **-len*. The system of case suffixes with the coaffix *-l* developed in Baltic Fennic, Permian, and Cheremis convergently, independently of each other.

In the FP languages there are also derivative suffixes **-ja/-jä* and **-ka/-kä*, used to form place names. In one or two languages these suffixes began to develop into coaffixes, but in the end they did not become the non-varying element of secondary case suffix groups in any of the FP languages. Examples: Lapp illative suffix **-jen*, Zyrian/Votyak adverbial suffix *-ja*. The coaffix **-ka/-kä* is well-known in the Samoyede languages. In the FP languages this element appears in several adverbs (Zyrian: *aski* 'morgen, morgen früh', Votyak *sokj* 'da, damals'), as well as in several compound case suffixes: ? Cher. elative *γêč/kêč*, Cher. comitative *-ke/-γe*, Zyrian comitative *-ked*.

In the second half of this article the author examines the relationship between derivative suffixes, case suffixes, and coaffixes, in particular the question as to which linguistic, logical, and chronological relations, which ranking can be assumed or determined in the case of these suffixes. The origin of bound morphemes (suffixes) and thus the development of the isolating pre-Uralic proto-language to one of an agglutinative nature can be dated back to the linguistic developments of the Uralic period. The first morphemes of the proto-language (connectives, modifiers) were still undifferentiated and had no other function but to designate the connection of two concepts to one other. The primary

lative case suffixes (*-k, *-j, *-ń) can possibly be the continuation of earlier, general connectives, and can thus be genetically related with other bound morphemes (deminutive suffixes, adjective suffixes, genitive).

This was, of course, not the only possibility for the origin of all case suffixes. In an early phase of the proto-language the personal pronouns may also have been elements which, within individual sentences, developed into a means for expressing syntactical relations. This would explain, for example, the development of possessive personal suffixes and verbal personal suffixes from the personal pronouns *me, *te, *se. The following PU case suffixes may have developed from demonstrative pronouns: locative *-na/-nā, < *nā/na, ablative *-ta/-tā < *tā/ta. The locative *-ta/tā which is certainly Ugric and presumably FU developed in the course of the later agglutination of the pronouns *tā, *ta.

Can a certain chronological order be assumed in the development of the case suffixes? M. Korhonen writes that the elements of connective origin *-k, *-j, *-ń (in his manner *-n) were the oldest case suffixes of the early PU language, without, of course, being already specialized for the designation of lative direction. After the origin of the locative and ablative case suffixes with distinctive features they were employed as case suffixes without distinctive features for expressing lative direction.

Még egyszer a finnugor *j(ǰ) múltidő-jel osztják folytatójáról (Észrevételek egy bírálóknak szánt íráshoz)*

1. A Magyar Nyelvben (86(1990): 75–77, 87(1991): 447–449) két rövid közleményben kimutattam, hogy a finnugor *j(ǰ) múltidő-jel folytatója megvan a déli osztjában. Vértes Edit a Bárczi Géza Emlékkönyvben (MNYTK 200(1994): 197–207) reflektál az első cikkemben mondottakra; második közleményemre, amely már valamelyest nagyobb osztják anyagra támaszkodik, azért nem hivatkozhatott, mert az cikke írásakor még nyilván nem jelent meg. Dolgozata befejező mondata arról tanúskodik, hogy a *j(ǰ) múltidő-jel meglétét a déli osztjában ő sem tagadja: „További bizonyító anyag hiányában jelenleg le g f ö l j e b b a *j múltidő-jel e s e t l e g e s n y o m a i kereshetők a Keu., Atl. [sic!] Ni. -ij, -i végződésben” (206). Eme végkövetkeztetés okán nem világos számomra, hogy egyáltalán miért írta bíráló észrevételeket tartalmazó cikkét.

Tekintettel arra, hogy az a tétel, mely szerint a finnugor *j(ǰ) múltidő-jelnek az ugor nyelvek közül nemcsak a magyarban, hanem az osztjában is van képviselése, mind magyar, mind finnugor nyelvészeti szempontból jelentőséggel bír; szükségesnek tartom tehát, hogy még egyszer foglalkozzam a kérdéssel. Vértes Edit bírálataira elsősorban azért válaszolok, mert ily módon alkalmam nyílik arra, hogy elmondhassam mindazt, amit még lényegesnek gondolok a *j(ǰ) időjel osztják vonatkozásairól. Válaszadásomat az is indokolja, hogy Vértes Edit dolgozata egyetlen pozitív helyreigazításon kívül

* Honti László kollégám Vértes Edit Bárczi Géza Emlékkönyvbéli írásának több fogyatékoságára hívta fel a figyelmemet. Ilyenek pl. 1. az „intervokális eredetű j”-féle pontatlan, nem szakszerű fogalmazás; 2. az U/FU *l osztják folytatásával kapcsolatos súlyos tévedés; 3. az osztják szóbelseji j nyomtalan eltűnésének a tagadása; 4. az ergatívusszal kapcsolatos melléfogás; 5. a szurguti nyelvjárások négy múlt idejének „felfedezése”. A cikk olvasása nyomán a 2. és 3. pont alatt említett baklövés nyomban feltűntek nekem is, hiszen ezekben az esetekben finnugrisztikai, illetőleg osztjábólógiai alaptételekről van szó. Honti László kollégámnak fáradozásáért és észrevételeiért hálás köszönetet mondok.

sajnálatos módon számos osztják nyelvtörténeti tévedést tartalmaz, melyeknek válaszatlanul hagyása a finnugrisztikában kevésbé járatos olvasóban elbizonytalanodást és kételyeket kelthet.

2. Vértés Edit cikke első felében W. Steinitz hagyatékban maradt osztják szövegeinek (OA III, XIV+641 l. Budapest 1989) — elsősorban a déli osztják szövegeknek — sajtó alá rendezéssel kapcsolatos filológiai és hangjelölési problémáit tárgyalja (197–200). Majd áttér az **l > t* jelenidő-jelű és a $\emptyset$ morfémas múltidő-jelű déli nyelvjárások hangalaki egybeesésekből adódó fordítási nehézségeinek a taglalására (200–202). Ezekhez nincs semmi hozzáfűznivalóm.

A deszkriptív szempontból $\emptyset$ morfémas, de történeti gyökereit tekintve **j(i)* múltidő-jelet tartalmazó keleti és déli osztják személyragok a diakrónia tekintetében komplex morféma: Dél: e.sz. 1. *-əm*, 2. *-ən*, 3. *-ot*, *-ij*/*-əj*/*-i*, *-mat*; k.sz. 1. *-mən*, 2. *-tən*, 3. *-γən*/*-ɣən*; t.sz. 1. *-əw*, 2. *-tə*, 3. *-ət*, *-met* (l. Honti, ChrOsti. 113–117.) Ezekben az alakokban sarkalatos kérdés a **j(i)* elenyészésének módja és ideje. A DN *měnəm* ‘mentem’, *měnən* ‘mentél’ stb. alakokban az igető (*měn*) és a személyragok közötti helyzetben tűnt el a **j(i)* időjel (vö. Honti: NyK 87: 71; Rédei: MNy. 86: 75 kk., 447 kk.). Ezen $\emptyset$ (*<*j(i)*) morfémas időjel keleti (V Vj. Trj. J) és déli (DN Ko. Kr. Ni.) előfordulására vonatkozóan l. Paasonen–Vétes: JSFOu. 66: 90–91; Karjalainen–Vétes: MSFOu. 128: passim; Honti, ChrOsti. 108–117. A **j(i)* időjel egykori meglétére ékes bizonyíték e jel *-ij*, *-əj*, *-i* alakban való előfordulása a Keu. és Atl. nyelvjárásban: Keu. *mănij* ‘elment’, *jöχtəj* ‘jött’, *čuči* ‘lépdelt’ (Rédei: MNy. 86: 75–77, 87: 447–449). Vétes Edit nem fogadja el, hogy az *-əm*, *-ən*, *-əw* stb. személyragokba **j(i)* múltidő-jel olvadt volna bele, illetőleg előttük tűnt volna el. Ezzel kapcsolatban így ír: „Ha az igeragozásban az *ə*-ben egykori **j* rejtőzne, akkor az ehhez hozzájáruló *-əm*, *-ən* stb. elé valamilyen hiátustöltőhangnak kellett volna kerülnie, vagy az *m*, *n* előtt teljes lenne a vokális” (205). Még egyszer hangsúlyozom, hogy a **j(i)* időjel a Keu., Atl. e.sz. 3. személy kivételével valamennyi déli és keleti nyelvjárásban nyomtalanul tűnt el, ugyanúgy mint az alább felsorolandó uráli–finnugor etimológiák osztják tagjainak *j* eleme is. Persze az eltűnés — amint erről még szó lesz — nem az ösosztjában (Vétes Edit erre gondol!), hanem az obi-ugor alapnyelvben következett be. Állítása természetesen az ösosztjakra vonatkoztatva sem igaz: az osztj. Ni. Serk. passzív jelen és múlt idejű alakok redukált *ə*-re végződnek (*ə < *aj/āj*), l. Honti, ChrOsti. 117–188. — Vétes Edit ellenvetése bizonyítására meglehetősen részletességgel tárgyalja az uráli vagy finnugor **j* történetét az osztjában, miközben néhány súlyos hibát ejt a finnugor és osztják hangtörténet ellen.

Talán nem minden tanulság nélkül való, ha kissé közelebbről megismerkedünk a szerző érvelési módszerével. A szókezdő *j*-ről mondottak (202–203) közismertek, minden kézikönyvben olvashatunk róla, ez a múlt idő *j(*i*) jele szempontjából amúgy sem releváns.

„A szóközépi–szóvégi intervokális eredetű *j* ősi örökség, mely *-*j*-, *-*l*-vagy *-*δ*- előzményből egyaránt származhat...” (203). Ez a rövid megállapítás csupán két tévedést tartalmaz. Nem kicsinyeskedés, de intervokális (helyesebben: intervokalikus) eredetű *j*-ről nem szabad beszélni, mivel az intervokalikus jelző bizonyos hangtani helyzetre vonatkozik, nem pedig a hang anyagi valóságára és eredetére. Az osztják intervokalikus -*j*-t PU–PFU *l-ből eredeztetni bizony nagyon súlyos tévedés, mondhatnánk: elemi hiba! A PU–PFU *-*l*-nek az osztjákban *l* felel meg (l. pl. Collinder, CompGr. 122; Lakó, PFU Sources 80; Hajdú, BUNyt.² 108).

„Az osztják nyelv története során az intervokális *j* nyomtalan eltűnését egyetlen példa sem igazolja” (203). Nos, ez a kitétel sem állja meg a helyét. Az **aj/āj* és *oj passzívumjel szóvégi *j* elemét az e.sz. 3. személyében a legtöbb nyelvjárásban elveszíti. Tehát: Kel. *j/i*, Dél *aj*, Ni. *ə*, Serk. *ə*, *a*, Kaz. *ı̄*, *a*, Ber. *o a* (Honti: NyK 78: 108–109, ChrOsti. 52). Hasonló fejlődést mutat az **aj/āj* főnévképző is: V Vj. Trj. *kõñi*, J *kõñi*, Ko. *χõnaj*, Ni. *χõna*, Kaz. *χõna* ‘hasi rész’ (V Vj. *kõñ* ‘has’ (Sauer, Die Nominalbildung 125; Honti, ChrOsti. 68). Ezekben az esetekben a *j helyén teljes magánhangzó (*a*, *i*, *ı̄*) vagy redukált *ə* jelentkezik.

Vértés Editet az intervokalikus *j* eltűnése avagy megmaradása az osztjákban azért foglalkoztatja, mivel a *j(*i*) múltidő-jel elvesztését az őosztjákban lehetetlennek tartja. De őosztják kori eltűnésre én sem gondoltam! Igaz, két közleményemben adós maradtam azzal, hogy a *j(*i*) elenyészésének kronológiáját megadjam, mivel erről Honti (NyK 87: 71) korábban már nyilatkozott. A *j(*i*) eltűnését Honti (i.h.) „az obi-ugor alapnyelv korára vagy azt követően az ősvogul, illetőleg az őosztják felbomlását nem sokkal megelőző” időszakra datálja. A *j(*i*) múltidő-jel eltűnésének idejét én is így látom.

Vértés Edit nyitott kapukat dönget akkor, amikor azt állítja, hogy *tetü* ‘Laus’ és *here* ‘Drohne; Hode’ szavunk és az UEW rekonstruálta *marja, *tärjä, *sajma (264, 517, 456) „nem bizonyíték a *j* eltűnésére, mert az már az ugor, legkésőbb az obi-ugor korban bekövetkezhetett” (203). E szavak obi-ugor megfelelői éppenséggel a *j(*i*) múltidő-jel obi-ugor kori nyomtalan eltűnése mellett szólnak. Illusztrálásul e szavaknak csupán osztják megfelelőit adom meg: osztj. V *tõr̄təm*, DN O *tewtəm* ‘Laus’ (< *täje, UEW 515); osztj. V. *kar*, DN *χor*, O *χar* ‘Rentierochs; Hengst; Männchen’ (< **koj(e)ra*, UEW 168); ?osztj. Trj. *murəp* ‘Beerendolde’, O *murəp* ‘gebundenes Büschel’ (von Sumpfbrombeeren) (< *marja, UEW 264); ?osztj. Vj. *soma* ‘Mörser’

(< *šajma, UEW 456); osztj. Trj. DT *tārəs*, Ni. *tarəs* 'Latten am Tschuwal im Zelt' (< *tārjä, UEW 517). A *j* eltűnésének bizonyítékait megtoldom még egy-két példával: osztj. Trj. *kurj*, O *χuri* 'Trog, Mulde' (< *kujrz*, UEW 196); osztj. V *pāγ*, DN O *pāχ* 'Knabe; Sohn' (< *pojka, UEW 390); osztj. V *lit*, Vj. *jīt*, DN *tit*, O *lit* 'Ärmel' (< *soja, UEW 445); osztj. V *wäsəγ*, DN *wäsə*, O *wäs* 'Ente' (< *wajće, UEW 552).

Vértés Edit téved, amikor azt állítja, hogy a szóközépi *j* palatalizáló hatásával nyomot hagyott *úszik* 'schwimmen' szavunk osztják megfelelőjében (203). Az osztj. V *ot-*, DN *ut-*, O *os-* (~ Ko. *üj-*) 'schwimmen' *s*, *t* hangja nem az egykori *j hatásával függ össze, hanem a palatalizáltság örökölt, mivel itt *ć gyakorító képzővel van dolgunk (< **uje-* ~ *oje-* 'schwimmen', UEW 542).

Egy részletkérdésben igazat kell adnom Vértés Editnek. Mindkét közleményemben a Keu. Atl. *-ij*, *-əj*, *-i* múltidő-jel egyik allomorfiájának tekintetem bizonyos múlt idejű alakok szóvégi redukált *ə*-jét. Pl.: *šī kem ĩmə-χetən χer-ow läpčämərmə* 'Vom Neffen der Frau wurde da die Sacköffnung zugezogen' (MNy. 86: 76); *ĩmə-χetən jōχ-tūwə* 'Der Neffe der Frau trägt' [ɔ: trug] ihn nach Hause' [tkp. 'hazavitetett; wurde nach Hause getragen'] (uo.). Sajnos, a kutatás és felfedezés örömeiben elkerülte a figyelmemet, hogy ezek az igei alakok — miként Vértés Edit megállapítja — passzív funkciójúak és *ə* elemük nem a *j(*ǰ*) múltidő-jellel, hanem az ősosztj. *-*aj*/-*āj* passzívumjellel azonos. Az azonban tévedés az ő részéről, hogy az általam idézett példák egy részében ergatív szerkezettel volna dolgunk. Így ír: „A Rédei idézte mondatok közül négyben az ősosztják ergativuszi [sic!] szerkezetnek megfelelően *-n* ragos loc. mutat rá a cselekvés végrehajtójára” (204). Úgy látom, Vértés Edit nem tudja, hogy mi a különbség a passzív és az ergatív szerkezet között. Ezzel kapcsolatban hadd idézzem Honti László hozzám intézett levelének néhány sorát: „... az ergatív mondatok állítmánya aktív ige, alanya és egyben ágense lokatívuszragos névszó, míg a passzív mondatokban a mondat alanya nominatívuszban van, ágense pedig (ha egyáltalán meg van nevezve) lokatívuszban.”

Végül egy rövid, de osztjábólógiai szempontból mégis lényeges megjegyzés, melyet nem szívesen teszek szóvá a nyilvánosság előtt egy osztjábólógussal szemben, aki egyéb osztják témájú munkáin kívül Paasonen és Karjalainen nyelvtani feljegyzéseit és szövegeit is sajtó alá rendezte. A 205. lapon levő lapalji jegyzet „a négy múlt időt ismerő szurguti nyelvjáráások” kitételével valótlanságot tartalmaz: a V Vj. nyelvjárásban valóban négy múlt idő van, a szurgutiak közül a Trj.-ban kettő, a J-ban pedig egy (l. MSFOu. 128 passim; JSFOu. 66: 90–91; Honti, ChrOsti. passim).

3. Fácit: Ezen nolens-volens magamra vállalt cikk óhatatlanul polémikus hangvétele miatt a jobb áttekinthetőség céljából röviden összefoglalom, hogy miként vélekedem a finnugor *j(ǰ) múltidő-jel képviselőtéről az osztjákban. A keleti és déli osztják nyelvjárások ismernek egy leíró szempontból $\emptyset$ morfémás múlt időt, melyben a paradigmasor igető + személyragok kapcsolatából áll. Pl. V *tuǰəm* 'hoztam', *tuǰən* 'hoztál', *tuǰoǰ* 'hoztunk', Trj. *liptəm* 'etettem', *liptən* 'etettél', DN *waǰəm* 'kértem, hívtam', *waǰən* 'kértél, hívtál' stb. Ezekben a finnugor *j(ǰ) múltidő-jel enyészett el. A *j(ǰ) eltűnése az obi-ugor korra — talán az obi-ugor korszak végére — datálható. Ezen időjel egykori meglétére perdöntő bizonyítékul szolgál ezen morféma e.sz. 3. személyű *-ij*, *-əj*, *-i* alakban való előfordulása a déli nyelvjárásterülethez tartozó Keu. és Atl. nyelvjárásban. Egyébként az e.sz. 3. személyű forma rendkívül változatos képet mutat az egyes nyelvjárásokban: V Vj. *-iǰən*/*-iǰən*, Trj. *-ət*, DN Ko. Kr. *-ot* (erre vonatkozóan l. Rédei: MNy. 87: 449), Ni. *-mat*. Megjegyzem, hogy eredeti $\emptyset$ morfémás múlt idő általános nyelvészeti szempontból aligha képzelhető el: nyelvi univerzálé, hogy a jelen idő általában — jóllehet nem mindig — *-disztinktív* jegyes, míg a múlt idő *+disztinktív* jegyes. A *j(ǰ) múltidő-jel nyomtalan eltűnése nem kizárólag osztják specialitás: a cseremiszi első konjugációjában finnugor *j(ǰ) múltidő-jel tűnt el; ha az igető *l* vagy *n* mássalhangzóra végződik, akkor ezen időjel nyoma a megelőző mássalhangzók jésítettségében mutatkozik meg (*l'*, *n'*), egyéb esetekben a *j(ǰ) nyomtalanul elenyészett. Pl. *tolam* 'jön': *toləm*, *toləć*, *tol'o*; *puram* 'harap': *purəm*, *purəć*, *puro* stb. (l. Alhoniemi, Marin kielioppi. 1985. 110; Bereczki ChrCer. 54). A votják második ragozásban (az *al* tövű igékben) a *j(ǰ) múltidő-jel az e.sz. 1. sz. kivételével eltűnt, illetőleg beleolvadt a személyragokba. Pl.: *daśal*- 'készít': *daśaj*, *daśad*, *daśaz* stb. (l. Csúcs, ChrVotj. 52).

RÉDEI KÁROLY

Noch einmal über die ostjakische Fortsetzung des finnugrischen Präteritumzeichens *j (ǰ)

von KÁROLY RÉDEI

Die östlichen und südlichen Mundarten der ostjakischen Sprache kennen — vom deskriptiven Standpunkt aus — ein Präteritum mit dem $\emptyset$ -Morphem. Z.B.: V *tuǰəm* 'ich brachte', *tuǰən* 'du brachtest' *tuǰoǰ* 'wir brachten' DN *waǰəm* 'ich bat, ich rief', *waǰən* 'du batst, du riefst' usw. In diesen Formen steckt das latent gewordene FU

Präteritumzeichen *j(i). Der Schwund des *j(i) mag in der obugrischen Zeit — möglicherweise am Ende dieser Periode — vor sich gegangen sein. Für die ehemalige Existenz dieses Tempuszeichens ist ein entscheidender Beweis vorhanden: in einigen Mundarten (Atl., Keu.) endet das Präteritum (Vx3Sg.) auf -ij, -əj, -i. Diese Formen vertreten einen ursprünglicheren Zustand: im Inlaut, in präkonsonantischer Stellung ist ein Lautwandel -ij, -əj (> -i) zu ə, ê vor sich gegangen.

Etymologica 49–79

Материалы по этимологии маторско-тайгійско-карагасского языка

Предлагаемая серия этимологических заметок продолжает собою “Etymologica 1–48” (см. NyK 88: 119–143) и завершает этимологический комментарий к изданию двух маторско-тайгійско-карагасских рукописей XVIII века (E. Helinski, Two Mator-Taigi-Karagas Vocabularies from the 18th Century. JSFOu. 81). Основная часть заметок относится к карагасскому словнику П.С. Палласа.

В дополнение к сокращениям и обозначениям, оговоренным нами в преамбуле к первой серии заметок, в данной статье использованы следующие библиографические сокращения:

Бирюкович = П.М. Бирюкович, Звуковой строй чулымско-тюркского языка. Москва 1979.

Попов = А.А. Попов, Тавгийцы. Москва–Ленинград 1936.

Рясянен, Фон. = М. Рясянен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков, пер. с нем. Москва 1955.

ЭССЯ = Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева, вып. I–. Москва 1974–.

EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Lfg. 1–. Budapest 1992–.

Kalima, IKBL = J. Kalima, Itämerensuomalaisen kielten baltilaiset lainasanat. Helsinki 1936.

KP = M. Katzschmann – J. Pusztay, Jenissej-Samojedisches (Enzisches) Wörterverzeichnis. Hamburg 1978.

MK = B. Munkácsi – B. Kálmán, Wogulisches Wörterbuch. Budapest 1986.

UEW = K. Rédei, Uralisches etymologisches Wörterbuch. Bd. I–III. Budapest 1986–1991.

* * *

49. МТК /*buluk*/ 'лед'

Рассматриваемое слово засвидетельствовано как караг. (PMscr 301) *bulúk* 'лед', матор. (СрСл) *булукз* id., (Сп) *полокз* id. Его трудно отделить от обозначений наледи в соседних тюркских диалектах: тув. *buluk* 'наледь, кромка льда' (с производными *bulukta-* 'образовываться – о наледи', *buluktuq* 'покрытый наледью, покрытый льдом'), леб. (R) *puluγ* 'наледь (замерзшая в несколько пластов земля)'

В приведенных тюркских словах можно видеть архаичные по фонетическому облику дериваты от тюрк. (*Räsänen, VEWT 90; Севортян, ЭСТЯ 2: 238–239*) **būz* 'лед'. Отсутствие *-z* перед суффиксом *-luk, -luγ* имеет аналогии в тюркском словообразовании (ср. уйг. *silār* 'вы' вместо **sizlār*, якут. *bulūs* 'ледник' при тур. (R) *buzluq* id.) и должно объясняться скорее упрощением стечения плавных в эпоху до перехода тюрко-булгарского **r₂* в тюрк. *z* (т.е. **r₂l > l*; о других морфонологических аномалиях, также отражающих прошлое тюрк. *z* как вибранта, см. Хелимский, Сов. тюркология 1986/2: 40–51), нежели развитием *zl > l* (которое предполагает Ряснен, Фон. 196).

Любопытно тофал. *bulaq* '(замерзшая) наледь у родника'. Значение, которое указывает у этого слова В.И. Рассадин (Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ 1971. 72, 165), несомненно представляет собой продукт контаминации *buluq* × тюрк. *bulaq* 'родник' (ср. Севортян ЭСТЯ 2: 257, где тофаларское слово — ошибочно процитированное как *bulaq* — упоминается в числе соответствий *bulaq* 'родник').

Изложенной этимологии МТК /*buluk*/ 'лед' как тюркского заимствования противостоит давно предложенное сравнение этого слова с сельк. (GH 1509) Нижняя Чая *улгó* 'лед, град', (совр.) Таз *ulqa* (также *qulqa*) 'лед', см. Setälä, FUFU 12: 105; Donner, MSFOu. 49: 53. Однако сельк. *ulqa* (< *ulqo*) является енисейским заимствованием — ср. кетск. *ul'-qo* (*ül'* 'вода' + *qò* 'лед'; автор признателен Й. Алатало за указание на возможность такой этимологизации); в параллельной форме *qulqa* можно видеть более старое заимствование из того же источника (кетск. *ül'* 'вода' < **tur₁*, ср. также аринск. *kul*; см. С.А. Старостин. Праенисейская реконструкция и внешние связи енисейских языков. — Кетский сборник: Антропология, этнография, мифология, лингвистика. Ленинград 1982. 152). Это обстоятельство оставляет беспочвенной версию самодийского происхождения МТК /*buluk*/. См. также: E. Helinski. Samoyedic Loans in Turkic: Check-List of Etymologies. — Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen. Wiesbaden 1995 (im Druck). No. 22.

50. МТК /*tāj*/, самод. *t¹āâj (*t¹āj) 'ветвь'

С матор. (Сп) *тай* 'ветвь, сук', очевидно, связано — и указывает на долготу гласного — караг. (PMscr 352) (+Px 3Sg) *taâschita* 'лист', если *-schita* записано в этом слове вместо [*-šta*] < **-j-tâ*, где *-j* — конечный согласный основы, закономерно развивающийся в *š* (*š*) перед *t* см.: Е.А. Хелимский, Опыт фонологической интерпретации данных по маторско-тайгийско-карагасскому языку. — Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов. Новосибирск 1986. 102; Janhunen JSFOu. 82: 290.)

На самодийском уровне для сравнения следует привлечь энТ (совр.) *tā* 'подстилка (из ветвей, для ночлега в снегу)' и нган. (совр., см. также: Б.О. Долгих, Л.А. Файнберг, Таймырские нганасаны. — Труды Ин-та этнографии, нов. сер., LVI: 34; А.К. Столярова, Подсистема согласных фонем в нганасанском языке. — Сибирский фонетический сборник. Улан-Удэ 1976. 91) *toj*, Pl. *tuəʔ* 'подстилка из прутьев (на полу в чуме)'. Сравнение позволяет реконструировать самод. *t¹āâj* (*t¹āj) 'ветвь' (→ 'подстилка из ветвей'). К фонетике ср. самод. (Janhunen, SW 15) *āj (?*ââj) 'Fuß'.

Самод. *t¹āâj* (*t¹āj) хорошо объяснимо как древнее заимствование из тюрк. *dāl 'ветвь; прут; ива', о котором см. Räsänen, VEWT 457; Clauson 489 (с указанием на нервичность значения 'ветвь, прут' по отношению к 'ива'); Севортян, ЭСТЯ 3: 130–131 (с ограничением *dal ~ *tal 'ветвь' от *tal 'ива, тальник'). Что касается самод. **-j* при тюрк. **-l*, то среди общесамодийских заимствований из тюркского нет достоверных примеров с тюрк. *l в ауслауте (в позднейших тюркизмах саяно-самодийских языков тюрк. *-l* сохраняется); ср., однако, вывод В.А. Терентьева о регулярном характере рефлексии тюрк. *l > самод. *j (В.А. Терентьев, Древнейшие заимствования из тюркских языков в самодийские. — Проблемы этногенеза и этнической истории самодийских народов. Тезисы докладов областной научной конференции по лингвистике. Омск 1983. 68). Существенно, что и урал. **-l* > самод. **-j* (или, при иной интерпретации, урал. **-le* > раннесамод. **-l* > самод. **-j*), см. Хелимский: СФУ 12: 125; Sammallahti: FUF 43: 41–43; Janhunen: JSFOu. 77/9: 250. Имеется также серия примеров, демонстрирующих соответствие тунг. *l: самод. *j, ср. тунг. *lātu 'море': самод. *jām, тунг. *kalbz/*xalbz 'лоната': самод. *kājwā, сев.-тунг. *lārčā 'хвост рыбы': нен. *jabco*, тунг. *pulz 'ольха': сев.-самод. *râjz и др. В силу всего этого самод. **-j* на месте тюрк. **-l* в раннем заимствовании представляется не только возможным, но и закономерным.

51. Караг. *schiebidaeda* 'мизинец'

В этом слове (см. РМсг 388; пятая буква написана в рукописи не вполне разборчиво) вторым компонентом является /*tajəda*/ '(его) палец'. Первый компонент сопоставим с тув. (Рус.-тув. сл. 1954. 269) *syjbyžyk* 'мизинец'. Основа *syjby-* (которая закономерно могла дать караг. /*sijbi*/, фонетически [*šijbi*]) обнаруживается также в тув. *syjbygyr* (~ *syrbgyr*) 'маленький, щупленький', *syjbyk* 'короткий и редкий (о косичках у девочек)'. Далее ср. обширную группу слов несомненно ономатопеического характера в монгольских языках, передающих в наиболее общем виде идею небольшого выступающего предмета: письм.-монг. *serbe*, *serbege* 'fish fins; projecting points; spring of a Chinese padlock', *serbeger* 'disheveled, with hair standing up; wriggling; thin (hair, vegetation); forked', *sirbiger* 'tousled, disheveled, shaggy; rough, uneven', бур. *herbē* 'плавники; стрелы ласточкиного хвоста; (тунк.) спицы (в колесе); (ал.) щетина (самая жесткая)', *herbeger* 'торчащий, редкий', *šerbeger* 'тонкий и ровный (о тальнике); колючий и короткий (о бороде); остриженный ежиком (о волосах)', *erbe šerbe* 'редкий и колючий'.

Специализации основы *syjby-* в значении 'мизинец' могла способствовать контаминация с отчасти близкими в фонетическом отношении обозначениями мизинца, распространенными в тюркских диалектах Южной Сибири и восходящими к тюрк. *čyтуç (см. А.В. Дыбо, К праалтайской реконструкции названий частей тела. — Теория и практика этимологических исследований. Москва 1985. 82–93), ср. караг.-тюрк. (С) *šémej ergek*, хак. *čyталчыx*, шор. (R) *šyталчыq*, чулым. (Бирюкович) *sywylžak* и др. Существенный стимул к контаминации и фонетическому варьированию — широкое распространение в тюрко-монгольском языковом ареале считалок, использующих детские (игровые) обозначения пальцев.

Изложенные соображения позволяют квалифицировать караг. /*sijbi*/ как вероятный тюркизм и, несмотря на отсутствие прямых свидетельств, предположить существование в тюркском диалекте-источнике формы типа ⁺*syjby* (? ~ ⁺*syrbby*) со значением 'мизинец'.

Ряд важных указаний, использованных в этой этимологической заметке, сделала в беседе с автором Анна В. Дыбо.

52. Самод. *pēr 'testiculi'

Реконструируется на основе следующих данных: нган. (С) *furu*, (Kortt-Simčenko) *híru* (ср. еще (D) *fíru* 'penis') | энТ (С) *fuʔo*, (совр.) Pl. *puro* | энЛ (С) *furo* | ненТ (L) О *pēr** | ненЛ (L) S *pēr* | караг. (PMscg 398) (+ Pх 3Sg) *chjrtj̄j*.

Наряду с консонантной основой (нен., МТК) представлены ее вокалические расширения: *pērâ (> нган. /*hiru* ~ *hirü* ~ *hürü*/), *pērâ (> эн. *fuʔo*, *furo*).

53. Самод. *pâktz 'икра ноги'

Основа представлена в двух языках:

сельк. (С) Tsch. ОО *paqtur* 'Wade' | МТК /*huktz*/ (или /*hoktz*/): караг. (PMscg 399) *chúcto* 'лядвевя', матор. (Сп) *oxmә* 'голень' (ср. Хелимский: СФУ 23: 58).

Для объяснения лабиализованного гласного первого слога в МТК следует постулировать самод. *pâktu или *pâkto с лабиализованным гласным в ауслауте; этот гласный сохранен перед суффиксальным -г в южноселькупских диалектах.

Сельк. *paqtur* сравнивается либо с фин. *pohje* (ген. *pohkeen*) 'икра ноги', либо с фин. *potka* 'костреч', далее с саам. N *boas'ke* 'the small of the leg', морд. Э *pukšo* 'ляжка', М *pukša* 'мясо (без костей), мякоть; икра ноги', см. UEW 389 (sub **poška*¹ 'Schenkel'), 396 (sub *poška 'Wade').

Видимо, разделять эти две этимологии не следует: двойственность рефлексации в фин. не препятствует этому, так как не является какой-то аномалией: ср. аналогичные *h/t*-варианты в фин. *uuhí*, *uuttu* 'овца' (*uče, см. UEW 541). Добавление слова из МТК подкрепляет данную этимологию, незаслуженно оставленную без внимания в этимологических сводках Ю. Янхунена, Я. Пустаи и П. Саммаллахти. К инлаутному консонантизму (урал. **šk?*) ср. фин. *pahka* 'наплыв, нарост' ~ морд. *pakš* 'клок, кусок, пучок' ~ самод. *pâktә 'прыщ, нарост' (UEW 350; следует реконструировать *paška).

54. МТК /*ondar*/ (/ *ondār*/) 'печень'

Засвидетельствовано как караг. (PMscg 412) (+ Pх 3Sg) *ondáarte*, матор. (Сп) *ондарь*.

Во всех других самодийских языках для обозначения печени используются рефлексы урал. *taksa (UEW 264; скорее *tjksa, см.

Janhunen: JSFOu. 77: 228). Напротив, слово в МТК сходно с индоевропейскими обозначениями нутра и внутренних органов, в т.ч. и печени, восходящими к и.-е. **enter-*, **nter-*: скр. *ántara-* ‘внутренний’, *antrá-* ‘внутренности’, авест. *antara-* ‘внутренний’, греч. *ἔντερον*, -α ‘внутренности’, слав. *ętro ‘печень’ (Рокорну, IEW 313–314; ЭССЯ 6: 72–73). Непосредственным источником заимствования в МТК мог быть индоевропейский диалект, характеризующийся переходом *e в широкий непередний гласный (ср. и.-е. *e > индо-иран. *a, тохар. *a/ā*).

Данная этимология, как и (74), дополняет представления о самодийско-индоевропейских языковых связях древнейшего периода, см. Janhunen: MSFOu. 185: 115–127 и Хелимский: СФУ 21: 293. Поскольку название печени в МТК имеет явно инновационный характер и вряд ли могло быть заимствовано в прасамодийскую эпоху, можно думать о сепаратных контактах носителей уже обособившегося (примерно на рубеже н.э.) МТК с европеоидным населением тагарской культуры в Минусинской котловине, просуществовавшей до первых веков н.э. (Э.Б. Вадецкая, Археологические памятники в степях Среднего Енисея. Ленинград 1986. 101) или даже с потомками европеоидного населения афанасьевской культуры III–II тыс. до н.э. в том же регионе, в котором есть некоторые основания усматривать прототохаров (В.А. Семенов, Древняя культура – афанасьевская культура и проблема прототохарской миграции на восток. – Смены культур и миграции в Западной Сибири. Томск 1987. 17–19]).

К индо-иран. **antar-* (< и.-е. **enter-*) возводятся также манс. (МК 386) *āntar ‘внутренности; утроба’, хант. (DEWOS 119) *āntar id., венг. диал. *odor* ‘полость’, удм. (Wichmann: FUF 16: 208) *udur* ‘леток улья’, (Удм.-рус. сл. 1983. 442) *udorsír* ‘прополис, пчелиный клей’ (*sír* ‘смола’), *udorkiskon* ‘супонь’,¹ см. Munkácsi, АКЕ 140, 305, 492–494; Kogenchy, ILOS 46–47. Индо-иранскую этимологию оспаривают или не принимают Jacobson, ArUgrof. 210; SKES 432–434; MSzFE 496–497; Joki, UrIdg. 79; UEW 338; нам, однако, представляется, что наличие в финно-угорских языках основы, реконструируемой как

¹ Это слово, до сих пор не учитывавшееся в этимологической литературе, подтверждает гипотезу о вторичном семантическом развитии ‘полость (грудная, брюшная)’ → ‘леток улья’ в удмуртском языке (Wichmann l.c.; UEW 338). Параллельным обозначением супони является удм. *mjlažkiskon*, где *mjlaž* ‘грудь’, *kiskon* ‘подтягивание’ (от *kiskinj* ‘подтянуть’). Из формально-семантической пропорции *mjlažkiskon* : *udorkiskon* получаем исходное (непосредственно не засвидетельствованное) значение компонента *udor* — ‘грудь, грудная клетка, грудная полость’.

*omte 'брюшная, грудная полость', не является непреодолимым препятствием для предположения о заимствовании, тем более, что в индо-иранском известны и формы без *-r-*, ср. авест. *antəma-* 'der innerste'.

Как бы то ни было, непосредственная связь между МТК /*ondar*/ и приведенными финно-угорскими формами маловероятна. Естественнее предполагать параллельное заимствование из взаимосвязанных индоевропейских источников.

55. Самод. *suǰzm, урал. **śuǰz(m)*- 'почка'

Ю. Янхунен (Janhunen, SW 143) реконструирует самод. **suǰ¹z-* (? ~ **śuǰ¹z-*) 'почка' на основе данных ненецкого (ненТ *sūǰik*, ненЛ *xujǰem*) и камасинского (*sūǰūǰ*) языков. Представляется возможным предложить дополненную и уточненную реконструкцию самод. *suǰzm:

нган. (Попов) *sūǰm* 'жир со спины', (Kortt-Simčenko) *śum* 'Kreuz. (anatom.), крестец' | ненЛ (L) S *xujǰem*, Р *xud'dam*, (Попова) *xujm* 'почка' | караг. (PMscr 417) (+ Рх 3Sg) *śujumda* id.

Уточнение **-j¹*- (т.е. **-j-* или **-ń-*) до **-j-* обеспечивают данные карагасского диалекта (где **-ń-* должен был бы сохраниться). Формы с отличным от *-m* ауслатом — ненТ (L) *sūǰik*, (Т) *cyuk* | энТ (совр.) *śuore* | камас. (С) *sūǰūǰ*, (D) *sūǰəǰ* — могут рассматриваться либо как образования от самод. **suǰz-* (откуда и *suǰzm), либо как преобразования исходного *suǰzm (что особенно вероятно для камас.).

Бесспорные соответствия самодийских слов имеются в хантыйском языке:

А. **śij-*: (КТ 822) О *śijaləǰ* 'почка', (Honti: SUA 16: № 1205) *śijólaǰ*, *śijǰáliǰ* id.

В. *śijma: (КТ 859) DN DT *sima* 'почка' (на исходную заднерядность указывает фонетический вариант *sima'* наряду с *sima* в DT), (Терешкин, СВХЛ 436) Sal. *səǰmə* id.

С. *śǰjka: (КТ 882) V Likr. Trj. *sǰǰǰz*, VK *sǰjka*, Vart. *sǰjkz*, Mj. *sǰǰəǰ* 'почка', Vj. *sǰjka* 'поясница', (PD № 2212) J *sǰǰǰə* 'бок'. Ср. также (Терешкин, СВХЛ 436) Trj. *sǰǰǰə áləǰ* 'поясница' (сложение того же вида, что и О *śijaləǰ*).

Д. **śǰǰj-*: (Терешкин, СВХЛ 436) Trj. *sǰǰǰi* 'почка', *sǰǰǰi wǰǰ* 'селезенка', UJ *sǰǰwaǰ* 'почка', (PD № 2163) *sǰǰǰǰi* id.

Е. *sǰǰəm ~ *śǰǰəm: (КТ 820) Ni. *sujəm* 'поясница', Kaz. *sǰǰəm*, DN Sal. *sǰǰəm jǰt* 'пах, место над пахом; талия', Kam. *sujəm jǰt*, Kr.

sojəm jät, sōjəm jät, Kaz. *sojəm jät*, (PD № 251) Ко. *sujəm-jät* ‘часть тела между пупком и половыми органами’, (DEWOS 1299) Кеу. *š sujəm* ‘бедро’.

Несмотря на различия в вокализме, с трудом сводимые к “стандартным” прахантыйским чередованиям, и на расхождения в суффиксальном оформлении (-*k*-, -*m*-, -*ŋ*-), вряд ли оправдано рассмотрение этих групп порознь, как в DEWOS 1294 (A и B), 1298 (C и D), 1299 (E) и в ряде предшествующих этимологических работ, а также в UEW 45, 472.

Представляется наиболее правдоподобным возведение самод. **sujzm* (?**sujz-*) и хантыйских форм к урал. **śuJz-*, **śuJzm(-)* ‘почка’ (в инлауте **-j-*, **-δ-* или **-l-*). Ср. UEW 472, где нен. *sūjīk* и камас. *sūjūŋ* сравниваются с хантыйскими словами группы В (кроме того, к сравнению привлекаются саам. Wfs. *t śir^hmie* ‘почка’, Hägjedalen *č^hēd^emie*; трудность составляет переднерядность саамского слова при заднерядности хант. и самод. форм). Слова группы E рассматриваются в UEW 45 отдельно, а согласно Toivonen, Protolapp. 178 они заимствованы из нен. *sūjīk*. Против предположения о заимствовании обоснованно возражают, апеллируя к лингвогеографическим критериям, В. Штейниц и Г. Зауэр (DEWOS 1289); добавим, что с учетом широкого распространения самодийских форм неприемлема и версия о заимствовании из хантыйского языка в ненецкий, которая в свое время предлагалась нами Г. Зауэру.

Проблематична возможность возведения к той же уральской праформе саам. Т *šijms* (ген. -*mizi*) ‘пах’. Сравнение этого (повидимому, отсутствующего в других саамских диалектах) слова с хантыйскими формами группы E см. DEWOS 1299; UEW 45–46. Однако анлаутный *š-* (если только он не развился из ожидаемого *č-* вследствие вторичных процессов) свидетельствует против уральской или финно-угорской древности саамского слова (ср. E. Itkonen: FUF 30: 36, UAJb. 28: 69; Korhonen, JLKH 130).

56. Тюрк. **jēpkän/*jēpgän* ‘росомаха’ и его отражения в МТК

По сравнению с матор. (PZoogr.) *dshokom*, (Сп) *чёкомъ* ‘рысь’² более архаичный фонетический облик сохраняет караг. (PMscr 466) *tschópkon* id.: в таком виде слово опознается как заимствование, отражающее тюрк. **jēpkän/*jēpgän* ‘росомаха’ (или некоторую более раннюю, прототюркскую форму с лабиализованным гласным во

² Нет необходимости останавливаться на явно ошибочном сравнении этих форм с фин. *hukka* ‘волк’ (Setälä: JSFOu. 30/5: 46.)

втором слоге, из которой фонетически закономерным путем можно вывести МТК /čobkon/ (? /čöbkkön/) > /čokom/ (? /čökömt/)).

Тюрк. *jērkän/*jērgän 'росомаха' отражено как тув. (Рус.-тув. сл. 1954. 512) čerke, (Тув.-рус. сл. 1968. 526) čekpe, караг.-тюрк. (С) t'ėkpä, койб. (С) t'ekpä, ойр. тел. (R) jākkan, шор. (R) čäkän, якут. siegen. В ряде языков прошли вторичные преобразования исходного инлаутного кластера *pk/*pg в kp, kk, k, g (см. о таком развитии Ряснянен, Фон. 193). Праформа типа *d'egen (*d'ėgben), которая предлагается в Шербак, Назв. жив. 140, не позволяет объяснить засвидетельствованные формы. Несомненно, *jērkän/*jērgän — дериват от тюрк. (Räsänen, VEWT 194) *jē- 'есть' или от более ранней формы этого глагола *jēp- (ср. тунг. *žär- 'есть'), фонетически точно соответствующий письм.-монг. žegegen, žegeken 'росомаха', бур. zēgen (см. Ramstedt, KalmWb. 474; Poppe, VerglGr. 27, 106).

Представляется вероятным, что заимствование в МТК произошло в древнетюркскую или даже (с учетом сказанного выше об источнике лабиализации) в прототюркскую эпоху. На это указывает как значительно бóльшая близость форм в МТК к пратюркской реконструкции, чем к формам в современных тюркских диалектах Южной Сибири, так и устойчивое — хотя и сравнительно небольшое — расхождение в значении ('рысь' vs. 'росомаха').³

Поздним заимствованием из тюркского источника, восходящего к *jērkän/jērgän, является (PZoogr.) dshibkè 'росомаха' в "языке саянских горцев". Любопытно, что dshibkè явно отражает форму хакасского типа (с переходом *ē > i), которая, однако, не обнаруживается в доступных нам современных хакасских материалах (ср. хак. xuni 'росомаха'). Ближайшими аналогами "хак." +čipke (+žipke), откуда dshibkè, являются кангат. (рукописные материалы Г.Ф. Миллера) dschik'pá 'gulo' с тем же развитием вокализма и цитировавшееся выше тув. čerke с тем же порядком компонентов кластера.

³ Любопытно, что, например, в материалах Н.Ф. Катанова (Опыт исследования урянхайского языка. 1331) čäkrä фигурирует как 'куница'. Потенциальная возможность семантического сдвига позволяет поставить вопрос о связи с тунг. (ТМС 1: 271) *žökün 'выдра' (дериват, исторически связанный с тунг. *žär- 'есть'? заимствование из тюрк. или монг.?). Ср. еще эвенк. (ТМС 1: 271) žuktu 'рысь'.

57. Самод. *tet 'выдра'

Отсутствие в северносамодийских языках не может служить препятствием для реконструкции самод. *tet 'выдра':

сельк. (С) N *töt*, *tööt*, МО Tsch. Tschl. *työt*, К NP *tööt*, ОО *tjyöt*, В Jel. Tas *töötz*, Кар. *tööt*, (*tyyt*), совр. Таз *töt* (gen. *tötin*) | камас. (PZoogr.) *tjaedt*, (С) *t'ä*, (D) *t'sä'ñ*, *t'sä'*, койб. (PZoogr.) *taedt*, (Сп) *тят* | караг. (PMsc 467, 475) *ditt* (также 'бобр').

Дополнительное привлечение карагасских данных лишь подкрепляет известное в этимологической литературе сравнение селькупских и камасинских форм с ф-у. *säškä 'норка': ливвик. *heähkü*, людик. *heähkäine*, вепс. *hähk*,⁴ марЛ *ša'ske* (*wüt-ša'ske* 'выхухоль'), Г *šä'skə*⁵ (UEW 498–499).

Если учесть, что в уральских языках практически повсеместно действуют ассимилятивно-диссимилятивные процессы в словах с двумя сибиллянтами или аффрикатами, то хорошими кандидатами для сравнения являются также ливвик. *čihk* 'норка', *čihku* 'крот (?)', людик. *čihk* 'норка', саам. *Malå časskē* 'горноста́й', коми удор. *čuš* 'норка', хант. V *sas* 'горноста́й' (см. об этих словах Wichmann: FUF 11: 253; Toivonen: FUF 19: 132; КЭСК 314).

58.⁶ Матор. *ailäk* 'Corvus graculus'

Уже сам по себе фонетический облик матор. (PZoogr.) *ailäk* 'грён, камчатская галка, Corvus graculus' наводит на мысль о тюркском происхождении, однако непосредственно орнитоним типа ⁺*ajlak* в известных нам тюркских материалах не обнаруживается; ср., однако, тув. *ajlan-kuškaš* 'соловей', *ajlan-sāskan* 'сойка' (*kuškaš* 'птичка', *sāskan* 'сорока'). Представляется вероятным, что ⁺*ajlak* — дериват, образованный посредством суффикса *-(a)k* от тюрк. (Räsänen, VEWT 12; Севортян, ЭСТЯ 1: 109–110) *ajla-*, *ajlan-* 'вертеться, кружиться'. Засвидетельствованные *-(a)k*-дериваты от этой

⁴ Приб.-фин. > ? лит. *šėškas* 'хорек', лтш. *sesks* (Wichmann: FUF XI: 253; Bednarczuk: J. of Balt. St. VIII/2: 103). Иначе (балт. > приб.-фин.) см. Kalima, IKBL 102–103; Fraenkel, LEW 976–977, однако ни один из трех вариантов индоевропейской или внутренней этимологии балтийских названий хорька (см. Mühlensch-Endzelin III: 820; Pokorny, IEW 424, 523; Fraenkel l.c.) не выглядит убедительным.

⁵ Мар. > чуваш. *šaškä* 'норка', татар. *čäškä*, башк. *šäškä*, см. Räsänen: MSFOu. 48: 264; VEWT 105; Шербак, Назв. жив. 147.

⁶ Мы воздерживаемся от предполагавшегося ранее (Helinski: JSFOu. 81: № 488) комментария к караг. *onhò* 'куропатка'. В связи с этим словом см. Janhunen, SW 19 (*āwā 'Schneehuhn'); UEW 13 (*ajz 'Schneehuhn').

глагольной основы имеют другие значения, ср. (R) *ailaq* 'быстрое вращение, вьюга (койб.), залив (туркм.)', однако в принципе для *-(a)k*-derivатов вполне естественно и значение *Nomen agentis* (ср. тюрк. *korkak* 'трус' от *kork-* 'бояться' и под.).

Деривационная мотивация — склонность птиц семейства *Corvi* (ворон, галок) совершать целыми стаями круговой полет (см., например: А. Войнич, Э. Херцег, Одна ласточка весны не делает..., пер. с венг. Москва 1985. 105–106). В этой связи особенно показательно значение 'носиться в воздухе (о птицах)', которое В. Радлов в своем словаре указывает в качестве одного из основных для *ailan*. Для приведенных выше тувинских орнитонимов допустимо думать и о деривационной связи с тув. *ajla-* 'собирать сарану' (*ajla-*, *ajlan-* 'вертеться' в тувинском языке не представлены).

59. МТК /kejgä/, самод. (?) *kejкз 'кукушка'

К общему звукоподражательному источнику — самод. *kejкз (реконструкция ориентировочная) могут восходить следующие названия кукушки:

сельк. (С) N *šagää*, *šaageä*, МО *saagöä*, К *saageä*, NP *saagöja*, Tschl. *saagyja*, ОО *seagyja*, В Tas *šääkolja*, Jel. *saagoj*, Кэг. *šägalj*, (совр.) Таз *šäqal'a* | камас. (D) *šēgə*, *šēgə* | МТК /kejgä/: караг. (PMscr 489) *géihe*, матор. (Сп.) *kuga* (где *g* = [g], в отличие от *z* = [γ]).

Сходные (с переднерядным вокализмом, в отличие от европейского типа звукоподражательных названий кукушки) формы представлены в ряде сибирско-тюркских и монгольских языков, ср. койб. сойот. (С), шор. саг. койб. (R), хак. *kōk*, саг. (Д.Ф. Патачакова, Качинский диалект. — Диалекты хакасского языка. Абакан 1973, 22) *kekük*, казах. (R) *kökök*, тув. *zek*, тюрк.-караг. (С) *hek*, *k'ek*, письм.-монг. *kökege*, *kökei*, *köküge*, бурят. *xūxu*. Тем менее, фонетические расхождения препятствуют трактовке МТК /kejgä/ как алтайского заимствования.

60. Самод. *ukät¹ä 'выступающая вперед часть лица'

Общесамодийское происхождение можно постулировать не только для корневой основы *ukä 'кончик, передняя часть' (Janhunen, SW 30), но и для производного имени *ukät¹ä:

ненГ (L) О *пүхүд* 'верхняя губа', (Т) *нухүд* | ненЛ (произв.) (L) Р *пүхүттэй*, (Попова) *пүхүтү'j* | караг. (PMscr 505) (+ Рх 3Sg) *ühududa* 'нос [птицы, т.е. клюв]'.
 *ukät¹ä

К числу рефлексов самод. *ukê относится, по-видимому, и первый компонент следующего названия белонозой гагары: энТ (совр.) *uɣoseri* | нган. (совр.) *ukud'ari*. Судя по отсутствию протетического *ɣ-*, нганасанское слово представляет собой энецкое заимствование.

61. Самод. *käpt¹i 'кора, чешуя'

Реконструируется на основании следующих форм: ненТ (L) О *šäpt* '(oberste) Rinde des Baumes', (Т) *сѣпт* 'лубок, древесная кора' | ненЛ (L) Nj. Р *šäpé* 'кора дерева', (Попова) *šäpt* 'кора' | (нган. (совр.) *kati* (gen. *kadi*) 'чешуя (рыбы)') | МТК /*käbti*/: караг. (РМscг 509) (+ Рх 3Sg) *gèabtida* 'шелуха', матор. (Сп) *-гантѣ*: *каменгантѣ* 'деньги', (произв.) горно-саян. (PZoogr.) *kapteda* 'хариус'.

О палатализации конечного согласного в ненЛ как следе отпавшего **-i* см.: Е.А. Хелимский, Две заметки о славянско-самодийских аналогиях. — Балто-славянские исследования 1983. Москва 1984. 118.

Нган. *kati* отражает праформу *kät¹i — возможно, продукт контаминации самод. *käpt¹i и самод. (Janhunen, SW 65) *kätz- 'чешуить'.

Семантика форм в МТК находит точную аналогию в камасинском языке, ср. (С) *kat*, (D) *ḱ'ám* 'чешуя', (С) *kami-kola* 'хариус, *Salmo thymallus*', (D) *ḱōlan ḱ'ám* 'рыбья чешуя; деньги'. Последнее словосочетание наводит на мысль, что матор. *каменгантѣ* записано вместо правильного *калангантѣ* (= /*kälän käbti*/) — букв. 'рыбья чешуя' (иначе Janhunen, SW 63; если принять трактовку Ю. Янхунена, то *каменгантѣ* буквально значит 'чешуйная шелуха'). Ошибочны сравнения, предлагавшиеся для горно-саян. *kapteda* ранее (Setälä: FUFa 12: 78; N. Sebestyén: NyK 49: 41).

Не исключено наличие этимологической связи между *käpt¹i и самод. (Janhunen, SW 64) *kärê 'тесать'. Ввиду начального **k-* (а не **-s*) неприемлемо сравнение нен. *šäpt* с саам. *čævddë* 'pellis' (Toivonen: FUF 15: 75; UEW 32).

62. МТК /*unžu* ~ *tužu*/ 'муравей'

Караг. (РМscг 520) *undzschü* 'муравей' может быть этимологически отождествлено с матор. (Сп) *мунджэ* id. (ср. еще *мунджуматче* 'муравьище мурав: куча', в сложении с /*mät*/ 'дом'). Различие в анлауте ($\emptyset$: *m*) в слогe, оканчивающемся носовым согласным,

имеет аналогии в других самодийских языках, ср., например, сельк. (совр.) Таз *tuprił* 'наперсток' при самод. (Janhunen, SW 30) *uypřǰá id.

Карагасский вариант названия муравья присутствует как второй компонент сложения, по-видимому, и в (PMscg 298) *gánnüchundzschu* 'радуга'. На возможность такого отождествления указывает кам. (D) *nuñæn-t'ü* 'радуга' при *t'ü* 'блоха, жук' (в основе номинации должна лежать некая не дошедшая до нас мифологема).

Следует отклонить сравнение матор. *мунджэ* с хант. сев. *tuši*, южн. *močǎ* 'муравей' (Setälä: FUFÄ 12: 97, JSFOu. 30/5: 50; Paasonen, Beitr. 134-135; FUV 36; DEWOS 892), поскольку МТК *-nž-* отражает самод. **-ns-* (из урал. **-ńć-*), тогда как хант. **-č-* должно восходить к урал. **-(n)č-*.

Представляется вероятным, что МТК /*unžu*/ (со вторичным вариантом /*muñžu*/) отражает праформу типа *ǎnsu, произведенную от самод. **ǎnsǎ-* 'мочиться'.⁷ К семантике ср. ненТ (L с цитацией из материалов Попова) *javoroptsa* 'муравей' от *jaw* 'моча' (Lehtisalo: LSFU 13: 306), а также фин. *kusiainen* (и родственные ему слова в других финно-угорских языках) при *kusi*, см. SKES 248; MSzFE 260-261; UEW 209-210.

63. Самод. *pǎnsz 'вошь'

С самодийским названием вши *ǎncǎ (точнее: *ǎncu) Ю. Янхунен условно сопоставляет матор. (Сп) *инджи* 'вошь' (Janhunen, SW 18; ср. то же сравнение в Setälä: FUFÄ 12: 96, JSFOu. 30/5: 50). Данное сопоставление, однако, неприемлемо из-за инлаутного консонантизма: регулярным рефлексом самод. **-nc-* (как и **-nt-*) является МТК *-nd-*, тогда как МТК *-nž-* отражает самод. **-ns-*.

Караг. (PMscg 521) *chjndzschu* 'вошь' указывает на анлаутный /*h-*/, не обозначенный (как и в ряде других случаев) у Спасского и благодаря этому приводит к иному этимологическому решению. Реконструируется самод. *pǎnsz 'вошь' со следующими рефлексами:

ненТ (произв.) (L) О *pañcē*, (Т) *pǎnzэ"э* | ненЛ (произв.) (L) Nj. *pañśśi"ej*, (Попова) *pañše-* ('иметь много вшей, быть вшивым') |

⁷ Этот глагол непосредственно представлен только как ненТ (С) *pǎnsǎdm*, (L) *pǎncǎ*, (Т) *пǎнзǎць* | ненЛ (L) Kis. *pǎnsǎ"ǎš* ('ins Bett nassen, in die Hose harnen'), (Попова) *pǎnša* ('š'). Коррелятивное имя ('моча, нечистоты') имеется также и в энецком языке: энТ (С) *ađu* 'Unrat, Kot', (совр.) (произв.) *ađuko*, *ađuku* 'кал', *ađuš-* 'испражняться' | энЛ (совр.) (произв.) *asuku* 'кал' | ненТ (L) ОР *pǎñśi* 'моча', (Т) *пǎнзи* | ненЛ (Попова) *pǎñśi* id.

энТ (совр.) (произв.) *pod'ube'o* ('большая вошь') | МТК /*hinži*/ (см. выше).

МТК /*hinži*/ отражает, очевидно, самод. **pānsi*¹. Неясно, однако, восходят ли к форме с **-i*¹ (**-i* или **-i*) северносамодийские формы, включающие в себя аугментативные суффиксы.

Небезынтересно сравнение нен. *pańcē* с мордМ *pańžat* 'муравей' (Setälä: FUFÄ 12: 98, JSFOu. 30/5: 50); оно, однако, страдает не только семантической, но и фонетической неточностью (морд. *-nž* отражает скорее **-nč*-, чем **-ńc*-, откуда самод. **-ns*-).

64. Самод. *secmi- 'быть тяжелым'

Общесамодийское происхождение имеет не только корневая основа *sec- 'тяжелый' (Janhunen, SW 139), но и производный глагол *secmi-:

ненЛ (L) Lj. (praes. 3Sg) *šē"mē*, (conneg.) *še"əm"*, P (partic.) *šē"mna* | энТ (совр.) *se'i-*, (partic.) *se'ide* | энЛ (C) (partic.) *se'ide* | караг. (PMscr 530) (partic.) *kémende*.

Обращает на себя внимание полное этимологическое тождество нен. *šē"mna* и караг. *kémende*: обе формы, функционирующие в качестве прилагательного 'тяжелый', отражают *secmi-ntä.

65. МТК /*nängü*/, /*nasta*/, /*nag-*/ (отрицательные частицы)

Среди рефлексов самод. *jäjkz 'нет, отсутствующий, отсутствие' ~ *jäjkz- 'не иметься, отсутствовать' Ю. Янхунен приводит (с пометой о фонетической нерегулярности) матор. (Сп) *нагайга* 'нет', караг. (СрСл) *ньяста* 'нет' и под. (Janhunen, SW 40-41).

В материале МТК обнаруживается, однако, фонетически регулярный рефлекс данной самодийской основы, ср. караг. (PMscr 605) *amotschíneangu* 'ничего', где выделяется *-neangu* = /*nängü*/ 'нет' (отметим, что лабиализованный ауслатный гласный присутствует и в соответствующих формах других самодийских языков, ср., в частности, нган. *d'ajku*, энТ *d'igu-a*, Л *d'agu-a*, ненТ *jaŋgu*, сельк. (D) Ср. Кеть *t'äjgu*), а также (PMscr 531, 582) *neéngende*, *nééngende* 'слабый'² (очевидно, /*nängəndä*/ — причастие от глагола /*nängə-*/ < самод. *jäjkz).

Что касается *нагайга* и *ньяста* (подробно материал по этим отрицательным частицам приведен в Helinski: JSFOu. 81. №№ 233, 593В, 604), то возможность их трактовки как усеченных и преобразованных форм самод. *jäjkz(-) остается проблематичной. В частности, в составе *нагайга* выделяется *-айга* — praes. 3Sg глагола бы-

тия (из самод. *áâ- ~ *ää- ~ *з-, см. Janhunen, SW 16-17), ср. еще матор. (Сп) *ижейга* 'дело' (букв. 'дело есть'), *кунайга* 'где-нибудь' (букв. 'где есть'), в то время как для других самодийских языков нехарактерно сочетание *jāpkz(-) с глаголом бытия. Первый компонент слова *нагайга* (*наг-*) этимологически тождествен камас. (D) *nāγá*, *nāΓ*, *nā* 'nein, ist nicht', койб. (Сп) *нāга* 'нет'. Представляется, что эти слова могут быть родственны отрицательным частицам типа *nз/*ńз в финно-угорских языках (см. КЭСК 187; MSzFE 464-466, а также UEW 301, где эти частицы несколько опрометчиво объединяются с *nā 'этот'), восходящим к ностратической древности (см. Иллич-Свитыч 1: 17, а также литературу в MSzFE 465).

66. Самод. *kentz 'новый, свежий'

Реконструируется на основе следующих форм:

сельк. (С) N *šänd*, *šändä* 'новый', MO *sänd*, K *sendä*, *senddä*, NP *sendä*, *zendä*, Tsch. *sendše*, Tschl. *sendšä*, OO *sändä*, В Tas Kar. *šändä*, *šändä*, Jel. *šend*, (совр.) Таз *šentj* | караг. (PMscr 535) *geende* 'свежий'.

Согласно утверждению К. Доннера (JSFOu. 37/2: 2), селькупское слово заимствовано из монг. *kendü* 'новый'. К сожалению, ни в каких источниках, доступных нам, подобное монгольское слово не зафиксировано... Неизвестно оно и В.И. Рассадину, любезно согласившемуся проконсультировать автора по этому вопросу.

67. Самод. *posâmtâ 'гниль, труха'

Общесамодийское происхождение имеет не только глагол *posâ- 'стать гнилым' (Janhunen, SW 128), но и производное имя *posâmtâ со следующими рефлексами:

ненТ (L) O *pôsâwa* 'гнилая древесина', (Т) *посава* 'размельченная гнилушка' | ненЛ (L) S *pôsamma* (*pâ*) 'гнилая (древесина)' | энТ (совр.) *posâ* 'труха, гнилая древесина' | энЛ (совр.) *posâ* [*poθa*] 'гнилой' | караг. (PMscr 536) *bôsoto* 'гнилой'. См. также Хелимский: СФУ 23: 59.

68. Самод. *ensâ 'прямой'

Реконструируется на основании следующих рефлексов:

? нган. (Терещенко, Нган. яз. 268) (произв.) *нендялмуо* 'простой' | ? энТ (произв.) *ed'e²* (*ed'er-*) 'простой, посильный, несложный' | ненТ (L) O *ńēnsa* 'прямой', (Т) *ненза* | ненЛ (L) Lj. *ńēnssa* id., (Попова) *ńēnša* | караг. (PMscr 547) *endzschè* id.

Карагасское соответствие свидетельствует об общесамодийском происхождении слова и доказывает протетический характер нен. *n̄-*. Это дает все основания для реабилитации сравнения немецкого слова с венг. *egyenes* 'прямой' (см. Paasonen, Beitr. 169–170; Toivonen: FUF 19: 174; Gombocz–Melich, EtSz. 1: 1498–1499) — сравнения, незаслуженно забытого в уральских этимологических словарях (FUV, MSzFE, UEW), а в венгерской этимологической литературе последних десятилетий уступившего место проблематичному возведению *egyenes* к *egy* 'один' (Martinkó: MNy. 50: 348; Pais: MNy. 54: 61, ALH 8: 159; TESz. 1: 720–722; EWUng. 2: 300). Уральская праформа, к которой восходят самод. **ensã* и венг. *egyenes*, реконструируется (ориентировочно) как **Eñcz* (*E* — нелабиализованный гласный переднего ряда, скорее всего *ä*).

По видимому, нет необходимости объединять нен. *n̄ensa* 'прямой' с фонетически близкими рефlekсами самод. (Janhunen, SW 109) **n̄ensã-* 'скользить', как это делал Х. Паасонен. Самод. **n̄ensã-* 'скользить' (также 'извиваться') удачно сопоставлено с коми *n̄iz̄iv* 'червь' (КЭСК 190, с реконструкцией урал. **n̄ñcz-* 'извиваться').

Ошибочны сравнения нен. *n̄ensa* 'прямой' с хант. V *n̄ñč-* 'растянуться' и др. (Setälä: FUF 12: 98, JSFOu. 30/5: 34; ср. правильную трактовку хантыйского слова и его финно-угорских соответствий в FUV 102; КЭСК 200; DEWOS 1060–1061; UEW 323), а также с коми диал. *nož* 'по, согласно' (КЭСК 188).

69. Самод. **sejã* 'угол'

Реконструируется на основании следующих рефлексов:

нган. (M) *šaj* 'угол', (совр.) *šai* | энТ (совр.) *se* 'угол чума', (произв.) *senõ* id. | ненТ (C) *siejea* 'угол', (L) O *šēje* 'часть чума около дверей', (T) *sej* | ненЛ (L) Nj. *šējja* id., (Попова) *šed'a* 'часть чума у двери' | ? сельк. (C) *seängã* 'угол', (совр.) Таз *sãñã* | МТК **/keja/* 'угол': караг. (PMsc 549) (произв.) *deittegeitte* 'четвероугольный'.

Неясным с точки зрения исторической фонетики являются нган. *šai* (ожидали бы скорее *šau*) и особенно сельк. *sãñã* (производная форма?). Тем не менее, объединение сельк. *sãñã* с нен. *šēje* (ранее предлагавшееся в Setälä: FUF 12: 21; Paasonen, Beitr. 30, 222) представляется гораздо более удачным, чем возведение селькупского слова к самод. **sij* 'задняя часть чума' (как в Janhunen, SW 141).

ненТ **šejaku* (непосредственно не засвидетельствованный диминутив к *šēje*) является источником коми иж. *šejuku* 'место в чуме у самого входа' (Rédei: ALH 13: 294; КЭСК 252).

Об ошибочных сравнениях рефлексов самод. *sejǎ с угорскими формами (у Э.Н. Сетяля и Х. Паасонена) см. MSzFE 704.

70. Самод. *wǎn- 'близкий, близко'

Данная основа реконструируется на основании следующих производных форм:

нган. (совр.) *banə*- 'достичь' | энТ (совр.) *beñi*' 'близко (lat.)', *beñikone* 'близко (loc.)', *beno'oi* 'близлежащий' | энЛ (КР) *benit*' 'находиться близко' | ненТ (Л) Sjo. *jān'na* 'близко, вблизи', *jānpōi* 'близлежащий', ОР *jāna'ce* 'догнать', (Т) *ян'на* 'близко, вблизи', *янной* 'близлежащий', *янă(сь)* 'догнать' | камас. (С) *tāñe*, *tāñe'g*, *tāñegan* *inā* 'nahbelegen', (D) *tāñāḱ'*, *tāñāḱ'*, *tāñvḱ'*, *tāñēḱ'* 'вблизи', *ṽṽṽṽṽṽ* 'друг возле друга' (сюда же, возможно, (С) *tāna* 'правый', (D) *tāna*, *tānv*) | караг. (PMscg 557) *méinekene* 'близко'.

По крайней мере два деривата от рассматриваемой основы могут претендовать на общесамодийский характер: *wānik 'близко (lat.)' (> эн. *beñi*', камас. *tāñāḱ'*) и *wānikēnā 'близко (loc.)' (> эн. *beñikone*, камас. *tāñegan*, караг. *méinekene*).

Весьма вероятно, что от основы *wān- образовано и самод. (Janhunen, SW 173) **wāñ(-)* 'свойственник'. Сравнения этого слова с финно-угорскими формами (саам. Т *vintim* 'жених', мордЭ *anda* 'сват'; см. Setälä: FUF 12: 81, JSFOu. 30/5: 91; Paasonen, Beitr. 89, 291; Donner: MSFOu. 49: 129; Lehtisalo: FUF 21: 9; FUV 68; UEW 557); представляются малопривлекательными.

71. Самод. *jār 'бок, сторона, место возле'

Реконструируется на основании следующих рефлексов:

ненТ (Л) О *jār*" 'бок, сторона', (Т) *яр*" 'край, бок', (abl.) *яp-kađ* 'сбоку от', (lat.) *ярт*' 'вбок от' | ненЛ (Л) Nj. *jār* 'бок, сторона', (Попова) *d'aṭ*' 'бок' | МТК /*čar-/*: караг. (PMscg 564, 565) (loc.) *dzscharganān* 'подле', *dzscharganāndi* 'около', матор. (Сп) (lat.) *тчярты*: *тчяртыганджиганэ* 'мимо бежит'.

Более широко представлен в самодийских языках производный отыменной глагол *jārā- 'накрениться, склониться набок':

нган. (Терещенко, Нган. яз. 119) (произв.) *дэрако* 'кособокий' | энТ (совр.) (произв.) *d'areda*- 'накрениться, наклониться' | энЛ (КР) *jaredo*' 'он наклонился' | ненТ (Л) О *jārā* 'лежать на боку, лечь на бок', (Т) *яp-* 'опрокинуться на бок, накрениться; повернуться к

кому-л.' | ненЛ (L) Nj. *jāraŋga* 'накренин', (Попова) *d'ataga-* 'опрокинуться' | сельк. (совр.) Таз (произв.) *čerali-* 'накренин'.

Скорее всего, чисто поверхностный и случайный характер имеет сходство самод. *jār 'бок, сторона, место возле' с тюрк. (Räsänen, VEWT 188; Clauson 953–954) *jār '(крутой) берег, обрыв, овраг' (> русск. *яр*). Тюркское слово выступает только как географический термин, образованный, согласно, М. Ряснену, от *jār 'расколоть, разъединить' (см. также: Е.З. Кажибеков, Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата 1986. 54–55), тогда как в самодийских языках рассмотренная основа имеет только семантику пространственной ориентации. В связи с этим версия заимствования и тем более исконного (ностратического) родства выглядела бы рискованной.

72. Самод. ? *nārɣz 'новый'

Караг. (PMsc 578) *njárha* 'новый' показывает, что матор. (Сп) *нара* 'новый, свежий' отражает МТК /*nārha*/ (с характерным для маторского диалекта отвердением начального *n̄*- и с утратой *h* — в последнем случае, впрочем, перед нами может быть чисто графический эффект). В силу этого оказывается неприемлемым сравнение матор. *нара* с самод. *nārā 'наст; весна' (ср. Janhunen, SW 98).

Вряд ли мыслимо предполагать заимствование МТК /*nārha*/ (или /*nārha*/) из тофал. *nā*), хак. *nā* 'новый' (< др.-тюрк. *janu*), поскольку компонент *-rha* невозможно, видимо, объяснить ни как тюркский, ни как самодийский суффикс.

Более оправданным представляется сопоставление МТК /*nārha*/ с энТ (совр.) *nabe* 'новый', энЛ (КР) *nab'e*. Эти формы могут отражать самод. *nārɣz 'новый'.

73. Самод. *orɣt 'сильный, сила'

Реконструируется на основании следующих рефлексов:

сельк. (С) N *orp* 'сила', МО К Tsch. OO *orm*, NP *orám*, В Jel. Tas Каг. *orp*, (совр.) Таз *orim* ~ *orip* | караг. (PMsc 581) *oróm* 'крепкий'.

Широко распространенные в селькупском языке формы с основой *or(ə)*- — ср. (совр.) Таз *orsimil* 'сильный', *orsä* 'сильно, очень', *orkitil* 'слабый', *orış-* *orış-* 'стараться' и др. — скорее представляют собой результат морфонологически обусловленного вторичного усечения основы *orət* (об этом процессе см.: А.И. Кузнецова,

Е.А. Хелимский, Е.В. Грушкина, Очерки по селькупскому языку: Тазовский диалект, т. I. Москва 1980. 164), нежели свидетельствуют о существовании самод. **or(z)*- (с производным **orz̄m*).

Сравнение селькупского слова с нен. *garm-* 'расти' (Setälä: FUFÄ 12: 113) неточно (см. о ненецком слове Janhunen, SW 19).

74. Самод. **pej-* 'изображать знаки'

Реконструируется на основе рефлексов, представленных только в саяно-самодийских языках:

камас. (C) *phiäḡdeläm*, *-dläm*, *-dl'im* 'drücken, schreiben', (D) *paḡd'ḡom*, *p'äḡd'ḡom* 'schreiben' (ср.: *p'äḡd'ḡim*, *p'äḡd'ḡim*, *p'äḡd'ḡem* 'verfolgen', *p'äḡd'ḡam* 'niederdrücken') | караг. (PMscg 636) *hungusishta* 'пишу'.

К фонетике ср. самод. *pej 'ладонь' (Janhunen, SW 121; Helimski: JSFOu. 81: № 82B). В камасинском языке основа расширена суффиксом транзитивного значения *-dä-*; в составе карагасской формы суффиксальный комплекс *sishta* известен также по матор. (Сп) *карақтызышта* 'хранит', *логомжиста* 'кипит вода', *немнершистамэ* 'говоря' и др.

Вероятно, самод. *pej относится к числу древних индоевропейских заимствований (ср. (54)). Ср. и.-е. **peig-*, **peik-* 'Kennzeichen durch einritzen oder färben' (Pokorny, IEW 794-795) и особенно формы с назальным инфиксом: др.-инд. *piṅktē* 'рисует', тохар. В *pink-* 'писать' (тохар. А *pik-*, *pek-*), лат. *pingō* 'рисовать'.

Не было ли параллельно с данным словом заимствовано и прилагательное **piḡro-* 'пестрый', образованное от того же индоевропейского корня (Pokorny 1.с.; ср. слав. *pystrъ, греч. *πιχρός*)? Гипотетическим (ввиду редкости данных) рефлексом может сельк. (Pг) *pekḡral* 'пестрый', (совр.) Таз *pekḡra* 'пятно', что может отражать самод. **pekz̄z*.

Разумеется, существование самод. *pej не в большей мере свидетельствует о наличии прасамодийской письменности, чем и.-е. **peig-*, **peik-* — о письменности праиндоевропейской. С другой стороны, подтверждается тот вытекающий из культурно-исторических соображений факт, что самодийцам была известна возможность фиксации информации посредством вырезанных на дереве или на камне рисуночных знаков (откуда позднейшее значение 'писать' и, вероятно, представленное у камасинских форм значение 'drücken').

Ошибочно сравнение камас. *phiäŋdeläm* с северносамодийскими формами — ненТ *padä-* ‘написать’, *padar* ‘бумага, письменность, пятно’ и др. (Setälä: FUFA 12: 46). Малоправдоподобным по сравнению с изложенной выше самодийской и индоевропейской этимологией представляется возведение камасинского слова к кит. *phjen* ‘копия, книга, глава’, сино-кор. *phjenzi* ‘письмо’ (Ramstedt: MSFOu. 95: 213).

75. Самод. (?) *t¹ok- ‘бить, стучать’

Реконструкция опирается на следующее сравнение:

ненТ (Т) (произв.) *tokäðä-* ‘стукнуться, удариться’, *токадта-* ‘стукнуть’ | караг. (PMscg 643) *tóctomso* ‘бью’.

Если это сравнение, несмотря на редкость рефлексов, верно, то можно предполагать самод. *t¹ok- с различными суффиксальными наращениями (*t¹ok-k- в ненецком, *t¹ok-t- в карагасском) либо, быть может, самод. *t¹ot¹kz- с нормальным развитием срединного сочетания в ненецком и метатезой в карагасском.

76. Самод. *ä¹t¹ä- ‘стрелять, подстрелить, ранить’

Реконструируется на основании следующих форм:

нган. (М) (произв.) *gabumtusa* ‘ранить’, (Kortt-Simčenko) (произв.) *ngáturša* ‘поранить’ | энТ (совр.) (произв.) *edudu*’(δ) ‘раненый олень’, *edulā* ‘место, где прошел раненый олень’ | энЛ (С) *edabo* ‘стрелять’ | караг. (PMscg 648) *edaschìn* ‘стрелять’.

Не исключено (хотя и весьма проблематично, так как требует целого ряда историко-фонетических допущений) заимствование из прототюркского источника, ср. тюрк. (Räsänen, VEWT 31; Севортян, ЭСТЯ I: 199–200) *at- ‘бросать; стрелять’.

77. Самод. *kzr- ‘открыть’

Этот глагольный корень представлен только формами саяно-самодийских языков, которые, однако, не могут быть объяснены заимствованием при вторичных контактах:

камас. (С) *kârl'im* 'открыть', (D) *k'ârlam*, *k'âr'lim*, *k'âr'lim* id., (произв.) *k'âr'ol'am* 'открыться' | караг. (PMscg 651) (произв.) *gÿrdÿr-nÿm* *gÿrdÿrtschin* 'отворяю' (*nÿm* 'дверь (асс.)'), матор. (Сп) (произв.) *кыргылыямэ* id.

78. Самод. *sâŋkâ 'шишка, орех'

Реконструируется на основе следующих форм:

нган. (Терещенко, Нган. яз. 120) *сәүкә* 'зерно', (совр.) *səŋkə* (ген. *səŋgə*) 'шишка' | ненТ (произв.) (L) O *sagga* 'ein Knäuel bilden', | (Т) *сăŋгăр* 'утолщение' (*челак* с. 'утолщение икры', *паду* с. 'скула') | ненЛ (произв.) (L) Kis. *çaŋksattē* 'befindet sich höher als die anderen' | МТК /*sagga*/: караг. (PMscg 666) *sánğa* 'орех', матор. (Сп) *саŋга* id., (ген.) *саганко* (вместо *санганко*?) 'скорлупа' (= /*sagga* *koho*/ букв. 'шкура ореха').

Вероятно, от перечисленных форм нужно отделять: сельк. (Н. Katz, *Selkupische Quellen*. Wien 1979. 214) Нижняя Кеть *s^uŋŋə* 'орех', (совр.) Таз *setqi* 'шишка' | камас. (С) *sâna* 'орех', (D) *sânə*, *sân*, койб. (Сп) *сана*. Инлаут селькупского слова позволяет предположительно квалифицировать его как стяженное словосочетание (сельк. *sÿen qz ~ *sÿet qz < самод. *sân kz); источником камасинского слова могло быть самод. *sânz. В принципе, к самод. *sân kz (а не к *sâŋkâ) может восходить и МТК /*sagga*/. Соотношение этих форм с семантически тождественным, но фонетически лишь частично соответствующим им *sâŋkâ неясно.

79. Самод. *je¹pzrkz 'мягкий'

Ю. Янхунен условно сравнивает матор. (Сп) *чурокомбой* 'мягкий' с самод. **ju-* (? **juâ-*) 'стать теплым, стать мягким, растаять' (Janhunen, SW 47). Однако караг. (PMscg 669) *tschuhurhûi* 'мякиш' позволяет выделить основу *tschuhurhu-* /*чуроко-* (/ *çuhur(ə)ku-* / или / *çühür(ə)kü-* /); в *чурокомбой* у Спасского -*h-* не отражен, как и во многих других случаях. Карагасская и маторская форма различаются суффиксацией — resp. /-*j*/, широко распространенный адъективный суффикс, и /-*mbuj*/, представленный также в матор. (Сп) *тчяттомбуй* 'тонкий' и в МТК (Helimski: JSFOu 81: № 205) /*üžümbüj*/ 'малый'.

Очевидно, что выделяемая таким образом основа хорошо соответствует сельк. (С) Tsch. Tschl. OO *tjäberga* 'мягкий', (GH 1576) Н. Чая *чебаргáн* 'умиленный', что позволяет реконструировать самод. *je¹p¹rkz.

Ни сельк. *tjäberga* (вопреки Raasonen, Beitr. 280), ни самод. *je¹p¹rkz не могут быть соотнесены с упомянутым выше самод. **ju-*.

ЕВГЕНИЙ ХЕЛИМСКИЙ

Etymologica 49–79 (Beiträge zur Etymologie der Mator-Taigi-Karagassischen)

von E. HELIMSKI

Die vorgelegte Worterklärungen kann man folgendermaßen gruppieren:

A. Ergänzte und revidierte uralische Wortgleichungen:

- 53. Sam. *pâkts, Fi. *pohje* etc. 'Wade'.
- 55. Sam. *sujsm, Ur. **śuJz(m)*- 'Niere'.
- 57. Sam. *tet 'Otter', FU *šāškā 'Nörz'.
- 68. Sam. *ensá, Ung. *égyenés* 'gerade'.

B. Neue samojedische Wortgleichungen und Rekonstruktionen:

- 50. Sam. *t¹āāj (*tāāj) 'Zweig' (aus türk. *dāl).
- 52. Sam. *per 'testiculi'.
- 59. Sam. (?) *kejks 'Kuckuck'.
- 61. Sam. *kāpt¹i 'Rinde, Kruste, Schuppe'.
- 63. Sam. *pānsz 'Laus'.
- 66. Sam. *kents 'neu, frisch'.
- 70. Sam. **wān-* 'nah, nahelegen'.
- 71. Sam. *jār 'Seite, Flanke'.
- 72. Sam. (?) *nārpz 'neu'.
- 73. Sam. *orzm 'stark, Kraft'.
- 74. Sam. **pej-* 'kennzeichnen' (aus idg. **pink-*, **pinǵ-*).
- 75. Sam. (?) **t¹ok-* 'schlagen, stoßen'.
- 76. Sam. **ā¹t¹ā-* 'anschießen'.
- 77. Sam. **kzr-* 'öffnen'.
- 78. Sam. *sāṅkē 'Nuß'.
- 79. Sam. *je¹p¹rkz 'weich'.

C. Ergänzte und revidierte samojedische Wortgleichungen:

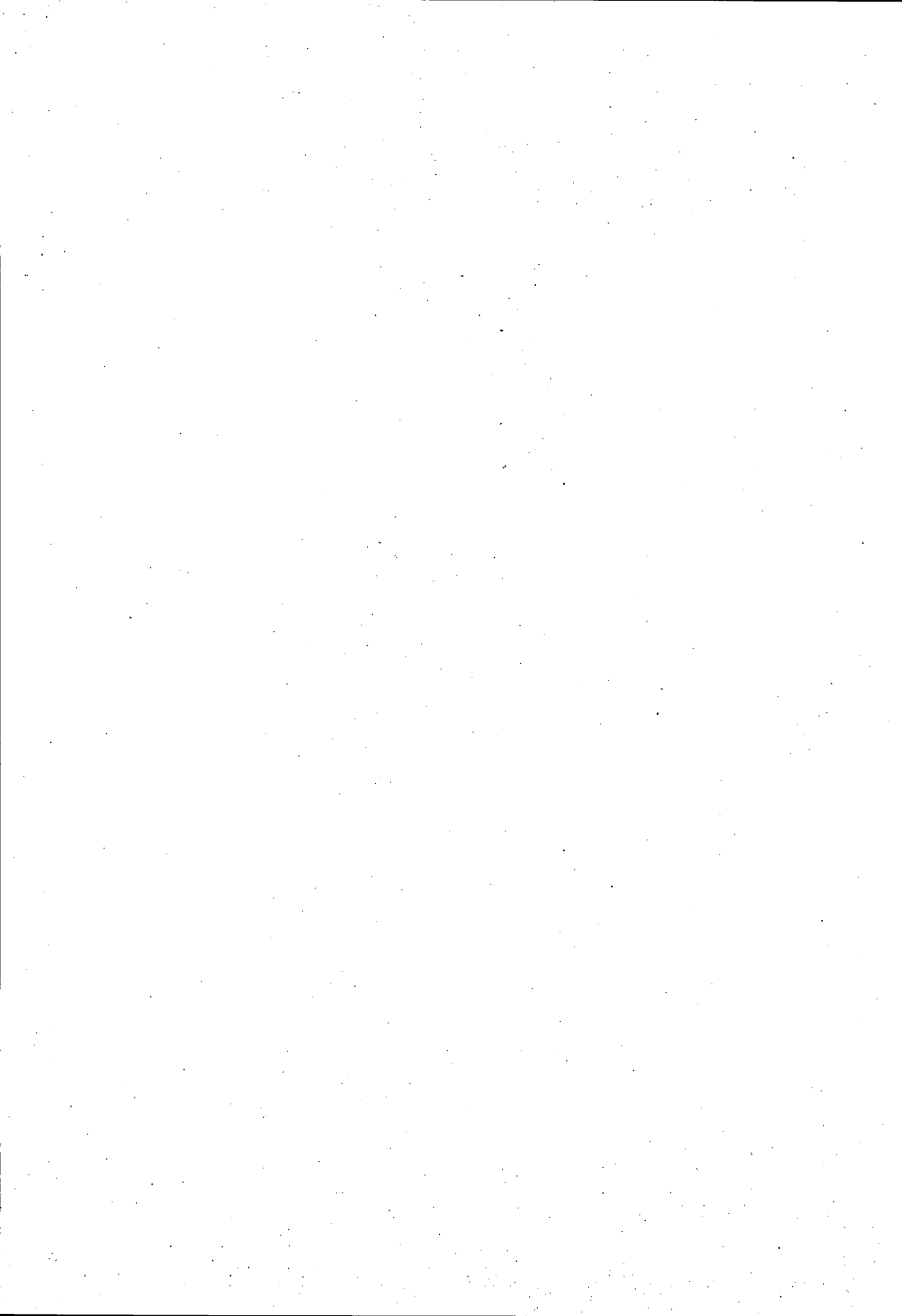
- 60. Sam. *ukāt¹ā 'Vorderteil des Gesichts'.
- 64. Sam. **secmi-* 'schwer sein'.
- 67. Sam. *posāmā 'Morsch, Fäule'.
- 69. Sam. *sejā 'Ecke'.

D. Altaische und indogermanische Lehnwörter der MTK.

49. MTK /*buluk*/ 'Eis'.
51. Karag. *schiebi*(*daeda*) 'kleiner Finger'.
54. MTK /*ondar*/ (/ *ondār*/) 'Leber', idg. **enter-* 'das Innere'.
56. Türk. *jēpkän/*jēpgän 'Vielfraß', seine Wortsippe und seine Entsprechungen in MTK.
58. Mator. *ailāk* 'Corvus graculus'.

E. Andere Worterklärungen.

62. MTK /*unžu* ~ *munžu*/ 'Ameise'.
65. MTK /*ńäggü*/, /*ńasta*/, /*nag-*/ (Verneinungspartikeln).

Szófejtések

305. Mennyi a bizonyító ereje a FU *empä 'Wasser o.ä.' alapalaknak?

H. Katz, Zum Flußnamen *Ob* (Specimena Sibirica III. Pécs 1990. 93–95) című cikke végén közli etimológiai kísérletének sűrített összefoglalását: „frühurar. (Nom.-Akk.) **émb^hʰs* (> ai. *ám^bhas*- 'Wasser, Flut') → fiugr. *empä 'Wasser o.ä.' > sy. *ob* 'Fluß (z.B. Ob)', ung. *eb-* in *ebes* 'sumpfig, sumpfige Wiese', ostj. *emp-* in KoP *emp-jux* 'Pappel' < 'Sumpfb Baum' ” (94).

A dolgozat elolvasása után a finnugrisztikában nem vagy kevésbé jártos olvasóban az a benyomás támadhat, hogy itt egy jól megalapozott, biztos etimológiával van dolga. Hiszen ha a formális metodikai szempontokat nézzük, akkor a szófejtés ellen aligha emelhetnénk kifogást. Hogy a nyelvi tények mást vallanak, az a tények baja — mondhatná valaki. Az egyetlen realitás az idg. adatok (ai. *ám^bhas* 'Wasser, Flut' stb.) megléte és következőképp az idg. **émb^hes*- > ősrja (Nom.-Akk.) **émb^hs* rekonstrukció valószínűsége. A korai ősrja **émb^hs* alapján kikövetkeztetett FU *empä replika folytatónak tartott szavak státusa azonban felette ingatag.

A m. *eb-*: *ebes* adatoltsága nagyon gyér: csupán a régi nyelvben és egyes keleti nyelvjárásokban van meg: R *ebes* 'paludosus; sumpfig' (OklSz.); N *ebes* 'bozótos, zombékos, mocsaras rétság' (Bars vm., Hont vm., ÚMTSz.); (Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár) *ebes* '?mocsaras; sumpfig'. Földrajzi névként: *Ebes* (Kiss, FNSz.). Az OklSz. adatai egytől-egyik földrajzi nevek. Az *eb-*: *ebes* közsói jelentése elmosódott, a 'vizenyős, mocsaras rét; wässerige, sumpfige Wiese' a gyakoribb földrajzi nevekből való elvonásnak látszik. Következtetésünk: a m. *ebes* finnugor kori volta a szűk nyelvjárási elterjedtség és a bizonytalan jelentés miatt aligha jöhet szóba.

Ami a Katz által feltett FU *empä bizonyításába bevont osztj. KoP *emp-jux* 'Pappel' (*jux* 'Baum') szót illeti, teljesen indokolt a DEWOS (101–102) kételkedése a szó ősi voltával, illetőleg egyáltalán meglétével kapcsolatban: „Deskriptive Variation zu Normalwort *remp-jux*.” Vö. KoP *remp* 'Pappelrinde', DN KoP C *remp-jux* 'Pappel, Schwarzpappel' (1272).

Schulze, *Der Wortparallelismus als ein Stilmittel...* (Szeged 1988) című könyvére való hivatkozás félrevezető: a 90kk. lapokon olyan abszolút szinonimák tárgyalatnak, amelyek mind önállóan létező szavak, a 110kk. lapokon pedig az ismeretlen, illetőleg bizonytalan jelentésű párhuzamos szavakról van szó, amelyek körébe tartozik az *emp-jux* is.

Marad végül a zürj. *ob* szócska, melynek önálló jelentése ma 'heftiges Schneegestöber, aus Schnee schmelzendes Wasser', ez a szó van meg továbbá az *ob-va* 'ein rechter Nebenfluß der Kama', *ob-ju* 'ein Nebenfluß der Višera' folyónevekben, valamint az *Ob* folyó nevében is (vö. Rédei: NyK 88: 208). A m. *eb-*: *ebes* és az osztj. *emp* elhárítása után a zürj. *ob* egymagában nagyon gyenge bizonyíték egy korai ósárja eredetű FU *empā alapalak feltevéséhez. Én a zürjén szót egy középiráni *āb 'víz; Wasser' (vö. av. *āp-*, *ap*, pehl. *āb*, újperzsa *āb*) alakból való korai őspერი átvételnek magyaráztam (i.h.), de elvégre lehet a szó óírániból való kölcsönzés is. A zürjén szóban ósíráni/középiráni *a/**ā* → korai őspერი *a > őspერი *ǝ > zürj. *o* hangváltozás ment vébe, miként az eredeti szavakban számos esetben. Katz megjegyzése („Rédeis Hinweis auf RÉDEI, ZIUS 34, ist ein Fehlzitat, einschlägig ist ib. 35”) hajszállhasogatás: hivatkozásom ui. a 34. lapon kezdődő és a 35. lapon folytatódó hangtani fejtegetésekre vonatkozik.

Végezetül: a Katz által tárgyalt magyar és osztják szót — miként erre Katz hivatkozik is — először N. Sebestyén I. (NyK 52: 316) vetette egybe egymással. A későbbi etimológiai irodalom (MSzFE, TESz., UEW) ezt az egyeztetést a nyilvánvaló nehézségek miatt nem fogadta el.

306. Vogul *tonätel* 'azután; dann'

Az osztj. (DEWO 1492) V *t'it*, Ni. Serk. Kaz. Szin. *sít* 'dieser' mutató névmásból birtokos személyjel és locativusrag hozzáadásával alakult sajátos, időhatározói jelentésű határozószók az osztják szótári irodalomban jól ismertek: Serk. *sitemna* 'darauf (ich)', *sitl'na*, Szin. *sit'eln* 'darauf (er)'. A nyelvtani leírások nem bocsátkoznak elemzésükbe, csupán Steinitz (Ostj. Chr.² 59) interpretálja röviden eredeti értelmüket: Serk. *sitemna*, *sitl'na* 'in diesem meinen, in diesem seinen', d.h. 'darauf ich, er' usw.

Hasonló határozószókat a vogul nyelvben is találunk. A vog. (MK) É KL AL K *ton*, P *tân* 'az; jener' mutató névmás *-t* locativusragos alakja közönséges időhatározói értelemben: É *tont*, KL *tönt* ~ *tont*, K *tont* 'akkor, azután; dann, damals, nachher'. Ezenkívül a K nyelvjárásban még a következő formák fordulnak elő: (MK) *tonätel* 'azután; dann', *tonäntel* 'attól fogva; von nun an', (VNGy. 1: 288) *tonäntel* 'с того времени; azon időtől fogva'. Ezek szótári fordítása nem egészen pontos. A *ton* alapszóhoz Px3Sg *ä*(=e) és Px2/3 Du. *än* (=en), ill. Px2Pl. *än* (=an) birtokos személyjel és a

tél (= *təl*) instrumentalisrag járult. Pontos jelentésük tehát: *tonätél* 'azután (ő); dann (er)', *tonäntél* 'attól fogva (ti, ők ketten, ill. ti többen); von nun an (ihr, sie beide, bzw. ihr mehrere)'.
 307. Észrevételek az osztják *söldáz* 'Posament' szóról

Az osztj. (Honti, Nordostjakisches Wörterverzeichnis. SUA 16) *É földáz, sóldas* 'Posament' előzményeül egy korábbi cikkemben (NyK 87: 212–213; Kylstra-Eml. = Lyökämme käsi kätchen. Amsterdam 1986. 104–105) *ösosztj. *sul-tás* alakot rekonstruáltam, amelynek eredeti jelentése 'gombos ruha; Kleidung mit Knöpfen', majd ebből 'paszományos ruha; Kleidung mit Posament' lehetett. Számoltam azzal a feltevéssel, hogy az osztják szó esetleg or. **cymau*, **uyūmau*, **uoŷmau*-féle alakokból való átvétel volna, de ezt a lehetséges hangtani okokból rögtön elvettem. Ada Ambus (SFU 25: 135) a Kylstra-émlékkönyv ismertetése kapcsán kimutatja, hogy az or. *cymau* — mint ritka szó — valóban létezik az oroszban, s így az osztják szó oroszból való származtatásának szerinte nincs akadály. Vö. (Arumaa-Pravdin-Veski, Vene-eesti sõnaraamat. Tartu 1975) *цумау* 'sutašš (kainistuspael rōiva serval)', (Ožegov) *цумаж* 'тонкий шелковый плетеный шнур, применяемый для отделки'.

Megjelenése előtt álló Szófejtések című etimológiai sorozatomban (NyK 92: 88) újra visszatérek az osztj. *söldáz* szóra, rámutatva arra, hogy Fokos (NyK 52: 351–352) az osztják szó KT-beli adatait (l. 893: Ni. *sut'tás*: *wōχ-s.*, Kaz. *šoltas*: *wōχ-s.*, O *šoltás* 'Gold-, Silberband') Kijanen orosz–finn szótára alapján az or. *cymau* alakból próbálja megfejteni. Idézet az azóta megjelent cikkemből: „A KT adatok ismeretében is változatlanul úgy látom, hogy az osztják szónak az or. *cymau* alakból való kölcsönzése az osztj. szókezdő *s* és a szóbelseji *l*, *λ* miatt nem lehetséges. A KT adatok alapján jelenleg nem egy osztj. **sul-tás*, hanem egy **sol-tás* összetétellel számolok.”

A DEWOS (1508) kételye („Zweifelhafte Erklärungen des Wortes bei Fokos (NyK 52, 351) und Rédei (NyK 87, 212)”) nyilván azon alapul, hogy a szótár szerkesztői nem tudtak dönteni Fokos *cymau*-ból való eredeztetése és az én belső osztják szóteremtésként való magyarázatom között. Hartung (FUF 48: 35) kategorikus kijelentése („Die Etymologie ... ist falsch”) motiválatlansága miatt nem tud reflexióra ösztönözni.

308. Osztják *vobi-nē* 'Frosch'

A DEWO (1611) szerint csupán az északi osztjában fordul elő a következő szó: (Ahl.) *vobi-nē*, (Vol.) *навырт вобу не* 'Frosch'. A szó eredetéről a szótár nem szolgál felvilágosítással. Az osztják szó végső soron vogul ere-

detű, s a *vob-* tő a vog. (MK) É *wāp-* ‘ugrik; hüpfen’, (Kann.–Liim.–Eiras: MSFOu. 180: 67) *Szo. wāp-* ‘(auf einen) lospringen’ igével azonos. Az osztjákba a *wāpnē* participiumi alak kerülhetett át, feltehetőleg egy **wāpnē ēk_oa* ‘ugráló nő; hüpfende Frau’ → ‘béka; Frosch’ szerkezeten keresztül. A vog. *wāpnē* az osztjákban népetimológias értelmezéssel — tkp. értelmessé tevésével — *vobi-nē* (fonematikusan: *wopi-nē*, esetleg: *wāpi-nē*) alakot öltött. Az i bizonyára az osztj. *i* deverbális melléknévképzővel azonos (l. Sauer, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin 1967. 122–123.) Így módon az osztj. *vobi-nē* ‘Frosch’ ← ‘ugráló nő; hüpfende Frau’ esetében a vog. **wāpnē ēk_oa*-féle szerkezet hibrid átvételével van dolgunk. A *нáвурт вóбу не* ua. *нáвурт* eleme (vö. KT 565: DN O *nāwər-* ‘springen, hüpfen (DN), hüpfen ... (O)’) a vog. *wāp-* (→ osztj. *vób-*) fordítása, amely ugyancsak a szerkezet értelmessé tevését célozza, minthogy a vogul eredetű *vób-* ige jelentése az osztjások számára elhomályosult, illetőleg tán sohasem szilárdult meg mint az osztják szókincs önálló lexikai tagja, hanem mindenkor csupán az itt tárgyalt tabu kifejezésben volt használatos.

Az osztj. *vóbi-nē* ‘béka; Frosch’ tabuisztikus elnevezés fent adott etimológiáját jól támogatják a következő jelentéstani párhuzamok: vog. (MK 458) É *poripane* ~ *poripan-ākw* [*poriγpan-ēkwa*] ‘béka; Frosch’ (vö. *porγ-* ‘ugrik; springen, hüpfen’, *ēkwa* ‘Frau’); osztj. (KT 565) Kaz. *nawər-ne*, O *náwer-nij* ‘Frosch’ (vö. Kaz. *nawər-*, O *nāwər-*, ‘hüpfen’, Kaz. *ne*, O *nij* ‘Frau’).

309. Újabb ötletek a zürjén népnév megfejtésére

1. Origin of the ethnic name Zyrian (Studies in Finno-Ugric Linguistics. Bloomington 1977. 275–278) című dolgozatom rövid summázata: A *zürjén* (finn *syrjäni*, ném. *Syrjäne* stb.) népnév az obi-ugor nyelvekből (vog. *saran*, osztj. V *sērān*, Kaz. *sāran* < obi-ug. **sērān*) került be az oroszba (*зырянин*, régi forrásokban: *Сыряне*, *сиряне*, *серьяне* stb.), majd onnan az európai nyelvekbe. Az obi-ug. **sērān* iráni eredetű: vagy az ősiráni **zraya*, vagy az óiráni **zraya-* ‘tenger; Meer’ -*ān* melléknévképzős alakjából származik. Az első esetben ugor (iráni *z* → ug. *s* > obi-ug. *s*), a második esetben obiugor (iráni *z* → obi-ug. *s*) kori átvétellel lehet dolgunk. Az iráni szó eredeti jelentése ‘tengerpartlakó; jemand, der an der Meeresküste wohnt’ lehetett. Ezzel a szóval az obi-ugorok nemcsak a tőlük északra lakó zürjéneket, hanem a még északabbra lakó jurákokat is jelölhették. A permiek és az obi-ugorok déli szomszédai kétségtelenül iráni népek voltak. Tehát az általam ajánlott névmagyarázat történeti háttere szilárd, s maga az etimológia hangtanilag és jelentésanilag kifogástalan.

2. A *zürjén* népnévre vonatkozóan az utóbbi években két újabb magyarázat is napvilágot látott. Persze népnevek esetében olykor több magyarázat

is tekintetbe jöhet. Ám mivel nem közszavakról van szó, a tárgyi, történeti és nyelvi fogódzók nemegyszer ingatagok és többféleképpen is értelmezhetők. Ezért a népnevek etimologizálása fokozott körültekintésre int. Több etimológiai lehetőség esetén azt kell mérlegelnünk, hogy melyik magyarázat valószínűbb nyelvi (hangtani és jelentéstani), tárgyi, történelmi stb. vonatkozásban. A két újabb etimológiai ötletet elsősorban nyelvi megalapozottság és megbízhatóság szempontjából szeretném megvizsgálni.

Időrendben az első szófejtés Anu-Reet Hausenberg tollából származik (ESA 30(1984): 88–92). Ő a *zürjén* népnévben ősi totemelnevezést sejt. Ez persze elvben nem lehetetlen. A kérdést az dönti el, hogy a magyarázat mennyiben állja meg a helyét nyelvészeti tekintetben. A régi or. *сурьяне*, *суряне*, *серьяне* alakokra támaszkodva a *zürjén* népnév tövében a *zürj. sír* 'Hecht' szót keresi. A *zürjén* szó finnugor eredetű (l. UEW 492: *šurz 'Hecht' FU alatt). Hausenberg magyarázatának több hangtani gyengéje van: 1. a *zürj. sír* jésített *s* hangjából csak a fentebb idézett régi orosz alakok volnának levezethetők, de a *сурьянин*, *зурьянин*-félék nem; 2. súlyosan esik latba az a körülmény is, hogy a *zürj. s*-ből az obi-ug. *sērän *s* hangja sem magyarázható meg; arra aligha gondolhatunk, hogy a *sērän ugor korban került volna át (csak ez esetben volna ugyanis érthető az ug. *s > *s* változás), hiszen ennek az volna a feltétele, hogy a *zürjén* totemelnevezés is FP, esetleg korai őspერი kori volna; 3. Hausenberg etimológiája nem ad feleletet az obi-ug. *sērän, or. *зурьянин* stb. -*än*, -*ян*(*ун*) végződésre sem. Ennyi hangtani nehézség láttán Hausenberg szómagyarázatát elfogadhatatlannak tartom.

3. A második etimológiai ötlettel Adolf Turkin állt elő (in: *Сущность, развитие и функции языка*. 1987. 151–156). Kiindulásának az az alapja, hogy számos finnugor nép neve 'ember; Mensch, Mann' jelentésű szóra megy vissza. Ez valóban így igaz! Lássuk azonban az általa ajánlott származtatást! Ő a *zürjén* népnevet az iráni nyelvcsaládba tartozó pustu (másképp *pasto*, afgán) nyelv *sarai* 'человек, муж, мужчина' szavával hozza összefüggésbe. Ám a pustu (afgán) szó egy árja (indo-iráni) szócsalád tagja, amelynek ismerete, illetőleg bemutatása nélkül Turkin etimológiája — sajnos — nem több odavetett ad hoc ötletnél. Vö. óind *sárdh-* 'seine Stärke zeigen, prunken, herausfordern', *sárdh-* 'Macht, Stärke, Schar', av. *sar²danā* 'Verächter, Kämpfer?', középperzsa *sīrīd* 'zornig', beludzsi *sar* (*sard), afgán *sarai* 'Mann' (Mayrhofer, KEWA 3: 309–310). Ezen etimológiai szócsalád ismeretében Turkin ötlete kártyavárként dől össze. A pustu szó egy óiráni *sarda-ka alakra megy vissza (l. Mayrhofer i.h.), ebből viszont a *zürjén* népnév nem magyarázható meg. De Turkin névmagyarázata jelentéstaniilag sem állja meg a helyét. Az 'ember; Mensch, Mann' jelentés csak egy-két nyelvben fordul elő és kétségtelenül kései másodlagos fejlemény; a jelentésfejlődés

‘Stärke, Macht’ → ‘Schar, Truppe’ (vö. ang. *force*, ném. [*Streit*]kräfte, lat. *virēs*), s innen ‘Mitglied einer Schar, einer Truppe’ → ‘Mann’ lehetett (vö. Mayrhofer i.h. 309). Az aligha bizonyítható, hogy a permi — korábban finn-permi, finnugor — alapnyelvekkel érintkező iráni nyelvekben lett volna egy hasonló hangalakú ‘ember; Mensch, Mann’ jelentésű szó.

310. Zürjén *vojder* ‘früher, ehemals’

1. A Wichmann–Uotila- és a Fokos-Fuchs-féle zürjén szótárban — mely szótárak az egy szócsaládba tartozó szavakat etimológiailag bokrosítva közlik — a következő két szó el van egymástól választva: 1. (WUo.) V AV Sz. Lu. I *vož*, Ud. *vež*, P *ož* ‘früh (Adv.)’, Lu. *vožti*, Ud. *vežti* ‘früher’, (Fokos-Fuchs) Le. Pr. FV Vm. *vož*, Ud. Mez. *vež* ‘zeitlich; vor. etw. anderem (in zeitlichem Sinne); frühzeitig (Adv.)’, Ud. *vežti* ‘früher, zeitlicher’; 2. (WUo.) V *vojder*, Sz. *vojdar* ‘ehemals, vormals, vor alters (V), früher (Sz.)’, (Fokos-Fuchs) V *vojdar*, *vojder* ‘früher, ehemals’. Fontos nyelvjárási adatok még a következők: (SzrSzlK) FSz. *ož* ‘рано, раньше’, FV Vm. *voj-dor*, AV Pecs. *vojdar*, KSz. *vol'dar* ‘прежде, раньше’, (Gen.) KP *už* ‘früh’, *ed'er: ə.-u* ‘im vorigen Jahre’, (Lytk.) KP *ud'er: u.-u* ‘позапрошлый год’. Megjegyezzük, hogy a SzrSzlK a *vož*, *ož* ‘рано, раньше’ szót a vele azonos alakú, de etimológiailag különböző *vož*, *ož* ‘перед, передняя часть’ szóval egy címszó alatt adja meg.

A Wuo. szótár a *vož* alatt a votj. *waž* ‘früh, zeitig’, *vojder* alatt pedig ?-lel a votj. *vadla*, *wal'lo* ‘alt, ehemalig, vormalig; früher’ szavakkal való etimológiai összefüggésre utal. A zürj. *vož* és *vojder* szót az ESzK is elkülöníti egymástól.

A zürj. *vož* votj. *waž* megfelelőjének nyelvjárási alakváltozatai: (Munk.) Sz. *važ*, K J *važ*, G M *waž* ‘korai, korábbi, előbbi; korán, jókor, hamarabb, előbb’, (Wichm.–Korh.) G B M MU Uf. *waž*, S *važ*, MU *važ* ‘früh, zeitig’. E szótár ezen szócsaládhhoz tartozónak gondolja a WUo. által a *vojder*-hoz ?-lel csatolt *vadla*, *wal'lo* határozószó családját: G *wal'la* ‘alt, ehemalig; früher’, G B *wal'lo* (Adv.) ‘zuerst, früher (G B); vorher (B); eher als (G); (Adj.) vorig, erst (z.B. Gattin) (G)’, M *wad'lala*, Uf. *wad'd'ala*, Sz. *vad'lala* ‘dreijährig’, G B *wal'tan*, Sz. *vad'tan*, MU *vall'tan*, Uf. *wad'tan* ‘früher, einst, in alter Zeit’. Véleményem szerint idevonható még a következő szó is: (Munk.) *važes*, K *vad'es* 1. ‘rész, szakasz; Teil, Stück, Abschnitt’, 2. ‘tájék; Gegend’, 3. ‘időszak, idő; Zeitabschnitt, Zeit’, (Wichm.–Korh.) G *wad'es* (*wad'esk-*), MU *vad'es* ‘Zeit, Zeitpunkt (MU), gegenüber (G)’.

2. Úgy látom, hogy az 1. és 2. alatt megadott és a szakirodalomban különválasztott zürjén szavak és a velük kapcsolatba hozott votják alakok etimológiailag egymással kétségtelenül összetartoznak (a votj. *waž*

és *walʎo* stb. bokrosításával Korhonen is erre gondolt). Ami a szókezdetet illeti, a hangmegfelelés teljesen szabályos: öspermi **o-* > **uo-* > zürj. *vo-*, *o-*, *o-*, *u-* ~ votj. *wa-*, *va-*. Magyarázatra szorul viszont a szóközépi-szóvégi mássalhangzó-megfelelés. Szóbelseji mássalhangzóul öspermi *ǰ tethető fel. Ennek a zürj. *ǰ*, *ǰ*, votj. *ǰ*, *ǰ*, *ǰ* szabályszerű folytatója. A votj. *vadla*, *vad'es*-féle alakokban *ǰ* > *d'* dezaffrikálódás, a *walʎo*, *walʎan* formákban *dʎ* > *lʎ* hasonulás ment végbe. A *ǰ* > *d'* sporadikus változásra Uotila (MSFOu. 65: 157) kevés példát említ, jöllehet ez a hangváltozás elég gyakori a zürjén és votják nyelvjárásokban (l. SzrSzlK 456–457; Gramm. udm. jazyka. 1962. 30). A *wad'es*, *vad'es* ragos alakjaiban (*watsj* 'neben, in die Nähe', *watsjn* 'neben, in der Nähe') *d's* >> *ts* hasonulás jelentkezik. A zürj. *vojder*, KP *ud'er* stb. alakok öspermi **od'vr* > **uod'vr* előzményre vezethetők vissza (l. ESzK *eoüðöp* alatt). Ebben a *d'* ugyancsak szórványos *ǰ* > *d'* változás útján keletkezett. Vö. *aǰlas > **ad'las* > *ajd'las*: V *aǰlas*, Sz. Pecs. Lu. Le. *aǰlas*, Ud. *ajd'las*, I *aǰilas*, P *aǰva's* 'Stecheisen, Fischgabel' (Uotila, i.m. 124, 309). A *vojder*-féle változatokban lejátszódott *d'* > *jd* epentézisre vonatkozóan l. Uotila, i.m. 122–124. A *ǰ* ~ *ǰ* ~ *jd* ~ *d'*, *d* hangviszonyokhoz vö. még zürj. *keǰ-* 'säen, besäen' ~ votj. *kiǰi-*, *kiǰ-* ua. ~ zürj. *keǰdis* 'Same' ~ votj. *kidis*, *kidis* ua. (Uotila, i.m. 379; ESzK).

Az öspermire feltehető alapalak *oǰ > *uoǰ lehetett. A zürj. *-er*, *-ar*, votj. *-la*, *-la*, *-lo*, *-es* képzők. A permi szócsaládnak a cseremiszből van megfelelője, l. *acǰ (*ocǰ) 'früh, zeitig erst' FP (UEW 605).

311. Adalék az *ud-murt* népnév eredetéhez

1. Az *ud-murt* 'votják; Wotjake' népnév *murt* eleme világos; jelentése 'Mensch, Mann'. A népnév nyelvjárási alakváltozatai: (Wied.) *ud-murt*, *ut-murt*, (Munk.) Sz. J *ud-murt*, M *ud-mort*, K *urt-mort*, (Wichm.–Korh.) G Uf. *ud-mort*, Sz. MJ *ud-murt*, MU *uk-mort*, MU Uf. *urt-mort*. Az etimológiai kutatás számára mindenkor az *ud* stb. előtag okozott problémát. Egy korai dolgozatomban (CIFU 1963: 102–104) az *ud* szónak 'rét, mező; Wiese, Feld' jelentést tulajdonítottam és a következő szavakkal hoztam etimológiai kapcsolatba: *v o t j*. (Wied.) *ud* 'Wintersaat, Winterkorn', (Munk.) Sz. *ud*, K *urt*: *u.-náń* 'őszi gabona, őszi vetés (fű korában; озимь); Wintersaat, Winterkorn'; vö. még (Munk.) Sz. *ud-* 'kinöni, kikelni, kibújni (a földből); hervorwachsen, aufgehen (Pflanzen aus der Erde)', (Wichm.–Korh.) G Uf. Sz. M *udal-* 'aufkeimen, hervorsprießen (Pflanzen)' | *z ü r j*. (SzrSzlK) Vm. AV Ud. *od* 'весенняя зелень на лугах (VM AV), всходы, росток (Ud.)'; vö. még (WUo.) Viš. *od-ǰb* 'ein Dorf an der Višera' (= 'Wiesenhügel, od.-acker', *ǰb* 'Anhöhe, Höhe, Hügel'), Viš. *od-ju* 'ein Nebenfluß der Visera' (= 'Wiesenfluß', *ju* 'Fluß'). L. még *antǰ (*ontǰ) 'junges Gras, Schößling, Rasen' FP (UEW 607). Az *ud-murt* elnevezés tehát — 'réti, mezei ember;

Wiesen-, Feldmensch' — a votjákok lakta, rétekkal és mezőkkel borított területre utalt. Jelentéstani szempontból ez az eredeztetés jól védhető, hiszen ilyen típusú — a térszíni alakulatra vonatkozó — elnevezések számos nyelvben található: cser. *olâk marij* 'Wiesentscheremisse' (= or. *луговые мару*), *kurâk marij* 'Bergtscheremisse' (= *горные мару*), liv *rãndalist* (= finn *rantalaiset*) 'die Liven' (← 'Uferbewohner'), lengy. *polak* (tbsz. *polacy*) 'lengyel; Pole' (← *pole* 'mező, föld').

2. A későbbi szakirodalomban ezt a magyarázatomat egyesek elfogadták (Lytkin in: Вопросы марийского языкознания 1964, 60–62; Vahrušev: Молот 1965/8: 52–55; Основы 1976: 101; Atamanov in: Проблемы этногенеза удмуртов 1987, 80–103; Uiborщ, Finnougrierna och deras språk. 1968. 263; Suihkonen in: Laakso, Uralilaiset kansat. 1991. 202–203.) mások viszont kételyüknek adtak kifejezést (Décsy, Einführung. 1965. 239, Hajdú, Finno-Ugrian Languages and Peoples. 1975. 155, Уральские языки и народы. 1985. 61, Die uralischen Sprachen und Literaturen. 1987. 80, Katz: ÉFOu. 15: 184). A kételkedés bizonyos mértékig indokolt, mivel a bizonyításba bevont szavak 'rét, mező; Wiese, Feld' jelentése jó okkal feltehető, de adatokkal eddig nem volt dokumentálható.

3. Ezért érthető örömmel és meglepéssel olvastam A.G. Ivanov Удмурты — «луговые люди» (к этимологии этнонима) című dolgozatát (Linguistica Uralica 27(1991): 188–192), amelyben egy 1557-ből származó adománylevél alapján bebizonyítja, hogy az *ud-murt/votják* (*оты, отын, отяк* > *вотяк*) népnév valóban 'réti embert' jelentett. Ebben az oklevélben arról van szó, hogy a Vjatkai föld szlobodszki járása Szyrjanszkoje községének votják lakosai IV. Iván cártól a kereszténység felvételét kérik. Cserébe háromévi adókedvezményben részesülnek. Érdemes idéznünk az adománylevélből azt a kontextust, amelyben az *отяк* szó és a *луговые люди* 'réti emberek' kifejezés előfordul (az idézetben e szavakat én ritkítottam): „И яз, царь и великий князь Иван Васи́льевич, всея Руси́и, о т я к о в Ожмека Чернаго да Зубаря Дуина с товарищи, семнатцеть семей, или кого призовут в христианскую веру от луговых людей и в крещение приведут, пожаловал, велел, есми их беречи от всяких обид Ивашку Бакулеву да федку филлиппову, и в слободу их собирать вверх Вятки реки на Василровке, и церковь в той слободе им поставить, и как о т я к и крестятся во православную христианскую веру, и тогда им велел есми дати льготы на три года” (Ivanov i.h. 190). Ivanov megállapítja, hogy az idézett szöveg *луговые люди* 'réti emberek' kifejezése az *ud-murt/отын, отяк* > *вотяк* népnév oroszra való fordítása, s ezzel az általam nyújtott etimológia 16. századi dokumentált megerősítést kapott („документальное подтверждение из XVI века”).

Az *ud-murt* elnevezés eredetileg a Volga balpartjának a Vetluga és a Vjatka közötti rétekkal és mezőkkel borított területének votják lakosságát jelölte. Éppen ezen a területen alakult ki a cseremiszek *olák mari* 'réti cseremisz; Wiesentscheremisse' neve is. A terület nyelvrokon votják és cseremiszlakossága kulturális és gazdasági tekintetben is közel áll egymáshoz. Nem lehet véletlen tehát, hogy az orosz írásos forrásokban egészen a 17. századig a votjákokat és cseremiszeket gyakran *cseremisz* néven emlegetik (Ivanov i.h. 190–191).

Talán nem volt érdektelen az *ud-murt* népnév eredetére még egyszer visszatérni. Remélem, hogy Ivanov dokumentációjának az ismertetésével sikerül e népnév eredete körüli kételyeket eloszlatnunk.

312. Finn *tahko* 'Schleifstein'

Az UEW (739) alapján erősen rövidítve közlöm a következő etimológiai családot: *f i n n tahko* 'Richtung, Seite, Kante, Seitenfläche; runder Schleifstein'; észt *tahk* (Gen. *tahu, taho*) 'glatte Seite, Facette, behauene Seite eines Balkens; Streifen; kantiges Holz', *tahk* (Gen. *tahu*) 'liegender Schleifstein', *tahukivi* 'Schleifstein' | *c s e r . toš* 'Rücken des Messers, der Axt' | *v o t j . tjš* (*tjšk-*) 'Rücken v. Messer od. Axt' | *z ü r j . tjš* (*tjšk-*) ua. < *tašk3 'Rücken des Messers, der Axt' FP.

Úgy vélem, hogy ez a FP kori szócsalád ősrájából való átvétel lehet: *TAKŠ*, vö. óind *tákšati* 'verfertigt, zimmert, schafft, behaut', av. *tašō* 'du hast geschaffen', *tašta-*, *taša-* 'Axt', középperzsa *tāšīdan* 'schneiden, schaffen', újperzsa *taš* (< óperzsa *tašš-*) 'Axt', khot. *ttāš* 'schneiden', buddh. szogd. *tš-* 'schneiden', *tš-* 'Axt' (Mayrhofer, KEWA 1: 468, EWAia 612).

Az árja szóbelseji *kš hangkapcsolatra utal. Ez esetben a FP alapnyelvben *kš > *šk hangátvetés tehető fel, bár — tekintettel az árja adatokra — a FP szavak *takš3 alapalakra is visszavezethetők (e hangkapcsolatok uráli képviselőire vonatkozóan l. Csúcs–Honti–Salánki–Varga, Statistik der uralischen Lautensprechungen. Budapest 1991. 175, 202). Az árja nyelvekbeli 'zimmern, behauen, schneiden schaffen' és 'Axt' jelentések alapján a FP nyelvek 'Seitenfläche, behauene Seite', 'Schleifstein', 'Rücken des Messers, der Axt' jelentései könnyen megérthetők.

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

von KÁROLY RÉDEI

305. Wieviel Beweiskraft hat das Rekonstrukt *empä 'Wasser o.ä.'?

Zitat von Katz (Specimina Sibirica III. Pécs 1990. 94): „frühurar. (Nom.-Akk.) *émb^h*ʷs* (> ai. *ámphas-* 'Wasser, Flut') → fiogr. *empä 'Wasser o.ä.' > sy. *ob* 'Fluß (z.B. Ob)', ung. *eb-* in *ebes* 'sumpfig, sumpfige Wiese', ostj. *emp-* in KoP *emp-juχ* 'Pappel' < 'Sumpf-Baum' " (94). Diese etymologische Zusammenstellung ist völlig unwahrscheinlich. Die Belege für ung. *eb-*: *ebes* 'wässrige, sumpfige Wiese' sind sehr gering: es kommt nur in der älteren Sprache und in einigen östlichen Dialekten vor. Somit ist es unsicher, ob es ein Erbwort aus dem Finno-ugrischen wäre. Ostj. KoP *emp-juχ* ist eine deskriptive Variation zu Normalwort *remp-juχ* 'Pappel, Schwarzpappel'. Syrj. *ob* 'heftiges Schneegestöber . . .', *ob-va* 'ein rechter Nebenfluß der Kama' usw. ist eine Entlehnung aus dem miran. od. airan. *āb 'Wasser', vgl. *āp-*, *ap*, pehl. *āb* (Rédei: NyK 88: 208).

306. Wogulisch *tonätél* 'dann'

Die wogulischen Adverbien *tonätél* 'dann', *tonäntél* 'von nun an' wurden aus dem Demonstrativpronomen *ton* 'jener' gebildet. Die Komponenten sind: *ton* + Px3Sg *ä(=e)*, Px2/3 *än (=en)* bzw. Px2Pl. *än (=an)*. Vgl. ostj. Serk. *šit* 'dieser', *šitemna* 'darauf (ich)', *šitl̄na* 'darauf er'.

307. Bemerkungen zu ostj. *šoldáz* 'Posament'

In einem früheren Artikel hat Verf. eine urostjakische Form *šul-tás 'Kleidung mit Knöpfen' → 'Kleidung mit Posament' rekonstruiert. Ada Ambus (SFU 25: 135) lenkt die Aufmerksamkeit darauf, daß eine seltene Form *cymau* 'sutašš (kaunistuspael röiva serval)' im Russischen existiert und ostj. *šoldáz* seiner Meinung nach aus diesem Wort stammt. Zu dieser Erklärung fügt Verf. hinzu, daß er zu der Etymologie des ostjakischen Wortes in einem vor Erscheinen befindlichen Aufsatz noch einmal zurückkehrt, wo er die Herleitung aus dem Russischen aus lautlichen Gründen widerlegt. Die dort rekonstruierte ostj. *šoltás* kann dem russ. *cymau* nicht entsprechen.

308. Ostjakisch *vobi-nē* 'Frosch'

Ostj. (Ahl.) *vobi-nē* 'Frosch' ist von wogulischer Herkunft. Die Quelle des ostjakischen Wortes mag eine wogulische Konstruktion *wāpnē ēk_oa 'hüpfende Frau' gewesen sein. Wog. *wāpnē* hat im Ostjakischen durch volksetymologische Interpretation die Form *vobi-nē wopi-nē*, eventuell *wāpi-nē*) angenommen. Das *i* ist möglicherweise ein ostjakisches deverbales Adjektivsuffix. Semantische Parallelen: wog. N *poripane* ~ *poripan-āk_w* 'Frosch' (vgl. *porγ-* 'springen, hüpfen', *ēkwa* 'Frau'), ostj. *nawər-ne* 'Frosch' (*nawər-* 'hüpfen', *ne* 'Frau').

309. Neuere Einfälle zur Deutung des Völkernamens *Syrjäne*

Dt. *Syrjäne*, russ. *зырянин* < obugr. *sěřän uriran. **zřaya-* od airan. **zřaya-* 'Meer' + *-än* (Adjektivsuffix). Die ursprüngliche Bedeutung, mag 'jemand, der an der Meeresküste wohnt' gewesen sein (Rédei, in: Studies in Finno-Ugric Linguistics. Bloomington 1977. 275–278). Anu-Reet Hausenberg vermutet in diesem Völkernamen eine Totembenennung, was prinzipiell durchaus möglich wäre. Sie sucht im Völkernamen *зырянин* (alte Belege: *сырьяне, сурьяне, серьяне*) das syrjänische Wort *šir* 'Hecht'. Diese Herleitung hat jedoch mehrere lautliche Mängel: 1. dem syrj. *š* kann russ. *s*, *z* nicht entsprechen; 2. aus dem syrj. *š* kann man auch das *s* der obugr. Form *sěřän *s* nicht erklären; 3. Hausenbergs Etymologie gibt keine Antwort auf die Endung obugr. *-än*, russ. *-ян(ин)*. — Der zweite etymologische Versuch stammt von Adolf Turkin. Er vergleicht den Namen *Syrjäne* usw. mit puštu (pašto, afghanisch) *saŋai* 'человек, муж, мужчина'. Dieses Wort ist aber das

Glied einer arischen Wortsippe: aind. *śardh-* 'seine Stärke zeigen, prunken, herausfordern', av. *sar²danā* 'Verächter, Kämpfer?' usw. Das puštu Wort geht auf eine altiranische Form **sarda-ka* zurück, aus welchem jedoch der Völkernamen *Syrjāne* nicht zu erklären ist. Turkin's Erklärung ist auch vom semantischen Standpunkt aus sehr labil: die Bedeutung 'Mensch, Mann' kommt lediglich in wenigen Sprachen vor und ist zweifellos eine späte, sekundäre Entwicklung.

310. Syrjänisch *vojđer* 'früher, ehemals'

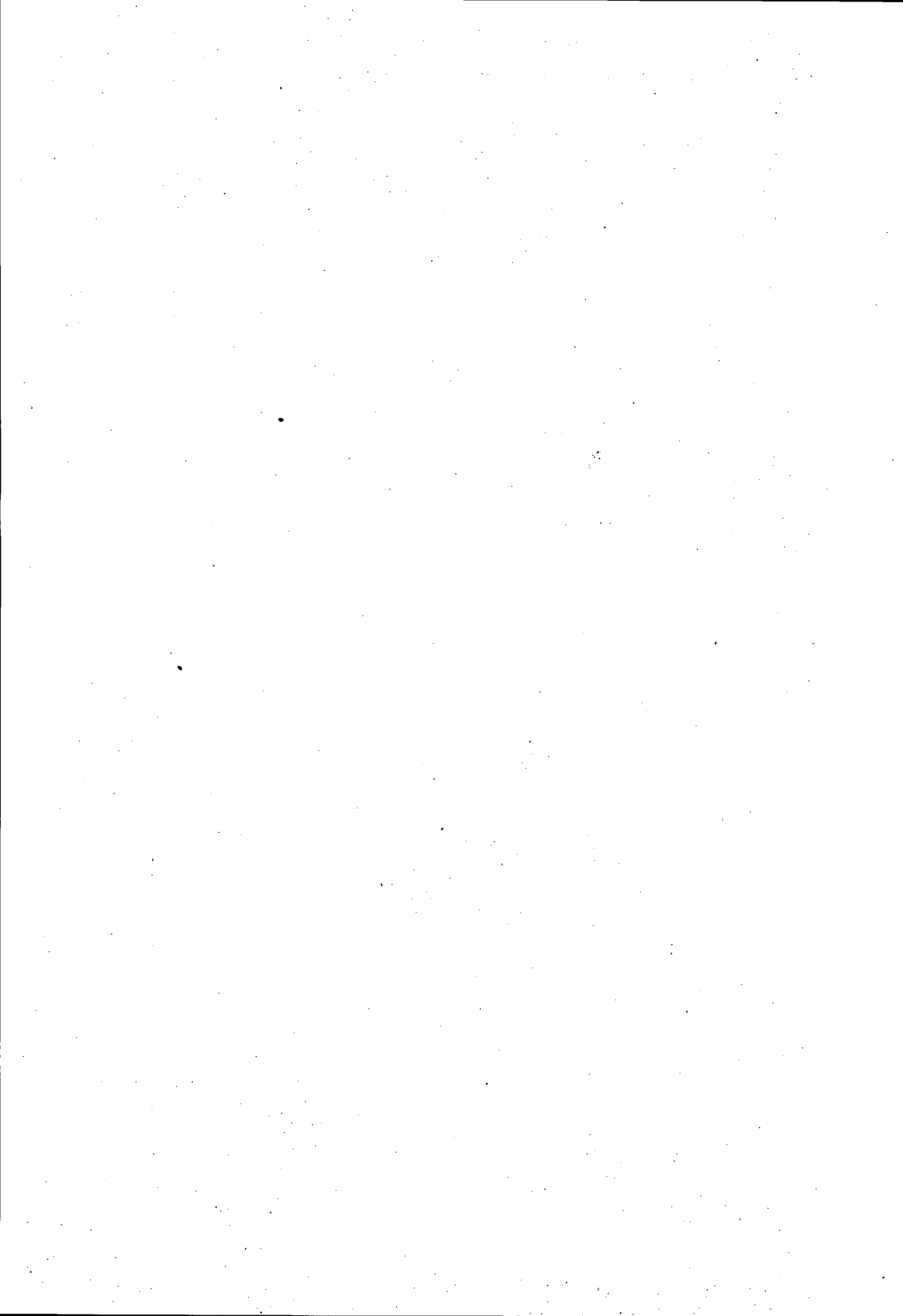
In den syrjänischen Wörterbüchern von Wichmann-Uotila und Fokos-Fuchs sind folgende Wörter voneinander getrennt: 1. *V vož*, Ud. *vež*, P *ož* 'früh (Adv.)' (~ wotj. *waž* 'früh, zeitig'); 2. *vojđer* 'ehemals, vormals' (~ *vadla*, *wallo* 'früh, zeitig'). Die unter Punkt 1 und 2 erwähnten Wörter gehören etymologisch zusammen. Der Anlaut ist regelmäßig: urperm. **o-* > **uo-* > syrj. *vo-*, *o-*, *o-*, *u-* ~ wotj. *wa-*, *va-*. Im Inlaut kann man urperm. **ž* (syrj. *ž*, *ž*, wotj. *ž*, *ž*, *ž*) annehmen. In den wotjakischen Formen *vadla* 'früh, zeitig', *vades* 'Teil, Stück ...' ist Desaffrizierung *ž* > *d'*, in den Formen *wallo*, *wallan* 'früher' Assimilation *d'l* > *ll'* vor sich gegangen. Die syrjänischen Formen *vojđer*, PO *ude-r* können auf urperm. **ođsr* > **uođsr* zurückgeführt werden, in welchem das *d'* gleichfalls durch den sporadischen Lautwandel *ž* > *d'* entstanden ist. Bezüglich der Epenthese *d'* > *jd* in *vojđer* s. Uotila: MSFOu 65. 122-124.

311. Beitrag zur Herkunft des Völkernamens *ud-murt* 'Wotjake'

Dem ersten Glied des Völkernamens *ud-murt* 'Wotjake' kann die Bedeutung 'Wiese, Feld' beigemessen werden. Somit hat das Kompositum ursprünglich Wiesen-, Feldmensch' bedeutet (*murt* 'Mensch'). Wotj. *ud* → russ. *оты*, *отын*, *отяк* > *вотяк* 'Wotjake' Rédei [Radanovics]: CIFU 1963: 102-104. Nun, die ursprüngliche Bedeutung und zugleich die Etymologie des Elementes *ud* wird durch einen urkundlichen Beitrag aus dem Jahre 1557 bekräftigt. In dem von A.G. Ivanov (Linguistica Uralica 27(1991): 188-192) veröffentlichten Donationsbrief werden die Ausdrücke *отяк* und *люговые люди* 'Wiesenmenschen' im selben Kontext erwähnt. Durch die Identifizierung der beiden Benennungen hat die oben kurz skizzierte Etymologie des Wortes *ud-murt* eine dokumentierte Bestätigung aus dem 16. Jh. („документальное подтверждение из XVI века“) erhalten.

312. Finnisch *tahko* 'Schleifstein'

Finn. *tahko* 'Richtung, Seite, Kante, Seitenfläche; runder Schleifstein' tscher. *toš* 'Rücken des Messers, der Axt' usw. < **taškz* 'Rücken des Messers, der Axt' FP (UEW 793). Diese Wortsippe mag eine Entlehnung aus dem Frühurarischen sein: *TAKŠ*, vgl. *takšati* 'verfertigt, zimmert, schafft, behaut', av. *tašta-*, *taša-* 'Axt' usw.

Hatáslánc¹

Bevezetés

Ebben az írásban egy újszerű nyelvmodellt szeretnék bemutatni, mely az igei vonzatrendszerek fejlődését tekinti a természetes nyelv megértése kulcsának (l. még Alberti 1988).

Érdeklődésemet most a tranzitív és intranszitiv igékre fogom szűkíteni; először e körből ismertetek érdekes jelenségeket. Ezután összefoglalom a τ -modellt.

A cikk törzsét annak vizsgálata alkotja, hogy egyrészt az imént említett jelenségek hogyan nyernek magyarázatot a τ -modellben, másrészt hogy maga a modell hogyan fejlődik a jelenségek beépítése által.

A legfontosabb következtetés: a mélyesetek meghatározására kínálkozik egy olyan út, mely megkerüli a síkos szemantikai körülírásokat: a hatáslánc.

0. Rejtett tárgyak?

0.1. Úgy tűnik, hogy az intranszitiv igék osztálya korántsem homogén: egy részük — bár látszólag alanyi vonzattal bír az akkuzatív nyelvekben (Komlósy 1982) — bizonyos helyzetekben úgy viselkedik, mintha tárgyi vonzattal bírna. Az olaszban pl. a tárgy *ne*-klicizációja (Perlmutter 1978, Burzio 1981, Baker 1983), az oroszban pedig a tárgy tagadás során való genitivizálódása (Neidle 1982, Pesetzky 1982) terjed át az intranszitiv igék egy részére; esetleg az angolban is felvethető ilyesmi a *there*-es szerkezetekben mutakozó igékkel kapcsolatban (Baker 1983). Az intranszitiv igék e renitensnek tűnő csoportját az angol nyelvű szakirodalomban 'unaccusative'-nek, a maradékot 'unergative'-nek nevezik (Perlmutter 1978). A magyar terminusról 0.2. alatt fogok szólni.

(1–6) a *ne*-klicizáció lényegét példázza: a *ne* partitív klitikum tárgyi szerepben lévő főnevet helyettesíthet, ugyanakkor egyes intranszitiv igék alanyát is pótolhatja, míg másokét nem.

¹ Köszönet illeti szóbeli segítségéért É. Kiss Katalint, Szabolcsi Annát, Komlósy Andrást.

- (1) Giovanni ha visto tre dischi volanti.
Giovanni segédige látott három csészealj repülő
'Giovanni látott három repülő csészealjat.'
- (2) Giovanni ne ha visto tre.
Giovanni közülük segédige látott három
'Giovanni hármat látott (közülük).'
- (3) Arrivano molti studenti.
érkezik sok diák
'Sok diák érkezik.'
- (4) Ne arrivano molti.
'Sokan érkeznek.'
- (5) Telefonano molti studenti.
'Sok diák telefonál.'
- (6) *Ne telefonano molti.

A (7–12) példasor — az iméntihez hasonló logikával — az oroszban mutat be hasonlóságot jelenségeket: tagadásban a tranzitív ige tárgya a szokásos akkuzatívusz helyett genitívuszban is állhat: és erre a „genitivizálódásra” bizonyos intranszitiv igék alanya is képes.

- (7) On (ne) videl knigu.
ő nem látott könyv.akk
'Nem látta a könyvet.'
- (8) On ne videl knigi.
könyv.gen
- (9) Takie strany ne suščestvujut.
ilyen országok.nom nem léteznek
- (10) Takix stran ne suščestvujet.
ilyen országok.gen nem létezik
- (11) Ni odin rebenok ne prygnul.
sem egy gyerek.nom nem ugrált
'Egyetlen gyerek sem ugrált.'
- (12) *Ni odnogo rebenka ne prygnulo.
gyerek.gen

(A példák az LFG 1987 feladatlapból származnak.)

Az angol intranszitiv igék 'unaccusative' voltát (talán) az jelezheti, hogy viszonylag jól viselik a *there*-es szerkezetet, ahol is alanyuk tárgyi pozícióba kényszerül; ellentétben a másik csoport igéivel: ezek alanya nem tűri a tárgy helyét.

(13) ?There stood three men by the roadside.

'Három ember állt az útszélén.'

(14) *There ate three men in the diningroom.

'Három ember evett az étkezőben.'

0.2. A jelenség a magyar szakirodalomban sem ismeretlen (pl. Károly 1956, Abaffy 1980): az 'unaccusative' típust mediálisnak szokták nevezni. A továbbiakban én is a 'mediális/nem mediális' terminuspárt fogom használni. Az alábbi példasor elemzéséből ki fog derülni, hogy a magyarban milyen jelenség karakterizálja a mediálisok alosztályát az intranszitiv igék osztályán belül.

(15) Péterék építenek egy házat.

(16) a Péterék által épített ház / *építő ház
a házat építő Péterék / *épített Péterék

(17) Épül egy ház (a falu szélén).

(18) a falu szélén épülő / tavaly épült ház

(19) Szalad egy fiú (az ösvényen).

(20) az ösvényen szaladó / *(tegnap) szaladt fiú

(15–16) azt mutatja, hogy a tranzitiv igéknél az illető igékből képzett folyamatos melléknévi igenév az ige alanyának lehet jelzője, míg a befejezett melléknévi igenév a tárgyának. Az intranszitiv igéknél folyamatos melléknévi igenevet mindig elfogad az alany, bizonyos igék alanya azonban befejezetten is. Károly (1956) úgy fogalmaz, hogy a *tavaly épült ház* „aktív értelmű, de passzív jelentésű”. Modern megfogalmazásban (Szabolcsi–Laczkó 1992) ez úgy hangzik, hogy az igenévi csoportból „nem ágens, hanem téma hiányzik”.

Az intranszitiv igék (szemantikai) csoportosítására tehát a magyar nyelvben is meg lehet fogalmazni szintaktikai kritériumot, mely ugyanarra az alapelve épül, mint a 0.1. alatti kritériumok: tipikusan tranzitiv igék tárgyára jellemző tulajdonságok bizonyos intranszitiv igék alanyára is érvényesek. A kritériumot befejezett igenév próba néven (bip) fogom emlegetni.

E próbánál tehát azt vizsgáljuk, hogy az ige valamely argumentuma elé jelzőként oda lehet-e tenni az illető igéből képzett befejezett melléknévi igenevet — esetleg még valamivel kiegészítve —, és így (a megfelelő értelemben) helyes kifejezést nyerünk-e. A gondolatjelben közölt megjegyzés arra utal, hogy a mediális igék is csak bizonyos környezeti feltételek mellett adnak pozitív eredményt a bipre (viszont a nem-mediálisak soha):

(21) *az érkezett fiú

(22) a tegnap érkezett fiú

Szabolcsi–Laczkó (1992) szerint

(23) téma alanyú, állapotváltozást jelentő perfektív igealakra van szükség.

Megjegyzendő, hogy az iménti cikkben szerepel néhány olyan példa, melyben nem-mediálisnak tartott ige pozitív eredményt szolgáltat a bipre. Ezeket a szerzők csupán látszólagos ellenpéldáknak tartják:

(24) olvasott/tanult/tapasztalt ember

Valójában itt arról van szó, hogy pl. a (*valamit*) *olvas* kifejezésből létrejön a *sokat olvas* kifejezés, mely egy ágensre visszaható cselekvés (olvasottá válik), tehát intranszitiv mediális szerepet vállal, és ilyen formában is lexikalizálódik.

Másik — szempontunkból zavaró — körülmény, hogy a bip csak a konzervatív (avagy igényes) nyelvváltozatban érvényes, mivel az ún. újságnyelvi (avagy újító) nyelvváltozatban az olyan befejezett melléknévi igeneves szerkezeteket is minden további nélkül használják az előidejűség kifejezésére, melyből az ágens vagy az *experiens* hiányzik.

0.3. A befejezett igenév próbát (és a többi hasonlzó kritériumot) egzakta szintaktikai érvnek érzem a τ -modell igerendszerei mellett, valamint hasznos segédeszköznek azok pontosítására (Alberti 1988). Másrészt megfordítva: szeretném értelmezni a tárgyias jelleg tárgyatlan igéknél való felbukkanását a τ -modell keretén belül.

Először tehát lássuk, miben is áll a τ -modell lényege.

1. A τ -modell mögötti szemléletes kép

A világban a dolgok hatnak egymásra. Az igék e hatások megnevezésére szolgálnak. Számomra a tranzitivitás valóban az, amit a neve sugall: hatás átvitele egyik dologról a másikra. A hatás kiindul valahonnan, és célba ér valahol. Az intranzitivitás ennek nem ellentéte, hanem speciális/elfajult esete: a hatás ugyanonnan indul ki, mint ahová célba ér. Együtt vizsgálom tehát a tranzitív és intranzitív igéket.

Egy igének többféle vonzatkerete is szokott lenni: ugyanazon szemantikai tartalom tehát különböző keretekben ölthet testet. Mi a kapcsolat e keretek között?

Hipotézisem az, hogy a keretek egymáshoz képest léteznek, az egyik szüli a másikat, és mindez egy értelmes folyamatot alkot. A folyamat iránya: egy olyan fejlődés, melynek során egyre összetettebb kapcsolatokat fogunk fel egyszerre, a közvetlen helyett rögtön átlátjuk a lényegét jobban megragadó közvetettét. A hatás kiinduló- és célpontja tehát távolodik egymástól, a közbülső láncszemek említése fölöslegessé válik.

Ha ilyen irányba tart a folyamat, akkor — megfordítva a kérdést — honnan jött?

A hatás kiinduló- és célpontját közelítve egymáshoz egy olyan elfajult esethez jutunk vissza, ahol e két szélsőpont egybeesik: egyargumentumos (intranztív) igét kapunk. A legspeciálisabb eset pedig az, amikor a szemantikai tartalmat is odáig szűkítjük, hogy az argumentum semmiféle szemantikai adalékkal nem szolgál az igéhez képest (*hajnalodik, esik, it rains*): ezt a (tkp. nullaargumentumos) objektumot szoktam östautologikus egységnek nevezni (Alberti 1988).

2. A hipotézis formális megfogalmazása

Az intranzitív és tranzitív igéket rendre 1-, illetve 2-argumentumos függvénnyel ábrázolom; a szemléletes kép azt is megengedi, hogy az intranzitív igéket is 2-argumentumos függvénynek tekintsem, természetesen avval a kikötéssel, hogy a két argumentum azonos.

Azt a vonzatkeretet, melyet a hatáslánc kiépülése kezdőállapotának tekintek, $f(c^0)$ -lal (vagy $f(c^0, c^0)$ -lal) jelölöm. Az első argumentum felel meg a kiindulópontnak. Az egyre közvetettebb kiindulópontokat $c^{-1}, c^{-2}, \dots$ jelöli. Hasonlóképpen a második argumentumba a célpont kerül, növekvő felsőindexszel ($c^1, c^2, \dots$).

Cserének fogom nevezni és *-gal jelölni azt az elemi lépést, amikor valamely szemantikai tartalom egy $f(c^m, c^n)$ keretből átlép egy szomszédos $f(c^M, c^N)$ keretbe, ahol a szomszédosság azt jelenti, hogy $-1 \leq m-M \leq 1$ és

$-1 \leq n-N \leq 1$; az elemi lépés pedig azt jelenti, hogy e két keret nem közvetítő kereteken keresztül megy át egymásba.

A csere fontos speciális esetei a + csere (25) és a - csere (26):

$$(25) \quad m=n, \quad M \neq N$$

$$(26) \quad m \neq n, \quad M=N$$

Vegyük észre, hogy + csere esetén intranszitiv keretből tranzitiv lesz, míg - csere esetén éppenhogy tranzitivból intranszitiv. Előfordul a (27) eset is, ahol egy intranszitiv keretből egy másik intranszitiv keretbe lépünk át:

$$(27) \quad m=n, \quad M=N \quad (\text{persze } m \neq M)$$

Ebben a munkában az igei vonzatkeretnek csak a tranzitiv részével kívánok foglalkozni (alany és tárgy), avval nem, hogy mi történik a tranzitiv keretből kikerülő dolgokkal, illetve hogy honnan kerülnek oda be dolgok. Így most csak azért hívtam fel a figyelmet a speciális cserékre, hogy a későbbi definícióknál ezekre is figyeljünk.

Konkrét igék kereteinek megállapítására eddig egyetlen eszkööm volt: a szemantikus tartalmazás vizsgálata; kiegészítve azzal, hogy bizonyos csoportokba sorolhatók az igék formai és jelentésbeli hasonlatosságai alapján (pl. Horváth 1983). Ehhez jön most egy szintaktikai eszköz (mely biztosabb talaj a szemantikainál): a befejezett igenév próba.

Egy f ige $f(c^m, c^n)$ keretét szemantikusan tartalmazza az $f(c^M, c^N)$ keret, ha utóbbiba c^m és c^n típusú objektumot is (hallgatólagosan) bele kell értenünk (vö. 'belső szemantikai argumentum', Komlósy 1992). Jele: <.

Egy f ige $f(c^m, c^n)$ keretét közvetlenül (szemantikusan) tartalmazza az $f(c^M, c^N)$ keret, ha $f(c^m, c^n) < f(c^M, c^N)$ és nem létezik i, j úgy, hogy $f(c^m, c^n) < f(c^i, c^j) < f(c^M, c^N)$.

A formalizált leírást nem szerettem volna példákkal megtörni, így most valószínűleg sok minden homályos. Azt remélem, hogy az 5.-10. fejezetek után e formalizmus jelentéssel töltődik meg.

3. A befejezett igenév próba (bip)

Mint (16) kapcsán láttuk, a tranzitiv igék tárgyánál egyértelműen pozitív, alanyánál egyértelműen negatív eredményt hoz a bip:

- (28) Péter eszi a kelkáposztát.
 a tegnap evett kelkáposzta
 *a tegnap evett fiú ('a fiú, aki tegnap evett' értelemben)
- (29) Az ellenség elsüllyesztí a hajót.
 az elsüllyesztett hajó
 *a hajót elsüllyesztett ellenség

Az alábbi ígék intranszítívák. Egyiküknél negatív, másikuknál pozitív eredményt ad a bip:

- (30) Péter eszik.
 *az evett fiú ('a fiú, aki evett')
- (31) A hajó elsüllyed.
 az elsüllyedt hajó

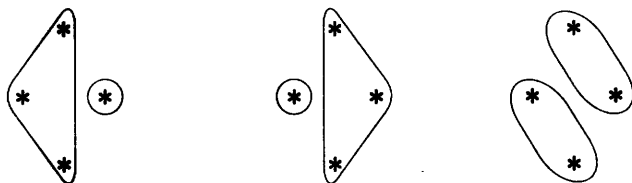
Ez nem is olyan meglepő, hiszen a (29)-ben a hajó az elsüllyesztés célpontja volt, míg (28)-ban Péter az evés hatásláncának kiindulópontja. Az intranszítív ígéknel a kiinduló- és célpont egybeesik ugyan, ám (30)-nál a kiindulópont jelleg, (31)-nél a célpont jelleg marad domináns, már ami a bipet illeti. Egybként az intranszítív ige egyetlen argumentuma mindig nominatívusban van a magyarban, tehát a valódi hatáslánc kiindulópontjával megegyező esetben. Az iméntiekben felvázolt elmélet ugyanilyen eséllyel azt is jósolhatná, hogy az elfajult esetben az (egyetlen) argumentum esete a valódi hatáslánc célpontjának esetével fog megegyezni. És valóban, a nyelvek egy csoportja épp ilyen: az ún. ergatív nyelvek (Komlósy 1982). A magyar (és az olasz meg az orosz) nem ilyen nyelv, ám speciális esetekben kibukkanhat a rejtett ergatívság.

Komlósy (1982) a nyelvek egy harmadik nagy típusáról is ír, ahol az intranszítív ige alanyának esete hol a tranzítív ige alanyának, hol pedig a tárgyának az esetével esik egybe. Az egyiket ágentív, a másikat nominatív esetnek hívja. Például a bats nyelvben az *elesni* ige ágentív és nominatív esetű alanyal egyaránt előfordul, függően attól, hogy csak magamat okolhatom-e, avagy valaki lökött. Ez a kettősség ugyan csak néhány ígére érvényes. A többiek — mielőtt lexikalizálnának — döntenek, hogy alanyuknak — az aktuális használattól függetlenül — melyik esetet kívánják adni, melyik lenne a tipikus eset. Ez az ún. (lexikalizált) aktív nyelvtípusra jellemző.

Az alábbi ábrán összegzem a három nagy nyelvtípus tulajdonságait (Komlósy 1982). Az első sorbeli csillag az intranszítív ige alanyát jelöli mediális ige esetén. A harmadik sorban a nem-mediális intranszítív ige alanyát

jelölöm, a középső sorban pedig a tranzitív ige alanyát, majd tárgyát (a 'valódi hatásláncot'). A karikák az azonos esetű vonzatokat gyűjtik egybe.

(32) (a) akkuzatív   (b) ergatív   (c) lex. aktív   nyelvtípus

Az én megközelítésemben ezt úgy lehet értelmezni, hogy az elfajult hatáslánc egyetlen láncszeme (az intranszítív ige alanya) tekintődhet a valódi hatáslánc (tranzitív igei vonzatkeret) kiindulópontjának (a) is, célpontjának is (b), vagy hol így, hol úgy (c) — már ami az esetviszonyokat illeti. Vizsgálhatunk viszont mást is: a bipre való reagálást, vagy 0.1. alatti jelenségeket; ezekre nézve az egyébként akkuzatív nyelvek (c)-re jellemző mintát mutatnak!

Ezek alapján az egyelemű hatásláncot bátran tekinthetjük a kételemű (valódi) lánc elfajult esetének, hiszen épp azon viselkedési variánsok közül választ, melyek „elfajulás” esetén számára adottak; külön érdekesség, hogy ugyanazon nyelv különböző jelenségekre különböző viselkedési mintát választhat.

4. A szemantikus tartalmazás

A (28–31) példamondatokról az alábbiakat állapíthatjuk meg a 2.-ben bevezetett szemantikus tartalmazás szempontjából:

- (i) (28)>(30) és (30)>(28)
- (ii) (29)>(31), de (31)≠(29)

azaz emberi nyelven: ha Péter kelkáposztát eszik, abba triviálisan beleértendő, hogy Péter eszik; de ez meglepő módon fordítva is igaz: abba, hogy Péter eszik, hallgatólagosan beleértjük, hogy valamit eszik, amit ugyan nem kívánunk megnevezni, de tudjuk, hogy ott van. Az elsüllyedés szemantikai tartalma köré épült két keret viszonya más: a hajó elsüllyesztésébe nem szükséges beleérteni egy tényleges elsüllyesztőt. Ez alapján eldönthető, hogy a hatáslánc kiépülési folyamatának csere nevű elemi lépése hogyan ment végbe az egyik, illetve a másik esetben.

Két-két eset lehetséges:

- (i) $(28) \xrightarrow{-} (30)$ vagy $(30) \xrightarrow{+} (28)$
 (ii) $(29) \xrightarrow{-} (31)$ vagy $(31) \xrightarrow{+} (29)$

(ii)-ben a – csere igényelhetné a ‘(31)>(29)’ viszonyt, ami nem áll fenn, marad tehát a + csere kizárásos alapon (aminek nincs akadály). (i)-ben a + cserének ellentmondása a ‘(30)>(28)’ reláció (egy később megjelenő szereplőről miért tudnánk már korábban?!), így marad kizárásos alapon (a relációkkal összhangban lévő) – csere (‘negatív csere’):

- (i) $(28) \xrightarrow{-} (30)$
 (ii) $(31) \xrightarrow{+} (29)$

5. A vonzatkeret típusa

Az ‘elsüllyedés’ szemantikai tartalma körül épült két keret közül (31) bizonyult elsődlegesnek (abban az értelemben, hogy $(29) \rightarrow (31)$), és mivel olyan keret nincs, mely (31)-hez képest elsődleges lenne, ezért nincs okunk feltételezni, hogy (31) ne épp a hatáslánc kiépülésének kezdőállapota lenne: ‘ $f(c^0)$ ’.

Ehhez képest (29)-ben valódi kiindulópont, valódi okozó jelent meg, másrészt (29) közvetlenül tartalmazza (31)-et, így (29) típusa: ‘ $f(c^{-1}, c^0)$ ’.

(30)-ban az intranszitiv ige nem elsődleges, és argumentumánál inkább a hatásláncbeli kiinduló jelleg dominál (bip), így ennek szerkezetét ‘ $f(c^{-1})$ ’-nek logikus választani, ugyanis ehhez képest (28) típusára éppen ‘ $f(c^{-1}, c^0)$ ’ adódna, ami jól tükrözi egyrészt (28) és (29) szerkezeti hasonlóságát, másrészt azt a szemléletes képet, hogy az evés eredendően az ételhez kötődik (később látjuk majd, ez nem jelenti azt, hogy olyan kifejezésnek kéne léteznie, hogy *az étel eszik*).

Tehát kétféle keretváltozást állapítottunk meg:

- (i) $f(c^{-1}, c^0) \xrightarrow{-} f(c^{-1})$
 (ii) $f(c^0) \xrightarrow{+} f(c^{-1}, c^0)$

A feltérképezés igénye nélkül néhány példa (i)-re (32–33) és (ii)-re (34–38):

- (32) Péter látja a világot. — Péter lát.
 (33) Mr. Jackknife meggyilkolta a feleségét. — Mr. Jackknife (kíméletlenül) gyilkol.
 (34) A pocsolya befagy. — Frida megfagyasztja a vizet.
 (35) Kihül az étel. — Ubul kihüti az ételt.
 (36) A fű meghajlik. — Vilmos meghajlítja a rudat.
 (37) Esik egy kavics. — Péter (el)ejt egy kavicsot.
 (38) Huba meggyógyul. — Dr. Buha meggyógyítja Hubát.

6. További típusok

- (39) (a) Péter dob egy követ.
 (b) Péter megdobja a macskát (egy kövel).
 (40) (a) Péter lyukat fúr.
 (b) Péter kifúrja a palánkot.
 (41) (a) Péter lemetszi a (vékony) gallyakat a fáról.
 (b) Péter megmetszi a fát.
 (42) (a) Péter vizet önt.
 (b) Péter teleönti a lyukat (vízzel).

6.1. A (39) által reprezentált típusváltozásnak többen is központi szerepet szántak elméletükben (pl. Fillmore 1968, Zsilka 1966, 1982); Zsilka transzformációs csoportnak nevezte. Horváth (1983) más szemantikai és szintaktikai sajátosságokkal bíró típuspárokból is felfedezte a „transzformációs” jelleget (40–42). Az 1.2. alatt vázolt hipotézisem a transzformáció gondolatának általánosításából született: a hatáslánc szomszédos szemei tulajdonképpen valamiféle transzformációs csoportok. A változások láncolatában tehát úgy helyezkedik el az eredeti transzformációs csoport, hogy megelőzik és követik más változások.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a (39–42) példákban az (a) változatokat elsődlegesnek tartom a (b) változatokkal szemben (vö. imént említett szerzők elképzeléseivel):

- (43) (a) $\xrightarrow{*}$ (b)

Ezt az alábbi szemantikai tartalmazások támasztanák alá:

- (i) (a) $\not>$ (a)
 (ii) (b) $>$ (a)

(ii) vitathatatlanul fennáll. (i) fennállása nem minden esetben egyértelmű; ezekben az esetekben a (43)-ban megfogalmazott állítást nem tudjuk az eddigi érvekkel egzakt módon igazolni, csupán valószínűsíteni lehet. Sejtésünket olyan szemantikai érvekkel próbálhatjuk megerősíteni, mint például hogy a 'fúrás' sokkal inkább kötődik a lyukhoz, mint a palánkhhoz (40). Másik lehetőség: megtalálni a változó keretű igék (pontosabban: maga a változás) természetes szemantikai csoportjait (Horváth 1983), és ezeken belül olyan általános elveket találni, mint például: egy lokális változás elsődleges egy éppen általa létrehozott globális változással szemben. A későbbiekben még visszatérek arra, hogy ilyen szemantikai csoportok miért léteznek a τ -modell szerint, továbbá hogy miért nem dönthető el mindig az elsődlegesség, és egyáltalán mit jelent a csere lépésben az elsődlegesség.

A (43) cserét (transzformációt) a (44) formula reprezentálja. Kiinduló alaknak azt érdemes választani, amit a tranzitív ige az 5. alatt kapott: 'f(c⁻¹, c⁰)' (pl. azért, mert a *Péter jól dob* kifejezésben a bip ítélete alapján Péter c⁻¹ szerepűnek választandó). (a) hatásláncához képest (b)-ben a célpont változott/„távolodott”.

$$(44) f(c^{-1}, c^0) \xrightarrow{*} f(c^{-1}, c^1)$$

6.2. Az, hogy számomra a transzformációs csoportban maga a transzformáció a lényeg, és nem a tárgy változása (vö. Zsilka 1966, 1981), akkor lett tiszta, mikor az alábbi típussal találkoztam:

(45) (a) Hámlik a bőröm.	(a hátamról lehámlott bőr)
(b) Lehámlik a hátam.	(a lehámlott hátam)
(46) (a) Apad a víz.	([?] a leapadt víz)
(b) Kiapadt a kút.	(a kiapadt kút)
(47) (a) Fakad a genny (a sebből).	(a sebből fakadt genny)
(b) Kifakad a seb.	(a kifakadt seb)

Ez a típus felettébb emlékeztet a transzformációs csoportra, csak éppen a (44)-ben c⁻¹-gyel jelölt ágens hiányzik, de hát az ágenst a (44) *-lépésben (cserében) nem is érinti a változás. A 6.1.(i-ii)-ben felírt szemantikus tartalmazási relációk fennállnak (ugyanazokkal a megjegyzésekkel, mint ott).

Másrészt (45–47) szemantikailag rokonítható a (41) által reprezentált ige-csoporttal: (a) lokális, (b) ezáltal előidézett globális változására utal. A bip a (b) változatokra egyértelműen pozitív eredményt ad (egyébként az (a) változatokra is többé-kevésbé), így megállapítható, hogy az '(a) → (b)' lépés nem ágensi, hanem objektumi irányba történt. A változás tehát valóban analóg (44)-gyel:

$$(48) \quad f(c^0) \xrightarrow{*} f(c^1)$$

Ellenőrzésképpen alkalmazzuk az 5.(ii) szabályt (függőleges nyilak) a (48) szabályra, és éppen megkapjuk a (44)-et:

$$(49) \quad \begin{array}{ccc} f(c^0) \xrightarrow{*} f(c^1) & & \\ \downarrow + & & \downarrow + \\ f(c^{-1}, c^0) \xrightarrow{*} f(c^{-1}, c^1) & & \end{array}$$

(50)	Apad a víz.	Kiapad a kút.
	Péter kiapasztja a vizet.	P. kiapasztja a kutat.

6.3. (45–47)-et vessük össze (51)-gyel:

(51) (a)	Csöpög a víz.	(a fejemre csöpögött víz)
	Csöpög a csap.	(*a fejemre csöpögött csap)

A szemantikus tartalmazás alapján (a) elsődleges (b)-vel szemben, akár (45–47)-nél, viszont itt a (b)-re a bip egyértelműen negatív eredményt ad. Ebből arra következtethetünk, hogy a változás a hatáslánc negatív (ágensi) irányába történt. Vegyük észre, hogy a (48) és (52) közti választásban a bip perdöntő.

$$(52) \quad f(c^0) \xrightarrow{*} f(c^{-1})$$

6.4. A (44) hatáslánc még tovább építhető; tekintsük (42a–b) után (42c)-t:

- (42) (c) Péter kiönti az ürgét (a lyukából).

(42c) > (42b), (42b) ≠ (42c), és mivel egy újabb tárgyunk van, (44)-et imígyen fejleszthetjük tovább:

$$(53) \quad f(c^{-1}, c^0) \xrightarrow{*} f(c^{-1}, c^1) \xrightarrow{*} f(c^{-1}, c^2) \xrightarrow{*} \dots$$

6.5. Vizsgálati módszerünk érdekes eseteket hozhat felszínre. Az *-ul, -ül/-ít* végződésű ige párok hatalmas serege egyértelműen az 5.(ii) típusba tartozik (38):

- (54) (a) Péter tanul. $f(c^0)$
 (b) János tanítja Pétert. $f(c^{-1}, c^0)$

A *tanul* azonban kifejezhet cselekvést is, és ekkor lehet tárgy is:

- (54) (c) Péter matematikát tanul. $f(c^0, c^1)$

Előáll tehát az a különös helyzet, hogy a c^0 szerep valódi kiindulópont. Érdekesen reagál a bip:

- (54) (d) tanult ember
 *az előző nap lelkiismeretesen tanult gyerek (jól felel)

A jelenséget úgy értelmezem, hogy (54d)-ben egy hagyományban rögzült forma látható, mely az ősi bneknél feltételezett (54a–b) párhoz kötődik; az (54e)-beli konstruált alak viszont az (54a–c) pár által motivált (ahol c^0 ágensként lép fel c^1 -hez képest). A (24) kapcsán említett jelenséget ilyen múltbéli gyökerek nyilván elősegítik.

A teljesség kedvéért illesszük be az alábbi formát is a rendszerbe:

- (54) (f) János matematikát tanít (Péternek). $f(c^{-1}, c^1)$

6.6. Az 5.(i) szabály által eredményezett intranszitiv igék ' $f(c^{-1})$ ' típusba tartoznak; s ezt nemcsak az motiválta, hogy negatív eredményt adtak a bipre, hanem az is, hogy egy tárgy elhagyásával jöttek létre. Van az intranszitiv igéknek egy olyan csoportja is, amelyre ez utóbbi tulajdonság nem érvényes, de mivel a bipre negatív eredményt szolgáltatnak, ezért őket is az ' $f(c^{-1})$ '-be sorolom. Vegyük észre, hogy éppen ők a nem-mediális igék, szemben az ' $f(c^0)$ ' típusba sorolt mediálisokkal. Példák:

- (55) A gyerek alszik. (*a tíz órát aludt gyerek)
 (56) Péter focizik. (*A Fradiban focizott Ebedli)
 (57) Georgina gordonkázik. (*a legszebben gordonkázott diák)

Az alanyok tehát itt c^{-1} szerepűek. Kérdés, hogy ilyen igék körül mi tölthetné be a c^0 szerepet. Szerintem olyan dolog, mely szemantikailag annyira kötődik az igéhez, hogy tulajdonképpen egy vele, és ezért általában meg sem nevezhető külön: (55)-höz az álom kapcsolódik (szólásokban még felbukkan, hogy *alussza álmát*), (56)-hoz a sportág, (57)-hez a hangszer (ez utóbbi két példa jellegzetes nem-mediális igeosztályokat képvisel). Az alábbi esetekben végigkövethető az a folyamat, ahogy az ige meg teszi tárgyát. Ebből olyan nem-mediális intranszitiv ige jön létre, melyhez az eredeti tárgyat nem kapcsolhatjuk hozzá, hiszen az már egyszer bekebeleződött:

- (58) Péter lövi a nyilat. — Péter nyilaz. (*nyilazza a nyilat)
 (59) Péter issza a bort. — P. borozgat. (*borozgatja a bort)

6.7. Végül a műveltetésről se feledkezzünk meg, mely a kiindulópont explicit hátracsúztatása:

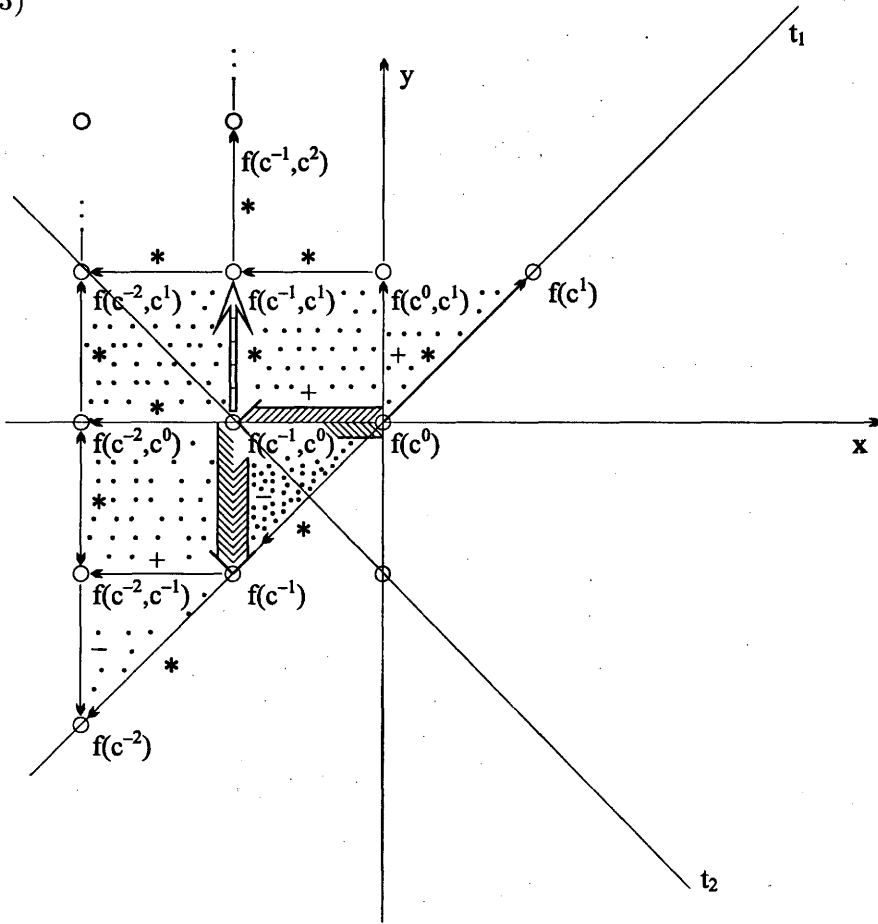
(60) (a)	A malacok moslékot esznek.	$f(c^{-1}, c^0)$
(b)	A malacok esznek.	$f(c^{-1})$
(c)	Péter eteti a malacokat.	$f(c^{-2}, c^{-1})$
(d)	Péter moslékot etet (a malacokkal).	$f(c^{-2}, c^0)$
(e)	Ma Péter bácsi etet.	$f(c^{-2})$
(f)	A Tsz elnöke megezteteti a malacokat.	$f(c^{-3}, c^{-1})$
(61)	A bíró kiürítetteti a termet.	$f(c^{-2}, c^0)$
(62)	A tanár kiönteti a pálinkásüveget.	$f(c^{-2}, c^1)$

7. Bűvös háromszögek

A (63) ábrán a tranzitív kerettípusokat és szokásos változásait választam fel, a teljesség igénye nélkül. Az ábrázolás úgy történt, hogy egy ' $f(c^m, c^n)$ ' típusnak egy (közönséges) koordinátarendszer (m, n) pontját feleltettem meg.

(63)

Az első argumentumhoz tartozó koordinátaérték nem lehet nagyobb, mint a másodikhoz tartozó („kiindulópont < célpont”), így a t_1 egyenes természetes határ.

A sötétebb belső háromszögön a gyakori kerettípusok vannak; a külső háromszögön (és azon kívül) szórványosan jelentkező típusok. A t_2 egyenes a két háromszög közös szimmetriatengelye; és egyben szétválasztja az int-ranzitív igéket mediális ($c^0, c^1 \dots$) és nem-mediális csoportra ($c^{-1}, c^{-2} \dots$). Ezt a bip diagnosztizálja. Szemléletesen úgy tekinthetjük az x-tengelyt, mint a hatáslánc kiindulópontjainak a tengelyét. Az y-tengely a célpontoké.

Érdeemesnek tartom ezen a ponton összevetni a (63) ábrát az 1. fejezetben lefestett képpel. Úgy gondolom, megerősítik egymást: $f(c^0)$ — mint ősi mag — körül az okozás/hatás egyre áttettebb formái jelennek meg, csökkenő létszámú csoportokban.

A nyilak a típusok korábban leírt összefüggéseit mutatják, a cseréket (avagy transzformációkat). Mik ezek? Szabályok? Összefüggések? Ennek tisztázása alapkérdés, mert bizonyos fogalmakat a szokásostól eltérően látok és szeretnék láttatni. Napjaink legnagyobb hatású nyelvészeti irányzata, a transzformációs generatív grammatika szintaxis-központú, és a szintaxisban olyan szabályok (későbbi szemléletében elvek) létét feltételezi, melyeket a gyermek (tudat alatt) felismer, és később kreatívan alkalmaz: képes végtelen számú mondatot létrehozni (Chomsky 1982). A lexikonban viszont furcsa lenne ilyen „aktív szabályokat” feltételezni, hiszen nincs végtelen sok igealak; amellet az ezek közti szabályokról is azt súgja az intuíciónk, hogy esetlegesek. Álláspontom tehát az, hogy a típusok között nem szabályok, hanem inkább összefüggések vannak és a nemzedékről nemzedékre szálló örökségben nem csupán az egyes igék tőtípusa és az összefüggések foglaltatnak benne, hanem egy ige valamennyi típusú változata külön. Ebben persze az a pozitív állítás is ott rejlik, hogy azért az összefüggések is részei az örökségnek: nem egy strukturálatlan jelhalmazról van szó. Sőt, az eddiekből kiderülhetett, hogy az általam javasolt struktúra nem egyszerűen a lexikon elsajátítását könnyíti meg, hanem az emberi világlátás lépcsőzetes elsajátítási stratégiájával is szolgál.

És ezzel nyakig belesüllyedtünk a szemantika nevű mocsárba. Egy adott típusváltozás ott lép fel, ahol azt az érzékelt világ kiköveteli; de ahhoz, hogy a változás polgárjogot nyerjen, szájról szájra járva meg kell honosodnia a beszélők táborában. Ennek esélyét növeli, ha igék egy egész, szemantikailag rokonságban állónak ítélt csoportjában egyszerre indul meg egy új vonzatkeret iránti igény kialakulása, másrészt épp az teremthet szemantikai kapcsolatot igék között, hogy ugyanolyan keretváltozás előtt állnak (Alberti 1988 és Alberti 19XX). Az igék szemantikai csoportjait tehát valóságos képződményeknek tartom (l. pl. a 6.1.-ben említett Horváth (1983)), és nem pusztán módszertani osztályoknak. A kerettípusok változását tehát szerintem erős szemantikai korlátozás befolyásolja, és a tranzitív keretből ki- és oda belépő igei argumentumok esetviszonyait is csak szemantikai csoportokon belül vizsgálhatjuk.

8. Vissza a kiinduláshoz

Az olaszban *ne*-kliticizáció, az oroszban a tagadásban való genitivizálódás teszi lehetővé az intranszítív igék két csoportba osztását. A magyarban a bip LFG (1987) feladatlap számos olasz és orosz ige hovatartozását megadja, és ez kb. 90%-ban megegyezik avval, amit a bip mond a magyar megfelelő-

ről.² Ez további érv a bip mellett, valamint amellett, hogy az intranzitív igék között univerzális mélystruktúrabeli különbségek vannak. Rosen (1982) és Baker (1983) is úgy tapasztalta, hogy egy ige különféle nyelvekben általában azonos „medialitást” mutat.

Kapcsolódó kérdés, hogy a szemantikai tartalom és beágyazó vonzatkeretei mennyire univerzális összefüggést mutatnak. Az iménti 90% erre vonatkozó adat. Nincs kizárva, hogy eltérő nyelvekben eltérő egy-egy szemantikai tartalom genezise, ugyanakkor az, hogy milyen fogalmakban látjuk a világot, és hogy mi a fogalomrendszer fejlődésének alapfolyamata — hipotézisem szerint univerzális.

9. „Péter be van rúgva?”

Vegyünk szemügyre most egy újabb jelenséget a magyar nyelvben:

- (64) (a) A főnök kirúgja Pétert (a vállalattól).
 (b) Péter ki van rúgva.

2

Néhány olasz ‘unaccusative’:	arrivato	érkezett	(bip: +)
	caduto	esett	(+)
	tornato	visszatért	(+)
	rimasto	maradt	(+)
	capitato	történt	(+)
	morto	elhunyt	(+)
	andato	sétált	(-)
‘unergative’:	telefonato	telefonált	(-)
	sorriso	mosolygott	(-)
	leticato	veszekedett	(-)
	taciuto	hallgatott	(-)
	dormito	aludt	(-)
	russato	horkolt	(-)
	nuotato	úszott	(-)
	viaggiato	utazott	(+)
‘Néhány orosz unaccusative’:	prijti	érkezni	(+)
	rasti	nőni	(+)
	ostat’sja	maradni	(+)
	slučat’sja	történni	(+)
	pojavit’sja	mutatkozni	(+)
‘unergative’:	prygnut	ugrálni	(-)
	rabotat’	dolgozni	(-)
	tancevat’	táncolni	(-)
	pit’	inni	(-)
	zažigat’sja	égni	(+)

Az igazi passzvizálás nem honos a magyar nyelvben, él viszont a (64)-ben mutatott rokon változat, mely

- (i) tárgyból alanyt csinál,
- (ii) az eredeti alanyt felszámolja,

de folyamat helyett egy állapot beálltát jelzi: a kiinduló tranzitív ige tárgyának állapotát. Bresnan (1982) ezt (i–ii) fennállása miatt minden további nélkül passzvizálásnak tekintené, sőt még az (i) tulajdonságot sem követelné meg, amennyiben a vonzatkeretben nincs tárgy („intranszitiv passzvizálás”). Például izlandiul mondható olyasmi, hogy ‘ebben a városban veszélyesen van vezetve’ (‘veszélyesen vezetnek a sofőrök’). A németben sem ismeretlen a jelenség: *Es wurde getanzt*. (‘táncolva volt’).

Intranszitiv passzvizáláshoz hasonló a magyarban is létezik (bár egy korábbi nyelvművelési hagyomány hatására előítélettel viseltetünk iránta). Számos feddhetetlen példa sorolható fel:

- (65) kimerül (a munkától) — ki van merülve
- (66) kiapad a kút — ki van apadva a kút
- (67) kiszárad a bőröm (a széltől) — ki van száradva a bőröm
- (68) a kötél összegubancolódik — össze van gubancolódva
- (69) Péter berúgott — Péter be van rúgva

E példák mind olyanok, amelyeket a bip a mediális típusba sorolna. Általánosságban azt állítom, hogy ez a passzvizálási próba ugyancsak a rejtett tárgyasságot diagnosztizálja. Alkalmazása körülményesebb, mint a bipé, ugyanis az igealaknak a (23)-ban említett kritériumokon túl azt is ki kell elégítenie, hogy az alany ‘ráhatott’ legyen (Szabolcsi–Laczkó 1992):

- (70) a könyv össze van gyűrve/*meg van látva

Megjegyzendő, hogy ez a „magyaros” passzvizálás tranzitív esetben egyértelműen kielégíti (i–ii)-t, míg intranszitiv esetben csak olyan értelmezés mellett, mely mediális igék alanyát „rejtett tárgy”-nak tekinti; (i)-ben rejtett tárgyra is kiterjed a szabály, (ii) pedig fakultatív. A Bresnan-féle izlandi passzvizálás éppen fordítva működik: (i) fakultatív, (ii) pedig akkor működik, ha az alany egyben „rejtett alany” is, vagyis ágens: vagyis az intranszitiv ige éppen nem-mediális.

A mediális igék kimutatására szolgáló eszközök közé bátran besorolható a mip („magyar intranszitiv passzvizálás”), hiszen a 0. alatt említett

alapelvre épül: tipikusan tranzitív igék alanyánál (mely mostani tudásunk szerint bízvást nevezhető 'rejtett tárgynak'). Ez a „tipikusan tranzitív igék tárgyára jellemző tulajdonság” jelen esetben: a passzivizálás. Intranszitiv igékről lévén szó a passzivizálást általánosabban kell nyilván értelmezni: az (i–ii) tulajdonságok közül valamelyiket fakultatívvá kell tenni. (A pontosság kedvéért megjegyzendő: a fakultatív jelleg úgy értendő, hogy a szabály pontosan akkor alkalmazandó, ha a benne említett argumentumok előfordulnak az adott ige vonzatkeretében.) A mip esetében a (ii) tulajdonságot tettük fakultatívvá, és a tárgyról szóló (i) tulajdonságot őriztük meg és mutattuk ki (bizonyos) mediális igék alanyánál is. A Bresnan-féle intranszitiv passzivizálás az (i) tulajdonságot dobja el, és az alanyról szóló (ii)-et őriz meg, így éppen „rejtett ágenticitás” kimutatására alkalmas, vagyis nem-mediális igék esetén alkalmazható. A „rejtett ágenticitás” persze akkuzatív nyelvek esetében kissé anakronosztikusan cseng, hiszen ezekben az intranszitiv ige egyetlen argumentuma mindenképpen alanyesetben van.

Összefoglalva: az intranszitiv igékre kiterjesztett passzivizálás vagy a mediális, vagy éppen a nem-mediális igékre alkalmazható attól függően, hogy a kiterjesztés alapjául a passzivizálás (i–ii) kritériumainak melyike szolgált. Hogy adott nyelvben melyik „félpasszivizálás” bukkan fel, azt nem tudom pillanatnyilag pontosan megjósolni; talán érdemes lenne tüzetesen megvizsgálni.

10. Mi ez az egész?

10.1. Az eddigiekben egy folyamatot vázoltam, mely a szemantikai tartalmak köré növekvő hatásláncokat épít: új kiindulópontokat keres, úgy célpontokat kutat. Ez valamilyen értelemben nyelvtörténeti hipotézis, de nem a hagyományos értelemben: egyrészt azért nem, mert én konkrét vizsgálatok helyett (etimológia) az absztrakt kerettípusok evolúciójára összpontosítok, másrészt pedig azért nem, mert a nyelvtörténeti vizsgálódások pár száz/pár ezer éves mélysége ebben az evolúcióban csupán egy pillanatnak tűnik. A történelem előtti korokban élt eszközhasználó elődünknek már fel kellett fognia olyan szituációkat, melyekben ágens, objektum és eszköz együtt van jelen; és ha ránézünk a (63) ábrára, ennél bonyolultabb szituációkat ma sem nagyon használunk. A kerettípusok evolúciójának kezdő lépései tehát egy ember előtti világ kódéba vesznek ...

Tulajdonképpen célom, hogy a nyelvállapot szintjén megtaláljam azt a rendet, amely összetartja az igei vonzatrendszerek szövevényes világát. A múlthoz csupán azért fordulok, mert az összetartó rend: maga a múlt. A jelent tehát azon a múlton keresztül próbálom leírni, melyet a jelenben tudok csak vizsgálni.

Kérdés, hogy a jelen mennyire torzan mutatja a múltat, sőt egyáltalán mutatja-e. Szerintem mutatja, de ez természetesen csupán a priori hipotézis; másrészt egy nyelvtörténet szolgálhat számomra azon világ gyanánt, melyen a kerettípusok evolúciójának hipotézisét interpretálhatom (logikai értelemben).

Ez végülis eredményezhet korrekt hipotézist, amennyiben maga a hipotézis képes megjósolni a múlt és a „jelenben élő múlt” öntörvényű különbségeit. Erre példa az alábbi.

Azt írtam, hogy valamely szemantikai tartalom (bizonyos értelemben) egyre fejlettebb keretekben ölt testet. A szemantikai tartalmazás fogalma azonban mutatja, hogy ennél többről van szó: a keret fejlődésével párhuzamosan a szemantikai tartalom is bővül, és bizonyos szemantikai tartalmak már csak a 2–3 argumentumos keretekben képesek helyet foglalni (pl. *ad*). Adott ige esetében ez válhat dominánssá, kiszorítva/elsorvasztva a szűkebb szemantikai tartalmú (és keretű) változatokat. Így az a folyamat, amely a hipotézis szerint $f(c^0)$ -tól indul, és az ismertetett fázisokon keresztül halad, az állapot szintjén csak töredékesen jelentkezik egy-egy konkrét ige esetén, és a teljes kép csak az igék széles táborának vizsgálatából bomlik ki (a *hajnalodik*-tól az *ad*-ig).

10.2. Mik ezek a c^1 szerepek? Mennyiben különböznek a mélyesetektől (pl. a Fillmore-i (1968) értelemben)?

Fillmore az ige szemantikai jegyein alapuló általános definíciót kívánt adni a mélyesetekre. Ez szerintem elvileg lehetetlen, hiszen ilyen definíciókban muszáj lenne homályos szemantikai körülírásokat alkalmazni, akárhogy is csavarjuk a dolgokat. A mélyesetek már csak azért sem definiálhatók az ige szemantikai jegyei alapján, mert ha a vonzatkeret változása igei jelentésváltozást okozhat, akkor az igei jelentés másodlagos a keretekhez képest (annak függvénye), ha viszont úgy tekintjük, hogy a keretváltozás nem módosít az ige szemantikai tartalmán, akkor a keret teljesen független az igtől, és még kevésbé határozható meg annak szemantikai jegyei alapján (Komlósy 1982). Vannak is igék, melyek egyszem alanya ágens és objektum is lehet (*repül, úszik*). (A bip alapján ezek szerintem az (52) típusváltást mutatják, bár hajlamuk lehet a 6.5.-beli anomáliákra.) Komlósy amellet is meggyőzően érvel, hogy a szokásos kis számú mélyeset nem tud számot adni felszíni megjelenésük sokféleségéről (32).

Ehhez képest a c^1 szerepek nem szemantikai, hanem genetikai alapon definiáltattak: nem a világban értelmeztem őket, hanem abban a stratégiában, amelynek a segítségével próbáljuk a világot befogadni; és ennek tengegyében a hatáslánc áll, az okozás láncolata. A c^1 szerepek egzakt módon definiálható viszonyrendszert alkotnak, így az előző bekezdésben említett

homályos körülírásoktól tartózkodhatunk. Ez sajnos nem jelenti azt, hogy konkrét igék esetében mindig egyértelműen dönteni tudunk a keretek ügyében: a keretekkel együtt fejlődő szemantikai tartalmak visszasugározhatják a későbbi állapot tartalmát a korábbiakra, és ez elfedi a kialakulás lépcsőit (pl. 6.1.–2.). De szerencsére ez a veszély nem is annyira fenyegető, amit talán annak köszönhetünk, hogy a nyelv megőrzi a világ befogadásának alapstratégiáját minden új élet számára.

A genetikai szerepek persze szemantikai tartalmat nyernek, és az új keretek kialakulása valószínűleg olyan csoportokban megy végbe, melynek tagjai közt aztán szemantikai rokonságot érzünk (7. utolsó bekezdése). Létezhetnek tehát az igék (és kereteik) körében 'Fillmore-i részrendszerek', ahol — bár a szemantikai szerepek továbbra sem definiálhatók egzakt módon — olyan „majdnem-definíciókat” meg tudunk adni, melyek alapján az adott részrendszerben egyértelműen eldől minden igei vonzatról, hogy melyik mélyesetbe kellene sorolni. Ezután ebben a körben a felszíni esetek összefüggései is vizsgálhatók.

Álljon az alábbi példa annak tanúságául, hogy a genetikai szerepek elsődlegesen a szemantikaiakkal szemben.

- (71) (a) Péter lelövi a nyulat a nyílvevővel.
 (b) Péter betöri az ablakot kalapáccsal.

A szemantikai szerepek azonosak: ágens, objektum, eszköz. A genesis azonban eltérő:

(c) Péter kilövi a nyílvevőt (a nyúlra).	$f(c^{-1}, c^0)$
(d) Péter lelövi a nyulat.	$f(c^{-1}, c^1)$
(e) Az ablak betörik.	$f(c^0)$
(f) A kalapács betöri az ablakot.	$f(c^{-1}, c^0)$
(g) Péter betöri az ablakot.	$f(c^{-2}, c^0)$

Csak az eltérő genesis adhat számot (f) és (h), illetve (i) és (j) eltéréseiről:

(h) *A nyílvevő lelövi a nyulat.	$f(c^0, c^1)$
(i) a kilőtt/nyúlra kilőtt nyílvevő	$f(c^0)$
(j) *a betört/(?)kalapács	$f(c^{-1})$

A kutya ott van eltemetve, hogy úgy látszik, a 'törés' eredendően a törékeny tárgyakhoz kapcsolódik (71e), míg a 'lövés' az ember és egy eszköz viszonyában tűnik elénk először.

10.3. További célom az ige teljes vonzatkeretét bevonni a vizsgálatba, és igazolni, hogy az ige — mint argumentumai felett „uralkodó” függvény — nemcsak szemantikailag ellenőrzi vonzatait, hanem azok konfigurációit is meghatározza; továbbá, hogy a nyelv általában is függvényszerű elemekből épül fel, oly módon, hogy a függvény szemantikailag és „konfigurációsan” is elrendezi argumentumait. Így a közvetlenül motiválatlan szintaxis szerepét közvetlenül motivált függvény-argumentum kapcsolatok vennék át, ezzel olyan nyelvmodellt eredményezve, mely a nyelvelsajátításról és a mondatalkötésről konkrét állításokat tenne.

ALBERTI GÁBOR

Irodalom

- ABAFFY E. (1980), A mediális és az aktív bennható igék szerkezete a XVI. században. *MNy.* 76: 165–175.
- ALBERTI G. (1988), Tau modell: a természetes nyelv függvényszerkezetes modellje. *Szakedolgozat.* ELTE TTK. Budapest.
- ALBERTI G. (1988), τ -modell (a természetes nyelv egy függvényszerkezetes modellje). *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4: 3–39. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- BAKER, M. (1983), Objects, Themes, and Lexical Rules in Italian. In: L. Levin–M. Rappaport–A. Zaenen (eds), *Papers in Lexical–Functional Grammar.* Bloomington. 1–45.
- BRESNAN, J. (1982), Control and Complementation. *Linguistic Inquiry* 13: 343–434.
- BURZIO, L. (1981), *Intransitive Verbs and Italian Auxiliaries.* Dissertation. MIT.
- CHOMSKY, N. (1982), *Lectures on Government and Binding.* Holland, Dordrecht.
- FILLMORE, CH.J. (1968), The Case for Case. In: E. Bach–R.T. Harms (eds), *Universals in Linguistics Theory.* New York. 1–88.
- HORVÁTH K. (1983), Transzformációs csoportok a magyarban. *NyudÉrt.* 115.
- KÁROLY S. (1956), *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOMLÓSY, A. (1982), Deep Structure Cases Reinterpreted. In: F. Kiefer (ed.), *Hungarian General Linguistics. Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe* 4. Benjamins, Amsterdam. 351–358.
- KOMLÓSY A. (1992), Régensék és vonzatok. In: Kiefer F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan* 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.
- LFG FELADATLAP. (1987), *Exercises and Problem Sets. Lexical Functional Grammar* LI 229. Ling. Inst. Stanford Univ.
- NEIDLE, C. (1982), *The role of case in Russian syntax.* Dissertation. MIT.
- PERLMUTTER, D. (1978), *The unaccusative hypothesis and multiattachment: Italian evidence.* Paper presented to the Harvard Linguistics Circle, May 9. 1978.

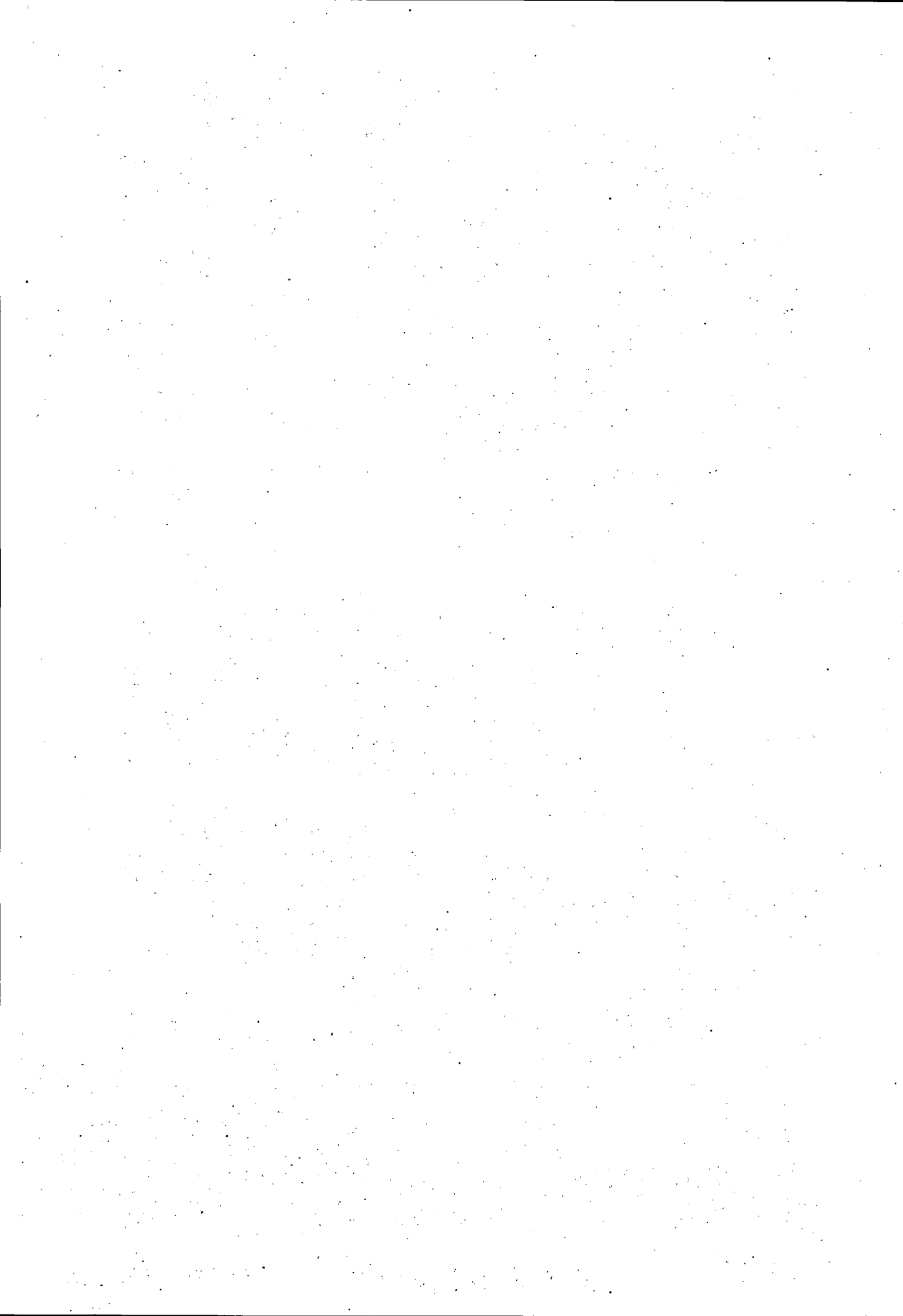

- PESETSKY, D. (1982), *Paths and Categories*. Dissertation. MIT.
- ROSEN, C. (1982), The interface between semantic roles and initial grammatical relations. In: A. Zaenen (ed.), *Subjects and Other Subjects*. Bloomington.
- SZABOLCSI A. – LACZKÓ T. (1992), A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 179–298.
- WESCOAT, M.T. (1987), *Practical Instructions for Working with the Formalism of Lexical Functional Grammar*. Stanford.
- ZSILKA, J. (1966), A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) *NyudÉrt.* 53.
- ZSILKA, J. (1982), *Szemantika*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Casual Chains

by GÁBOR ALBERTI

The basic part of the article provides Hungarian data concerning past participial adjectives and adverbial participles derived from intransitive verbs, serving evidence in support of Perlmutter's Unaccusative Hypothesis. According to this hypothesis the subject of a certain sort of intransitive verb behaves like the object of transitive verbs, rather than their subject. The author's main aim is to base upon these phenomena, among other ones concerning properties of argument structures of verbs and argument structure changing operations, a universal theory to account for the great variety of argument structure versions associated with certain verb stems. This article demonstrates the intuitive basis of this theory, to be precisely elaborated and formalized in the future.

Készülő szótárak mint adatbázisok

Két szerkesztés alatt álló szótár példáján szeretném bemutatni, milyen előnyöket nyújthat a számítógép azoknak a lexikográfusoknak, akik szótárakat úgy készítenek, hogy nem csupán okos írógépként használják a számítógépet, hanem ezzel egyidejűleg egyszersmind szótári adatbázist is létrehozhatnak. Egyik példánk a francia–magyar együttműködéssel készülő francia–magyar/magyar–francia szótár, a másik néhai Vázsonyi Endre Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár-a, amelyet a szerző halála (1986) után Kontra Miklós fejezett be és szerkesztett meg.

1. Számítógépes szótár – szótári adatbázis

Ma már szinte minden könyv, így a szótárak kiadásához is segítségül hívják a számítógépet. Már a szerzők maguk is többnyire számítógépen írják, szerkesztik műveiket. A nyomdászok rendszerint ezek kinyomtatott verziójából állítják elő a végleges, kiadásra kerülő formátumot. A szerzők vagy a nyomdászok által gépre vitt szöveg azonban általában nem alkalmas arra, hogy a nyomtatáson kívül más célra, például elektronikus verzió kiadására is felhasználják. Ha ilyen módon gépre vitt szótárban szeretnénk keresni a különböző szótári elemek között (például a szavak etimológiája vagy használati minősítése szerint), kereséseink vagy sikertelenek lennének, vagy oda nem tartozó elemeket is tartalmaznának, amelyek közül csak fáradságos munkával válogathatnánk ki a releváns adatokat.

Ha azonban adatbázisként rögzítünk egy szöveget/szótárat, az annyit jelent, hogy az egyes szerkezeti elemeket (az adatbázis mezőit) valamilyen módon megjelöljük, azonosítjuk. Ismerünk olyan adatbáziskezelő programokat (pl. relációs adatbáziskezelők), amelyeknél az egyes mezők hossza, a bennük tárolható adatok típusa jól meghatározott, s a kitöltendő mezők száma állandó. Ezek bizonyos célokra kiválóan megfelelnek, azonban szöveges adatok — így szótárak — kezelésére nem alkalmasak, hiszen a szótárban az egyes szócikkek hossza, a bennük előforduló elemek száma rendkívül változó. E probléma megoldására született az ún. nyelvtan által

definiált adatbázis fogalma (Gonnet–Tompa 1987). Nyelvtannak ez esetben azt a szabálygyűjteményt nevezzük, amely leírja, milyen elemek lehetnek az adatbázisban, azok hogyan ágyazódhatnak egymásba, mely elemek kötelezőek, melyek ismétlődhetnek stb. Ha egy szótár szerkesztésének kezdetén megfogalmazzuk a szerkesztői utasítás alapján a szótár „nyelvtanát”, akkor biztosítható, hogy az előre meghatározott elveket valamennyi szócikkíró betartsa. Ezen túlmenően, már a szerkesztés alatt számos olyan ellenőrzési lehetőséget nyújthat a számítógép, amelyre másképp nem, vagy csak igen fáradságos munkával lenne lehetőségünk. Ezek közül kívánok itt néhányat bemutatni.

2. A francia–magyar/magyar–francia szótár

A szótár a párizsi III. egyetem Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises és a szegedi József Attila Tudományegyetem francia tanszékének együttműködésében készül: a magyar–francia rész Párizsban Szende Tamás irányításával, a francia–magyar rész Szegeden Pálffy Miklós irányításával. A munkálat tudományos vezetője Jean Perrot professzor. Az MTA Nyelvtudományi Intézete a számítógépes megvalósításhoz nyújt szakmai segítséget.

A magyar szótárak közül ez az első, amely a szerkesztés kezdetétől a nyelvten által definiált adatbázis koncepciójának felhasználásával készül. Az első szerkesztési utasítás elkészülte után definiáltuk a szócikkek nyelvtenát, amelyet később a tapasztalatok alapján módosítottunk, továbbfejlesztettünk (1. ábra).

Diction ((art|ren)+)

art	(ent, (bgr* bls+), lfg?, ifs?)
ent	(vdt, pho?, mor?, cgr?, rct?, mae?)
bgr	(cgr, mae?, bls+, lfg?, ifs?)
bls	(gen?, rct?, mae?, lig?, ids?, beq*, (rct?, (exp, trd+)*)*, lfg?)
beq	(ids?, (eqv, gen?)+, mae?)
exp	(mae?, ids?)
trd	(mae?, ids?)
lfg	((exp, trd+)+)
mae	(dds?, rdl?, lig?)
ren	(vdt, rvd)

art	article	szócikk
ren	renvoi	utalás
ent	entrée	szócikkfej
vdt	vedette	cím szó
bgr	bloque grammatical	grammatikai egység

bls	bloque sémantique	szemantikai egység
lfg	locution figée	állandósult szókapcsolat
ifs	information supplémentaire	kiegészítő információ
ent	vedette	cím szó
pho	phonétique	kiejtés
mor	morphologie	morfológiai információ
cgr	catégorie grammaticale	szófaj
ret	rection	vonzat
mae	marque d'emploi	használati minősítések
gen	genre	nem, genus
lig	limitation géographique	földrajzi minősítés
dds	domain de spécialité	szakmai minősítés
rdl	régistre de langue	stílusminősítés
ids	indication sémantique	jelentésmegszorítás
beq	bloque équivalent	ekvivalens blokkja
egv	équivalent	ekvivalens
exp	exemple	példa
trd	traduction	fordítás
rvd	renvoi vedette	utaló szócikk

1. ábra

A fenti ábrában a nyelvtan baloldalán lévő elemek a jobboldali elemeket tartalmazhatják, az ott leírt sorrendben. Kérdőjellel az opcionális elemeket jelöljük, „+” követi azokat, amelyek legalább egyszer előfordulhatnak, de több is lehet belőlük, „*“-gal a nem kötelező, de esetleg többször is előforduló elemek vannak jelölve. A jelöletlen elemek kötelezően egyszer fordulnak elő.

Az így definiált adatbázisok számítógépes rögzítésére kialakult egy egyszerű, szabványos jelölési rendszer, az ún. SGML (Standard Generalized Markup Language). Ennek leglényegesebb tulajdonsága, hogy az egyes mezők (szerkezeti elemek) elejét a mező nevének rövidítése jelzi „< >” zárójelpárban, végét pedig ugyanez egy „/” jellel bővítve. Így a szócikket az <ART> </ART> jelek, a szócikk fejet a <ENT> </ENT> jelek zárják közre. Egy példaszócikk a szótár francia–magyar részéből a 2. ábrán látható.

```
ART><ENT><VDT>agricole</VDT> <CGR>adj</CGR></ENT>
<BLS><BEQ><EQV>földművelő:</EQV> </BEQ>
<EXP>peuple/population ~ </EXP> <TRD>földművelő
nép/néesség</TRD> </BLS> <BLS> <BEQ>
<EQV>mezőgazdasági:</EQV> </BEQ> <EXP>pays/coopérative
~ </EXP> <TRD>mezőgazdasági ország/szövetkezet;</TRD>
<EXP>outils/machines/produits/travaux agricoles</EXP>
```

<TRD>mezőgazdasági szerszámok/gépek/termékek/munkák;</TRD>
 <EXP>lycée ~ </EXP> <TRD><mezőgazdasági
 szakközépiskola>;</TRD> <EXP>ingénieur ~ </EXP>
 <TRD>mezőgazdász;</TRD> <EXP>petite/grande exploitation
 ~ </EXP> <TRD>kis/nagygazdaság</TRD></BLS> </ART>

2. ábra

Ez a formátum az ember számára igen nehezen áttekinthető, a számítógép számára azonban így egyértelműen meghatároztuk az egyes mezők elejét végét, a különböző elemek egymásbaágyazottságát. Nem mindegy például, hogy egy stilisztikai minősítés a szócikk fejrészében, vagy az ekvivalensben, esetleg egy fordításban szerepel.

Ebből a formából egy program segítségével automatikusan állítható elő az élvezhető nyomtatott formátum (3. ábra).

agricole *adj* 1 földművelő: **peuple/population** ~ földművelő nép/népesség 2 mezőgazdasági: **pays/coopérative** ~ mezőgazdasági ország/szövetkezet; **outils/machines/produits/travaux agricoles** mezőgazdasági szerszámok/gépek/termékek/munkák; **lycée** ~ <mezőgazdasági szakközépiskola>; **ingénieur** ~ mezőgazdász; **petite/grande exploitation** ~ kis/nagygazdaság

3. ábra

Külön előnye az ilyen formában való tárolásnak, hogy a végleges nyomtatási képet elég közvetlenül a nyomtatás előtt eldöntenünk, az átalakító program különböző variációk kipróbálására is lehetőséget adhat, majd a végleges változatot automatikusan előállítja.

A szótár 1994. őszéig elkészült anyagán próbakereséseket végeztünk, most ezekből mutatok be néhány eredményt.

	magyar-francia	francia-magyar
VDT	12 131	6 625
	a,b,c,d,e,g,gy,h,j	a,c,d,e
BLS	14 980	12 312
BGR	763	1 862
EQV	21 106	13 128
LFG	582	507

4. ábra

A fenti összehasonlító táblázat a két szótári rész főbb elemeinek számát mutatja be. Mint látjuk, a francia–magyar (továbbiakban F–M) szótár általunk tesztelt része kb. fele annyi szócikket tartalmazott, mint a magyar–francia (M–F), a feldolgozott kezdőbetűk számával összhangban. Ehhez képest meglepőnek tűnik, hogy a szemantikai blokkok száma a két részben csaknem azonos, a grammatikai blokkok száma pedig éppenséggel nagyobb a F–M részben! Ez feltehetően elsősorban annak köszönhető, hogy a francia szavaknak sokkal nagyobb része többszófajú, ebből adódik aztán a szemantikai blokkok „elszaporodása” is. Szintén érdekes tapasztalni, hogy az állandósult szókapcsolatok száma a két szótárfélben gyakorlatilag azonos.

		magyar–francia	francia–magyar
DDS		2 919	2 797
ebből	ENT	2 127	580
	BGR	91	459
	BLS	776	2 173
	BEQ	7	13
	EXP	91	212
	TRD	6	4

5. ábra

A szakmai minősítések összehasonlító táblázatát láthatjuk az 5. ábrában. Megint csak az tűnik fel, hogy az összes ilyen minősítés száma gyakorlatilag megegyezik; a M–F részben a szavak jelentős részében a szócikk fejrészében találhatjuk ezeket, míg a F–M-ban inkább a szemantikai blokkon belül. Ezt a tényt csak részben magyarázza a grammatikai és ebből következőleg a szemantikai blokkok nagyobb száma. Mint kiderült, a F–M-ban kevésbé helyeztek súlyt arra, hogy az olyan szavaknál, ahol a minősítés a szócikk egészére vonatkozik, a fejrészben helyezték el a minősítést. Éppen ebből az összehasonlításból vehette észre a F–M szerkesztője, mi a jelentősége egy ilyen döntésnek.

A felsorolt lehetőségek bármelyikéről automatikusan listát készíthetünk, például kiválogattathatjuk a géppel az összes „Chim” (kémia) minősítésű szót, vagy az összes olyan szócikket, amelynek fejrészében szakmai minősítés szerepel. Egy ilyen listából láthatunk szemelvényt a 6. ábrán.

```
>> DDS within region ENT
```

```
>> 580 matches
```

```
abrogeable <CGR>adj</CGR> <DDS>Jur</DDS></ENT>
```

```
acronyme <CGR>nm</CGR> <DDS>Ling</DDS></ENT>
```

admonition <CGR>nf</CGR> <DDS>Jur</DDS></ENT>
 2 affleurement <CGR>nm</CGR> <DDS>Techn</DDS></ENT>
 akkadien <DDS>Hist</DDS></ENT>
 allitération </VDT> <CGR>nf</CGR><DDS>Litt</DDS></ENT>
 ammoniacque <CGR>nf</CGR> <DDS>Chim</DDS></ENT>

6. ábra

A következő összehasonlító táblázatban a stílusminősítések megoszlását láthatjuk. Ebben is hasonló jelenségek figyelhetők meg, mint a szakmai minősítések használatában. Így azt állapíthatjuk meg, hogy az egyes szótári részek legalább önmagukban következetesek.

		magyar-francia	francia-magyar
RDL		2 609	2 595
ebből	ENT	1 206	203
	BEQ	310	463
	EXP	237	413
	TRD	258	469
	LFG	136	211

7. ábra

A stílusminősítésekről is különféle csoportosítású listák készíthetők, itt például a választékos (soutenu) minősítésű szavakból láthatunk egy rövid részletet.

>> soutenu within region RDL

>> 461 matches

akármint .. <RDL>soutenu</RDL> </ENT> <BLS> <IDS>
 (mindegy, hogy)
 álokoskodás .. </CGR> <RDL>soutenu</RDL> </ENT><BLS>
 árulkodik .. </RCT> <RDL>soutenu </RDL><IDS>(vmire vall/utal)
 avul .. <RDL>soutenu </RDL> </ENT> <BLS> <BEQ> <EQV>
 vieillir;
 bealkonyodik .. /CGR><RDL>soutenu </RDL> </ENT> <BLS> <BEQ>
 búbanat .. </CGR><RDL>soutenu </RDL> </ENT> <BLS>
 <BEQ>
 csapodár .. </EQV><RDL>soutenu </RDL> </BEQ> </BLS>
 </ART>
 csorbít .. </CGR><RDL>soutenu fig </RDL> </ENT> <BLS>
 <BEQ>

dalol .. </CGR><RDL>soutenu </RDL> </ENT> <BLS> <IDS>
 (énekel)
 deres .. </CGR><RDL>soutenu </RDL> <BLS> <EXP> ~ haj

8. ábra

A fenti csoportosításokon túlmenő, a szótári adatbázisok által nyújtott lehetőség, hogy egy szó összes előfordulását kikereshetjük a szótár egészéből, illetve annak bármely mezőjéből. A 9. ábrában láthatjuk, hogy először kikerestük a *faire* ige összes előfordulását a M-F részből, majd azokat, ahol az ekvivalensek között fordul elő a *faire*.

>> faire
 >> 937 matches
 >> faire within region EQV
 >> 403 matches
 >> pr sample
 áthajt ..<EQV>faire traverser qc à qc/qn
 autózgat ..<EQV>faire de la voiture
 bedolgoz ..<EQV>faire pénétrer dans
 bekakál ..<EQV>faire dans son froc</EQV
 bemesél ..<EQV>faire avaler qc à qn:
 beszélít ..<EQV>faire entrer:
 bevásárol ..<EQV>faire des/les/ses courses:
 bolondozik ..<EQV>faire le fou;
 céloz ..<EQV>faire allusion à qc/qn:
 csicsikál ..<EQV>faire dodo
 csúszkál ..<EQV>faire des glissades:
 dorbézol ..<EQV>faire la bringue
 édeleg ..<EQV>faire sa cour à qn
 fektet ..<EQV>(faire) coucher qn qpart;
 felmos ..<EQV>faire revenir qn de son évanouissement avec de l'eau..
 felsül ..<EQV>faire chou blanc;

9. ábra

Számomra meglepően sok ilyen magyar címszót találtunk (12 000-ből 400!), itt vannak mindazok az igék, amelyeknek nincs francia igei megfelelőjük. Ebből a listából kiválasztottam egy-két olyan szót, amely a szótár másik felében már elvben megtalálható lehet (10. ábra).

>> dodo within region VDT

>> one match

>> pr

<ART><ENT><VDT>dodo </VDT><CCGR>nm </CCGR></ENT>
 <BLS> <IDS>(langage enfantin) </IDS><BEQ><IDS>(a gyermeknyelvben)
 </IDS><EQV>alvás; </EQV></BEQ><BEQ><EQV>csicsiskálás </EQV>
 <RDL>langage enfantin: </RD..

>> dorbézol within region EQV

>> one match

>> pr

<ART><ENT><VDT>débauche </VDT><CCGR>nf </CCGR></ENT>
 <BLS> <IDS>(vice) </IDS><BEQ><EQV>dorbézolás/kicsapongás: </EQV>
 </BEQ><EXP>mener une vie de ~ </EXP><TRD>kicsapongó életet él;
 </TRD><EXP>partie de ~ </EXP><TRD>orgia; </TRD><EXP>exciter
 des mineurs à la ~ </EXP><TRD>fiatalkorúakat megront </TRD><LFG>
 <EXP># faire une petite ~ <RDL>fam </RDL></EXP><TRD>kissé kirúg a
 hámból <RDL>fam </RDL></TRD></LFG></BLS><BLS> <IDS>(usage
 déréglé) </IDS><EXP> ~ d'imagination </EXP><TRD>korlátlanul

>> fektet within region EQV

>> 2 matches

aliter ..> <RCT>SOUVENT AU PASS</RCT> <IDS>(un malade)</IDS>
 <BEQ><IDS>(beteget)</IDS> <EQV>ágyba fektet;</EQV> <EQV>ágy-
 nak dönt:</EQV></BEQ> <EXP>une mauvaise grippe l'avait alitée pendant
 quinze jours</EXP> <TRD>egy csúnya influenza két hétre ágynak dön-
 tötötte; </TRD> <EXP>malade alité</EXP> <TRD>fekvőbeteg;</TRD>
 <EXP>être/rester alité (depuis longtemps)</EXP> <TRD>(hosszú ideje) nyom-
 ja az ágyat</TRD></BLS></BGR> <BGR> <CCGR>v pron</CCGR>
 <BLS> <IDS>(malade)</IDS> <BEQ><IDS>(beteg)</IDS> <EQV>ágyinak
 dől/az ágyat nyomja</EQV> </BEQ> </BLS> </BGR> </ART>
 <ART><ENT><VDT>alité</VDT> <DDS>Mét..

carénage ..T><CGR>nm </CGR> </ENT><BLS> <DDS>Navig </DDS>
 <IDS>(action) </IDS><BEQ><EQV><hajó oldalra fektetése/megdöntése javít-
 ás céljából> </EQV></BEQ></BLS><BLS> <DDS>Navig </DDS><IDS>
 (lieu) </IDS><BEQ><EQV>szárazdokk/sólya </EQV></BEQ></BLS>

10. ábra

A *dodo* címszó a F–M részben főnévként szerepel. A *dorbézol* igét az ekvivalensek között keresve a *débauche* szócikket találtam meg, azaz nem ugyanazt a megfelelőt, amelyet a M–F-ben láthattunk (*faire la bringue*). A

fektet-et keresve az ekvivalensek között szintén nem találtam meg a *coucher* szócikket, csupán az *aliter* és a *carénage* címszókat, de ennek inkább az lehetett az oka, hogy a *coucher* még nem szerepelt a kiválasztott mintában.

A másik irányból indulva is kísérletet tettem a címszavak és ekvivalensek kölcsönös megfelelésének ellenőrzésére. A F–M rész alábbi listájából vizsgáltam a dőlt betűvel szedett szavakat (11. ábra).

accumuler ..<EQV>(fel-/össze)gyűlik:</EQV>
affinement ..<EQV>finomítás/*csiszolás*</EQV>
aligner ..<EQV>felsorakozik;</EQV>
analytique <EQV>pszichoanalitikus</EQV>
calme ..<EQV>*békés* ..
caractéri ..<EQV>jellemzést ad vkiről/vmiről:
déceler ..<EQV>vmi vmiről árulkodik
dégorger ..<EQV>kitisztít
disconvenance ..<EQV>*aránytalanság*;
enrégimenter ..<EQV>*beléptet vkit*

>> *affinement* within region EQV

>> no match

>> *csiszolás* within region VDT

>> one match

<ART><ENT><VDT>*csiszolás*</VDT> <CGR>n </CGR> </ENT>
<BLS><BEQ><EQV>polissage </EQV><GEN>m; </GEN></BEQ>
<BEQ><IDS>(koronggal) </IDS><EQV>meulage </EQV><GEN>m;
</GEN></BEQ> <BEQ><IDS>(habkövel/üvegpapírral)
</IDS><EQV>ponçage </EQV><GEN>m; </GEN></BEQ>
<BEQ><IDS>(arany; fém) </IDS> <EQV>brunissage
</EQV><GEN>m; </GEN></BEQ> <BEQ><IDS>(kő/márvány)
</IDS><EQV>égrisage </EQV><GEN>m; </GEN></BEQ>
<BEQ><IDS>(fényesre) </IDS><EQV>lustrage </EQV><GEN>m;
</GEN></BEQ> <BEQ><IDS>(parketta) </IDS><EQV>passage
</EQV><GEN>m </GEN><EQV>à la paille de fer </EQV></BEQ>
</BLS><BLS><RDL>fig </RDL><IDS>(stílusz)
</IDS><BEQ><EQV>peaufinage </EQV><GEN>m;
</GEN><EQV>fignolage </EQV><GEN>m
</GEN></BEQ></BLS></ART>

>> *enrégimenter* within region EQV

>> no match

>> *beléptet* within region VDT

>> one match

<ART><ENT><VDT>beléptet </VDT></ENT><BGR><CGR>v tr
 </CGR><BLS><IDS>(belépésre kényszerít) </IDS><BEQ><EQV>faire
 entrer; </EQV> <EQV>obliger qn à entrer: </EQV></BEQ>
 <EXP>beléptették a szakszervezetbe </EXP> <TRD>ils l'ont fait entrer au
 syndicat </TRD></BLS></BGR>
 <BGR><CGR>v intr </CGR> <BLS><IDS>(lóháton)
 </IDS><BEQ><EQV>entrer à cheval </EQV> <IDS>(au pas)
 </IDS></BEQ> </BLS></BGR></ART>

11. ábra

A keresett szavak közül egyedül a *calme* – *békés* szópár fordult elő mindkét részben egymás megfelelőjeként. Az *aránytalanság* – *disconvenance* szópárt a M–F-ban nem sikerült megtalálnom, az *affinement* szó az ekvivalensek között nem szerepelt, a *csiszolás* szónak pedig számos ettől eltérő ekvivalensét láthatjuk a szócikkben.

Az *enrégimenter* szót szintén nem találtam meg az ekvivalensek között, a *beléptet* szó megfelelői között pedig megint csak más megoldások szerepelnek.

Úgy gondolom, ebből a néhány példából jól látható, milyen sokféle ellenőrzési lehetőséget biztosít a szerkesztőknek már munka közben az adatbázis formátumban való bevitel. Természetesen a szótár leendő használóinak is rendelkezésére fognak állni ugyanezek a lehetőségek, amennyiben annak elektronikus verzióját veszik igénybe.

3. Az amerikai magyar szótár

Ezt a szótárat az Amerikai Egyesült Államokban dolgozó Vázsonyi Endre kezdte el szerkeszteni saját gyűjtései alapján az ott élő magyarok sajátos nyelvhasználati szokásairól. Halála után az ő gyűjteményének felhasználásával Kontra Miklós fejezte be a szótár szerkesztését.

Számítógépes szempontból az anyag bevitelének módja kevésbé volt ideális, mint a M–F/F–M esetében, mivel a szerkesztő akkor az Egyesült Államokban tartózkodott, folyamatos konzultációra kevés lehetőségünk volt. Így az anyag első változatában „fél-SGML” formátumban lett rögzítve, ami ugyan lényegesen jobb, mintha a szövegszerkesztőt egyszerűen csak írógépként használták volna, de ez a forma számos átalakítást tett szükségessé, amely hibák forrásává vált.

<SZO><CIM>abstéz, abstóz,
 abtéz<\CIM><FAJ1>fn<\FAJ1><JE1>'egyemeletes ház emeleti
 része'<\JE1><MO1><(upstairs <FAJ2>hsz<\FAJ2> 'fent,
 emeleten')<\MO1> <GY1>GyÁ<\GY1><PL1>Abstézen laktak [Sné], Még
 azt mondják: „Gyere, John, az abstéze” [HM], Abstózon voltak mindig burdosok
 [Nné], Abtézen volt egy rúm [FJ]<\PL1><VO1>Vö. dánstéz<\VO1><\SZO>

12. ábra

Mitől „fél-SGML” a fenti, ránézésre a másik szótárhoz igen hasonló leírási mód? A leglényegesebb és legtöbb hibaforráshoz vezető eltérés: az előforduló elemek egy része nincs tagolójellel azonosítva. A MO rövidítésű modellben kötelezően előforduló angol megfelelő például csak kurzívval van jelölve. Mivel azonban kurziválást a szerkesztő más esetekben is alkalmazott, ez az elem nem volt automatikusan azonosítható. A fenti példában nem látható, de ugyanilyen problémát okozott a homonimaszámok és jelentésszámok jelölése is, a homonimaszám csak a szám felemelésével, a jelentésszám pedig csak félkövér szedéssel volt megkülönböztetve. Szintén nem volt szerencsés az adatközlők jelölése: „[ ]”, ezeket a zárójeleket viszont csak erre a célra használta a szerkesztő, így tagolójellé való átalakításuk egyszerű és egyértelmű volt.

A kereséshez és a nyomtatáshoz szükséges konverzióhoz zavaró és szüktelen lett volna a tagolójelek szócikkekben belüli sorszámának megtartása, ezért ezeket az első konverzió során megszüntettük.

Mivel a keresőprogram jelenlegi verziója az általunk használt számítógépen az ékezetes betűket nem tudja kezelni, a konverziónál az ékezetes karaktereket átalakítottuk egy sajátos kódolási konvenció szerint (ún. Prószéky kód), ahol az ékezeteket az angol ábécé betűi után írt számok jelölik. (pl. á=a1, é=e1, ö=o2, ő=o3 stb.) A tagolójeleket egységes angol rövidítésből származó jelekre cseréltük, ahol pedig lehetett, ott az SGML által javasolt rövidítést vettük át. A fenti szócikk konverzió utáni formáját a 13. ábrán láthatjuk, az átalakított szótár nyelvtanával együtt.

<ART> <LEM>abstelz, abstolz, abtelz</LEM> <SEN>
 <POS>fn</POS> <EQV>'egyemeletes ház emeleti része'</EQV>
 <MOD> (<ENG> <upstairs</ENG> <POS>hsz</POS> 'fent,emeleten')
 </MOD> <FRQ>GyA1</FRQ> <EXA>Abstelzen laktak
 <INF>Snel</INF>, Melg azt mondják: „Gyere, John, az abstelze”
 <INF>HM</INF>, Abstolzon voltak mindig burdosok <INF>Nnel</INF>,
 Abtelzen volt egy rúm <INF>FJ</INF> </EXA>Vo2.
 <CMP>dalnstelz</CMP> </SEN> </ART>

dic	(art+)
art	(lem, (sen+ xrf))
sen	(snu?, pos, eqv, xrf?, mod?, frq?, exa?, cmp?, rem?, cmp?)
exa	((inf*,cmp*,eng*)*)
lem	(hom*)
eqv	(eng?)
mod	(eng,pos*,hom*)*)
eng	(hom*)
cmp	(hom*)
xrf	(hom*)
rem	((eng*, cmp*, inf*,hom*)*)

Ahol:

dic	dictionary	szótár
art	article	szócikk
lem	lexeme	címszó
pos	part of speech	szó faj
xrf	cross reference	utalás
snu	sense number	jelentésszám
eqv	equivalent	ekvivalens
mod	model	átadó nyelvi modell
eng	English	eredeti angol szó
frq	frequency	gyakoriság
cmp	compare (cf)	vesd össze
rem	cultural remark	kulturális megjegyzés
inf	informant	adatközlő
hom	homonym number	homonimaszám

13. ábra

A konvertált szótárat a WRITERSTATION program segítségével ellenőriztük. A program az SGML formátumú szövegek bevitelét segíti elő oly módon, hogy jelzi, hol talált az előre meghatározott nyelvtantól eltérő elemet. Az ellenőrzött és kijavított adatbázist azután ugyanazzal a lekérdező programmal vizsgáltuk, amellyel a M-F/F-M szótárat is.

Megállapítottuk, hogy a szótár 1159 szócikket és ugyanennyi címszót tartalmaz, ezek közül 894-nek van értelmezése, a többi utaló címszó. Az értelmezéssel bíró szócikkekben összesen 942 átadó nyelvi modell szerepel, egyikből sem hiányzik az angol eredeti szó.

Megnéztük, hány címszónak van 3-nál több jelentése: 23 ilyen talált a program, ezek közül 3-nak 4 jelentése, 1-nek 5 jelentése, és 1-nek 7 jelentése van (ez a biznisz címszó).

Ellenőriztük a szótárban használt szófajmegjelöléseket oly módon, hogy felsoroltuk az ismerteket, és kerestük azt a halmazt, amelyik nem a felsorolt elemek valamelyikét tartalmazza a POS mezőben. E lista (14. ábra) segítségével könnyen kiszűrhetők és javíthatók a szerkesztő esetleges következetlenségei.

enikájnd	<POS> ált névm</POS> <EQV> 'mindenfélé'</EQV> <..
enivé	<POS> ksz</POS> <EQV> 'mindenesetre, különben'
genszt	<POS> vsz</POS> <EQV> 'ellen, ellene'</EQV>
hú	<POS> névm</POS> <EQV> 'ki,kicsoda'</EQV>
hukit	<POS> állandósult szókapcsolat</POS> <EQV>
jú	<POS> névm</POS> <EQV>'te'</EQV>
lacó	<POS> htl tőszn</POS> <EQV> 'sok'</EQV>
mébi	<POS> módsz</POS> <EQV> 'talán'</EQV>
óver	<POS> ik</POS> <EQV> 'túl-'</EQV> <MOD>
peda	<POS></POS> <EQV> 'fizetés'</EQV> <EXA>
plenti	<POS> htl tőszn</POS> <EQV> 'sok'</EQV>
ranol	<POS></POS> <EQV> 'választással betöltendő'
súr	<POS> módsz</POS> <EQV> 'biztos'

14. ábra

Hasonló ellenőrzéseket végeztünk a gyakorisági kódok között: megkaptuk azon címszavak listáját, amelyek gyakorisági kódjának jelentése egyelőre ismeretlen (K, M),* de talán e lista alapján rekonstruálható az első szerkesztő szándéka (15. ábra).

braunsugo ..	<FRQ> K</FRQ> <EXA> Braunsugort tesz a tetejébe a..
briccs ..	<FRQ> K</FRQ> <EXA> Az ő bridzsén akartam én
bucser ..	<FRQ> K</FRQ> <EXA> Kitanulta a bucsert, vett
cirkulál ..	<FRQ> K</FRQ> <EXA> Nem cirkulálódik a vér
csekk ..	<FRQ> K</FRQ> <EXA> A bátyám csekkjére
dempt ..	<FRQ> M</FRQ> <EXA> Abban a bányában dempt nem
diggol ..	<FRQ> M</FRQ> <EXA> Bediggoltam a kokszrakás
ekszmarí ..	<FRQ> K</FRQ> <EXA> Ekszmariner volt <INF>
es ..	<FRQ> M</FRQ> <EXA> Leejtette az est <INF>
eszid, es ..	<FRQ> M</FRQ> <EXA> Az ólomnak az eszidben

15. ábra

* Vázsonyi Endre ötféle gyakoriság jelölő rövidítést használt: R(itka), Gy(akori), Á(Italános), valamint: K és M. Ez utóbbiak feloldását a sajtó alá rendező Kontra Miklós nem tudta megtalálni Vázsonyi hagyatékában.

A következő listában az adatközlők között előfordult „gyanús elemekből” láthatunk egy részletet (16. ábra).

248139, ..<INF> egy állam neve</INF>) ..
 218469, ..<INF> Egy nyolcéves gyerek. F..
 191159, ..<INF> Elin</INF> , Főburdos =..
 176771, ..<INF> Fahrenheit</INF> ') fiv..
 311680, ..<INF> FD</INF> , A csont elmuf..
 241322, ..<INF> FD</INF> , A nép mind e..
 118109, ..<INF> 42</INF> , A dípísták..
 54608, ..<INF> 51</INF> </EXA> </SEN> <..
 117453, ..<INF> 51???</INF> </EXA> </SEN..
 335506, ..<INF> A garyi Verhovay Egylet ..
 182996, ..<INF> „Gyermekszáj”-történet..

16. ábra

A szótár koherenciájának ellenőrzésén túlmenően arra is lehetőségünk van, hogy a programmal ellőállítottassuk az angol modellként előfordult szavak és a hozzájuk tartozó címszavak listáját (17. ábra).

anytime	enitájm
boss	főbász
design	dizejn
displaced person	dípi, d ..
dizziness	diziség
dizzy	dizi
doctor	doktorolt
double	dóbelez, ..
double	dóbelez, ..
elemózsia	alimózsi
fire-chief	fájerbász

17. ábra

Az ellenőrzések és javítások után egy újabb konverziós program segítségével átalakítjuk a szótárat kinyomtatandó formára (18. ábra).

abstéz, abstóóz, abtéz

fn 'egyemeletes ház emeleti része' **M:** (< *upstairs* hsz 'fent, emeleten') **Gy:** GyÁ □ Abstézen laktak [Sné], Még azt mondják: „Gyere, John, az abstézre” [HM], Abstóózon voltak mindig burdosok [Nné], Abtézen volt egy rúm [FJ] **Vö. dánstéz**

18. ábra**4. A felhasznált programokról**

Munkánk során több programot használtunk. A már említett WRITER-STATION szövegszerkesztő kifejezetten SGML formátumú dokumentumok számítógépre rögzítésének megkönnyítésére készült. Ha ennek segítségével akarunk bevinni egy szöveget, először definiálnunk kell a szöveg nyelvtanát, majd megadnunk a velük végzendő műveleteket. (Pl. a MOD jel helyén jelenjen meg egy félkövér **M** és egy kettőspont, az INF helyén a szögletes zárójel, az egyes mezők jelenjenek meg különböző színekkel, hogy jobban elkülönüljenek stb.) Ezután a program szerkesztés közben folyamatosan „vezeti a kezünket”, a képernyő alsó sorában mindig láthatjuk, milyen szerkezeti elemben, a struktúra mely részében járunk éppen. A lehetséges jeleket pedig az ALT és egy számbillentyű lenyomásával beilleszthetjük; a billentyűk aktuális sorszama szintén az alsó sorban látható. Ezzel a módszerrel az adatbázisba bevitt szerkezeti hibák mennyisége minimálisra csökkenthető.

Az Amerikai magyar szótár eredetileg nem ezzel a szövegszerkesztővel lett lerögzítve, hanem WordPerfecttel. Ezzel is tökéletes SGML formátumú szöveget lehetett volna előállítani, csupán az lett volna fontos, hogy minden szerkezeti elem jól meg legyen különböztetve tagoló jellel. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy SGML formátumú szöveg előállításához nem feltétlenül van szükségünk kifejezetten e célra szánt eszközre, voltaképpen bármilyen szövegszerkesztővel előállíthatunk ilyeneket. Csupán arra kell figyelemmel lennünk, hogy a szövegszerkesztő által nyújtott tipográfiai lehetőségeket **n e v e g y ü k i g é n y b e !** Azaz ne használjunk különféle betűtípusokat és egyéb a szöveget széppé tevő eszközt, hanem **m i n d e n t a g o l ó j e l e k k e l j e l ö l j ü n k .** A tagolójelek hibás gépelése is elkerülhető, ha billentyű-makrók segítségével visszük be őket. Ennek a megoldásnak egyetlen hátránya a WRITERSTATION-ben való rögzítéshez képest, hogy sokkal könnyebben tévedhetünk a szerkezeti elemek elhelyezésében, mert csupán szemmel tudjuk ellenőrizni, vajon minden szükséges elem benne van-e a szócikkben, és minden a megfelelő helyen van-e. Előnye viszont, hogy nem kell megvásárolnunk az igen drága WRITERSTATION szoftvert, használhatjuk saját, jól bevált szövegszerkesztőnket.

A szótárak lekérdezésére a PAT (Gonnet 1987, Pajzs 1994a, 1994b) programot használtuk, amelyet eredetileg az Oxford English Dictionary kezelésére fejlesztettek ki, ezért kiválóan alkalmas az ilyen formában rögzített adatbázisok elérésére.

A program jelenlegi verziójában (PAT 4.0) igen gyorsan kereshetjük bármilyen szó vagy karaktersorozat előfordulását, és meghatározhatjuk azoknak a tagoló jelekkel ellátott mezőknek a halmazát, ahol a keresést végezni akarjuk. (Így kereshettük pl. a szakmai minősítéseket csak a szócikk fejrészében, vagy egyes szavakat az ekvivalensek között stb.) A kapott eredmények bármelyikét kimenthetjük és felhasználhatjuk bármilyen szövegszerkesztőből, esetleg kinyomtathatjuk. Bizonyos „gyermekbetegségei” vannak azért a jelenlegi verziónak. Egyelőre egyszerre legfeljebb két mező tartalmát tudjuk kilistázni, pl. az ekvivalenst és a hozzá tartozó címszót, és még azt is csak töredékesen, csupán a címszó első 10 karakterét. Az eredmények rendezésének lehetősége is szűkös. Hiányzik még a hasonló jellegű lekérdező programok által rendszerint automatikusan előállított szólista, amely a szövegben előforduló valamennyi szóalak előfordulását szokta tartalmazni ábécérendben, mellettük feltüntetve az előfordulás számát. Reméljük, hogy a hamarosan hozzánk kerülő új verzió, amely az Informatikai Infrastrukturális pályázatból e célra elnyert új SUN gépen fog működni, a fenti problémákra, vagy legalább egy részükre megoldást kínál.

Az általunk használt programokon kívül nagyon sok olyan szoftver van, amely SGML szövegek bevitelét és/vagy lekérdezését támogatja. Számuk évről évre nő, az általuk nyújtott lehetőségek is folyamatosan bővülnek, mivel a kiadók és egyéb szótárak, lexikonok előállításával foglalkozó cégek mindinkább erre a rögzítési–kiadási formára állnak át.

* * *

A szótárak adatbázisként történő rögzítése tehát homogén, könnyen kezelhető és módosítható anyagot eredményez. Ugyanakkor felmérhetetlen változást eredményezhet a lexikológiai, a fonetikai, a morfológiai kutatások terén is, mivel ezzel az eljárással hatalmas anyagon tudunk sokirányú, egységes szempontú, az esetlegességet kiküszöbölő vizsgálatokat végezni. Végül, de nem utolsósorban, ebből a formából automatikusan előállítható a szótár nyomtatott és elektronikus formában való kiadásra szánt változata.

PAJZS JÚLIA

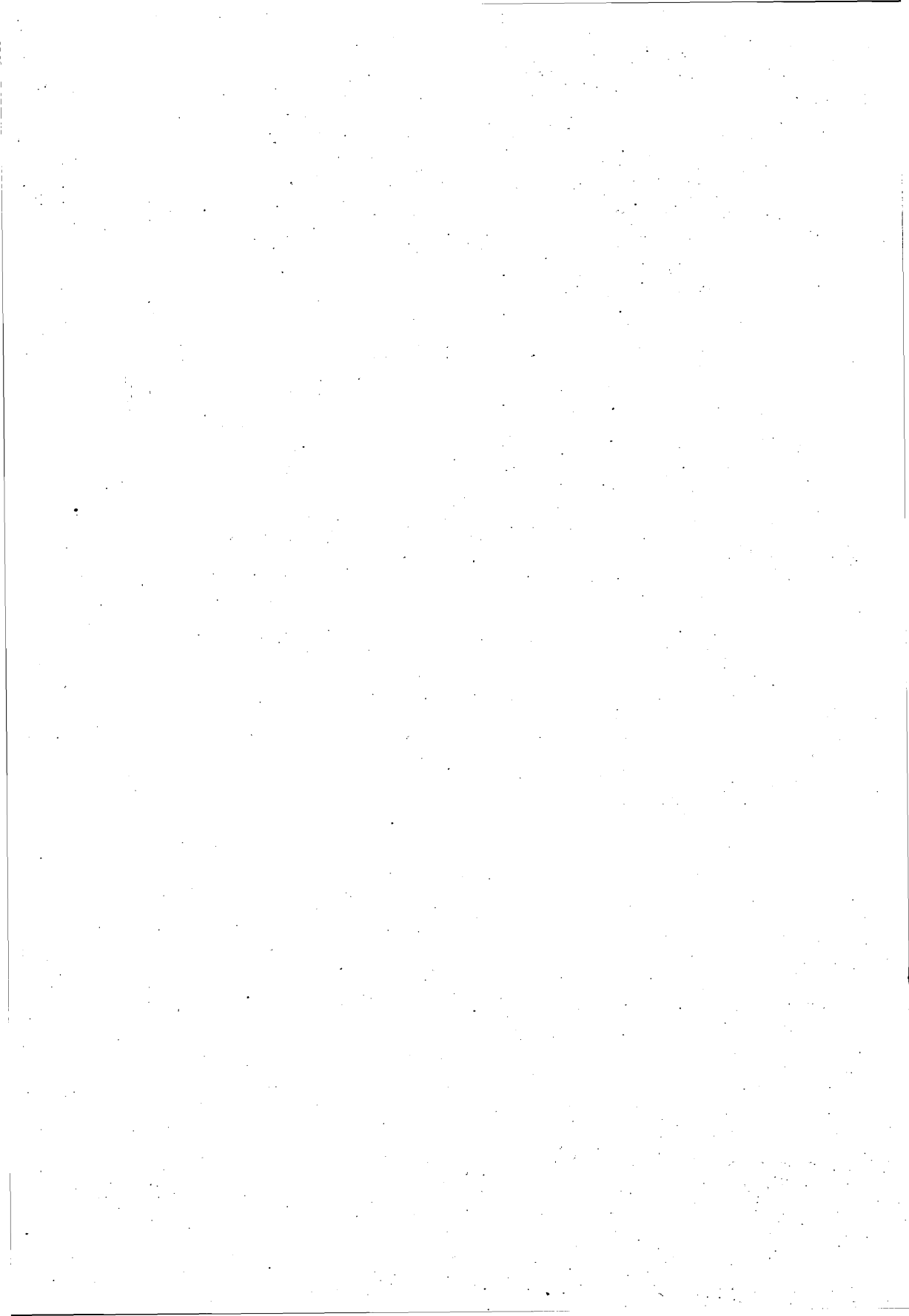
Irodalom

- GONNET, G. (1987), PAT — An efficient text searching system. University of Waterloo, Centre for the New OED.
- GONNET, G. – TOMPA, F. (1987), Mind your Grammar: a New Approach to Modelling Text. University of Waterloo, Centre for the New OED.
- PAJZS J. (1990), Számítógép és lexikográfia. (Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes, 4.) Budapest.
- PAJZS J. (1994a), A számítógépes nagyszótári korpusz felhasználásának lehetőségei. MNy 3: 287–302.
- PAJZS J. (1994b), A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótárának számítógépes megvalósítása. Megjelenés előtt az egri Magyar Nyelvészkongresszus kötetében.

Electronic dictionaries in the works

by JÚLIA PAJZS

This paper aims to demonstrate the possibilities offered by compiling dictionaries in SGML (Standard Generalized Markup Language) format. Examples from two ongoing projects (a new Hungarian–French/French–Hungarian dictionary, and a “Hunglish” dictionary) are used to show the many ways of selecting specific fields from the computerized texts, and the various procedures for controlling the coherence of the dictionaries.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

A.K. Mikusev
1926–1993

1993. január 11-én váratlanul elhunyt Anatolij Konsztantyinovics Mikusev zürjén (komi) folklorista és irodalomtörténész. Apja, Konsztantyin Ny. Mikusev az 1917-es forradalom előtt ortodox (pravoszláv) lelkész és egyházi iskolai tanár volt. A forradalom után tanári állást nem kapott, öt gyermekét (négy leány, egy fiú) rendkívül nehéz körülmények között nevelte. A testvérek közül A.K. Mikusev volt a legfiatalabb, ő 1926. november 5-én született Uszty-Sziszolszkban (ma Sziktivkár). Apja 1938-ban halt meg. A középiskola befejezése után 1943-ban a Komi Pedagógiai Intézet nyelvi és irodalmi karára iratkozott be. A háború éveiben a nyári szünetekben fakitermelésen tutajosként dolgozott, amiért 1945-ben kitüntetést kapott. A munka azon túlmenően, hogy megélhetést biztosított számára, nyilván ahhoz is hozzájárult, hogy a szovjet rendszer származása ellenére „méltónak” találja értelmiségi hivatás betöltésére. Főiskolai tanulmányai befejezése után (1947-ben) eleinte orosz nyelvet és irodalmat tanított az ibi (ЫӀӀ) középiskolában, majd később az iskola igazgatójaként tevékenykedett.

1950-ben aspiráns lett a Tudományos Akadémia Komi Filiáléjában. Az aspirantúrát később Leningrádban a SZUTA Orosz Irodalmi Intézetében folytatta. Kandidátusi disszertációját 1953-ban védte meg, mely *Песенное творчество народа Коми* [A komi nép énekművészete] címmel 1956-ban Sziktivkárban nyomtatásban is megjelent.

A.K. Mikusev tulajdonképpeni tudományos pályája 1953-ban indult el, amikor is először tudományos főmunkatárs, majd később osztályvezető lett a Komi Filiálé Nyelvi, Irodalmi és Történelmi Intézetének irodalmi és folklorisztikai szektorában. Vezetésével nagyarányú gyűjtőmunka kezdődött az intézetben. A sok évi tudományos expedíciók eredményeként hatalmas zürjén nyelvű folklóryanag gyűlt össze az intézet archívumában. Mikusev elsősorban dalokat (lírai dalokat, siratóénekeket, gyermekdalokat, rigmusokat stb.) gyűjtött. Szervezői és gyűjtői tevékenysége első eredménye a P.I. Csisztaljovval és Ju.G. Rocsevvvel közösen kiadott három kötetes mű: *Коми народные песни/Коми йӧзкоцса съыланкывъяс* [Komi népdalok] 1–3. Sziktivkár 1966–1971. Ebből a témakörből megemlítendő még Mikusev *Шондibanой оломӧй. Частушкаяс сборник* [Narcocskám, életem. Rigmusok gyűjteménye]. Sziktivkár 1969 című kiadványa.

A.K. Mikusev az 1960-as években kezdte meg a zürjén folklorisztikában egy eladig ismeretlen térenumnak, a zürjén epikus énekeknek (balladának, hősi énekeknek) a gyűjtését és tanulmányozását a tundrai övezetben élő izsmai és kolvai lakosság körében. Az izsmai, de különösképpen a kolvai zürjénség antropológiailag erősen keveredett a vidék jurák lakosságával, s így az epikus dalokban is jól kimutatható a jurák folklór hatása. A.K. Mikusevnek jelentős tudományos eredménye az epikus énekköltészet felfedezése. Ilyen irányú kutatásainak eredménye akadémiai doktori értekezése: *Генезис и эволюция коми песенного фольклора* [A komi dalfolklór genézise és fejlődése], melyet 1970-ben védett meg. Gyűjtőmunkája és disszertációja anyagát a következő monográfiákban publikálta: *Коми эпические песни и баллады* [Komi epikus dalok és

balladák]. Sziktivkár 1969; Эпические формы коми фольклора [A komi folklór epikus formái]. Leningrád 1973. Az első kötet a folklór anyagot tartalmazza, a második a tudományos következtetéseknek van szentelve. Idevágó tudományos dolgozatai [Improvisationspoesie der Komi und ihre Beziehungen zur Folklore der finnisch-ugrischen Völker. JSFOu. 74(1976): 76–123]; Permisch-ugrisch-samojedische Zusammenhänge in der Widerspiegelung ihrer Epen. In: CQuiFU 2(1980): 288; Finno-permisch-samojedische Kontakte im Spiegel der Folklore. FUF 49(1990): 1–83) nemcsak a zürjén és finnugor folklorisztikai kutatásokat, hanem az eposzkutatás általános elméleti vonatkozásait is jelentősen gazdagították.

1972-ben meghívták A.K. Mikusevet az éppen megnyílt Sziktivkári Állami Egyetem komi nyelvi és irodalmi tanszékének vezetésére. Teljes energiával vetette bele magát az egyetemi munkába: húsz éves egyetemi tanári működése alatt tanárok százait képezte ki a zürjén iskolák számára, tevékenyen részt vett a tudományos utánpótlás nevelésében. Tovább folytatta a korábban megkezdett epikus költészet gyűjtését, kutatását. Tanszéki oktatók és egyetemi hallgatók közreműködésével újabb köteteket rendezett sajtó alá: Коми народный эпос/Коми йӧзкостса эпос [Komi népi eposz]. Moszkva 1987; Коми эпическая поэзия. Leningrád 1991. — Sajátos helyet foglal el Mikusev folklorisztikai gyűjtésében az Ипатьдорса фольклор [Ipatovo falu népköltészet] Sziktivkár 1980. című könyv: egyetlen informáns, A.A. Suktomova által előadott dalokat, meséket stb. tartalmazza.

Egyetemi oktatómunkájának lecsapódásai a következő segédkönyvek: Коми кыв да йӧзкостса поэзия [Komi nyelv és népköltészet] (Je.A. Igusevvel közösen). Sziktivkár 1978; Коми народное поэтическое творчество [Komi népköltészet]. Sziktivkár 1979; Коми народный эпос [Komi népi eposz]. Sziktivkár 1989.

A.K. Mikusevnek a folklorisztika mellett másik kutatási területe az irodalomtudomány és az irodalmi kritika volt. Jelentősebb ilyen jellegű művei: Коми литература и народная поэзия [Komi irodalom és népköltészet]. Sziktivkár 1961; Парма весьтын сьыланкыв [Dal az erdős fennsíkon]. Sziktivkár 1984. A zürjén irodalomról nyújt alapos áttekintést На таежных просторах [Tajgai tereken]. Moszkva 1986. című irodalomtörténeti monográfiája. Az irodalomtörténet fő vonalainak a bemutatásán túlmenően jól sikerült, szemléletes arcképeket rajzol a neves zürjén írókról és költőkről. A könyvben rövid fejezetet szentel a Komi Köztársaság orosz irodalmának is. Két irodalomtörténeti összefoglalásnak egyik szerkesztője és több fejezet, fejezet rész szerzője: Очерки истории коми литературы [A komi irodalom vázlatai]. Sziktivkár 1958; История коми литературы 1–3 [A komi irodalom története 1–3]. Sziktivkár 1979–1981. Mikusev volt a Kuratorról szóló felolvadások (Куратовские чтения 1–6. Sziktivkár 1973–1990) egyik szervezője és előadója.

A.K. Mikusev élete utolsó éveiben egyre súlyosbodó betegsége dacára rendkívüli akaraterevel és munkabírással rendelkezett. Tevékeny szerepe volt a tudományos bizottságok, társaságok életében. Tudományos munkásságjegyzéke — melyben persze szép számmal vannak tudománynpszerűsítő, kulturális publicisztikai írások is — több mint 400 tételből áll (I. Анатолий Константинович Микушев. Библиографический указатель 1950–1988. Сыктывкар 1989).

E sorok írója 1964-ben találkozott először A.K. Mikusevvel. 1964 májusában tíz napos gyűjtőúton voltunk együtt a Vim folyó menti zürjén falvakban. Az együttlét, a közös munka alatt kollégialis kapcsolat és jó baráti viszony alakult ki közöttünk. Ez a kapcsolat és tudományos együttműködés a későbbi évek folyamán erősödött. Gyakran találkoztunk tudományos rendezvényeken, kongresszusokon Sziktivkárban, Budapesten, Helsinkiben, Tallinnban. A.K. Mikusev a tudomány nagy kárára élete és munkássága teljében időnap előtt távozott el közülünk. Szeretetre méltó emberi vonásai megőrzik emlékét kollégái, barátai körében, hangyaszorgalmú munkásságának tudományos eredményei pedig hallhatatlan nevet biztosítanak neki a finnugrisztika történetében.

RÉDEI KÁROLY

T. Lovas Rózsa 1903–1991

Lovas Rózsa egyike volt az első asszonyoknak, akik nemcsak diplomájuk megszerzéséhez foglalkoztak nyelvészettel, hanem egész életükben. Addig természetesen nő nem válhatott nyelvészé, míg az egyetem kapui meg nem nyíltak számukra. Ezért csak a századforduló után kezdtek a nyelvészeti folyóiratokban egy-egy cikkel (nyelvjárási följegyzés, nyelvtörténeti adat) nők is jelentkezni. Az első magyar asszony, aki csakugyan nyelvész lett, N. Sebestyén Irén, a világháborútól kezdve halála napjáig publikált. Őt néhány év múlva K. Palló Margit, majd Lovas Rózsa követte. A huszas évek végétől kezdve több egyetemi hallgató is jelentkezett sokat ígérő disszertációval vagy cikkel, egy-két publikáció után azonban felhagytak vele, csak a negyvenes években kezdett a nyelvtudományban a női nem egyenrangúvá válni.

Századunk első harmadának kevés női nyelvészt pályájuk során a kollégák megkülönböztetett figyelemmel kísérték. N. Sebestyén Irént nyolcvanadik születésnapján P. Ariste, a tallinni finnugor kongresszuson a finnugrisztika „nagyamájának” nevezte (hasonlóképpen a nekrológiájában Hajdú Péter is: NyK 81: 161), Lovas Rózsa pedig a magyar stilsztika (vagy a magyar stilsztikai kutatások) anyjaként emlegették.

Mint általában a hungarológusok és a finnugristák, Lovas Rózsa is szótörténeti kutatással jelentkezett a szakirodalomban (MNY. 25: 295–296, 26: 131–132). E zsenyéi a kódexirodalomban való jártasságán kívül jelentéstani érdeklődésére is utalnak a *rág* → *rágalmaz*, *agyarog* ~ *acsarog*, *vigyogorog* ~ *vicsorog* jelentésváltozásai lélektani hátterének alapos vizsgálatával. Az is lehetséges, hogy ezek előzetes melléktermékei a következő nagy tanulmányok: A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentésanához (uo. 26: 287–297, 359–365, 27: 107–111), hasonló módon az utána kiadott Név – lélek (uo. 30: 12–17) is. Bécsben (1929–30) Lovas Rózsa elsősorban a kor híres pszichológusait hallgatta, hogy a Pázmány Péter tudományegyetemen szerzett magyar–klasszika-filológiai képzettségét alapos lélektani ismeretekkel egészítse ki.

Budenz születésének centenáriuma az emlékkönyvbe még jelentéstani cikket írt, a Képzetkomplikációk kérdéséhez (NyK 50: 252–259), ebben a szótörténeti jelentésváltozást az öt érzék benyomásaként költői szintézisben, azaz stiláris elemként vizsgálja. Ez a cikk már átmenet a stilsztikai vizsgálatokhoz, melyek aztán Lovas Rózsanak mindig érdeklődése középpontjában maradtak. Mindössze két tanáráról — Horváth János, Melich János — s egy hozzá hasonlóan nyelvészként kezdő, majd az osztatlan-oszthatatlan filológia területére átvélő érdeklődésű másik Gombocz-seminaristáról, Bóka Jánosról írt megleghangú nekrológja (Nyr. 85: 246–247, NyK 66: 157–160, MNY. 61: 254–255) más tárgyokról.

A nagyszabású stilsztikai kiadványok sorát két jelentékeny tanulmány nyitja meg: Széchenyi műveinek irodalmi stílusformái és A magyar impresszionista költészet stílusformái (MNY. 38: 73–102, MNYTK 72. 1944). Hozzászólása a III. országos magyar nyelvészkonferencián 1954-ben a rövid mondatstílus stílusértékével foglalkozott (268–275). A Pais szerkesztette *Nyelvünk a reformkorban* című kötetbe (1955) föltehetően a tárgykör megadásával kérték közreműködésre, I. A társalgási nyelvről (435–496) készült úttörő tanulmányát. A Bánk bán nyelvével kétszer foglalkozott (Pais Emlk. 533–539, IrNyDolg. 171–224). A középiskolában tanító tanárok számára komoly segítség több cikke, így a következők: Csokonai Vitéz Mihály: A boldogság és József Attila: Külvárosi éj (Nyr. 81: 291–294, 84: 66–74, A magyar széppróza stílusának fejlődése a Nyugat stílusforradalma után (StilTan. 195–239), mely az impresszionizmus, expresszionizmus, klasszicizmus, materializmus, realizmus, szocialista realizmus és a népi írók tanításakor egyaránt segédeszöz. Arany János művészetéről két cikke — A sűrítés típusai Arany János költészetében, ill. Arany János epikájának mondatformái (MNY. 63: 274–285, Nyr. 91: 306–322) — szól, az idesorolandó közlemények sorát az Ady alliterációi (Nyr. 101: 313–324) című cikk zárja. Világirodalmi távlatú Petőfi és Baudelaire versének egybevetése (MNY. 64: 434–436.) A MNY-ben, utolsóként Lovas Rózsa

életében, jelent meg egyetlen ismertetése, P. Dombi Erzsébet *Öt* érzék ezer muzsikája című könyvéről. Ez a cím Lovas Rózsa kutatásainál akár egész életében mottó is lehetett volna. Recenziója valamennyi stílustörténeti cikkénél jobban dokumentálja írója alapos ismereteit a stílus kutatás általános elméletéről, továbbá bizonyíték: még 70 éves kora fölött is olyan élenk figyelemmel kísérte a szakirodalmat, hogy egy 1974-ben Bukarestben megjelent műről már a következő évben részletes bírálatot olvashattunk tőle (MNY. 71: 488–491).

A felsorolt, filológiai szakirodalomban közzétett, valamint a pedagógusoknak, nagyközönségnek szánt írásoknak közös vonása, hogy élvezetes olvasmány mindenkinek, aki az irodalmat szereti. Lovas Rózsa cikkeinek, tanulmányainak a példaanyagából érezni lehet, hogy amikor az adatgyűjtéshez hozzáfogott, az eredményt már akkor maga előtt láthatta (ahogyan azt Gombocz meg is kívánta tanítványaitól, Nyr. 101: 313). Ez stilisztikai vizsgálatainál azért volt lehetséges, mert nagyon sok verset tudott könyv nélkül, sőt még sok prózai szöveget is. Még egy-egy költő teljes példaanyagát sem lehet mindig véges idő alatt fölcidulázní, a közölt példákkal rokonítható magyar és világirodalmi költemények a párhuzamos megoldások szemléltetésére csak úgy kerülhetnek egymás mellé, ha a cikk szerzőjének a tudatából bukkannak fel, kíváncsoznak a megfelelő helyre. Lovas Rózsa nemcsak magyar, német, francia, olasz, angol, latin, görög költeményeket tudott bármikor fejből idézni, hanem még déli osztyák epikus részeket is.

Mint ismeretes, Lovas Rózsa utolsó publikációi műfordítások. A műfajváltásra nem kis nyugdíja és a műfordítás aránylag magas honoráriuma készítette (ő ezeket a fiókjába szánta), hanem az osztyák népköltészet stílusa, mely őt Paasonen följegyzéseinek szinte morfémától morfémáig hű német fordításában ragadta meg (MSFOu. 172–175). Mint-hogy nyersfordításból nem készített műfordítást, Patkanov–Fuchs és Paasonen nyelvtana és Paasonen–Donner szótára segítségével beledolgozta magát a déli osztyákba annyira, hogy az osztyák szövegeket eredetiből, azok órá tett hatását visszatükrözve fordított. Eleget ellenszolgáltatásnak tekintette azt az örömet, hogy 75 éves kora után meg tudott egy nyelvet ennyire tanulni, és annak költői szépsége ilyen hatást váltott ki belőle. Először nem is uráli nyelvre, hanem németre fordította Paasonen 4847 soros epikus följegyzését, élvezve a munka nehézségét, melyet a rövid osztyák sorok német tömörítése okozott. A kiadást Hans Fromm szorgalmazta (E. Vértes – R. T. Lovas, Brautfahrten. Ein ostjakisches Heldenepos. Buske Verlag, Hamburg. 37–159). Aztán egyszer közölte velem, hogy álmatlan éjszakákban magában mondogatván az osztyák szöveget (vö. az *Ady* „nagy” verseiről közölt vallomásával, Nyr. 101: 313), az önmagától „lefordult” magyarra, mert két uráli nyelv között a stilisztikai sajátosságok átültetésének szinte semmi akadályja sincsen (l. ezt a fordító szándéka nélkül készített átültetést Vértes E. – Lovas R., Bevezetés az uráli népköltészetbe. Budapest, Tankönyvkiadó. 31–102). Ebben a fordításban a később felkérésre készített mitológiai tartalmúaknál is, többször lemondott a könnyen adódó szebb megoldásról a hűség, az eredeti osztyák népköltészeti alkotás odaadó követése kedvéért. Fordításait tudományos műfordításnak kellene neveznünk. Követett elveiről be is számol (i.m. 27–28), megjegyzései az eposz stílusáról (36–41) pedig olyanok, mint fent említett verselemzése. A Szibériai nyelvrokonaink hitvilága számára (261–285) már nagyon beteg készítette el a kiválasztott anyagot. Ezt a munkát fájdalomcsillapító helyett „alkalmazta”, úgy vélte, hogy az agyat tompító, bágyasztó gyógyszerek szedése helyett jobb az osztyák stílári fordulatok magyarra fordítására koncentrálni a figyelmet fájdalomairól elterelni.

Legismertebb műve kétségtelenül A magyar impresszionista költészet stílusformái című tanulmánya, minthogy azt a magyar szakos tanárjelölteknek ismerniök kell. Folytatásának megírására a kortárs magyar irodalom figyelembe vételével felkérte őt Pais Dezső, s ennek a felszólításnak Pais életében eleget is tett. Azután, elsősorban Tompa József látta fölöslegesnek, hogy felesége ezzel foglalkozzék. A munka félretevéődött addig, míg Lovas Rózsa férje — csodálatos módon — megkezdett munkája befejezésére buzdította. Erre rögtön elővette a betegágya mellett mindig ottlevő dossziét, s annyira belemerült, hogy talán csak egy óra múlva vette észre, feketéjük túlságosan hosszú ideig készül: Tompa ki

sem jutott a konyhába, útközben esett össze . . . Szeretett férje teljesen váratlan halála után Lovas Rózsa még másfél esztendő telt, férje végakarátának tekintette tanulmánya befejezését. A már kész, legépelt részeket át akarta azonban dolgozni, mert fölfogása a kérdésről az idők folyamán módosult, — azt hiszem, a képzőművészet, az irodalom és a zene stílusváltozásait még összetartozóbbnak látta, mint régebben. A zavartalan munkalehetőség megteremtésére rá akarta szánni képgyűjteménye legfeltettebb darabját, hogy 1991 nyarán Visegrádon, a kórházba történt beutalása után saját költségén még egy hónapot ott töltve dolgozzék. Árvíz miatt a kórházat ki kellett üríteni, őt a mentők hozták vissza Budapestre. Az út annyira megviselte, hogy néhány havi további tengődése során még az ágyban sem tudott segítség nélkül fölülni.*

A tudományos munkát Lovas Rózsa utolsó hónapjaiban is igényelte, bár az írás fizikailag túlságosan megerőltető, sőt időnként lehetetlen volt számára. Többünk rábeszélésére elhatározta, hogy a tudomány számára érdekesebb emlékeit magnóra mondja. Fejben már több részletet összeállított legkedvesebb tanáráról, Gombocz Zoltánról és Sík Sándorról, akivel a köznevelés átszervezésekor került közelebbi munkatársi kapcsolatba. Ez is csak terv maradt. Sok értéket vitt magával.

Sok a hasonlóság N. Sebestyén Irén és T. Lovas Rózsa hosszú életútján. Mind a kettő kitűnően képzett, sok nyelvet tudó, nyelvészet és irodalom iránt egyaránt érdeklődő filológusok voltak, kutatási területükön úttörők. Nagy azonban a különbség munkásságuk elismerésében. N. Sebestyén Irén magántanárként habilitált, aztán a TMB értékrendjében kandidátus, majd a nyelvtudományok doktora volt, kinevezték címzetes egyetemi tanárnak, több külföldi kitüntetésben, hazai megbízatásban részesült. T. Lovas Rózsának nem voltak ilyen ambíciói. Pais fölkérésére előadott ugyan az egyetemen, de az akkori káderpolitikai viszonyok miatt hamarosan visszavonult. Maga mesélte, hogy a TMB megalakulásakor be sem küldte a publikációiról kért jegyzéket, mert mint feleség, háziasszony és középiskolai tanár rendszeres nyelvészeti munka végzésére nem vállalkozhatott. Az ellen is tiltakozott, ha nyelvésznek mondtuk, saját véleménye szerint ő „nyelvész-feleség” volt, s ezt a döntését helyesnek érezte utolsó percéig. Saját megítélése szerint ebben a minőségében mindig férje rendelkezésére tudott állni, témáival behatóan foglalkozni, minden részletet vele megvitatni, a szükséges irodalmi példaanyagot összeállítani, a fogalmazás végső simításait elvégezni, szükség szerint műveit németre, franciára fordítani, s a korrektúrázásban megbízható társa lenni. Büszke volt arra, hogy férje a könyveit, különnyomatait neki mint szerzőtársnak vagy társszerzőnek dedikálta. Azt hiszem, nyelvtudományunk történetében Lovas Rózsa marad az egyetlen főfoglalkozásbeli „nyelvész-feleség”.

VÉRTES EDIT

* Végrendeletében tudományos hagyatéka gondozását rám bízta, amit, gondolom, úgy kell értelmezni, hogy átdolgozatlan formában sem tartotta megsemmisítendőnek az elkészült részeket. Örökösétől (nincs köztük filológus) négy gépelt kéziratot kaptam meg 3 példányban, ebből egy már megjelent (MNY. 88: 279–295). E kéziratokon, ceruzával található véleményem szerint az utolsó év folyamán odaírt beszúráások. Ezeket célszerű lenne lapalji jegyzettként közölni. Nincs tudomásom kéziratossá feldolgozás vagy cédulaanyag létezéséről.

A VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus értékelése

Korábbi határozatok értelmében 1990. augusztus 26-tól szeptember 2-ig rendezték az öt évenként sorra kerülő kongresszust Debrecenben. A kongresszus előkészítésében és megtervezésében közreműködött az International Committee of Finno-Ugric Congresses (ICFUC), illetőleg ennek magyar nemzeti bizottsága és az MTA Urálistikai Komplex Bizottsága, a szervezés bonyodalmas és nehéz munkáját a KLTE-n megalakított Szervező Bizottság végezte. A megrendezés anyagi háttéréként az MTA biztosította 1988-tól a kongresszusi iroda debreceni működését két odatelepített állással, valamint jó néhány százezer forint anyagi támogatással, a Művelődési Minisztérium pedig a kiadásokhoz több mint 1 millió forinttal járult hozzá, de a költségvetés tetemes része a kongresszusi díjakból, alapítványi pénzekből és szponzorok hozzájárulásából állt végülis össze. Ezek részletezését a pénzügyi elszámolás fogja tartalmazni.

Az eddigi kongresszusok során azt tapasztaltuk, hogy a résztvevők száma az idők teltevel növekedett. Ez a tendencia most tetőzött: 26 országból majdnem 1000 résztvevőt regisztráltak a szervezők, ám közöttük — természetesen — nemcsak a szó szoros értelmében vett finnugristák vettek részt, hanem a tudományos és kulturális élet egyéb képviselői is, valamint a külföldi sajtó meglehetősen nagy számban. A kongresszus sajátos arculatát az a körülmény határozta meg, hogy ez volt az első olyan alkalom, ahol minden finnugor nyelv és nép képviselői megjelentek. A Kelet-Európában, mindenekelőtt az egykori Szovjetunióban végbement politikai változások elhárították az akadályt az ott élő nyelvirokonok nagyszámú részvétele elől. Így pl. Észtországból százan, az Orosz Föderáció területén élő kisebb rokon népek közül is több mint százan jöttek el, de volt résztvevő a többi balti köztársaságból és Örményországból is, s így összesen kb. 370–380 fővel képviseltették magukat a volt szovjet birodalomból. Ez a tömeges részvétel a keleti blokkból meghatározta a kongresszus kulturális arculatát. A regisztrált nyugatiak száma kb. 300, a hazaiaké kb. 200 volt. Ehhez jött a meghívottak, rendezők, sajtótudósítók, a kulturális rendezvények szereplőinek és a kísérőknek a sora.

A kongresszus rangját megadta, hogy fővédnökséget vállalt Göncz Árpád köztársasági elnök, aki külön üzenetben köszöntötte a jelenlévőket, a védnökök között pedig az MTA elnökén, a művelődési és közoktatási miniszteren kívül ott találtuk a KLTE rektorát, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökét, a debreceni polgármestert és Hajdú-Bihar megye tanácsának elnökét. A védnökség tagjai közül Andrásfalvy Bertalan miniszter magyar és angol nyelvű beszéddel nyitotta meg a kongresszust, a záróülésem pedig Debreczeni József polgármester mondott zárószót.

Többünk véleménye szerint az eddigi kongresszusok rendszerén változtatni kellett (volna): a protokolláris és kulturális események elburjánzása, valamint a részvételi rekordok megdöntése helyett a tudományos hasznosság erőteljes érvényre juttatása mellett szálltunk síkra. Ez az eszmei cél, melyről lemondani aligha lehet, most nem teljesen sikerült. Ebben nagy szerepe volt a kelet-európai változásoknak, annak hogy a volt Szovjetunióban tapasztalt nemzeti és szeparatista törekvések eredményeképpen eddig elképzelhetetlenül nagyszámú és — az eddigiekkel szemben — valóban érdekelt szakember jöhetett el ebből az országból Debrecenbe, ahol nemzeti identitástudatuknak kifejezést is adhattak. Ezzel a kongresszus egyfajta politikai funkciót is kapott, méghozzá igen pozitívát, amelynek felvállalása egyébként nem szokott egy tudományos rendezvény profiljához tartozni. A jelen politikai helyzetben azonban kongresszusunknak ezt a feladatot vállalnia kellett. A kulturális események bősége (többek között osztják népi együttes fellépte) örvendetesen színezte a képet, ám az egyéb kiállítási programokkal és fogadásokkal együtt (melyek közül az ismerkedési és záróbankett, de mindenekelőtt a finn nagykövét 1000 fős fogadása tűnt ki) kissé megterhelte a voltaképpeni célt. Mégis — e kulturális jamboree jelleg ellenére — úgy tűnik, hogy a kongresszus az előzetesen kitűzött tudományos feladatait teljesíteni tudta. Ennek előfeltételét biztosította az ICFUC 1988 nyarán Debrecenben tartott előkészítő ülése, ahol a magyar javaslatot elfogadva kidolgoztuk a kongresszusi programot.

A program lényege az volt, hogy szakítva a régi gyakorlattal a plenáris ülések tematikáját előre meghatároztuk, plenáris előadások tartására nem a terület „nagy öreg”-jeit kértük fel kinyilatkoztatás-szerű s vita nélkül meghallgatott protokoll-fellépésként realizálódó értekezések felolvasására, hanem a kijelölt témaköröket úgy iparkodtunk összeállítani, hogy az több irányból, multidiszciplinárisan megközelíthető legyen, az érdekelt diszciplínák valós, aktuális problémáit tárja fel; így meghatározott témákra több előadót is felkértünk, méghozzá a kérdésben leginkább jártas, újat mondani és vitát gerjeszteni tudó személyiségeket — függetlenül koruktól és rangjuktól. A négy preferált témakör a következő volt:

- 1) Uráli és nem uráli nyelvek találkozásai
- 2) A nyelv és kultúra rétegződése
- 3) A tudományos és technikai haladás az urálistikai stúdiumokban
- 4) Az urálistikai stúdiumok 1960–1990.

A fenti négy témacsoport áttekintésére a plenáris üléseken került sor és minden témára 4–5 előadót kértünk fel, akik vitaindító gondolataikat előzetesen elküldték s ezeket a Szervező Bizottság a kongresszus előtt külön kötetben kiadta, hogy érdemleges vita bontakozhasson ki körülötte. A rendszer bevált, mert a felkért előadóknak csak kisebb kiegészítéseket kellett tenniük írásban megjelent előadásaikhoz, amelyekhez valamennyi ülésen több úgynevezett annotáció, azaz írásban is elkészült hozzászólás hangzott el (melyek egy külön kötetben úgyszintén megjelentek), de a rögtönzött, szóban elhangzott vita is termékeny volt. Az eredmény — főleg az első három téma esetében — nagyon biztató módon arra utalt, hogy a tudomány néha egymásnak ellentmondó eredményei egybevágó feltevésekre is vezetnek, továbbgondolkozásra készítenek, s hogy a nyelvészeti, régészeti, etnológiai és egyéb alkalmazott (pl. genetikusi) módszerek konfrontálása hasznos, élővívő értékű, mégha végleges eredményekre egy-egy ilyen alkalom nem is vezethet. Végleges eredmények elvárása egyébként is illúzió volna az időben kisebb-nagyobb mértékben módszert váltó tudományok esetében. Sőt a véglegesség voltaképpen nem is kívánatos, mert ez a tudományág megszűnésével volna egyenlő. A plenáris ülések tehát jobbára a multidiszciplinaritás jegyében zajlottak le, és mind szemléletmódjukban, mind módszereikben új perspektívákra hívták fel a figyelmet. A negyedik kiemelt téma áttekintés volt az urálistikában érdekelt diszciplínák alakulásának, jelenlegi pozícióinak állapotáról.

Eredetileg úgy gondoltuk, hogy a spontán előadások nagy része is csatlakoztatható lesz ezekhez a plenáris ülésekhez. Ez a remény azonban nem vált be, mert a több mint 500 előadó közül a legtöbb saját szűkebb témájával kívánta megismertetni a hallgatóságot.

Ezzel szemben a kongresszus másik sikeres munkaformája a szimpozium volt. Előzetes megállapodásunkon 5 témakörben kívántunk ilyen kerekasztal-megbeszélést tartani az alábbi témakörökben:

- A finnugri nyelv kapcsolatok (kölcsonhatás szókincsben és szerkezetben)
- Nyugat-Szibéria areális kapcsolatai
- Dialectologia Uralica
- A Kalevala és a Kanteletar fordításai
- A volgai-kámai vidék areális kapcsolatai

Közülük a 4. kivételével, melyen — a tematika szűkössége és az érdekeltek kis létszáma miatt — a részvétel meglehetősen korlátozott volt, az élénk részvételi kedv és a többoldalú megvilágítás bősége volt jellemző. Csatlakozott ezekhez még egy külön, kisebb szimpozium is hatodikként:

– a nemzetközi információrendszer tervezetéről, amely különösen azért volt hasznos, mert a finn Uralica-adatbázisról szóló demonstrációval volt összekötve.

A plenáris ülés és a szimpozium (főleg az első három) volt a kongresszus két leglátogatottabb és legeredményesebb munkaformája. A szekcióülések azonban olyan sokféleségét és tarkaságát kínálták az előadásoknak, hogy azokat nyomon követni lehetetlen

vállalkozás volt. Másrészt azonban a sokféle szekció mindegyikére jellemző volt a tematikai kötetlenség, ami oda vezetett, hogy az urálistika tágabb tematikájához nem tartozó előadások is nagy számban hangzottak el, jobbára olyan kollégák részéről, akik nem is tartoznak az uráli stúdiók művelői közé. A szekcióbeosztás egyébként logikus volt az A-B-C-D (A=nyelvészet, B=etnológia, C=irodalomtörténet, hatásbefogadás, D=régészet, embertan, társadalom- és régiótörténet) kódjelű párhuzamos ülések megszervezésével. Ezen belül e szekciók sorszám szerint (1-6) tovább tagolódtak tematikailag is. Ezek elhangzottak értékes, érdekesnek látszó előadások, de a napi százat meghaladó szekcióülések nem értékék el a várt hatást, alacsony látogatottságuk és az előadások 30-40%-ának perifériás jellege miatt. Konkrét példákat nem kívánok említeni, de számos olyan előadás hangzott el, amelynek a kongresszushoz voltaképpen semmi köze nem volt. Természetesen az ilyen előadásokat előzetesen ki lehetett volna szűrni, csakhogy elvi átlásfoglalásunk szerint ilyen zsűrizést nem alkalmaztunk, mert sok kolléga részvételének az előfeltétele előadás tartása volt a küldő fél részéről. Az elaprózottságnak és a heterogenitásnak ez volt a legfőbb oka, s ez egyben a szekció-ülések értékét általánosságban minősíti. Ha a szekciókat mégis értékelni lehet, akkor a jelentősebb előadások az A szekció általánosabb tagozatán, illetőleg a kisebb nyelvek fontosabb kérdéseivel foglalkozó ülésein és a D szekciónak egyes régészeti-humángenetikai ülésein hangzottak el, a leghalványabbnak viszont a C szekció mutatkozott.

A kongresszuson volt legalább két nagyszerű kiállítás: az egyik az Etelközből a Kárpát-medencébe című régészeti, a másik pedig a finn Heuréka Tudományos Központ legmodernebb technikát felvonultató látványos bemutatója a finnugor népekről és nyelvekről (külön köszönet illeti a finn felet, hogy a kiállítás havi 40.000 FIM bérleti díjáról és egyéb járulékos költségekről lemondott). Emellett volt két foto-kiállítás, finnugor mitológiai, grafikai, finn irodalmi (Sillanpää) és könyvkiállítás, több hangverseny, többszöri obi-ugor medveünnep a késő éjszakai órákban, s nemkülönben tudományos film- és videobemutatók, családi meghívások, szakmai meg egyéb kirándulások. Tehát: a zsúfoltság, a programokban való tobzódás lehetősége zavarba ejtően nagy volt, s a résztvevők éltek is ezekkel az alkalmakkal, ami abból a szempontból kedvező, hogy a majdnem ezer résztvevő szétszóródott a különböző rendezvényeken. Az effektivitást azonban ez az erős tagoltság és a perifériális témák nagy száma csökkentette. Szerencsére a leg tartalmasabb kongresszusi megnyilvánulások, azaz a plenáris ülések és a szimpozionok a t é n y l e g e s s z a k é r t ő k jelentős részét magukhoz szívták és így a VII. kongresszus végülis előre eltervezett tudományos feladatának eleget tudott tenni.

Sajnálatos viszont, hogy néhány jeles finnugor szakember nem tudott megjelenni a kongresszuson. Tartózkodásuknak jobbára objektív akadályai voltak, ám gyanítható, hogy néhányan éppen az eddigi kongresszusok vitatható hatékonyságának és túlságosan vegyes (tudományos és kulturális) jellegének tulajdoníthatóan maradtak távol. Becslésem szerint a megjelent ezer fő közül kb. 400 lehetett olyan, aki az uráli stúdiókban közismert személyiség, a többiek voltaképpen lazább szálakkal kötődnek e szakmákhoz.

A kisebb finnugor népek erős képviselője mindenképpen örvendetes jelenségnek könyvelhető el, ám e nemzetközi fórumon való megjelenésüket a konkrét munkában való részvétel mellett arra is felhasználták, hogy szót emeljének hátrányos helyzetük ellen és kérjék a kongresszus nyilvánosságát az Orosz Föderáción belüli finnugor népek nemzeti nyelvének, kultúrájának és alapvető emberi jogainak helyreállítását sürgető felhívásuk támogatására. Kongresszusunk ezt örömmel felvállalta, mert a nagyobb nyelvrokonoknak — finneknek, magyaroknak, észteknek — elsőrendű feladatuk a kisebb rokon népek kollektív tudatát erősítgetni, nemzeti és népi önkifejezésük megnyilvánulásait támogatni, mindaddig amíg céljaikat ezzel kapcsolatban el nem érték. Ezért a kongresszus záróülésén az ülés plénuma teljes egyhangúsággal és dűbörgő tapással fogadott el egy tömör Felhívást az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsának elnökségéhez, melyben az ott élő finnugor népek jogainak érvényesítését és azok garantálását kéri. Ezt a dokumentumot, mint közös állásfoglalást kísérő levéllel elküldtük Borisz Jelcin úrnak, az Orosz Föderáció elnökének. A felhívást a magyar, a finn és az észti sajtó ismertette, de megjelent teljes terjedelmében egyéb szakmai kiadványokban is (pl. a tallinni *Linguistica Uralica* című folyóiratban).

A kongresszuson két ülést tartott az ICFUC. Ezeket tárgyalunk az általam a megnyitó ülésen felvázolt módosító indítványokról, melyek lényege az alábbi pontokban összegezhető:

1. A kulturális és tudományos program egybemosódását eddig is többen szóvá tették és hiányolták a kongresszusok tematikai tisztaságát. Ezekre a jobbra spontánul kialakult, de részben megtervezett zárt állapotokra appellálva javasoltam, hogy a jövőben egy homogén, a nyelvészet általános fejlődési menetébe is beágyazott tematikai korlátozásra kellene törekedni — még a résztvevők erőteljes csökkenése árán is. Emellett szorgalmazni lehetne az egyes területeken már megindult kisebb létszámú és szűkített tárgykörű szakmai szimpoziumok szervezését (20–40 résztvevővel). A finnugor népek képviselőinek nagyszabású kulturális összejöveteleit pedig jó volna elválasztani a tudományos tanácskozásoktól, mégpedig a két háború közti Finnugor Kulturális Kongresszusok megújított létrehozásával, melyek szervezését természetesen az illetékes országok kulturális és társadalmi szervezeteinek lehetne a gondjára bízni úgy, hogy azok valamelyes tudományos reprezentációt is kaphassanak.

2. Az ICFUC 1960-ban alakult 10 taggal. Időközben minden egyes kongresszuson nőtt a tagok száma: ez jelenleg 45. Ily nagy létszámú és egyenetlenül összeválogatott bizottság — ahogyan a gyakorlat bizonyította — működésképtelen. Ékes példája ennek, hogy azoknak a feladatoknak, amelyeket 1960-ban meghatároztak, semilyen vonatkozásban nem tudott eleget tenni, kivéve azt, hogy a debreceni kongresszus előtt az ICFUC-nak egy szűkebbkörű képviselőtét összehívtuk a VII. kongresszus témáinak jóváhagyására. E kedvezőtlen tapasztalatok alapján javasoltam az ICFUC megszüntetését jelen formájában. Helyette olyan átszervezés tervével álltam elő, amely egy 12 tagú és aránylag könnyedén mozgatható és tárgyalóképes irányító testületet hozna létre nemzeti és regionális alapon. Ezen elképzelés szerint a bizottságban 2–2 helyet kapna Finn- és Magyarország, 1–1 helyet pedig Észtország, az Orosz Föderáció, valamint az egyéb régiók (E-1 — angol-skandináv terület, E-2 — német nyelvterület, E-3 román nyelvterület, A-1 — amerikai régió, A-2 — ázsiai régió) s ezekhez csatlakozna 1 megválasztott főtítkárr. Egy ilyen felépítés lehetővé tenné nemzeti, illetőleg regionális bizottságok működését, amelyek képviselőiket delegálnák a nemzetközi irányító testületbe. Ez a szervezeti keret véleményem szerint jobban figyelemmel tudná kísérni a tudomány mozgását, szakértelemmel és könnyedebben meghatározhatná az elkövetkező kongresszusok rendjét és problémakörét, méghozzá akár az eddigi három rendező országon kívüli színhelyeken is.

3. Különös ellentmondás, hogy a rokon népeket tömörítő finnugor kongresszusoknak nincsen közös nyelve. A hetediknek is hét hivatalos nyelve volt, s ez a kölcsönös megértést nagyon zavarta. Gyakorlatilag már eddig is két részre szakadtak kongresszusaink: az oroszul beszélőkére és a nyugati nyelveket értőkre. Az első csoportba mindenekelőtt az egykori Szovjetunió belső részeiből érkező kollégák tartoznak. Nem kívánatos helyzet, hogy az orosz nyelvű előadásokon jobbra majdnem csak a szovjet résztvevők jelennek meg, míg a nyugati (eddig főleg német) nyelvű előadások a szovjetek számára keveset mondanak. Ezt az elkülönülést megszüntetendő azzal az ajánlattal álltam elő, hogy az elkövetkező években törekedni kellene a kongresszusok egynyelvűvé tételére, hogy a kölcsönös megértés általánossá váljon. Ilyen nyelvnek az iskolai oktatásban mindenütt egyre inkább általánossá váló és nemzetközi értekezleteken máris ilyennek bizonyuló angolt javasoltam.

Ezekkel az észrevételekkel kapcsolatban az ICFUC-ban nem volt teljes egyetértés. Az 1. ponttal összefüggésben a mai európai helyzetet elfogadva nem volt lehetőség a tudományos és kulturális profil elkülönítésére, sőt a finnugor népek érdekeit felvállaló nem tudományos, hanem politikai akciót is kötelességünk volt vállalni. Kérdés, hogy a jövőben erre lesz-e szükségünk. Tudniillik, a leendő kongresszusok most már mind dollár-elszámolási pénzügyi technikával fognak operálni s ez a keleti résztvevők számát belátható időn belül alaposan korlátozni fogja. Így a tudományos profil erősödhet. Mindenesetre az

ICFUC úgy határozott, hogy nem zárkózik el teljesen a finnugor népek érdekeinek képviseletétől, ha erre szükség és lehetőség van, de mindenekelőtt szorgalmazza a különböző országokban rendezendő finnugor érdekű kulturális programok ügyét. A kongresszusok vonatkozásában viszont a téma-moderálást elkerülhetetlennek véli, de állást foglal az esetenkénti komplexitás mellett, ám nem helyesli a komplexség parttalan értelmezését. A heterogenitás és túldifferenciáltság elkerülése érdekében egyben javasolja a kongresszusi programokból a hungarológiai és fennisztikai előadások mellőzését, kivéve ha azoknak általános nyelvészeti vagy általános urálsztikai vonatkozása van. Mindemellett sürgeti és támogatja a szűkebb kérdésekkel foglalkozó kerekasztal-értekezletek rendezését.

A 2. pontra vonatkozólag halasztó döntés született: az ICFUC saját szervezetének reorganizálására vonatkozólag egy részletesebben kidolgozott előterjesztést kívánna megvitatni. Mégis úgy határozott, hogy tagságát az újrendezésig nem bővíti. Tekintettel azonban a SzU gyenge képviseletére, kivételesen, az egyensúlyi helyzet visszaállítására 3 új tagot kooptált: E. Helimszkijt, T. Seilenthalt és V. Kelmakovot, akik közül az első az Orosz Föderációt, a második Észtországot, a harmadik finnugor nyelvrokonokat képviseli.

A 3. pontról érdemi tárgyalás nem volt: a jövő egyértelműen a jelzett irányban fogja e kérdést eldönteni. Erre utal az a tapasztalat is, hogy a kongresszuson a programban meghirdetett angol nyelvű előadások száma — az eddigi kongresszusokkal szemben — jelentősen meghaladta az eddig szinte uralkodó német előadások számát. (A történeti hittel kedvéért említem, hogy e témakörben sajátos közjáték zajlott le. V. Kulikov izsevszki kutató, aki az ICFUC második ülésén a kis finnugor népek petícióját benyújtotta, ezen az ülésen nem jelezte írásos interpellációját nyelvi javaslatom ellen, holott ez akkor már készen volt. Sikertelen volt a záróülés megkezdése előtti percekben a forgatókönyv egyik programpontjaként felvetetnie ellenjavaslatát, melyben az orosz nyelvtudás hiányát kifogásolta nyugati kutatóknál. Tekintettel arra, hogy az ünnepélyes záróülésen vitát nyitni nem szokás, ily manipulatív módon még kevésbé, ezt a pontot a forgatókönyvből az ülés megkezdése előtti pillanatban hozott döntéssel töröltük, és ehelyett az interpelláció címzettjeként magam válaszoltam — ugyancsak írásban — Kulikov kollégának, részletesebben is megvilágítva állásfoglalásom lényegét, mely azt is tartalmazta, hogy míg a nyugati kutatók az orosz nyelvű eredményekre jobbra hivatkoznak, addig az oroszországi kutatók részéről a nyugati szakirodalom ismerete sajnálatosan hiányos. Ezt a nem kívánatos szakadékot — ha akarom: provincializmust — kellene a jövőben áthidalnunk, s javaslatom célja is ez.)

Az ICFUC-nak ezen, a záróülést közvetlenül megelőző ülésén egyébként támogattuk a finnugor népek egyenjogúságára vonatkozó petíciót és így került ez a felhívás a plénum elé. Ezen az ülésen jelentette be a finn fél, hogy a VIII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus színhelye Finnország (Jyväskylä) lesz, s ennek megfelelően az ICFUC elnöki tisztét — statutum szerint — átadtam Finnország képviselőjének: e posztra finn javaslat alapján Mikko Korhonen¹ professzort választottuk meg, alelnökké E. Helimszkijt és Hajdú Pétert választották. A főtítkár továbbra is P. Virtaranta maradt.

A végső értékeléshez hozzá tartozik a debreceni Szervező Bizottság teljesítményének méltánylása. A programok szervezésében és lebonyolításában semmiféle zökkenő nem volt. Kálmán Bélát, a Szervező Bizottság elnökét és az ügyvezető elnököt, Sebestyén Árpádot köszönet illeti, de emellett külön elismerésben kell részesítenünk a gyakorlati munkák zömét végző Keresztes László főtítkárt és szűkebb csapatát, hiszen mindenekelőtt az ő vállukon nyugodott a tömérdek — s óráról-órára új döntéseket kívánó — probléma jó megoldása. Ezeket a feladatokat fáradhatatlanul és legjobb képességeik szerint, magas színvonalon végezték. Üdvözlendő kezdemény volt, hogy az előre kinyomtatott plenáris előadásokat tartalmazó és a helyben kiosztott tézis köteteken kívül a tanácskozásokon

¹ Korrektúrajegyzet: M. Korhonen 1991. augusztus 18-án váratlanul elhunyt. Tisztét — értelemszerűen — a VIII. Kongresszus Szervező Bizottságának elnöke, Heikki Leskinen professzor tölti be.

történeteket egy napról napra kiadott Kongresszusi Híradó című kiadvánnyal is nyomon követték: ebben a több nyelvű kongresszusi újságban alkalom volt fontosabb nyilatkozatok és vélemények közlésére, hírek publikálására, sőt helyreigazítására is, amelyre az Orosz Föderáció kulturális miniszterhelyettese, Morozov úr kényszerült a megnyitó ülésen elmondott, s a hallgatóságtól elégedetlenséggel fogadott váratlan beszéde miatt.

A kongresszus sajtóviszshangja általánosságban jó volt. Főleg a külföldi (finn, észt) sajtó számos munkatársa, illetőleg forgatócsoportja fejtett ki nagy aktivitást, érdeklődést keltett Andrásfalvy miniszter nemzetközi sajtótájékoztatója is és a külföldi — s részben a hazai — lapok eltérő terjedelemben és jelleggel adtak hírt az eseményekről. A magyar televízió is kivonult és több riportot, felvételt készített, melyekből több sugárzás történt. Sajnálatos, hogy a fő híradásnak szánt összeállításban egy-két rosszul megválasztott riport-alany is megszólalt, akik a kongresszusról alkotott képbe nem illettek bele, vagy téves nézeteket hangoztattak. Jó ötlet volt a szervezők részéről, hogy a KLTE tévés stábjá külön videofelvételt készített az eseményekről és ez bárki számára átmásolható. Végülis azonban a kongresszus — egy előzetes sajtótájékoztató révén — talán jobban a nyilvánosság fényébe került, mint az eddigiek. Ez az iroda sajtó-felelősének szorgalmát dicséri. Kár viszont, hogy a protokoll néha bizonytalanul működött, s ekképp fordulhatott elő, hogy a megnyitó napján a diplomáciai képviselvek vezetői (munkatársai), meg a finn oktatási államtitkár nem kaptak meghívást a miniszter számára rendezett ebédre, s az ebből fakadó zavarodottságot többünknek kellett valamilyen módon csökkenteni.

Összegezőként elmondható, hogy a kongresszusról mindenki elégedetten távozott. Hiányként leginkább a méretek nagyságát lehetett hallani, ami nehézzé tette egy-egy keresett kollégával való találkozás lehetőségét (jó lett volna pl. egy keresőszolgálat megszervezése), és sokan azt is fejtegették, hogy egy ilyen dús programú kongresszusnak még egy hétig tartania kellett volna, ami természetesen irreális gondolatnak minősül. A kongresszusi szervezők munkája nem zárult le azzal, hogy megköszöntük nekik eddigi tevékenységüket s ennek birtokában nyugodtan könyvelhetik el sikerüket. Reájuk hárult még a kongresszuson elhangzott főbb események (plenáris ülési hozzászólások, a szekcióülési előadások stb.) publikálása, amik további kötetek megszerkesztését és kinyomtatását tette szükségessé.² Ezen kívül szükséges volt az eddig kiadott kötetek részleges újranyomása is, mert a magas részvétel miatt a kinyomott 1000 példány elfogyott, további példányok iránti igény pedig külföldről és belföldről egyaránt mutatkozik. Ezeknek az új kiadványoknak és reprinteknek az anyagi feltételeit biztosítani kell, s ennek megteremtéséhez és a kongresszusi munka illetően — méltó — befejezéséhez kérjük az illetékesek további támogatását és egyben elismerésük kifejezését a szervező munkát végző kollégáknak.²

HAJDÚ PÉTER

² Korrektúrajegyzet: ez a beszámoló 1990. október 23-án készült az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya számára, ám 'jó' magyar hagyomány szerint — csak 5 év elteltével jelenik meg. Ezért most kiegészítésül hozzáteszem, hogy a kongresszus minden anyaga 9 kötetben, kb. 3200 lap terjedelemben még 1991 elejére (de 1990. évi kiadási dátummal) megjelent. A sorozat címe: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Debrecen 27. VIII. – 2. IX. 1990. Az 1A és 1B kötet a plenáris ülések anyagát, az ezekhez történt hozzászólásokat és egyéb kiegészítő szövegeket tartalmazza. A 2A kötet a nyelvészeti, a 2B kötet az egyéb előadások téziseit foglalja magába. A nyelvészeti szekcióban elhangzottakat a 3A, 3B és 3C kötet tartalmazza, a néprajzi-folklór előadások a 4., az irodalmiak — a legsoványabb — 5., a régészeti, történeti és antropológiai értekezések a 6. kódszámú kötetben jelentek meg.

Vértés Edit:
Szibériai nyelvrokaink hitvilága.

Tankönyvkiadó. Budapest 1990. 404 oldal.

Bán Aladárnak 1908-ban megjelent műve (A finnugor népek pogány istentisztelete) óta ez az első, magyar nyelvű, az uráli népek egy részének, obi-ugoroknak és szamojédoknak a hitvilágával foglalkozó monográfia. Tanulmányok, tanulmánykötetek eddig is jelentek meg magyar és külföldi szerzők tollából, de Vértés Edit vállalkozott először ilyen nagyszabású összegzésre. A kiadvány egyetemi tankönyv, tehát elsősorban a magyar, a néprajz és a finnugor szakos hallgatók fogják használni, de nyilvánvalóan igényt tarthat a művelt nagyközönség érdeklődésére is. S nagy szükség is van rá, hogy a finnugorság és a mitológia iránti érdeklődést magas színvonalú, szakszerű művek elégítsék ki.

Az obi-ugor és a szamojéd mitológia irodalma áttekinthetetlenül bőséges. A kutatást három korszakra lehet osztani. Az első korszak a kezdetektől a 19. század végéig tart. Az információk utazóktól, később a Szibéria meghódításában és a hittérítésben részt vevő hivatalnokoktól, papoktól valók. Ezek az adatok nem megbízhatók, mert másod-, harmadkézből származnak, sok bennük az ismeretek hiányából adódó félreértés.

A szervezett, tudományos igényű gyűjtőmunka a századfordulón indult meg finn és magyar tudósok közreműködésével. A gyűjtők nyelvészek voltak, de megértették, hogy a nyelvi anyag elválaszthatatlan néprajzi összefüggéseitől, a nyelv legszebben a folklórban nyilvánul meg, így az adatközlőktől folklorisztikailag is felbecsülhetetlen értékű anyagot jegyeztek le. Ezt a korszakot fémjelzi Karjalainen, Paasonen, Munkácsi, Pápay, Kannisto, Lehtisalo, Kai Donner neve.

Az októberi forradalom a szibériakutatásban is fordulatot hozott. Szibéria zárt terület lett, külföldi kutatók nem vehettek részt terepmunkán. Differenciálódott a tudomány, a nyelvészet és a folklorisztika elkülönült egymástól. A szovjet kutatók a nyelv iránti érdeklődés nélkül, oroszul gyűjtötték néprajzi adataikat. Kivétel persze akadt, mint például Csernyecov. A szovjetunióbeli kiadványokat nehéz volt beszerezni, a kapcsolattartás is akadályokba ütközött. A szovjet mitológiai kutatási eredmények nemzetközi megismeretéseért sokat tettek többek között Diószegi Vilmos, majd részben az ő munkáját folytatva Hoppál Mihály.

Talán nem merész állítás, hogy a kilencvenes években ismét új korszak kezdődik. Újból megnyílt a terepmunka lehetősége, s annak a perspektívája, hogy a nyelvi néprajzi gyűjtés része lehet a szibériai népek tudatosulási, önszerveződési folyamatának.

Ez a három — voltaképpen négy — korszak nem különíthető el élesen egymástól. Mindegyik korszakban található valaki, aki inkább egy előző vagy következő nemzedékbe illene. Ilyenek Reguly és Castrén, az úttörők, ilyen Patkanov, aki bár hivatalnok volt, mégis meglepő szakértelemmel tárgyalt nyelvészeti és néprajzi kérdéseket, vagy Steinitz, aki a harmincas években úgy tudott gyűjteni Szibériában, mint elődei a századfordulón. Ugyanakkor a századfordulón gyűjtött anyag nagy része hagyatékban maradt, kiadása máig sem fejeződött be, így tudományos hatását is csak lassan tudta kifejteni. A legújabb korszak ideális kutatója pedig, Schmidt Éva, húsz évvel megelőzte korát. Ő már a hetvenes években kész lett volna arra, hogy magas szintű nyelvi, nyelvészeti, néprajzi ismeretek birtokában, a helybéliekkel együttműködve sikeres gyűjtőmunkát folytasson, de erre igazán csak most adódik lehetősége.

Ilyen hatalmas és szerteágazó irodalom szükségszerűvé teszi a válogatást. Vértés Editnek anyagát ésszerű határok közé kellett szorítania. Magától adódik a lehetőség, hogy azt a korszakot válassza, melyhez nyelvészeti munkássága is kötődik. Mint Karjalainen és Paasonen, újabban pedig Pápay hagyatékának gondozója, a századforduló tudományos irodalmában érzi magát leginkább otthon. Könyve tehát a századforduló és a századelő nagy gyűjtői által írt mitológiai összefoglalásokon alapul, másrészt pedig magukon a folklór szövegeken. Az obi-ugor mitológia tárgyalásakor fő forrásai Karjalainen, Kannisto és

Munkácsi művei (K.F. Karjalainen, Jugralaisten uskonto. Suomen suvun uskonnot III. Porvoo 1918. 601.; németül: Die Religion der Jugra-Völker I–III. FFC 41, 44, 63. Helsinki 1921, 1922, 1927; A. Kannisto–E.A. Virtanen–M. Liimola, Materialien zur Mythologie der Wogulen. MSFOu. 113. Helsinki 1958; Munkácsi Bernát, Vogul népköltési gyűjtemény I–IV. Budapest 1892–1921.) A szamojéd mitológia ismertetésekor pedig főleg T. Lehtisalo művére támaszkodik (Mythologie der Jurak-Samojeden. MSFOu. 53. Helsinki 1924.) Ahogyan a bőséges irodalomjegyzék és a lapalji utalások mutatják, több ezer oldalnyi szakirodalom és népköltészeti anyag ismerete áll a mű háttérében.

A könyv két nagy részre oszlik. Az első rész (5–222) a hitvilág bemutatása a források alapján, a második rész pedig (223–334) mitikus tartalmú szemelvényeket közöl a vogul, az osztják és a nyenyec népköltészetből. Ezt követi 32 oldalon 98 ábra, majd a rövidítések, irodalomjegyzék, név- és tárgymutató (335–398), mely utóbbi mintegy 4500 címszavával a szibériai hitvilág lexikonává emeli a művet. A könyvben való eligazodást a részletes tartalomjegyzék is segíti (399–404). A szerző a mitológiát a következő nagy fejezetekre osztva tárgyalja: Istenek, szellemek, bálványok (19–92), Teremtés, keletkezés (93–113), Az ember és viszonya a világ jelenségeihez (115–169), Egyéb élőlények (171–186), A sámán (187–220), Összefoglalás (221–222). A jelenségeket — nagyon bölcsen — nem elemzi, s valamiféle ősoibi-ugor vagy finnugor hitvilág rekonstruálására sem vállalkozik. Ha nyilvánvaló az átvétel pl. a pravoszláv vallásból, azt megemlíti. Jól rendszerezett, példásan dokumentált adattárat kap tehát az olvasó. A szerző csak ritkán vállalkozik arra, hogy forrásait korrigálja. Valószínűtlennek tartja például Munkácsinak azon állítását, mely szerint a Világügyelő férfi azonos lenne a Napistennel (61).

Könyve második részében magyar műfordításban eddig még meg nem jelent regéket, mondákat, sámándalokat, áldozati imákat, medveünnepi színjátékokat közöl a szerző, gyarapítva a már eddig is öröndetesen bőséges népköltészeti anyagot. A vogul szövegek Munkácsi, Kálmán Béla és Kannisto kiadványaiból valók. A Vogul népköltési gyűjteményből öt szöveg szerepel, kettő közülük Reguly gyűjtése. Kálmán Béla Wogulische Texte mit einem Glossar című művéből (Budapest 1976) egy mesét vett át, a többi huszonnégy szöveg pedig a Kannisto–Liimola Wogulische Volksdichtung különböző kötetéből való (MSFOu. 101, 109, 114, 116). Az osztják népköltészetet a Karjalainen gyűjtötte déli nyelvjárású áldozati imák képviselik, valamint két déli hősenek, az egyik Paasonen, a másik Patkanov gyűjtéséből és egy-egy rövid északi mese Steinitztól és Ahlqvisttól. A nyenyec népköltészet forrása Lehtisalo vaskos kötete (Juraksamojedische Volksdichtung. MSFOu. 90. Helsinki 1947). Harminckét szöveg kapott itt helyet, valamint négy varázsnéka Castrén gyűjtéséből (M.A. Castrén–T. Lehtisalo, Samojedische Sprachmaterialien. MSFOu. 122. Helsinki 1960).

Az osztják versek műfordítását T. Lovas Rózsa készítette, a prózai szövegeket maga a szerző. A fordítások szövegűek, őrzik az eredeti stílus sajátosságait (ismétlések, figura etimológicák), de nyelvezetük olvasmányos, gördülékeny. A népköltészeti szövegek a könyv első részében elmondottaknak illusztrációi. A lapalji jegyzetek minden esetben utalnak az összefüggésekre.

Ismeretes, hogy Vértes Edit minden munkájára az adatok feltétlen tisztelete, a filológiai pontosság jellemző. Ebben a művében sem tagadhatja meg magát. A könyv műfajából következik, hogy szinte minden adat származási helye azonosítható. Ezt az azonosítást Vértes Edit maga végzi el azzal a példásan akkurátus jegyzetelési módszerrel, melyet könyvében alkalmaz. Az egyes fejezetcímekhez tartozó lábjegyzetekben utal a témával kapcsolatos összes forrásra a lapszám megjelölésével, de a fejezeteken belül is jegyzetekkel látja el az egyes megállapításokat. Ezt természetesen nem lehet a végletekig vinni. Azt hiszem, Vértes Edit megtalálta azt a kényes egyensúlyt, mely a filológiai pontosság és az olvashatóság között lebeg. Nemcsak hiteles ismeretterjesztés ez a könyv, hanem a további kutatást megkönnyítő alpmű is, mely a kutatókat megkíméli az időrabló cédulázástól. S mivel a jelenségek a mitológiában is szervesen összefüggenek egymással, nem lehet pl. istenekről beszélni a kultuszuk nélkül vagy világképről kozmogóniai elképzelések nélkül, a szerző a könyvön belül is számos utalással él.

A következőkben a mű néhány egyenetlenségére hívom fel a figyelmet.

A felhasznált forrásokból is látható, hogy az obi-ugor anyag jóval meghaladja a szamojéd anyag mennyiségét. Az egyes témákat a szerző obi-ugor adatok alapján fejtí ki, a szamojéd adatok csak kiegészítésül szolgálnak. A szamojéd pedig elsősorban nyenyecet jelent, vagy Kai Donner nyomán szölkupot. Enyec jelenségekre ritkábban utal a szerző, a nganaszanokról pedig alig esik szó. Pedig ha Vértes Edit felhasználta Dolgihnak az enyec mitológiával és folklórral foglalkozó kötetét, akkor nganaszan meséit is figyelembe vehette volna (Mifologicseszkiye szkazki i isztoricseszkiye predanyija nganaszan. Moszkva 1976), vagy legalább azokat, amelyek magyarul is megjelentek a Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák című antológiában II. kötetében (Budapest 1984. 227–272). Egy-egy utalás erejéig ki lehetett volna térni a föld keletkezésével, a bálványok eredetével kapcsolatos, a többiektől eltérő hiedelmekre, vagy Nyikolka isten – Szent Miklós szerepére, aki „minden élőlény apja”.

Az újabb források használata egyébként is esetleges. A szovjet kutatásokra csak Dolgihnak a már említett művei alapján hivatkozik, valamint két szerzőre utal (A.A. Popovra és G.O. Verbovra, de nevük megjelölése nélkül), akik a Diószegi Vilmos által szerkesztett Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker című tanulmánykötetben publikáltak (Budapest 1963). Két esetben hoz olyan információt, mely valószínűleg Zoja Szokolovának a Das Land Jugorien című könyvéből származik (Moszkva–Lipcse 1982). Egységeesebb lett volna a mű, ha a szerző ezeket a hivatkozásokat kihagyja, s valóban azt nyújtja, amit ígér: a századforduló hiedelmvilágának leírását.

Mivel a szerző csak írott forrásokon alapuló információkat közöl, az olvasóban az a téves képzet alakulhat ki, hogy az ősi hit gyakorlását csak a papok üldözték, s az egyház háttérbe szorulásával szabad út nyílt a bálványok tiszteletére. Valóban, jobbára csak szóbeli információink vannak arról, hány sámán került börtönbe, vesztőhelyre a szovjet-hatalom hetven éve alatt, hány áldozati helyet dúltak föl vagy ideológiai megfontolásból, vagy csupán rablási szándékkal. Mindezt a pusztítást nem lehet, vagy ma még nagyon nehéz dokumentálni, így a könyvbe a csonka igazság került.

Az olvashatóság és a terjedelem miatt tett engedmény az, hogy a szerző nem süríthetett bele minden adatot könyvébe. Személyes tapasztalataimtól indítva két adat hátterét próbáltam felderíteni.

Könyve 80. oldalán a házi szellemekről szólva Vértes Edit elmondja, hogy az obi-ugorok házi bálványait a lakás szögletében tartják, a nomadizáló szamojédok pedig az ún. szellemszánon. Mivel a tremjugáni réntartó osztjájoknál magam is láttam ilyen szent szánokat a sátor mögött, megörültem, hogy esetleg új információval gazdagodhat a mitológiai irodalom. A biztonság kedvéért azért fellapoztam Karjalainen Jugralaisten uskonto című, már említett könyvét. A 146. oldalon Karjalainen arról tudósít, hogy a tremjugáni osztjájok, s azok az északi osztjájok is, akik évszakonként váltogatják lakóhelyüket, külön erre a célra használatos rénszarvasszánon őrzik házi bálványait. Tehát nem a nemzetiségtől, hanem az életmódtól függ, hogy hol tartják a házi szellemeket.

Hasonló gondolatot támadt, amikor az elejtett medve képének fába véséséről olvastam. Ez Vértes Edit könyvében két helyen is előfordul. Az egyik összefüggésben (154) a szerző az irtisi osztjájoknak tulajdonítja ezt a szokást, máshol pedig (177) a voguloknak. Ilyen sikeres medvevadászatra utaló jelet az évszám, a vadászok és a kutyák számának megjelölésével én a Nagy-Jugán mentén láttam. Karjalainen ezt a jelenséget könyvének 386. oldalán, a Vértes Edit által is hivatkozott helyen említi, de mint a kondai és a vaszjugáni osztjájok szokását, s utal rá, hogy más forrás a vogulok körében elterjedt szokásként ismeri.

Mindez mitsem von le a könyv értékéből, csupán egyrészt arra figyelmeztet, hogy az egyes kérdések iránt komolyan érdeklődők nem kerülhetik meg az eredeti források használatát, másrészt pedig, hogy az anyaggyűjtést korántsem lehet befejezettnak tekinteni.

Egy terminológiai következetlenségre nem találok magyarázatot. A szerző a szamojéd népek közül kettőt (enyec, szölkup) a belső nevén emleget, kettőt pedig (jurák, tavgi) a külső nevén. A mai magyar finnugrisztikában viszont mindegyik esetben az önnevezést használjuk, tehát nyenyecokról és nganaszanokról beszélünk. Ez a két szó még

utalásképpen sem fordul elő a könyvben. Nem lenne ez probléma, ha a könyv nem tartana igényt a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is. Úgyis elég sok zavart okoz a fejekben, hogy majdnem minden uráli népnek két elnevezése van, ez a felemás szóhasználat további félreértésekre adhat okot.

Befejezésül csak megismételni tudom a már fentebb hangsúlyozottakat: a finnugrisztika és a folklorisztika, az egyetemi oktatás és a nívós ismeretterjesztés igen fontos kézikönyve lesz a most ismertetett mű.

CSEPREGI MÁRTA

Egy kétnyelvű (osztják–orosz) hitoktató mű
Иоаннъ Егоровъ – Иоаннъ Поповъ:
Емынъ ястопса. Святое сказаніе. Священная Исторія.

Tobolszk 1900. 154 oldal.

Tulajdonomba került Schmidt Éva ajándékaént egy kétnyelvű (osztják–orosz) hitoktató munka. Tudomásom szerint a magyarországi nyelvészeti szakirodalom eddig csak Vologodszkij orosz pápa osztják evangéliumfordítását ismeri. Vologodszkij 1840-ben készítette el a fordítást Tobolszkban, 1868-ban nyomtatták ki Londonban. A másolatot „Schiefner és Wiedemann . . . szívessége útján” szerezte meg a Magyar Akadémia, majd Hunfalvy Pál tette közzé a Nyelvtudományi Közlemények 1875-ös számában.

Ezenkívül tudunk még egy kéziratban maradt biblia- és imafordításról, amely a Szovjet Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratárában található. Ez a fordítás egy osztják–szamojéd–orosz szótár utolsó négy lapján szerepel. A fordító — Pjotr Popov — 1876-ban kapott megbízást a munka elkészítésére Schiefner javaslata alapján (Honti (1982. 9)).

Az ismertetőndő mű fedőlapja hiányzik, az első oldal címlapszerű, itt olvasható a cím előbb osztjákul: Емынъ ястопса ‘Szent történet’, alatta két orosz nyelvű cím. Föltehetően a kisbetűs Святое сказаніе a szó szerinti fordítás, a második, nagyobb betűs Священная исторія az akkori orosz hitirodalomban szokásos megnevezés lehet. A könyvet a Pravoszlav Misszionárius Társaság Tobolszki Bizottsága adta ki. A forrás szerint „szent könyvekből osztják nyelvre írta” Johan Jegorov és Johan Popov.

A szerzőkről, valamint a könyv rendeltetéséről bővebb ismereteket szerezhetünk az obdorszki misszió történetéről szóló kiadványból (Irinarh 1904 — e mű A. Molnár Ferenc szíves közreműködésével vált számomra hozzáférhetővé; segítségét ezúton is köszönöm). Jegorov az omszki tanítói szemináriumot végezte el, 1894-től az obdorszki misszió tagja. Egy volt a kevesek közül, akit bizalmukba fogadtak az őslakosok, és övé volt a legfőbb érdem abban, hogy 1989 februárjában öt gyerek részvételével sikerült megindítani az „inorogyec” iskolát. A tanulók száma év végére már megkétszereződött, és később is egyre gyarapodott. Az oktatói munkát Jegorov kezdte meg. Őt bízták meg azzal a feladattal, hogy kidolgozza a hároméves (9–13 éves osztják, vogul, nyenyec fiúk számára szervezett) iskola tantervét. Jegorov mindvégig szívén viselte az anyanyelven történő oktatás ügyét. Írt osztják, illetve nyenyec nyelvű ábécékönyvet, ezekből is tanultak az első évfolyamon. Mindhárom évfolyamon a tananyag fontos része a Емынъ ястопса (Irinarh 1904. 138). A művel kapcsolatban Popov nevét nem említik, csak egyetlen szerző (Jegorov) neve szerepel. A misszió munkájában azonban Popov is részt vett mint *псаломщик* ‘zsoltárolvasó’, ‘sekrestyés’ (Irinarh 1904. 144).

Az ismertetőndő könyv osztják szövege alapján Jegorov *батько*. Ez a szó minden valószínűség szerint az orosz *батька* átvétele, a népnyelvben a ‘pap’, ‘pópa’ bizalmas megnevezése. Orosz fordításként a *священникъ* ‘pap’, ‘lelkész’ jelentésű szó áll. Popov neve előtt mindkét nyelven a *дьячекъ* (mai orosz *дьячок*) ‘templomszolgá’, ‘sekrestyés’ szót olvashatjuk.

A második lapon ez szerepel: engedélyezte a lelkészi cenzúra Tobolszkban, 1900. október 17-én. A 154. lapon a Tobolszki Egyházmegyei Testvériség Nyomda neve olvasható. Csupán a harmadik cím, valamint az előbb említett két mondat (a 2. és a 154. lapon) csak orosz nyelvű, minden más szöveg kétnyelvű.

Az osztják szöveget is a cirill ábécé betűivel írták, az osztják fordításban az oroszban alkalmazott *ѣ* nem fordul elő, viszont a mediopalatális zöngés nazális jelölésére külön betűt használnak: *ѣ*.

Nagyobb betűkkel van nyomtatva az osztják szöveg, alatta kisebbekkel az orosz. A szerzők igyekeztek minden osztják szó alá annak orosz megfelelőjét írni, így például az

oroszban az előjárószo — az osztják névutó vagy rag fordításaként — többször is követi azt a főnevet, amelyre vonatkozik; az orosz birtok-birtokos sorrend pedig rendszerint fölcserélődik, tehát helyenként sajátosan finnugor szórendű orosz szöveget olvashatunk:

Татъ нѣбѣжъ олынъя юганъ лунгутты ондасна хольмъ вешпи и
Этой книги первую часть читать помощью Трїединого

Тóрытъ осыты рагалъ
Бога знать можно (3)

Тóрытъ Ази эультъ Тóрытъ Похъ орты антъ рагалъ
Бога Стца отъ Бога Сына отдѣлить нельзя (4)

A mű két részből áll. Az első a cím szerint a 'régi szent történet', a második az 'új szent történet'. Az első rész huszonkét fejezetet tartalmaz az 54. lapig bezárólag. (A fejezetek száma után egy-egy mondatos cím ismerteti a következő rész lényegét.) Itt szerepel a szentháromság magyarázata, a világ teremtésének, az első emberpárnak, Káinnak és Ábelnek a története, József és testvéreinek esete, Mózes és bölcs Salamon életéből vett epizódok, valamint a zsidó törzs hét részre szakadásának elbeszélése stb.

Az 55. laptól a 153-ig 38 fejezet olvasható, mégpedig Mária születése és élete, Jézus életének főbb eseményei, keresztre feszítése és feltámadása. Az utolsó fejezetekben a kereszténység elterjedéséről írnak a szerzők.

A munka didaktikus célját bizonyítja, hogy a fordítók külön utalnak arra, milyen bibliai eseménnyel magyarázható az egyházi ünnepek eredete (pl. jan. 6, febr. 2, márc. 25, szept. 8, nov. 21, dec. 25. stb).

Vologodszkij művében Máté evangéliumának első tíz fejezete hűen követi az eredeti bibliai szöveget, a fordító a számokkal történő tagolást is megőrizte. Ezzel szemben a Jegorov-Popov-féle feldolgozás sokkal szabadabb, ebből is méltán következtethetünk a szerzők biztos osztják tudására.

A szöveg vizsgálata szerint az igék jelen időben *-l-*, múlt időben *-s-*jelet kapnak; a névszókknak három esetük van: nominativus *-Ø*, lativus *-a*, locativus *-na*. Ezen alaki jegyek alapján az északi nyelvjárások közé sorolható az a dialektus, amelyen a fordítás készült.

A tulajdonnevek és a hónapnevek azonos alakban — oroszul — fordulnak elő mindkét szövegben. Időnként a szerzők szükségesnek tartották, hogy egy-egy szó jelentését megmagyarázzák. Például a 70. lapon az orosz *Январь* szót követi az osztják hónapnév is: *отъ мылус*, alatta ennek szó szerinti orosz megfelelője: *ясака мѣсяца* 'adóhónap' (azaz január). A 102–103. oldalon a *книжники законники* szót értelmezik: *аръ нѣбѣжъ хóсты нѣнхоятъ* 'sok könyvet ismerő emberek', majd a továbbiakban az orosz megfelelőket használják az osztják szövegben is.

Néhány helyen előfordul, hogy az osztják és orosz szó számban nem egyezik:

Си емынътага лубія топъ Архїереятъ талгэнъ лунгулна и
Въ это святое мѣсто только Архїереи каждый годъ один
пушъ поихсятопсы орыгна ягты веръ тайсали
разъ молитвы ради входитъ могли

A *тайсали* 'birt', 'birtokolt' egyes számú ige megfelelőjeként az orosz *могли* többes számú segédige szerepel. Feltételezem, hogy ebben és az ehhez hasonló mondatokban a két igerag összecsengése is okozhatta a tévedést: az osztjában tárgyas ragozásban egyes szám harmadik személyben éppúgy *-li* a végződés, akárcsak az orosz többes számú múlt idejű igékben.

Ezek az elírások és tévedések azonban nem csökkentik a munka értékeit, és úgy vélem, ez a hitoktató mű még további vizsgálatokra is számot tarthat.

RUSVAI JULIANNA

Irodalom

HONTI, L. (1982), Nordostjakisches Wörterverzeichnis. *Studia Uralo-altaica* 6. Szeged.

HUNFALY P. (1875), Az északi osztják nyelv. NyK 11.

IRINARH J. (1904), История обдорской Духовной Миссии 1854–1904. Stpeterburg.

Katalin É. Kiss:
Configurationality in Hungarian.

Akadémiai Kiadó, Budapest és D. Reidel Publishing Company.
Dordrecht/Boston/Lancaster/Tokyo 1987. 268 oldal.

A Natural Language and Linguistic Theory című folyóirat 1983-ban indult; belső borítóján a következőket olvashatjuk: „Az NLLT célja az, hogy a természetes nyelvi adatokra különösen nagy figyelmet fordító elméleti kutatások fóruma legyen, s ezáltal kommunikációs csatornát nyisson a legkülönfélébb nézőpontú kutatók között. Azon munkálkodik, hogy áthidalja a leíró és az elvontabb elméleti munka közötti szakadékot... A folyóirathoz Studies in Natural Language and Linguistic Theory címmel könyvsorozat csatlakozik. Ez olyan monográfiákat közöl, amelyek kiterjedt nyelvi adatanyagra támaszkodva állítanak föl és ellenőriznek elméletileg jelentős hipotéziseket.” A sorozatban 1987-ben Judith L. Aissen Tzotzil Clause Structure és Takao Gunji Japanese Phrase Structure Grammar című művének társaságában látott napvilágot É. Kiss Katalin műve, amelyet a Reidel — a magyarországi szabályozásnak eleget téve — az Akadémiai Kiadóval közösen jelentetett meg.

Mi az a kontextus, amelybe É. Kiss munkája beleilleszkedik? A generatív grammatika egyik alapvető célja, hogy a nyelvtant explicit szabályokba foglalja. Az erre irányuló kísérletek azonban a 60-as években sem az egyes nyelveket, sem magát az emberi nyelvet nem mutatták egységesnek. Majdnem összemérhetetlenül különböztek egymástól, például a kérdőmondatokra és a nominális szintagmákra vonatkozó szabályok egyfelől, az angolra és a magyarra vonatkozó szabályok másfelől. A 70-es évek legfőbb eredménye az volt, hogy a nyelvtan különböző részterületeit egységbe lehet foglalni, azaz a tömérdek konstrukció-specifikus szabályt viszonylag kevés, igen általános szabályszerűség összjátékával lehet fölváltani. Az erre irányuló kutatás folytatása mellett a 80-as években egyre fontosabbá vált a kérdés másik fele is, az, hogy hogyan lehet most már a nyelvek változatosságáról az emberi nyelv egységének föladása nélkül számot adni. A munkahipotézis az, hogy az univerzális grammatika szabályai választási lehetőségeket, ún. *p a r a m é t e r e k e t* tartalmaznak. A nyelvek különbözőségei visszavezethetők arra, hogy az egyes paraméterek az adott nyelvben milyen értéket vesznek föl.

Példának okáért van egy univerzális szabály, amely szerint a ki nem fejezett vonatkoztatás egyik paraméterének „biztonságosan azonosítania” kell. Ebben a szabályban az „azonosító” fogalma parametrizálható. Nyelvenként változhat egyebek között az, hogy az igei személyjelölés biztonságosan azonosítja-e az alanyt, s így a hangsúlytalan személyes névmási alany kifejezetlen maradhat-e. Ez a személyjelöléssel kapcsolatos paraméter viszonylag csekély hatókörű. Sokkal érdekesebbek az olyan paraméterek, amelyek átfogó, stratégiaiak mondható kérdésekben döntenek. Ilyen például a *k o n f i g u r á c i ó s s á g* paramétere.

Durva közelítéssel azt mondhatjuk, hogy a „konfigurációs” minősítéssel a szakirodalom a „kötött szórendű”, a „nem konfigurációs” minősítéssel a „szabad szórendű” nyelveket illeti. Az új terminust egyfelől az indokolja, hogy nemcsak szórendi kérdésekről van szó, másfelől pedig az, hogy a szórend, az értelmezés, az átalakíthatóság stb. kötöttségeit a generatív nyelvtan nagyrészt a mondat szerkezet hierarchikus fölépítésére — szerkezeti „konfigurációkra” — vezeti vissza. (Az efféle kötöttségek hiányából pedig a mondat szerkezet laposságára, a megfelelő konfigurációk hiányára következett.)

Kérdés most már, hogy a grammatikában miből következik, hogy valamely nyelvet a konfigurációs vagy nem konfigurációs stratégia jellemez-e. Ennek megválaszolásához nem elég azt tudnunk, hogy az adott nyelvben vannak vagy nincsenek szórendi, értelmezésbeli stb. kötöttségek. Azt is tudnunk kell, hogy ha vannak, milyen természetűek: mivel függnék össze.

Az angolhoz, franciához hasonló nyelvekben e kötöttségek nyilvánvalóan a regens-rectum viszonyok terminusaiban írhatók le. Jelzőnek és jelzett szónak együtt kell állnia;

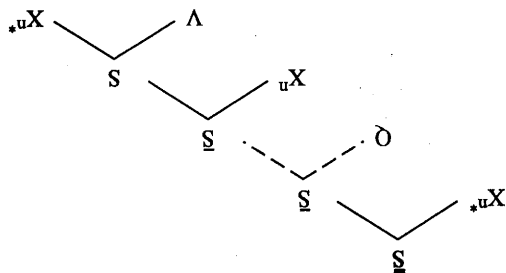
az ige egyes vonzatainak megvan a jellemző szórendi helyük; az alanyra más formájú mondattal lehet rákérdezni, mint a tárgyra stb. Mivel a regens-rectum viszonyokat az egyes szavak szótári jellemzése határozza meg, ezekről a nyelvekről azt mondják, hogy mondataik felszíni szerkezete a szótári szerkezetet tükrözi. A klasszikus latinhoz hasonló nyelvekben pedig a fenti kötöttségek hiányát annak tulajdonítják, hogy a felszíni szerkezet nem tükrözi a szótári szerkezetet. A konfigurációsság paramétere tehát — Hale (1983) szerint — a szótári szerkezetnek a felszíni szerkezetre való leképezéséről dönt.

Mielőtt továbbmennénk, meg kell jegyezni, hogy a nyelvek konfigurációsságának a m é r t é k e különböző lehet. Az ausztráliai varlpiriben Hale szerint a mondat szerkezet méginkább elrugaszodik a szótáritól, mint a latinban: ugyanannak a vonzatnak a szerepére több nomen is pályázhat, és az egyes vonzatok felszíni megjelenítése is minden szokásosnál kevésbé kötelező. Másfelől, a latin és az angol között helyezkedhet el a japán és a német, amelyek főként azért esnek a nem-konfigurációsság gyanújába, mert az alany és a tárgy szintaktikai viselkedése túlságosan hasonló. (Az irodalomban szokásos megfogalmazással: hiányoznak az „alany/tárgy aszimmetriák”.) Ezt azzal magyarázzák, hogy speciálisan a vonzatok szótári hierarchiája nem képződik le a mondat szerkezetre. Van azonban olyan álláspont is, miszerint a kiinduló mondat szerkezet ezekben a nyelvekben is konfigurációs, s az eredeti aszimmetriák — amennyiben valóban hiányoznak — a szintaktikai folyamatok során tűnnek el.

É. Kiss Katalin két fő állítással kapcsolódik ehhez a kérdéskörhöz. Egyfelől amellel érvel, hogy a m a g y a r a fenti értelemben n e m (nagyon) k o n f i g u r á c i ó s nyelv. Másfelől azt az univerzális grammatikai elgondolást fejt ki, hogy a k o n f i g u r á c i ó s s á g f o g a l m á t n e m lehet a felszínnek a szótári szerkezettel való megfelelésére korlátozni — a magyar mondat felszíni szerkezete ugyanis a legcsekélyebb mértékben sem amorf, csak hogy konfigurációi egy másik célt szolgálnak, nevezetesen, a l o g i k a i (h a t ó k ö r i) szerkezetet tükrözik. Ebbe a koncepcióba É. Kiss szerkesztésén beépíti saját kutatásain kívül azoknak a magyar mondatnani és jelentéstani munkálatoknak az eredményeit, amelyeket közvetve vagy közvetlenül éppen az ő korábbi publikációi inspiráltak. (Erről l. A magyar mondat szerkezet transzformációs-generatív leírása kapcsán az ÁNyT 17-ben adott áttekintést.) Az elméleti argumentációt a szerző — a sorozat céljának megfelelően — bőségesen adatolva tárja elő, sőt, mivel az olvasó a magyar nyelvről sok háttérismerettel nem rendelkezhet, lehetőleg minél aprólékosabb leíró kontextusba is helyezi.

Az első fejezet a magyar mondat szerkezet elemzésének háromféle lehetőségét vizsgálja: a teljesen non-konfigurációt (ilyet részletesen kidolgozva senki sem terjesztett elő, bár Kenesei kezdeményezése ebbe a vonalba tartozik), a teljesen konfigurációt (amelyet Horváth meglehetősen alaposan kifejtett), valamint azt a részlegesen konfigurációsak nevezett, amelyet Brassai nyomán a könyv egésze képviselni fog. Erre a fejezetre még később visszatérek.

A második, nyolcvan lapos fejezet tartalmazza a javasolt elemzés tüzetes kifejtését. A következő alapszerkezetet rendeli a magyar mondatokhoz:

Emlékezzünk arra, hogy Chomsky (1965) az alanyt [NP, S]-ként, a tárgyat [NP, VP]-ként definiálta. A mondatrészek efféle konfigurációs meghatározására ez a magyar szerkezet nem ad lehetőséget: a propozicionális részben az igét egymással egy szintre helyezve követik a bővítmények. (X^n tetszőleges teljes bővítményt jelöl, a csillag pedig ezek bármilyen sorozatának a képzését.) Lehetővé teszi ellenben a szerkezet a mondat o p e r á t o r a i n a k konfigurációs meghatározását: az igét közvetlenül megelőző fókusz nem más, mint [X^n , $\bar{S}$], a topik pedig [X^n , $\bar{S}$]. Az univerzális és a pozitív kvantorok (*mind*, *sok* stb.) majd $\bar{S}$ -hoz csatolódnak (ezt az ábrában szaggatott vonallal jeleztem). Ezeknek a felszíni szerkezeti operátor-pozícióknak a megléte a magyart az angol típusú nyelvektől is és a latin vagy német típusú nyelvektől is megkülönbözteti.

Az a felismerés, hogy az operátoroknak sajátos helyük van, még önmagában nem írja le kellőképpen, hogy miben áll az az általános elv, amely a magyar mondat szerkezetet meghatározza; egyebek között válaszra vár, hogy az operátorok miért éppen ebben a rendben követik egymást. Hunyadi és mások munkájából ismert, hogy a topik, kvantor és fókusz pozícióban lévő operátorok egymáshoz viszonyított h a t ó k ö r e sorrendjükből egyértelműen következnek, továbbá, hogy mindezek nagyobb hatókörűek az ige mögötti hangsúlytalan kvantoroknál. (Vö. *Valamelyik tanár több alkalommal is csak két fiúnak nem fogadta el minden választát* 'valamelyik > több > csak két > nem > minden'.) Ugyanakkor a n y o m a t é k o s t o p i k k é n t intonált mondatévi kvantor olyan kis hatókörű, mintha az ige mögött állna (vö. *Mindenki - nem tapsolt = Nem tapsolt mindenki*), az ige m ö g ö t t i h a n g s ű l y o s kvantor hatóköre viszont azonos a $\bar{S}$ elébe csatoltakéval (vö. *Mindenki Péterrel akart beszélni = Péterrel akart beszélni 'mindenki'*). Mindez arra utal, hogy a magyar mondat felszíni szerkezeti eszközeit a hatóköri viszonyok jelzésére használja.

Most rámutathatunk, hogy a szakirodalomban elemzett egyéb nyelvekből nemcsak a felszíni operátor-pozícióknak a magyaréhoz hasonló sokasága hiányzik: az operátorok hatóköre más módon sem olvasható le a felszíni szerkezetről. Mivel az univerzális grammatika megköveteli, hogy a szemantikailag prominens elem az értelemzés alapjául szolgáló szerkezetben szintaktikailag is prominensebb (magasabban álló) legyen alárendeltjeinél, a föltézés szerint az ún. logikai forma komponensben működő kvantoremelő szabály minden operátort a fölé a csomópont fölé csatol, amely csomópont a hatókörébe értendő elemeket tartalmazza. Ha mármost (például Keneseivel ellentétben) elfogadjuk, hogy a topik–kvantor–fókusz sorrend nem lineáris megszorításokat, hanem szerkezeti hierarchiát tükröz, akkor ezeknek a pozícióknak a kitöltésekor a magyar mondatban pontosan az zajlik a felszínen, ami más nyelvekben a logikai formában.

A kérdés mármost az, mondja É. Kiss, hogy vajon a hatókör és a felszíni szerkezeti hierarchia megfelelése teljes-e. Ha ugyanis igen, akkor egészen egyszerűen és világosan megadható az az egy paraméter, amelyre ez a fajta konfigurációsság visszavezethető. A paraméter a s z e m a n t i k a i l a g p r o m i n e n s e m s z i n t a k t i k a i prominenciáját megkövetelő szabály érvényesülésének a h e l y e lehetne: az, hogy e szabály a l o g i k a i f o r m á b a n vagy — mint a magyarban — a f e l s z í n i s z e r k e z e t b e n érvényesül-e.

Ennek a föltvésnek mindjárt ellentmondani látszik a nyomatékos topik kvantor kis hatókörű és az ige mögötti hangsúlyos kvantor nagy hatókörű értelmezése. É. Kissnek tehát eme ellentmondások kiküszöbölésével kell védhetővé tennie fő tételét. A nyomatékos topikot intonációs jegyei alapján ún. balszélre kihelyezett elemnek minősíti. Mivel az ilyeneknek Cinque szerint univerzálisan az a tulajdonságuk, hogy minden szempontból úgy viselkednek, mintha eredeti helyükön, a mondat belsejében állnának, érthetővé válik a kis hatókör. Az ige mögötti hangsúlyos kvantorról pedig azt teszi föl, hogy az a felszíni szerkezetben valójában a kvantorok pozíciójában van, ott szerzi meg hangsúlyát is, s csupán egy ún. stilisztikai átrendezés során vetődik hátra, megőrizve hangsúlyát és hatókörét is.

Megmélíthető, hogy É. Kissnek az az állítása, miszerint a magyarban már a felszíni szerkezetben meg van határozva az operátorok hatóköre, a konfigurációsság problematikájától függetlenül is meglehetősen figyelmet keltett a generatív grammatika teoretikusainak

körében. A *Linguistic Inquiry* 17–19. évfolyamában a logikai formáról zajló vitában pl. Williams ismételten perdöntő érvként hivatkozik rá Mayjel szemben.

A könyv második fele inkább a magyarnak a „hagyományos” értelemben vett non-konfigurációsságával kapcsolatos. A m o n d a t á t s z ö v ő d é s , a r e f l e x i v i z á c i ó és az i n f i n i t í v u s z i szerkezetek igen részletes elemzésével É. Kiss azt kívánja bizonyítani, hogy a mondat propozicionális részének hierarchia mentes elemzése nem okoz lebírhatatlan empirikus vagy elméleti nehézségeket. Ezek a fejezetek a fenti cél szolgálatán kívül is sok izgalmas adatot tárnak a nemzetközi közönség elé. Az adatok értékelése mindössze a mondatátszövődés szigorú formájáról szóló részben problematikus. Itt jelezni kellett volna, hogy a beszélőknek csak egy része fogadja el az összes grammatikusnak minősített formát.

Említettem, hogy a magyar nyelvnek (akárcsak a németnek és a japánnak) létezik teljesen konfigurációs [értsd: regens–rectum viszonylatban konfigurációs] fölfogása is. Júlia Horváth elméletének legalaposabb kifejtése FOCUS in the Theory of Grammar and the Syntax of Hungarian című 1986-os könyvében olvasható. Tekintve, hogy könyvének megírásakor Horváth és É. Kiss is jól ismerte már a másik fölfogását, ennek a két ellentétes műnek módszertanilag különlegesen tanulságos párt kellene alkotnia. Az igazán látványos és meggyőző érvpárbaj azonban sajnos elmarad, mert a két könyv egészében meglehetősen különböző adatanyagot vizsgál. Van viszont egy fontos kérdéskör, amely egyelőre mindkét modellből hiányzik: a s e m l e g e s mondatok státusának tisztázása. Horváth érveléséből az következne, hogy a semleges mondatok megannyi kiinduló szerkezeti konfigurációt képviselnek — ez azonban képtelenségnek tűnik, hiszen a semlegesség feltételei között a szótári tényezőkkel a régi/új információ stb. tényezői keverednek. É. Kiss viszont csak a szigorúan vett nyelvtanon kívülre tudja helyezni a semlegesség kérdését. Ez megint nem tűnik plauzibilisnak — l. egyebek közt Kálmán és társainak a magyar segédigékre vonatkozó fejtegetéseit az ÁNyT 17-ben. Úgy látszik tehát, hogy bár az operátoros mondatok problémájának É. Kiss igen érdekes és megnyugtatónak tűnő megoldását adta, a semleges mondatok hasonlóan meggyőző elmélete még várat magára.

SZABOLCSI ANNA

Irodalom

- CHOMSKY, N. (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- HALE, K. (1983), *Warlpiri and the grammar of non-configurational languages*. *Natural Language and Linguistic Theory* 1: 1–43.

Soo Young Park:
Vergleichende Analyse der Satzgliedstellung
im Deutschen, Ungarischen und Koreanischen.

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 24. Wiesbaden 1987. 180 oldal.

1. Ez a tanulmány egy újabbfajta megközelítése a nyelvek szórendi konfrontációjának s egyben a magyar szórendnek. Hatalmas szakirodalmi anyag felhasználásával fog bele három különböző típusú, egészen más nyelvcsaládokhoz tartozó nyelv mondatainak egybevetésébe. Az összehasonlítás alapja egy negyedik nyelvből: franciából fordított szöveg, ezért a könyv fordításméleti szempontból is tanulságos. Saint-Exupéry meséjének (Le Petit Prince) mégsem folyamatos szövegét dolgozza fel, hanem csak azokat a kijelentő mondatait, melyek fordítása legalább az egyik nyelvben tárgyias szerkezetet tartalmaz. Korpusza ily módon 140 azonos szöveghez tartozó, de egymással többnyire nem közvetlenül összefüggő mondatból áll. A könyvnek egynegyedét e 140 mondat bemutatása foglalja el négy nyelven (a koreai mondatok latin betűs átírásban), mégpedig a forrásnyelvet kivéve mindegyik alatt egy sornyi szerkezeti mutatószámokkal.

2. A szövegtáblázatot és képletes szerkezeti elemzést egy rövidebb elméleti rész vezeti be, majd egy hosszabb táblázatos statisztika követi és egy rövid összefoglalás zárja le.

Mindjárt a bevezetésben megjegyzi a szerző, hogy a szórend jelenségeit a nyelvtudomány három különböző szinten vizsgálja: a szintagma, a mondatrész és a funkcionális mondatperspektíva szintjén. Ő a továbbiakban csak a mondatrészek szintjével foglalkozik részletesen. Nem tartja célszerűnek a VSO stb. típusok szerinti tipológiai osztályozást, mert az a nyelveknek csak egy részére érvényes; ahol nincs grammatikai szerepe a szórendnek, ott más a funkciója. A német és a koreai az előbbi, a magyar az utóbbi típusba tartozik. Nem szisztémákat, hanem szövegeket kell összehasonlítani. Hogy Greenberg Basic Word Order tipológiája a magyarban csődöt mond, azt példán mutatja be: *N. Der Mann liest eine (die) Zeitung* (SVO); *Kor. gū namza-nūn (gu) sinmun-ül ilgmūnda* (SOV); *M. A férfi újságot olvas* (SOV); *A férfi olvassa az újságot* (SVO); *A férfi elolvassa az újságot* (SVO). És az SVO szórend még azt sem jelenti, hogy a magyarban az ige a második helyre kerül, hiszen van ilyen: *A csillagász 1920-ben megismételte előadását*. A magyar tehát nem tartozik sem az SVO, sem az SOV típusba, mert a magyar igeinek nincs grammatikailag megszabott helye.

A szintagmán belüli elemek sorrendjével Park csak vázlatosan foglalkozik, de itt is fenntartásai vannak Greenberg általánosításaival szemben. Magyar példáit itt is helyesen válogatja meg, de olykor megfélekedzik egy-egy másik szórendi változatról, mely a bemutatottal szinte egyenértékű. A jelzős főnév, a birtokos szerkezet, a határozó alakú jelző, a vonatkozó mellékmondat, az összetett számnév és a hasonlító szerkezet sorrendjét röviden megvizsgálva megállapítja, hogy a németre túlnyomórészt a „Modifikat vor Modifikator”, a koreaira pedig az ezzel ellentétes sorrend jellemző; a magyar ebből a szempontból vegyes típusú, mert pl. a jelzős, a birtokos szerkezetekben és a számnevek egyik típusában a modifikátor elől áll, a határozó alakú jelző, a vonatkozó mellékmondat pedig hátul.

3. Az önálló mondatrészek jellemzése egy mondatrész-elmélet vázlatával kezdődik. A mondatrész (Satzglied) fogalmát a Heidolph-féle szófaj fogalmával szoros kapcsolatban és Glinz alapján igei és nem igei mondatrészekre osztja, és azt tartja rájuk legjellemzőbbnek, hogy egy mondatrész a mondaton belül egészében (permutációs módon) eltolható vagy helyettesíthető (kicserélhető). Park figyelmeztet arra, hogy bár az alany, állítmány, tárgy és határozók fogalmát minden nyelvben közönséges szokták tekinteni, már a tárgy (azaz Objekt) az egyes nyelvekben többféle lehet. (Pl. „Ez emlékeztet a nagybátyámra” határozója a magyarban sublativusi határozóvonzat, a német elemzés szerint indirektes Objekt.) A hagyományos megnevezések mellett megemlíti a függőségi grammatika fogalmait is.

Az egyes mondatrészek formáit a tipikus szófajokkal és morfológiai sajátosságaikkal jellemzi. Az alany formai jegye a magyar és a német nominativusnak többnyire $\emptyset$ végződése, a főnévi értékű névszói csoport szófaji alkata pedig a szerző jelölésmódja szerint: S-1 főnév, S-2 tulajdonnév, S-3 névmás, S-4 infinitivusi vagy mellékmondati szerkezet, S-5 helyőrző (Platzhalter). Ez utóbbi megnevezés a mondatnak azt a névmási elemét jelenti, mely a mondatnak gyakran más helyen levő igenévi szerkezetére vagy mellékmondatára utal. (Pl. Az teszi széppé a sivatagot, hogy valahol egy kutat rejt.) — Az állítmány olyan verbum finitum, melyet modális elemek kísérnek s kongruenciában van egy konkrét alannal; ahol ilyen ige nincs, egy főnév vagy melléknév tölti be az állítmányi funkciót. Egyébként az állítmány elsődleges formája (verbum finitum: P-1) mellett mindhárom nyelvben sokszor előfordul egy nem finitum (nicht-finit) rész is: P-2. (De az állítmányi névszót, ha melléknév, nem ide sorolja, hanem a melléknévi bővítmények közé: E-4.) — A bővítmények (Erweiterung) fajtái: E-1 főnév vagy névmás accusativusban, E-2 főnév vagy névmás dativusban, E-3 főnév vagy névmás egy más esetben, E-4 melléknév, E-5 határozószó, E-6 előjárós vagy névutós szerkezet, E-7 mellékmondat vagy ahhoz hasonló szerkezet, E-8 helyőrző partikula (ha az illető bővítmény az információ főrésze.)

A továbbiakban Park az egy mondaton belüli mondatrészek számáról szól. Ez a magyarban és a koreaiiban minimálisan 1 is lehet, mert vannak alanytalan mondatok. A maximális szám a vizsgált korpuszban 8. A mondatrészek sorrendi helyét ennél kevesebb számmal jellemzi (Position der Satzglieder): PS-1 első, PS-2 második, PS-3 harmadik, PS-4 negyedik hely (ha 4-nél több van, akár több mondatrész is állhat itt), PS-5 utolsó előtti, PS-6 utolsó hely.

Azt is bemutatja a szerző, hogy a korpusz elemzésének értékeléséhez hogyan vette figyelembe a tagadást, a kötőszókat, az indulatszókat és a megszólításokat, az idézőmondatot. A statisztikai eredményeket táblázatokban foglalja össze. Először a német mondatok anyagát foglalja koordinátákba aszerint, hogy 1. milyen formájú alany hányadik helyen áll, 2. az alany hány mondatrésznyi terjedelmű mondatban hányadik helyen áll (1 mondatrészes mondatban nincs alany), 3. az igei állítmány hány mondatrésznyi terjedelmű mondatban hányadik helyen áll, 4. milyen formájú bővítmény hányadik helyen áll, 5. a bővítmény hány mondatrésznyi terjedelmű mondatban hányadik helyen áll. Ugyanez az öt táblázat megvan a magyar és a koreai 140 példamondatból is. A táblázatok kis négyzeteiben az abszolút előfordulási számok mellett, illetőleg alatt két irányba mutató százalékos arányszámok is meg vannak adva.

A négy nyelvű mondatár igen tanulságos és hasznos, mert az adatok ezen ellenőrizhetők, és a hibák vagy téves besorolások, félreértések is tetten érhetők.

Már a táblázatok áttekintésekor felmerül az emberben egy kétely: a három fordítás valóban egyenértékű? Szükségszerűen a nyelvre jellemző az, hogy a magyarban nincs 8 részből álló mondat, holott a németben van? Hátha csak a fordító alkalmi megoldása a kevesebb vagy több mondatrészből álló — bizonyos fokig az eredetinek a szerkezetétől eltérő — mondat?

A mondatrészek számába Park nem számítja bele a jelzői és általában a másodrendű mellékmondatokat. Így pl. ez a mondat nála 3 tagú: „És egy apró emberkét / láttam, / egy teljességgel rendkívüli kis emberkét, amint komoly figyelemmel szemlél.” (A franciában és a németben itt névmási alannal kezdődő jelzői mellékmondat van.) Épp ezért különös, hogy a 18. mondatban mondatrészként választja le az első határozót: „Ámulattól / kerek szemmel / néztem / hát / a különös tüneményt.” Pedig itt az okhatározó nem a mondatnak, hanem csak a *kerek*-nek a határozója. Másutt hasonló jellegű szerkezeteket másképp tagol a magyarban, mint a németben.

4. A sok apró tévedés ellenére — melyet persze csak magyar és német példamondataiban tudtam észrevenni — nagyon meggyőzők az összehasonlító elemzésből adódó tanulságok az alany, az állítmány, a különféle bővítmények helyéről az 1, 2 stb. tagú mondatokban. Számos olyan részletmegállapítást olvashatunk, mint mindjárt az első: a németben és a koreaiiban a főnévi alany ritkábban fordul elő, mint a névmási; a magyarban

éppen fordítva. A németben erős a tendencia, hogy az alany első helyre kerüljön; különben a második helyet kivéve bárhova kerülhet. A magyar alany szintén kedveli az első helyet, de második leggyakoribb helye a mondat végén van (s ez a másik két nyelvben igen ritka). Ennek magyarázata az, hogy a magyar alany gyakran réma funkciójú. — A statisztika szerint az igei állítmány a magyarban leginkább a harmadik helyet (vagy a mondat közepét) kedveli; épp ezért nem tartozhat a magyar sem az ige második helyét kedvelő (SVO), sem az igével végződő (SOV) mondattípusú nyelvek közé. Az állítmány ragozott és nem ragozott része a magyarban egymás közelében helyezkedik el. A tárgy a magyarban nemcsak a második és az utolsóelőtti, hanem az első és az utolsó helyen is állhat.

A bővítmények az adott vizsgálatban nem különíthetők el kötelezőkre és fakultatívakra, mert az igei valenciája és a vele kapcsolatos grammatikalitás különbözik a három nyelvben. A németre általában jellemző a bővítmények utolsó előtti vagy utolsó helye, a magyarra az első és az utolsó, a koreaira a második hely. A bővítmények formái közül a három nyelvben hasonló a megterheltsége az accusativusnak, a határozószónak, a mellékmondatnak és a dativusnak, de feltűnő a különbség az egyéb főnévi esetekre és a viszonzós szerkezetekre nézve. A magyarban és a koreaiában sok bővítmény áll egyéb névszói esetben, a németben (mivel csak a genitivus jöhet szóba) ez alig 1%. A viszonzós (előljárós) határozók viszont a németben gyakoriak és a másik két nyelvben elenyészőek. — A tárgy (E-1) a németben nem fordulhat elő második helyen, a koreaiában utolsó helyen. A koreai mondatban a második és az utolsóelőtti hely a tárgyé, a magyarban ezenkívül az első és az utolsó is. — Park jól látja a magyar birtokos részeshatározó egyik tipikus fajtájában a dativusi jelleget, helyesen idézi rá 94. példamondatát (131. ill. 75): A vulkánjainknak is meg a virágomnak is / hasznukra / válik, / hogy ... (PS-1:E-2, PS-2:E-3, PS-5:P-1, PS-6:S-4).

5. A szerző tévedéseinek egy része onnan ered, hogy bizonyos sajátos kategóriákat önkényesen sorol a saját rendszerének kategóriái közé, vagy határesetekben nem a lényeges kritériumok alapján dönt, más része onnan, hogy a magyar nyelvet nem ismeri elég pontosan. A mellékmondati alanyok közt megjegyzés nélkül említi ezt a példát (21): *Was ich im Leben liebe, ist der Schlaf*. Pedig a mellékmondat itt inkább tulajdonítványi értékű (azaz állítmányi jellegű, hiszen körülírást tartalmaz) és egyúttal témája a mondategésznek, hozzá viszonyítva *der Schlaf* a nyelvtani alany (megjelölő) és egyben propozitum (fókusz tartalmazó, súlyos mondatrész).

A kötőszót általában nem tekinti mondatrésznek (azaz a mondat valamelyik szórendi pozícióját betöltő egységnek), az *azonban* mégis önálló szórendi egység, határozószónak minősítve, sőt még példaként is megemlíti (146) a 29. magyar mondatot a 3. pozíciójú bővítmények között: „A kis herceg ugyanis engem elhalmozott kérdésekkel, / az enyéimet / azonban / mintha / meg / se hallotta / volna.” Ezt 7 részből álló mondatnak sorolja be: PS-1:S-1, PS-2:E-1, PS-3:E-5, PS-4:E-5, P-2, PS-5:P-1, PS-6:P-2. Vagyis, jelölését magyarul felolvadva: 1. mondatrész főnévi alany, 2. tárgy, 3. határozószó, 4. határozószó + ragozatlan állítmányi rész; az utolsó előtti mondatrész ragozott állítmány, az utolsó megint ragozatlan állítmányi rész. Ebben az elemzésben teljesen elsikkad az, hogy a mondat alanyához két bővített állítmányi szerkezet tartozik (majdnem két tagmondatnak tekinthető). A képlet azt sugallja, mintha az első állítmányi szerkezet („ugyanis engem elhalmozott kérdésekkel”) ott sem volna, és a mondat az alany után „az enyéimet” tárggyal folytatódna. Pedig az *ugyanis* az első (teljes) tagmondatnak éppúgy a 2. helyén áll, mint az állítmányi szerkezet toldásának (ha éppen úgy tetszik: második, hiányos szerkezetű tagmondatnak) az *azonban*. Hiba ezt úgy feltüntetni, mintha *azonban* a teljes mondat 3. helyén állna. — Kevésbé feltűnő az ellentmondás a következő (38.) példában: A B-612-es kisbolygó hírnevének nagy szerencséjére / azonban / egy török diktátor / utóbb halálbüntetés terhe mellett / megparancsolta / népének, / hogy öltözködjék európai módra. 7 részes mondat: PS-1:E-3, PS-2:E-5, PS-3:S-1, PS-4:E-6, P-1, PS-5:E-2, PS-6:E-7. Itt csak az a furcsa, hogy *azonban* a 3. pozícióban önálló mondatrész (mint másutt: határozószónak minősítve), az *utóbb* pedig, mely valóban határozószó, nem is szerepel mondatrészként.

Efféle téves besorolást vagy félreértést találhatunk vagy 10-et a magyar anyagban (s ez a mondat önálló részeinek számát is érinti), és majdnem ugyanennyit a németben. E félresikerült elemzések mellett (melyekkel szemben persze a mondatok többi, mintegy 93%-a elfogadható) hibának, de legalábbis hiányosnak kell tekintenünk a helyőrző alany szerepének a megítélését (99). Megállapítja ugyanis a szerző, hogy a magyarban a szórend sem a grammatikai viszonyok szempontjából, sem az ige szórendi helyét tekintve nem megállapodott. De nem mutat rá a lényegre: az ige előtti hely hangsúlyos, kiemelő szerepére, az ott álló mondatrésznek bizonyos konstellációkban réma-, sőt fókusz-funkciójára. Ez az alanyra éppúgy érvényes, mint a más esetben álló főnévi mondatrésze.

6. A szerző összefoglaló megjegyzései az ilyen apró melléfogások ellenére is helytállóak. Itt csak néhányat tudunk bemutatni a 7 oldalnyi, eredményként leszűrt tételekből:

Hogy ezeknek a nyelveknek az összehasonlítása lehetséges legyen, ki kellett dolgozni egy olyan mondatrész-elméletet, mely a különböző rendszerű nyelveknek közös alapja lehet. Az áttolhatóság, illetőleg helyettesíthetőség próbájának segítségével a mondatrészek három fő kategóriája különböztethető meg: alany (S), állítmány (P), bővítmény (E). Az alany mind a három nyelvben szeret első helyre kerülni. Az alanyi mellékmondat a németben és a koreaiiban gyakran kezdi a mondatot, a magyarban gyakran végzi. A németben az alapsorrend: S + P + E + ... A magyarban: S + ... + E + P + E + ... A koreaiiban: S + E + ... + P.

A korpuszelemzés további részstatisztikai és összefoglalásai is igen tanulságosak a három tárgyalt nyelvre, de a nyelvek szórendi tipológiájának általános képét is pontosítják.

ELEKFI LÁSZLÓ

Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás.

Nyelvtudományi Értekezések 123. 1987. 138 oldal.

1. A könyv szerzője az oroszból való fordítás gyakorlatának elemzése során elevenjébe vág a forrásnyelv és a célnyelv mondatainak, amikor a legnagyobb szerves egységekre bontja a szöveget s így a lehető legjobb alapon: a mondategészből kiindulva, majd az aktuális tagolást alaposan figyelembe véve vizsgálja anyagát. E kitűnő munkán tudjuk felmérni azt is, hogy Deme László szempontjai mennyire gyökeret vertek, milyen jó alapnak bizonyultak a mondat és a szöveg további elemzéséhez.

Ennek az értekezésnek legfőbb tanulsága mégsem ebben az elméleti, módszertani telitalálatban táruul élénk, hanem az orosz és a magyar szövegszerkesztés tipikus mondatformáinak egybevetésében és az eddigi fordításai gyakorlatnak nyelvészetileg szakszerű bírálatában. A szerzőnek azóta végzett bőséges szakirodalmi áttekintéséből tudjuk, hogy az ekvivalencia mibenléte milyen sokféleképpen értelmezhető és voltaképpen sohasem teljes, hanem csak egy-egy meghatározott szempontból lehet viszonylag tökéletes. Ezért is beszél Klaudy Kinga a könyvben — Papp Ferenc nyomán — legtöbbször csak kvázi-helyességről. Ez a kvázi-helyes fordítás egyrészt az ekvivalencia fogalmának viszonylagos voltából, másrészt az eredményül kapott szövegnek csak többékevésbé megközelíthető nyelvszerűségéből, grammatikalitásából adódik. Nem mentegeti a mai hivatalos és szaknyelvi szövegekben mutatkozó zsúfolt szerkesztésű fogalmazást, de némi magyarázatot ad rá azzal, hogy rámutat: igen sok szövegünk, mely ezekhez a köztű prózai műfajokhoz tartozik, oroszból való fordítás által jött létre. Ebből már könnyű arra következtetni, hogy az ilyen fordítások bizonyos fokig mintául — mégpedig sokszor rossz mintául — szolgálhattak az illető területen fogalmazott nem fordított szövegek mondat-szerkesztéséhez is (bár Klaudy Kinga intralingvális szövegegybevetései közvetlenül csak azt tanúsítják, hogy az eredeti magyar tudományos szövegek, ha bonyolultak is, még mindig könnyebben érthetők, mint az oroszból fordított magyar szövegek).

2. Az értekezés a kvázi-helyességet a bevezetés (1.) utáni fejezetekben a következő szempontokból tárgyalja: 2. az oroszból fordított magyar szövegek grammatikai tagolásában, 3. ugyanezek aktuális tagolásában, 4. a tematikus szakaszban, 5. a rematikus szakaszban; 6. fejezetként kísérletet mutat be a kvázi-helyesség érzékeléséről, a 7.-ben pedig levonja a tanulságokat a fordítás oktatása számára. A rövidítés- és a forrásjegyzék, valamint a bibliográfia után a könyvet függelékként a kísérlet szövegeinek közlése zárja le.

A bevezetésből ki kell emelnünk azokat a szempontokat, melyek — a szerző szerint is — e dolgozatot megkülönböztetik az eddig megjelent speciális fordításelméleti művektől: 1. csak az anyanyelvre való fordítás kérdéseit vizsgálja, 2. csak hivatásos fordítókét, 3. csak tudományos értekező prózából vett szövegeket, 4. nem a két nyelv rendszerbeli eltéréseiből indul ki (mint a kontrasztív vizsgálatok), hanem a fordítással létrejött magyar szövegekből, és ezt 5. a nyelven belüli (intralingvális) egybevetéssel egészíti ki, eredeti magyar szövegek mondatstruktúrájával is összehasonlítja, 6. nagyobb mértékben alkalmazza a statisztikai megközelítést.

Fontos gondolata a bevezetésnek az is, hogy a fordított szövegek a forrásnyelvvél nem a közvetlen, hanem valami közvetett interferencia viszonyában vannak: nemigen van grammatikailag hibás mondat-szerkesztésük, hanem az eltérés inkább bizonyos mondatformálások gyakorisági arányában mutatkozik, pl. a túl sok nominális mondat használatában, amikor a magyar jobban megkívánja az igés mondat-szerkezeteket. Az ilyen statisztikailag jelentkező stílusi eltérésekre utal a Papp Ferenc-féle kvázi-helyesség fogalma.

A szövegmondatok grammatikai tagolásának vizsgálatához az értekezés három (200–200 mondategészből álló) szövegcsoporthot vet egybe: orosz eredeti szövegek mondatait, magyar eredeti szövegeket és oroszból fordított magyar szövegeket, melyek mind

a tudományos stílus jegyében íródtak, a pszichológia, a szociológia, a nyelvtudomány, a történelemtudomány, a közgazdaságtan és a tudományelmélet köréből. A mondategészek tagolásában figyelembe veszi a mondategységek számát, külön vizsgálja az igeneves szerkezetek számát és elhelyezkedését. A mondat szint alatti mondatrészek belső szerkezeti felépítését nem részletezi, csupán a tartalmas szavak számarányaival foglalkozik.

A mondatrészekkel kapcsolatban kitér olyan problémákra, melyek az orosz és a magyar nyelvtani kategóriák eltéréseiből adódnak. Ilyen a „közvetlen és közvetett tárgy”, melyek közül a magyar csak a közvetlen tárgyat tekinti tárgynak, és ezt alapul véve az értekezés a „közvetett” tárgyat a határozók közé sorolja be. (Pedig a határozók kategóriáján belül is van mód e fontos megkülönböztetésre, amint Török Gábor és mások is rámutattak: a vonzatszerű határozó kb. megfelel a „közvetett tárgy”-nak, a független határozó az orosz határozónak.) Az „összetett igei állítmány” kategóriáját — helyesen — megtartotta az orosz nyelvtani besorolás szerint. Ez nem csupán azokat a szoros szókapcsolatokat foglalja magában, melyeket a magyar nyelvtan összetett igealakoknak nevez, hanem a *kíván, szeretne*, illetve *kell, szabad* állítmányokkal szerkesztett főnévi igeneveteket is. (Ezek közé tartozik pl. a németben a módbeli segédigével szerkesztett infinitívus; általában gyümölcsözőnek mutatkozik nyelvek szerkezeteinek egybevetésében a modális értékű állítmánynak — mely sokszor ragozott ige — és a hozzá tartozó szemantikailag tartalmas igenévnek együttes figyelembevételével.) A modalitás másfajta jellegzetes eszközeit azonban, amelyek mintegy kívül állnak a mondat szerkezeten, nem az orosz nyelvtanok módjára tárgyalja („bevezető szavak” és „bevezető mondatok” kategóriájaként), hanem a mondatértékűeket (pl. *őszintén bevallom*) mondategységként, a nem mondatértékűeket (pl. *valószínűleg*) határozóként.

A mondatrészek szinteződésében a MMNyR felosztásától eltérően használhatóbbnak bizonyult Deme László leírasi rendszere, mely szerint a mondat szintjén van az állítmány és a neki közvetlenül alárendelt alany, tárgy és határozó, a mondat szintje alatt pedig a jelzők (és az azoknak alárendelt tárgy és határozók). E két szint szemeltartásával egyszerűbben írhatók le a bonyolult mondategészek, mint a további részleteket és függéseket is feltüntető ágrajzzal. A kötőszók pedig azért szerepelnek a mondat szintű elemek közt, mert ezek fontos elemei a mondat vázának (s hozzátehetjük: éppoly fontosak, mint a módosítóknak nevezett mondat határozók).

3. A kvázi-helyesség kulcsa mégsem a mondategészek grammatikai, szerkezeti felépítésében van, hanem a bennük jelentkező aktuális tagolásban: az ismertből való kiindulás és a hozzá viszonyított új mondanivaló elrendezésében. A könyvnek ez a legérdekesebb része méltán mondható az aktuális tagolás magyar szakirodalmában a legáttekinthetőbb és egyben a legmélyrehatóbb megközelítésnek, mert nem egyszerű elméleti alapsémákból, hanem a jóval összetettebb gyakorlatból: eredeti és fordított szövegek összehasonlításából indul ki. Ezt az anyagot a kérdés tudománytörténeti vázlatának bemutatásával és az előző kutatások értékelésével vezeti be, majd elméletileg jól megalapozott szempontok szerint taglalja úgy, hogy kutató érdeklődéssel a szövegalkotásnak és a nyelvszerűségnek mind mélyebb és mélyebb rétegeibe ás bele, szükség szerint felváltva a grammatikai és formai szempontú elemzést a szemantikai vizsgálattal. A kérdéskör kutatásának előzményeiben méltó helyre teszi Weilt és Brassait, Ginneket és Mathesiust, Ammannat és Boostot, Furbast és Dezső Lászlót meg a többi magyar kutatót. A szovjet kutatók közül talán jobban kiemelhetné volna Raszpovot, aki egyszerű alapossággal és világos problémalátással elemezte 1961 előtt az orosz mondatok aktuális tagolási jelenségeit.

Fogalmi rendszerében Klaudy Kinga a közlő prózai mondatok két részre tagolódását tartja legfontosabbnak (de nem szükségszerűnek): a témát vagy tematikus szakaszt és a rá következő rémát vagy rematikus szakaszt. A réma formái közt megkülönböztet egyenletes rémát és ereszkedő rémát (mely r e m a t i k u s c s ú c c s a l kezdődik) és E. Kiss Katalin f ó k u s z -fogalma helyett (mely az ige előtti hangsúlyos módosítókat is magában foglalja) csak a főnevet vagy főnévi csoportot tekinti ige előtti rematikus csúcshatárként. A témáról — Furbasszal és másokkal ellentétben — nem igyekszik pontos meghatározást adni, hanem a réma fogalmát próbálja részletesen jellemezni, kitérve a sajátos határjelölő

szavakra, melyek visszamenőleg jelzik azt, hogy a mondat előző szakasza a téma. A kommunikatív szakaszhatár jelölésének módja lehet progresszív (pl. a *nem* tagadószó jelzi, hogy vele rematikus csúcs kezdődik) és lehet regresszív (pl. az *is* utólag jelzi, hogy a vele végződő főnévi szakasz már a rémához tartozik). Az ilyen explicit határjelölésen kívül van implicit jelölés is, ahol ti. csak az ige szemantikája jelzi, mi tartozik a rémához: ha az ige szemantikai töltése üres, akkor az ige előtti névszói rész a rematikus csúcs (s vele kezdődik a réma), ha pedig tartalmaz, akkor az igével kezdődik a réma.

Az orosz mondatszerkesztésben nincs ereszkedő réma, mert a súlypont nem az ige elé kerül, hanem inkább a mondat vége felé, ezért az oroszban *e g y e n l e t e s é s e m e l k e d ő* rémát kell megkülönböztetnünk.

Ezekre a kommunikatív súlypont helyét is figyelembe vevő egybevetésekre kiterjeszkedve jellemzi a szerző az *á t v á l t á s i m ű v e l e t* fogalmát, amely eszerint sokkal több mozzanatot foglal magában, mint a lexikai és a kötelező grammatikai és szórendi transzformációt, mert vannak 1. szószintű, 2. szószerkezet szintű, 3. mondat szintű, 4. szövegszintű átváltási műveletek. A kvázi-helyes fordításból akkor lesz valóban (kommunikatív) ekvivalens szöveg, ha 1. a mondat elemeinek ugyanolyan a kommunikatív súlyuk a célnyelvben, mint amilyen a forrásnyelvben, 2. a létrejött célnyelvi szöveg egésze olyan, mint amilyenek a célnyelvben fogalmazott eredeti szövegek szoktak lenni. (Pázmány fordítási elve!) „A kvázi-helyesség nem más, mint a kommunikatív ekvivalencia hiánya.” A kommunikatív dinamizmus Firbas-féle fogalmának alkalmazásával táblázat foglalja össze a szintaktikai forma és a mondatbeli helyzet összefüggését az orosz és a magyar mondatokban.

A tagolatlan, csak új információt tartalmazó kommunikatív egység Kovtunova terminusával *k o m p l e x r é m a*, a téma alfajai közül pedig *i n f o r m a t í v t é m a* az olyan bevezető névszói mondatszakasz, mely új információt tartalmaz ugyan, de a mondatban csak kiindulásul szolgál a mondanivaló további kifejtéséhez. A szerző ezenkívül megkülönböztet *k o m p l e x t é m á t* is. Ez olyan bevezető főmondat, mely után (kiemelt utalószó nélkül) mellékmondatban következik a mondanivaló lényege. Mindezek után egy táblázat mutatja be, hogyan oszlik meg a három szövegcsoporthatár az aktuális tagolás szempontjából négy kategóriába sorolt mondat egységek előfordulása (ti. a téma-réma, a réma-téma tagolásúaké, a komplex rémából és a komplex témából állóké). Nagyobb eltérés csak a komplex rémák mennyiségében mutatkozik, de a komplex rémák az eredeti magyar szövegekben is nagyobb számban vannak.

4. A különbségeket tehát a témán és a rémán *b e l ű l* kell keresni. Külön fejezet vizsgálja a kvázi helyességet először a tematikus szakaszban. Ehhez előbb megállapítja szerzőnk a három fő témátípust: a visszautaló témát (melynek fogalma Békési Imre kutatásaival érintkezik), az informatív témát (melyről az előző fejezet is szólt) és a retorikus témát (mely után nem új információ, hanem csak összefoglalás következik).

A visszautaló téma körül akkor vannak problémák, ha az sokszorosan bővített főnévi szerkezet. Az oroszra ui. a progresszív bővítés jellemző: a bővítmények a főnévi alapszó után sorakoznak, és ez a sorrend folyamatosan követhető, a magyarban viszont a bővítmények (jelzők, melléknévi igenévi szerkezetek) megelőzik a főnevet, és ha sorozatuk nagyon hosszú, annyira megterheli a memóriát, hogy a figyelem ellankad, mire a mondat egész megértéséhez fontos főnévi alapszói eljutunk, ezért elveszhet a befogadó számára az információ lényege. Jó fordító ilyenkor a hosszú szerkezeten belül *s z i n t e m e l é s t* végez: mellékmondattá alakítja az igenévi szerkezetbe rejtett állítást, így teszi könnyebben felfoghatóvá a mellékes és a fő állítás viszonyát, rendszerint eleje téve egy névszói utalószót s gyakran egy általános jelentésű főnevet, mely jelzi, hogy a rá következő mellékmondat még csak témája (s egyúttal alanya) a később következő főmondatnak: *Az, hogy . . . , Az a tény, hogy . . .* stb. De mivel az ilyen névmási kezdetű mondatok kiemelését is tartalmazhatnak, még ennél is jobb megoldásokra mutat rá Klaudy Kinga, olyan ketős kötőszóval indító (nem *hogy*-os) mellékmondatokra, melyek egyértelműen jelzik, hogy témával kezdődik a mondat egész: *Mivel azonban . . .* stb. Nem szerencsés az ilyen vissza-

utaló témának főmondati szintre emelése sem, mert akkor új információnak tűnik fel az, amiről az előzményben már szó volt, és ezáltal gyengül a *s z ö v e g k o h e r e n c i a* is.

Fontos megállapítása e szövegkutatásnak az is, hogy az előzményekre való visszautalásban a kötelező redundanciának a minősége és optimális mennyisége nyelvenként eltérő. A névelő nem ismerő oroszban több elemet kell megismételni az előző információközlésből, mint a magyarban, ahol a határozott névelő és a birtokos személyrag segítségével sok ismétlést meg lehet takarítani.

Az informatív téma nyugodtan fordítható főmondatl, hiszen új információt tartalmaz. Kezdő fordítók erre nem gondolnak, a téma informatív tartalmát nem veszik észre, a depredikatívizált orosz mondatszerkezetet szintváltás nélkül hasonló szerkezettel fordítják, és ezáltal nagyon nehéz, a magyarban alig érthető mondat jön létre.

Ebből a fontos részletkérdésből Klaudy Kinga levon egy alapvető elvi tanulságot. Egy forrásnyelvi A formából képzett forrásnyelvi B formának azért nem lehet kommunikatív ekvivalense egy célnyelvi B forma, mert nem ugyanolyan viszonyban van egy feltételezett célnyelvi A formával, mint a forrásnyelvi B forma volt a forrásnyelvi A formával; más a transzformációs története. — A magyarban főmondatá emelt szerkezetekbe mégis bevihetők olyan nyelvi elemek, melyek (tágabb értelemben) a mondatok kapcsolatában valami témajelleget adnak az ilyen orosz informatív témából alkotott mondatnak.

A retorikus témát Klaudy — saját régebbi felfogásától eltérően (vö. Nyr. 103(1979)) — szintén témának tartja, de magyarra fordításukhoz olyan átalakítást ajánl, melyben a réma közel kerül a mondat elejéhez, közvetlenül az orosz rémából kiemelt rövid téma után, a hosszú orosz retorikus témából pedig ezeket követő magyarázó felsorolás vagy mellérendelt tagmondat lesz.

5. A rematikus szakasz fordítása gyakran egy kötelező szórendcserével kezdődik a VO → OV séma szerint úgy, hogy a lehangsúlyosabb bővítményt vagy annak képviselőjét be kell hozni a magyar ige elé. A további részletek azonban csak úgy oldhatók meg, ha figyelembe vesszük a réma szintaktikai és kommunikációs típusait. Ezek az oroszban (az értekezés 15. táblázata szerint): R. I. (Áll.), R. II. (A vagy T vagy H), R. III. (gyenge Áll. + A és/vagy T és/vagy H), R. IV. (erős Áll. + A és/vagy T és/vagy H). (A T itt nem témát, hanem a mondatrészek magyar nevének megfelelően tárgyat jelent.) A legtöbb fordítási nehézséget az R. III. típus okozza, mely az oroszban a leggyakoribb: a gyenge szemantikájú ige utáni emelkedő réma. A magyarban ilyen szerkezetű réma nincs, helyette van ereszkedő réma, melyben a hangsúlyos névszói mondatrészt követi a gyenge jelentésű igei állítmány. (Ez a R. V. típus a magyarban igen gyakori.) A fordítók mindig megtorpannak, amikor ilyen mondat rematikus szakaszához érnek, mert ha az hosszú, akkor csak többszörös átalakítás után találják el a legmegfelelőbb magyar egyenértékűsét. (Ezt szóbeli fordítási kísérletsorozat is igazolja.) Az így magyarra fordított mondatot olvasva csak akkor fogjuk fel az ige előtti mondatrészt rematikus csúcshatásnak, amikor már eljutottunk az igéig. (Ez az ige regresszív rematizáló hatása.) Ámde ha az ilyen mondatrészeknek sok a mondatszint alatti bővítménye, azoknak egy részét már nem vagyunk képesek befogni a rematikus csúcs alá, és így bizonytalanná válhat a téma és a réma közti határ.

Az R. I. típusba tartozhatnak egyenletes és emelkedő rémák is, mert az orosz főnévi állítmány is lehet szemantikailag tartalmas vagy tartalmatlan az őt követő szerkesztett jelzőkhöz képest. Ez a két altípus a magyarban is megvan, ezért a fordítónak itt nincs különösebb nehézsége, főleg ha szabadon él azzal a lehetőséggel, hogy a birtokos jelzőt hátrateszi (birtokos részeshatározóként, pl. *alapvető tartalma az emberi létnek* ebből: *az emberi lét alapvető tartalma*).

6. Miután a többi rématípus fordításáról is hasonló értékeléseket és tanulságokat kaptunk (ezek során a mondatszerző tartalmatlan igékről meg az univerzális kvantorok különböző hatóköréről is), külön fejezet tárja elénk a kvázi-helyesség érzékelésére vonatkozó kísérletet. 130 személyneg (nyelv- és nem nyelvszakos egyetemi hallgatónak, orosz

szakos tanároknak) kellett döntenie arról, hogy az eléje kerülő 5 egyoldalnyi szöveg közül melyik eredeti magyar és melyik oroszból fordított szöveg, döntését meg is kellett okolnia, és amelyik fordítás, azt minősítenie. (Valójában 3 fordított és 2 eredeti magyar szöveg volt, de a fordítások is, az eredetiek is egymástól eltérő minőségűek.) Legmeglepőbb az volt az eredményben, hogy a legrosszabb fordítást sokan eredeti magyar szövegnek tartották. (Ebből azt a szomorú következtetést vonhatjuk le, hogy sokaknak annyira elkopott az érzéke az igényes magyar nyelvhasználat iránt, hogy elfogadják a rossz magyar szöveg eredeti fogalmazásának.) A többi besorolás kb. megfelelt a várakozásnak. Az idegen szavak használatát a kérdezettek egy része a fordítások, más része az eredeti fogalmazások jellemzőjének tartja. Ugyanígy megoszlanak a vélemények a szokatlan összetételek tanúságára nézve. A legtöbben nincsenek tisztában a mondategész és a tagmondat fogalmával: magyarosabbnak találják az egyszerű mondatot, mint az összetett, jobbnak a mellérendelést, mint az alárendelést, de nem veszik észre, hogy a magyartól nem az alárendelő mondat szerkesztés idegen, hanem a túl sok igeneves bővítéssel felduzzasztott egyszerű mondat. Teljesen egyetérthetünk az értekezésnek ebből levont tanulságával: itt nagyobb mértékű tudatosságra lenne szükség már a felsőfokú nyelvtanításban is, de a fordítóképzésben mindenképp.

7. A fordítás oktatásával kapcsolatban előbb egy kis elemzést találunk a kvázi-helyes fordítások létrejöttének szubjektív okairól (Rozenvejg és Papp Ferenc nyomán): a fordítók egyik típusa a forrásnyelvi szöveget a valóságra vonatkoztatja és a valóságot kódolja a célnyelv szabályai szerint szöveggé, a másik — gyakorlottabb, rutinos — típusú fordító ellenben kialakít a maga számára egy olyan harmadik átkódolási rendszert, melynek segítségével közvetlenül szerkeszti meg az eredeti szövegből a fordított szöveget. A fordítóképzés dilemmája abban áll, hogy kiiktassuk-e a fordításokból a két nyelv közötti közvetlenségbe vetett hitet vagy pedig az intuitív módon kialakult szubjektív átkódolási szabályrendszert árnyaltabbá tegyük. Az első utat a nem filológus fordítók szívesebben választják, de a nyelvész fordítók számára a bonyolultabb összefüggésrendszerek minél alaposabb megismerése kívánatos.

8. Az értekezés tartalma és mondanivalója megérdemelné, hogy kötelező olvasmány legyen nemcsak a szakfordítók (és általában a prózai fordítók) számára, hanem mindazok számára, akik magyar nyelvhelyességgel és szövegelemzéssel foglalkoznak, sőt mindazoknak, akik a nyilvánosság részére sokat fogalmaznak, szövegeket szerkesztenek, ellenőriznek vagy javítanak. Mégis van e dolgozatnak egy olyan súlyos hibája, mely helyenkint értelemzavaró, máskor bizonytalanságban hagyja a könyv szerzőségére nézve vagy pedig a nagyképűség kellemetlen benyomását teszi az olvasóra.

Nagy hiba ugyanis és félreértések forrása a többes szám 1. személy használata az egyes számú alak helyett. Ez voltaképpen nem a szerző egyéni hibája, hanem bizonyos tudományos körökben szokás, sőt nem is új divat. Talán visszaszorulóban is van, éppen ezért sajnálatos, hogy Klaudy Kinga, akinek a fogalmazása — néhány apróbb javítanivalótól eltekintve — mintaszerűen gördülékeny, természetes és jól követhető, még hódol ennek a divatnak, mely nem egy tudományos munkát élvezhetetlenné tesz. Nem az egyes szám 1. személyének a kerülése a hiba — ez még a szerénységnek lehet a jele, a személyes tolokodás látszatának az elkerülése —, hanem a személyes megnyilatkozásnak mindenáron többes számban való megfogalmazása. E stílári fogásnak szánt „személytelenségnek” vannak más nyelvű előzményei: szokás ez az orosz kultúrájú tudományos világban (mint erre Juhász József, Papp Ferenc figyelmeztetett), sőt régi humanista hagyomány (mint Balázs János megjegyezte az értekezés kandidátusi vitáján), mégis elidegenítő a mai átlagos magyar olvasó számára. Ha az ember a 2. fejezet élén (10) ezt olvassa: „Először azt vizsgáltuk, hogy . . .”, akkor visszalapoz, volt-e szó valami munkaközösségről vagy legalább egy társról, akinek a segítségével folyt a vizsgálat. Ennek pedig nyoma sincs sem a címlapon, sem a bevezető fejezetben. Akkor mire jó a többes szám? Eltakarja a valóságot, az egész munkáért való személyes felelősséget. Vagy pedig a fejedelmi többesre emlékeztet, mely Caesarral kezdődött, aki az összes állami tisztségeket magára ruházta. Császári és királyi többesként ez így még érthető. Követték ezt a pápák is, de más

meggondolásból: papi, tanítói és egyházfői méltóságukat kiemelve. Ámde VI. Pál letette az ezt szimbolizáló hármás pápai koronát, II. János Pál rátért a közvetlen, természetes egyes szám használatára, ha a maga nevében beszélt. A tudományos nyelvben, a publicisztikában is csak akkor megokolt a többes 1. személy használata, ha valaki egy közösség (testület, bizottság, szerkesztőség) nevében szól, vagy ha felteszi a hallgatóság egyetértését és együttműködését, együttgondolkozását (inkluzív többes, pl. előadás, felolvasás alkalmával). Ahol a többesnek ez az inkluzív mellékértelme nincs jelen, ott kertelés nélkül az egyes számú 1. személy fejezi ki azt, hogy a szerző magáról, maga szól.

9. Ezt a félreértésre vezető fogalmazási hibát Klaudy Kinga úgy tehetné jóvá, ha egy következő, tágabb témakörű könyvébe kissé átfogalmazva beledolgozná ennek az értekezésnek az anyagát is. Van ugyanis tapasztalatai és tájékozottsága alapján olyan jelentőségű áttekintése a szövegek és az ekvivalencia mivoltáról és fajairól, hogy ezeket a témaköröket — talán az eddiginél is szélesebb szakirodalmi áttekintéssel — egy nagyobb szabású munkává egybefogva közkinccsé tehetné mindazok számára, akik magyar „száraz” prózai szövegek megszerkesztésével, különböző nyelvűek egybevetésével és szövegek magyarra fordításával foglalkoznak.

ELEKFI LÁSZLÓ

**W. Viereck – W.-D. Bald (szerk.):
English in Contact with Other Languages.**

Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. XIX + 570 oldal.

Századunk végére az angol lett a világ legnagyobb használati körű nyelve. Több mint 300 millióan beszélik anyanyelvként, körülbelül ugyanennyien beszélik második nyelvként, s a legtöbben az angolt tanulják idegen nyelvként is. Az angol fontosságát mutatja például az is, hogy az 1977-ben lefordított 50047 könyv közül 19577-et angolból fordítottak. Ez a szám több mint háromszorosa az oroszról vagy franciából fordított könyvek számának (vö. Quirk és mtsai 1985. 6). Az angol az albántól a szuahéliig számtalan nyelvel van valamilyen kontaktusban, s ez a tény kitünő lehetőséget nyújt a nyelvi kontaktológia esetleges univerzáléinak feltárására. Az ismertetendő könyv szerzői európai, ázsiai, afrikai és óceániai nyelveken mutatják be az angol hatását. A kötet emlékkönyv: a Paderbornban tanító Broder Carstensen professzor 60. születésnapjára készült.

Az ünnepelt életrajza (IX–XI) után műveinek bibliográfiáját (XII–XVI) és a tabula gratulatoriát olvashatjuk, melyet kétoldalas szerkesztői bevezető követ.

A tanulmányok földrészek szerint vannak csoportosítva. Európa túlsúlyban van: 20 tanulmány szól az angol európai hatásáról, szemben a 6 ázsiai, 2 afrikai és egyetlen óceániai írással. Az európai nyelvek (illetve nyelvváltozatok) a következők: bulgár, cseh, dán, holland, finn, francia, német (nyugatnémet és keletnémet, ausztriai német, svájci német), magyar, olasz, lengyel, portugál, román, orosz, szerb-horvát, spanyol, svéd, török. Az ázsiai nyelvek: hong kongi kínai, héber, hindi, japán, malajziai maláj és filippinó (= Fülöp-szigeteki maláj). A két afrikai nyelv a szuahéli és a joruba, az óceániai pedig a Pápua Új-Guineában beszélt tok pisin.

A 29 tanulmány részletes ismertetésére itt nincs tér. Ehelyett a kötet néhány kiválasztott részéhez fűzők egy-két olyan megjegyzést, amely számot tarthat a magyar olvasó érdeklődésére. A szemelvényes beszámoló főbb pontjai a következők.

1. Finnországban egy jyvaskyläi felmérés során azt tudakolták, hogy a diákok mely nyelveket szeretnék anyanyelvi szinten tudni. Az angolt az 539 megkérdezett 91%-a nevezte meg, a svédet 42%, a németet 33%, a franciát 27% és az oroszot 18%. A vizsgázók vizsmát tekintve az angol csak az 1960-as évek végén előzte meg a németet az érettségi vizsgákon; a 80-as években 35 ezer finn érettségiző közül csak néhány száz választja már a németet (Kari Sajavaara, 68–69).

2. A francia nyelvi nacionalizmus érdekes adaléka a következő tény: Jean-Pierre Chevènement kutatási és technológiai miniszter egy 1981. szeptember 22-én kelt körlevélben közölte minden érdekelttel, hogy Franciaországban olyan tudományos rendezvény, amelynek a hivatalos nyelvei között a francia nem szerepel, semmilyen állami támogatásra nem számíthat (Franz Josef Hausmann, 92).

3. Kelet-Németországban a *kontrollieren* igének az angol *control* hatására 'to have power over someone or something' jelentése is kialakult az eredeti 'ellenőriz' mellett (Martin Lehnert, 135). Hasonló jelentésátvétel megyesik a magyarban is — a Magyar Nemzet 1981. január 14-én így tudósított: „Londonból jelenti az MTI: Az Afganisztánban járt három brit munkáspárti képviselő felszólította a Thatcher-kormányt, hogy ismerje el Babrak Karmal kormányát, mert az ellenőrzi az országot.” A hír *ellenőriz* szavának szándékolt jelentése: 'irányít, ural' — ezt az angol *control* magyarra „fordítása” hozhatta létre.

4. Rudolf Filipović, aki három évtizede kutatja az anglicizmusokat az európai nyelvekben, kétféle kölcsönzést különít el: a közvetettet és a közvetlent. Közvetett kölcsönzés történik akkor, amikor két nyelv egy harmadik nyelv vagy a tömegkommunikációs eszközök révén kerül kapcsolatba. Közvetlen kölcsönzéskor két nyelv beszélői direkt kontaktusba kerülnek egymással (334). Filipović szerint a közvetlen kölcsönzés folyamatát a fonológiai, morfológiai, szemantikai, lexikai, szintaktikai és stilisztikai szinteken lehet

elemezni, de a közvetett kölcsönzést csak az első négy szinten, tehát a szintaktikain és stilisztikain nem. Az adaptáció folyamatát a zágrábi professzor elsődleges és másodlagos adaptációra bontja. Az elsődleges adaptációban az átadó nyelvi szónak az átvevő nyelvbe való beilleszkedése zajlik, pl. az angol *nylon* a szerb-horvátban *najlon* lett és az eredeti három jelentés közül csak egyet őrzött meg. A másodlagos adaptációban a szerb-horvát *najlon* szónak új jelentései keletkeztek, pl. *najlon pláza* 'nudista strand', *najlon hotel* 'rosszhírű szálloda' stb. (342). A magyarban ilyen fejleménynek tekinthető a boldog emlékü *nejlon nyelvészet* (kb. 'nem igazi, vagyis trafós nyelvészet'). Angolul ez *plastic linguistics* lenne.

5. Nem kis várakozással olvastam a kötet magyar vonatkozású tanulmányát, azért is, mert egy 1982-ben Zágrábban megjelent hasonló tanulmánykötetben a magyar nyelv anglicizmusairól szakszerűséget nélkülöző és plágiumgyanus írás jelent meg Jakobsz-Németh Ilona tollából (vö. Kontra 1983). Rot Sándor (*English in Contact with Hungarian*, 207–230) a nyelvi kontaktusok vizsgálatát nehezítő módszertani problémák tisztázására tesz szerény kísérletet (= modest contribution to the solution of the crucial problems, 210). A szerző mintegy 35 ezer lapnyi korpusz elemzését említi. Megtudjuk, hogy e korpusz 1925 és 1980 között keletkezett magyar szépprózai művekből, újság- és folyóiratcikkekből, tudományos munkákból, szótárakból, valamint regionális és szociális változatokat reprezentáló hangfelvételekből tevődik össze. A felsorolt nyelvi anyag Magyarországról s a környező országok magyarlakta területeiről származik, és 1640 olyan lexikai egységet tartalmaz, amelyet a szerző anglicizmusnak, kanadizmusnak vagy ausztralizmusnak minősített (210). E páratlanul bő, de heterogén korpusz még kiegészül olyan anyaggal is, amely a tengerentúli magyar–angol kontaktusokat van hivatva illusztrálni.

Rot Sándor írása során többször utal „komplex etimológiai elemzésre” (pl. 214, 216), kétnyelvűektől származó megnyilatkozások „alapos elemzésére” (222), „részletes analízisére” (223), „kimerítő elemzésére” (225) stb. Rot korpusza semmilyen formában nem hozzáférhető a kutatók számára, így az „alapos”, „részletes”, „kimerítő” stb. elemzések nemigen ellenőrizhetők. Tény, hogy a szerző áldozatul esett egy etimológiai csapdának: noha sportnyelvünk bőven kölcsönzött az angolból, a *kézilabda* nem angol, hanem német mintájú tükörszó nyelvünkben (vö. Kontra 1982). A cikk egyetlen idézett nyelvi adatának sincs megjelölve a forrása. Így aztán nem tudhatni, hogy például az *opművészet* (216) milyen alapon tekintendő magyar szónak. Jó oka van meglepődni az olvasónak, amikor a szerző a magánhangzó-illeszkedés rendhagyó eseteit a *faluben* és az *emberről* példakkal illusztrálja (224), de ha kétségei támadnak az iménti adatok hitelességéről (s kinek nem támadnak?), nem tehet mást, minthogy „elhiszi Rot Sándornak” ezeket az adatokat. Vagy „nem hiszi el” . . . Én például határozott kétkedéssel olvastam többek között a *dizbecsületes* 'dishonest' szót és a *szabad-godem-ság* 'freedom' szót, hogy csak két adatok említsek találmásra a 226. oldalról. Ha a szerző locusoktat is közölt volna (amint ez a szakmánkban szokásos), adatainak megbízhatósága kevesebb találgatásra adna okot. Ha eszmefuttatásában több járatos s kevesebb egyéni terminust használt volna, írása követhetőbb lenne. A cikket ezoterikus nyelvezete és adatainak ellenőrizhetetlensége sajnos alkalmatlanná teszi arra, hogy a külföldi olvasó bármilyen érdemlegeset megtudjon belőle a magyar–angol nyelvi kontaktusokról.*

Összegzés helyett: ez a kötet (amennyiben magyar vonatkozásaitól eltekintünk) egyaránt fontos kézikönyv a nyelvi kontaktusok kutatói és az anglisztika művelői számára. Szerencsés körülmény, hogy az Akadémiai Kiadó adta ki, mert ilyen témájú tanulmánykötetet magyarországi nyelvészek ezidáig nem vásárolhattak boltjainkban.

KONTRA MIKLÓS

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Annalesének XVII. kötetében található Rot Sándor *Problems of Hungarian–English Language Contacts* című cikke (Rot 1986), ami apró eltérésektől eltekintve azonos a Carstensen Festschriftben más címen közölt írással. Az eltérések elsősorban formaiak: a Festschrift-beli közlemény angolsága jobb, mint az Annales-belié.

Irodalom

- JAKOBSZ-NÉMETH, I. (1982), Phonological Adaptation of English Loanwords in Hungarian. In: Filipović, R. (ed.), *The English Element in European Languages 2. Reports and Studies*. Institute of Linguistics, University of Zagreb. 244-265.
- KONTRA, M. (1982), On (Team) Handball Term is English. *Papers in English and American Studies* 2. 45-61.
- KONTRA, M. (1983), Review of R. Filipović (ed.), *The English Element in European Languages 2. Reports and Studies*. ALH 33: 302-305.
- QUIRK ÉS MTSAI (1985), R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik, *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London.
- ROT, S. (1986), Problems of Hungarian-English Language Contacts. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica*. 17: 77-98.

Ilse Lehiste: Lectures on Language Contact.

The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1988. VII + 119 oldal.

Weinreich *Languages in Contact* (1953) című diszciplínateremtő könyve és Haugen *The Norwegian Language in America* című, Weinreichével egyidőben megjelent monográfiája után három évtized telt el anélkül, hogy Amerikában napvilágot látott volna újabb átfogó, teljességre törekvő áttekintés a kétnyelvűségről. A nyelvi kontaktusokról szóló egyetemi kurzusok tankönyv nélkül tartottak egészen addig, amíg 1982-ben meg nem jelent François Grosjean *Life with two Languages* című kitűnő kézikönyve. A kétnyelvűséget és a nyelvi kontaktusok mibenlétét persze sokan és sok szempontból kutatták, tanulmányok és könyvek tömege jelent meg Amerikában is, de az összefoglaló kézikönyvek és tankönyvek vártak magukra. Lehiste „egyetemi jegyzete” ezt az űrt töltötte be az amerikai tankönyvpiacra, miután a szerző 1973 és 1984 között tartott egyetemi kurzusainak anyagát tette most közzé.

A könyv öt fejezetből áll: 1. *The Concept of Interference* (1–27), 2. *Bilingualism: The Bilingual Individual* (29–43), 3. *Bilingualism: The Bilingual Community* (44–58), 4. *Language Contact and Linguistic Convergence* (59–75), 5. *Results of Language Contact: Pidgins and Creoles* (76–91). A fejezeteket a fontosabb szakkifejezések magyarázata (93–95), részletes bibliográfia (97–116) és név- és tárgymutató (117–119) követi.

Lehiste mesterien tömöríti és — amennyire meg tudom ítélni — hitelesen interpretálja azokat a kutatási eredményeket, amelyek e tudományág lényegét alkotják. Érdeme a könyvnek, hogy nemcsak a viszonylag jól ismert amerikai és nyugat-európai kutatásokat tekinti át, hanem jelentős teret szentel a balkáni Sprachbundnak éppúgy, mint a Jakobson kutatásaival kezdődött balti nyelvszövetség vizsgálatának. A könyvet Lehiste saját kutatásai teszik nemcsak a kétnyelvűséget kutatók számára, hanem a finnugrisztika számára is fontos művé. Ha lefordítaná valaki magyarra, megszűnne egy űr a magyar nyelvű nyelvészeti szakirodalomban.

KONTRA MIKLÓS

**D.I. Slobin (szerk.): The crosslinguistic study of language acquisition.
Vol. 1. The data. Vol. 2. Theoretical issues.**

Lawrence Erlbaum, Hillsdale, N.J. 1985. XI.+IX.+1333 oldal.

A hetvenes években a nyelvelsajátítás versengő megközelítéseinek kapcsán több ambiciózus és igen fontos, szerkesztett kötet jelent meg a gyermeknyelvről. Közülük több elméletileg, vagy leíró szempontból érdekes kongresszusi kötet volt, egy részük felkérésre írt tanulmányokból állt össze. A C.A. Ferguson és D.I. Slobin szerkesztette *Studies of child language development* (Holt, New York 1973) kötet egy további típust képviselt. A hangsúly itt összehasonlítható volt. Számos klasszikus és kevésbé klasszikus munkát gyűjtöttek egybe a legkülönbözőbb nyelveket elsajátító gyermekekről. Ugyanabban az antológiában Slobin sokat idézett tanulmánya — A nyelvelsajátítás kognitív előfeltételei — egy új kutatási stratégiát körvonalazott a gyermeknyelv tanulmányozói számára. Ahelyett, hogy egyetlen nyelv elsajátításában keresnének veleszületett szerveződéseket, a kutatóknak olyan, egyetemes műveleti elveket kellene feltárniuk, melyeket a gyermek bármely nyelv megközelítésekor használ, s általánosításaiukat számos nyelv tanulmányozására kell alapozniuk. Az elvek egy jó része közhelyszerűvé vált a gyermeknyelvi irodalomban (Figyelj az elemek sorrendjére! Figyelj a szavak végére!), Slobin azonban egy ambiciózus, empirikus programot is kezdeményezett, melyben sok, egymással kapcsolatban nem lévő nyelvből származó adatot azonos elméleti megközelítéssel, és összehasonlítható adatforrásokat és elemzési módszereket használva kellett leírni.

A két vastag kötet a több, mint egy évtizedes vállalkozás summázatát adja. A munkának nagy esélye van arra, hogy az elkövetkező évtizedben a terület legidézettebb leíró forrásává váljon. Leíró szempontból a legjobbat képviselik, amit megfigyeléses módszerekkel nyújtani lehet. Ugyanakkor a dolgozatok jó része egy intellektuálisan izgalmas, középutas megoldást képvisel az elsajátítási mechanizmusokat illetően. Olyan megközelítést, mely megpróbálja meghaladni mind a szigorúan nyelvközpontú innatista tézisek egyoldalúságát, mind a korai nyelv sok kizárólag kognitivisták megközelítéseinek nyelvészeti naivságát. E megközelítés alapvető hitvallása azonos maradt 15 év során: a nyelv és a megismerés között kétségtelen kölcsönhatások vannak a fejlődésben, viszonyuk és magyarázó erejük azonban mindegyik területen olyan empirikus kérdés, amit gondos elemzésnek kell tisztáznia. Ez korántsem jelenti azt, hogy a „slobini pszicholingvisztika” elméletlen lenne. Pusztán nem dogmatikus.

A két kötetet úgy próbálom meg áttekinteni, hogy a tanulmányok fő mondanivalóját egyben belehelyezzem a mai gyermeknyelvi kutatás egészének koordinátarendszerébe.

1. Az áttekintett nyelvek és az empirikus adatok

A tizenegy empirikus tanulmány valamivel több nyelvet érint. Bevezetőjében Slobin nemcsak a kutatás történetét és motivációját fejt ki világosan, hanem az empirikus fejezetek szervező elveit is. Az alap gondolat kettős. Először is, az 1973-ban kifejtett „műveleti elvek” koncepció két alkérdésre oszlik:

- „(1) funkcionális szinten a fejlődést a fogalmi és közlési képességek kibontakozása mozgatja;
- (2) formális szinten az észlelési és információfeldolgozási képességek kibontakozása a fejlődés mozgó rugója.” (5)

Mindkét fejlődési fonalat veleszületett szerveződések és képességek színezik. Másrészt, a fejlődés során feltárhatóak mind az egyes nyelvekre nézve sajátos, mind egyetemes elvek. Az univerzalitás előre eldöntött konklúzió helyett olyan null-hipotézissé vált, melyet a tényleges adatokkal kell ellenőrizni.

Mindegyik empirikus fejezet e kérdéseket szem előtt tartva íródott. A dolgozatok ismétlődő szerkezete valójában nemcsak a recenzens, hanem az olvasó dolgát is könnyíti. A rendszerezett kifejtésnek köszönhetően az olvasó például maga is ellenőrizheti a feltételezett univerzálékát. Az anyag szinte egyöntetű feldolgozásának egy további előnye is van. A kötetek meglehetősen kidolgozott, de ugyanakkor könnyen követhető sémát vezetnek be a nyelvi adatok bemutatására. A szözerinti fordításokban a nyelvtani morfémiákat például világos szegmentációjú betűkódok képviselik, pl. *könyveimet* 'book-Poss-PLUR-SING+IST-ACC'.

Az empirikus fejezetek egészében kitűnő olvasmányt nyújtanak. Van azonban egy beépített korlátjuk: javarészt mondattannal és alaktannal foglalkoznak. A fonológia, a szótár vagy a szövegalkotás, társalgás általában kiesik perspektívájukból. Hasonlóképpen, jórészt megfigyeléses anyaggal foglalkoznak, s az újabb kísérleti adatoktól eltekintenek. Mindez nem feltétlenül bírálata akar lenni, pusztán a vállalkozás kiinduló korlátainak leszögezése.

Az angol elsajátításával foglalkozó fejezet (Jill és Peter de Villiers munkája) túlmegy a célnyelven abban az értelemben, hogy a szerzők jó összefoglalást adnak az utóbbi húsz év irodalmáról és vitáiról a korai megnyilatkozások valamint a gyermeknyelv mondattanának formális és szemantikai-pragmatikai modelljeit illetően. A többi nyelvről szóló, részben az amerikaiak, részben az érintett kultúrában benne élők készítette fejezetek nemcsak informatívak, hanem jól tájékozottak is. A szerzők ismerik nemcsak az érintett nyelv ról szóló (angol nyelvű irodalmat), hanem az adott nyelv e n megjelent munkáit is. Anne Mill fejezete a németről, Patricia Glancy-é a japánról gazdag s pontos áttekintések, melyek részben arra is rámutatnak, hogy miért szükséges kitágítani a távlatokat. (A német kapcsán ilyen nyilvánvalónak tűnő kiterjesztés a fonológia, a japánban a szociolingvisztikai mintázatok elsajátítása.)

Aksu-Koc és Slobin munkája a törökről jó esettanulmány az elsajátítási elvek egy részére, és arra, hogyan működnek egy adott nyelvben. Az „áttetsző” morfológiának köszönhetően a török gyermekek rendkívül korán kódolják az alapvető statisztikai viszonyokat és használják a morfológiai jeleket.

A fejezetek egy része túlmegy a pusztá áttekintésen. Szmocinska munkája a lengyelről igen komolyan számba veszi Slobin 1973-ban javasolt műveleti elveit. Álláspontja azonban kritikus: miközben az empirikus anyagot a műveleti elveket szem előtt tartva rendezzi, felveti, hogy maguk az elvek nem a priori kiinduló pontként kezelendők, hanem mint a fejlődés során formálódó hajlékony eljárások. Eve Clark fejezete az újlatin nyelvek elsajátításáról rendkívül gazdag. Legfontosabb célnyelve, a francia mellett a csoport hat másik nyelvének elsajátításáról tartalmaz gyermeknyelvi anyagot. Ez a gazdag adatbázis már feljogosítja arra, hogy egy nyelvcsoporthoz belül is felvesse a nyelvközi összehasonlítás kérdését. Clark néhány kritikus mozzanatot is felvet a Slobin-féle megközelítéssel kapcsolatosan. Az egyik az, hogy az egyetemes tendenciákat mind a produkció, mind a percepció szempontjából vizsgálni kell. A szövegek például valóban központi jelentőségűek — az észlelésben. A produkcióban azonban inkább a s z ó k e z d e t e k n e k van döntő szerepük. Másrészt Clark a szövegalkotás irányába is kitér a kutatás perspektíváját. Rámutat, hogy bizonyos szövegszabályok meglehetősen kései szerzemények, másrészt, hogy bizonyos nyelvtani eszközök használata kezdetben szövegtípus függő. Nagy kár, hogy még egy ennyire gazdag fejezet (ráadásul egy olyan vállalkozás keretében, amely a nyelv és a gondolkodás kapcsolatára összpontosít) is oly kis helyet talál csak a francia nyelvű gyermeknyelvi kutatás középpontjában álló Piaget-iskola bemutatására.

Newport és Meier fejezete az amerikai süketnéma nyelv (*American Sign Language*, ASL) elsajátításáról egy másik jó kiterjesztése a kognitív előfeltételekből kiinduló megközelítésnek. Amellett, hogy egy nagyon érdekes nyelvi rendszert mutatnak be, s az elsajátítására vonatkozó adatokat is, egy fontos módszertani és elméleti kérdést is felvetnek, amikor összevetik az ASL és a török nyelv elsajátítását. Az ASL a törökhöz hasonlóan agglutinatív rendszer. Ugyanakkor, s ez a szerzők lényeges gondolata, itt nem figyelhető meg a morfológiának a törökre emlékeztető könnyed elsajátítása. Úgy látszik, hogy a török gyerekek igen korai, magas színvonalú morfológiai teljesítményét olyan tényezőkkel

kell magyarázni, mint a nyelvtani morfémák hangsúlyozása és a szavakra emlékeztető fonológiai szerkezetük, s nem pusztán az agglutináció tényével.

Más fejezetek a szociolingvisztika irányába tágítják a távlatokat. A héber nyelv elsajátításáról író Ruth Berman kiemeli, hogy a többnyelvű társadalomnak valamint az „újjáélesztett” nyelv révén előálló normatív nyelvészociológiai helyzetnek jellegzetes hatása van a nyelvelsajátításra. Ezek a témák nyilvánvalóan túllépnek a vállalkozás kiinduló kognitív célrendszerén. Két fejezet szól a nyelvelsajátításról írástudatlan társadalmakban. Mindkettő világosan felveti a nyelvelsajátítási kutatások alapvető szociolingvisztikai kérdéseit. Bizonyos értelemben ezek valószínűleg meg az 1967-ben Slobin és Wells által a *Manual for the cross-cultural study of communicative competence* című brossúrában körvonalazott programot. Hiszen e tanulmányok korábban rendelkezésünkre nem állott, terepmunkákból származó adatokon alapulnak, s céljuk inkább a teljes kommunikatív kompetencia vizsgálata (beleértve a szociolingvisztikai szabályokat is), mintsem pusztán a mondatban és az alakban kibontakozásának elemzése.

A Bambi Schieffelin írta fejezet a kaliuli elsajátításáról követi a kognitív elsajátítási elvek keresését, részletesen elemez azonban egy „mellékkérdést”, mely a fejlődés időbeli alakulásának fontos meghatározója. Ebben a nyelvközösségben a kisgyermekeket mint nem kommunikáló lényeket kezelik, s ennek a ténynek nagy befolyása lehet fejlődésükre. Elinor Ochs teljességgel szociolingvisztikai távlatot vesz, amikor a samao nyelv elsajátítását vizsgálja. Kiindulásként megkérdőjelezi a mai kutatások kiindulópontját, a hibaelemzést. Azt hirdeti, hogy a különbségeknek ahhoz, hogy hibává váljanak, szociálisan szankcionáltakká kell válniuk. Ennek megfelelően, amikor egy új nyelvközösségben kezdeményezünk elsajátítási vizsgálatokat, akkor először a nyelvközösség szociolingvisztikai rendszerét kell leírni. Ochs előírásai és módszertani kritikája meglehetősen elgondolkodtató. Az olvasónak azonban az a benyomása, hogy a hibázásoknak a nyelvelsajátítás kutatásában betöltött szerepére nézve két fontos vonatkozásáról megfelelőleg. Egyrészt, a szociolingvisztikai hangsúly közepette hajlamos megfelelkezni a hibázások lehetséges kognitív meghatározóiról. A performancia hibázásai pusztán a társadalmi stigmatizáció kérdésévé válnak. Egy bizonyos elemzési szinten ez kétségkívül így van. Ugyanakkor korántsem véletlen, hogy bizonyos szerkezetek a nyelvben „hibaérzékenyebbek” másoknál, s ezek adják a szociális ellenőrzés és stigmatizáció nyersanyagát. Másrészt Ochs megfelelkezik arról a nem mindig egyértelműen pozitív, de mindenképpen központi szerepről, amit a hibaelemzés az idegennyelv oktatásában játszott.

Brian MacWhinney tanulmánya a magyar nyelv elsajátításáról az elméleti kötetben kapott helyet, mivel a magyar gyermeknyelvi kutatásokat a versengési modell, e szinten megismerési alapelveket követő rivális elmélet esettanulmányként mutatja be. A fejezet anyaga kitűnően dokumentált. MacWhinney nemcsak a külföldi kutató számára mutatja be az univerzális elveket hirdető elméletek érdekes „ellenőrző” pontjaként a magyar nyelvet, hanem a magyar kutató számára is érdekes összefoglalót ad mintegy az „idegen szemével”. A versengési modell kétirányú információáramlást magában foglaló „dialektikus” elméletként mutatja be. A gyermek meglévő rendszerét alkalmazza a nyelvre; eltéréseket észlel rendszere s a nyelvi tények között, ennek hatására módosítja rendszerét, és így tovább. (Elkerülhetetlenül érződik itt a hasonlóság Piaget asszimiláció–akkomodáció–adaptáció hármasával.) A modell kibontása 15, meglehetősen általános, a gyermek által alkalmazott elvet mutat be. Ezek döntő eltérése Slobin megközelítésétől, hogy MacWhinney, s a versengési modell másik képviselője, Elizabeth Bates, versengést tételeznek fel a különböző elvek között, egyazon adathalmaz „kezelése” során. Ez igen határozott parametrikus „tétélekhez” vezet a versengő tendenciákat illetően. Pl. a kategóriákon (típusokon) alapuló általánosítások fontosabbak, mint az egyedi szavakon alapulók; a szótári alak könnyebben válik általánosítások alapjává, mint a függő (ragos, képzett stb.) formák. Bár sokszor még a versengési modell is magára hagyja a gyermeket, hogy melyik elvet is alkalmazza egy adott esetben, figyelemre méltó próbálkozás az elvek közötti választás kezelésére, ami olyannyira hiányzott Slobinnál.

Az empirikus munkák egészéről ide kívánczok néhány bíráló megjegyzés.

Az impozáns nyelvi anyag ellenére bizonyos nyelvcsaládok „alul” vannak reprezentálva, különösen, ha figyelembe vesszük a gazdag kutatási anyagot. A lengyel fejezet kitűnő, mégis, hiányzik egy általánosabb fejezet (az új-latinhoz hasonlóan) a sláv nyelvekről, melybe a sok kiváló munka az orosz és a szerb-horvát elsajátításáról jól belefeérne. Hasonlóképpen, a héber fejezet kivételével, nagyon kevés szó esik a korai kétnyelvűségről, valamint a gyermek kétnyelvűsége és a tágabb közösség kapcsolatáról. Ez annál szembeötlőbb, mivel 1973-ban éppen Slobin volt az, aki a kétnyelvű gyermeket úgy mutatta be, mint a nyelv és a megismerés kapcsolatának élő laboratóriumát.

2. A nyelvelsajátítás elmélete

Az elméleti dolgozatok a második kötetben kaptak helyet, bár a leíró tanulmányok egy része is érint elméleti kérdéseket, és MacWhinney munkája, miközben a második kötetben szerepel, amellet, hogy önálló elméleti adalék, a magyarra vonatkozó kutatások kitűnő összefoglalása is.

Az elméleti dolgozatok Slobin eredeti, 1973-as programját két fő részre bontják: melyek a nyelvi fogalmak kialakulásának kognitív (értelmi) alapjai, s mi a szerepe a feldolgozási korlátoknak és elveknek a nyelv fejlődésében.

Johnston és Peters tanulmányai világosan mutatják be ezt a munkamegosztást. Johnston a kognitív meghatározottságot főleg a tér nyelvének elsajátítására alapozva tárgyalja, ami (Piaget óta) a kognitív meghatározottság vizsgálatának kedvenc terepe. Az érdekes és provokatív munka egyetlen kérdőjelet hagy az olvasóban: hol van a nyelvek közötti összehasonlítás, miben rejlik a „nyelvközi” vállalkozás főlénye, amikor a tényleges következtetések pusztán az angol, és néha a francia nyelvelsajátítás tényein alapulnak? Peters munkája a Slobin javasolta „műveleti elvek” fogalmát viszi tovább. A „műveleti elvek” nála olyan elvekké válnak, melyek segítségével a gyermek a nyelvi információt kiemeli és szegmentálja a beérkező anyagból, hogy felépítse a nyelvtant. Az általa felsorolt elvek igen meggyőzőek s működőképeseek. Eredetük kérdését Peters azonban pusztán felveti, s nem ad komoly javaslatot perceptuális vagy a nyelvre sajátos eredetükre nézve, valamint életkori változásait illetően. Bár kitér arra, hogy különböző nyelvi játékok gyakorlásának köszönhetően jellegzetes egyéni és kulturális különbségek alakulnak ki, alapvetőbb problémák, mint például a kétnyelvűség, teljesen kimaradnak. Ennél is feltűnőbb, hogy a gyermekkor és a serdülés között végbemenő feldolgozási stratégia-váltás egész szakirodalma, a Krashen által a nyelvek elsajátításának kritikus periódusának magyarázatára felvetett elsajátítás-tanulás szembeállítására teljességgel kimarad a fejezet perspektívájából, akárcsak a pidgin nyelvek, az ültetvényes gyarmatosítás közvetítő nyelveinek vizsgálata, mint a nyelvtani szerveződést befolyásoló feldolgozási elvek esettanulmánya. Súlyos korlátok ezek, melyek nemcsak egész területek (második nyelv elsajátítása, nyelvszociológia) irányában provinciálisak, hanem az elméleti kereteket is leszűkítik. Nehéz úgy írni a nyelvelsajátításról, hogy a k r i t i k u s p e r i ó d u s fogalma még a mutatóban sem található meg.

Talmy Givón rövid fejezete az Eleanor Ochs által a szamoaira felvetett kérdésekre tér vissza. Birálja a h i b a fogalmának naív és felületes használatát a gyermeknyelvi kutatásban, s felveti, hogy pankronikusan (minden fejlődésben) megfigyelhető a nyelvben a pragmatikus-parataktikus szerveződésből az átmenet a formaibb, szintaktikaibb szerveződés irányába. A két szerveződési mód közötti váltás során a téma (topic) nyelvtani alanná válik, a mellérendelést felváltja az alárendelés, az alaktan szinte teljes hiányát a gazdag morfológia, a lassú produkciós rátát pedig a gyorsabb kimenet. Givón megközelítése abban az értelemben pankronikus, hogy felveti, ugyanolyan típusú fejlődés megy végbe az egyedfejlődésben, a nyelvtörténetben és talán az emberi nyelv filogenezisében is. A felfogás önmagában is provokatív, különösen azzá válik a kötet keretében. A funkcionalista nyelvtan gondolatának egyik jelentős mai képviselője olyan fejlődési elméletet javasol, mely feltételezi, hogy a fejlődés során megváltoznak a legalapvetőbb elvek. Ezt ugyanis nem könnyű összeegyeztetni a kognitív előfeltételek megközelítéssel.

Nézzük meg most már, hogyan fejtí ki Slobin az alapvető elméletet! (Nyelvközi adatok a nyelvalkotó képességről.) Ez a fejezet jóval több, mint a leíró cikkek összefoglalása, és a kognitív elvekre támaszkodó megközelítés újra fogalmazása. Elméleti javaslat ez a Nyelvalkotó Képesség (Language Making Device) felépítésére és működésére nézve (ami egyébként az innátista tábor Nyelvelsajátító Szerkezetét, a híres Language Acquisition Device-ot hivatott felváltani). Slobin szerint a „képesség” kétféle alapelvből épül fel. Az első típusba tartozók biztosítják az adatokat a második csoportba tartozó nyelvtan-építő elemző eszközök számára. Mindennek eredményeként a gyermek felépít egy olyan „alapvető gyermeki nyelvtant”, mely sokban emlékeztet a pidgin nyelvek nyelvtanára. A rendszer bemeneti része olyan, Peters dolgozatában részletesen elemzett elvekből áll, mint: Tárdol a kiugró beszéd-anyagokat!; Figyelj a gyakoriságra!; Figyelj a hangsúlyos elemekre! és így tovább.

A maradék munkát a mintázat-elemzők végzik el. Slobin megközelítése ezen a téren vált sokkal kidolgozottabbá és részletesezettebbé a korábbi javaslatokhoz képest. Néhány előzetes eljárás egységeket alakít ki a szótárban, s a külvilági tárgyakhoz és eseményekhez kapcsolja őket. Több, a nyelvhez sajátosan kapcsolódó eljárás hivatott arra, hogy számot adjon a kezdeti nyelvtan alakításról és a belső rendszeren folytatott részletes munkáról. A nyelvtani rendszer lépcsőzetes kibontása két mezőt s két hasonlósági mércét eredményez: az egyik a szemantikára, a másik a formára vonatkozik.

Nézzünk meg néhány példát a nyelvtan-szervező elvekre, mielőtt visszatérünk az adatelemzési eljárásokhoz! A tárolt anyagból egy szintagmatikus és egy paradigmikus tengely alakul ki. Ami a paradigmikus tengelyt illeti, a szófajok azoknak a szavaknak az egymáshoz kapcsolódásából alakulnak ki, melyek hasonló nyelvtani környezetben jelennek meg; a paradigmák viszont egy-egy szó összes alakjának kapcsolatba hozásából alakulnak ki. Mind a paradigma alakulására, mind a szintagmatikus szerveződésre hosszú listát kapunk a műveleti elvekről. Ezek részletei helyett érdemesebb felhívni a figyelmet egy általánosabb új vonására a megközelítésnek. A kezdeti nyelvtani fogalomképzést kognitív folyamatok motiválják. Ezek a folyamatok nem illeszkednek az elvek listájába, inkább arról van szó, hogy a lista mintegy hivatkozik rájuk. Tartalmilag Gestalt-szerű perceptuális és kognitív prototipikus jelenetekről (szcénákról) van itt szó. A nyelvtani tárgyas szerkezetek, a tranzitivitás mögött például a Manipulatív Tevékenység Szcénája rejlik, a téri viszonyok és állapotváltozások kódolása mögött pedig az Alapvető Figura – Háttér Szcéna. A gyermek a mondatokat először ezekre az általános sémákra vetíti le (Slobin ezt a korai mondatmegértésre vonatkozó munkáiban bőségesen illusztrálta), és a jelenetet csak később bontja fel különböző nyelvtani fogalmakra és általánosítja kevésbé jellegzetes helyzetekre. Véleményem szerint ennek a felfogásnak két alapvető előnye van. Egyrészt, a korai nyelvtani viszonyok kognitív meghatározottsága felől tekintve megkímél attól, hogy arra legyünk kényszerítve, hogy a cselekvő, a tárgy, az eszköz, a hely, az átélő stb. számára különálló kognitív előzményt tételjezzünk fel. Mindezek ugyanannak a jelenetnek a különböző aspektusaiá válnak, s a Slobin által világosan felvetett empirikus kérdés az, hogy mely jegyek a leghozzáférhetőbbek a szcénából a korai kiemelés számára.

Másrészt, ezt a megközelítés lehetővé teszi a gyermeknyelv kutatásából és a nyelvpszichológiából származó (pl. az alany és tárgy jelölésére, vagy a helyi kifejezések és a dativus hasonlóságára vonatkozó) adatok párhuzamos kezelését.

Már Slobin 1973-as dolgozata is kiváltott az olvasóban nem egyértelmű érzéseket. Eleganciája és vonzereje ellenére a kognitív előfeltételekre hivatkozó megközelítés bizonyos kérdések könnyed megkerülésére is módot adott. Először is, tudományelméleti szempontból az „elvek” olyan leíró általánosítások, melyek látszólag önmagukat magyarázzák (pl. Figyelj az elemek sorrendjére!). Mi magyarázza azonban őket magukat? Továbbá: mi történik, ha a különböző elvekből eltérő predikciók következnek egyazon nyelvtani jelenségre? Így például — a magyarban is ez a helyzet — miközben a ‘Figyelj a szavak végére’ elv a ragok korai elsajátítását jósolja, a ‘Figyelj a hangsúlyos elemekre’ elv nem, mivel a ragok hangsúlytalanok. További, külső motivációk kellenek a választáshoz. Az is nyilvánvaló, hogy az innatizmus vita megkerülésével a kognitív elvekre alapozó megközelítés még nem tudta kikerülni ezen elvek eredetének kérdését.

Ezeket a kérdéseket igen világosan veti fel Melissa Bowerman tanulmánya (Mi formálja a gyermeki nyelvtant?). A Slobin és munkatársai képviselte megközelítést a még mindig erős innátista táborával hasonlítja össze. Slobinék megközelítése folyamatközpontú és indukcionista; egyetemességeket a gazdag variáció mögött keres. Az innátista tábor viszont egyetemes elvek feltételezéséből indul, és deduktív utat követ. Mindezt egy további különlegességgel egészítjük ki: míg az e két kötetben bemutatott kutatások jó része megfigyeléses vizsgálatokon alapul, az innátista tábor ma már kísérleteket használ a deduktív elmélet bizonyos kiemelt vonatkozásainak ellenőrzésére, hogy azután a hipotetikus-deduktív kutatási logikának megfelelően ezek eredményét az e g é s z e l m é l e t igazolásaként értelmezzék.

Slobin induktív megközelítésének fő problémája, hogy nem állja ki az ellenőrizhetőség próbáját. Nem szoros szövedékű elmélet, hanem pusztán (gyermek-központú) preferencia-lista. Hol nem állja ki az ilyen lista az elmélet próbáját? Bowerman világossá teszi az említett, Slobin korábbi kifejtései alapján érzett kényelmetlenségét. Rámutat arra, hogy a javasolt elvek számának növekedésével, miközben rangsorolás, súlyozás nem alakul ki közöttük, a tesztelhetőség valójában csökken. A rendszer önfenntartóvá válik. Az egyik elv például arra irányítja a gyermeket, hogy keressen szemantikai alapot a funkciós elemekre (ragok, nyelvtani szavak), miközben egy másik kikaput nyit azzal, hogy arra „instruálja” a gyermeket, használja „mechanikusan” az elemet, ha nem lelt hozzá szemantikai alapot. Hogy az ehhez hasonló csapdákat kikerüljük, hirdeti Bowerman világosan, a preferencia listát valódi, tesztelhető elméletté kell átalakítani. Az elveket egymáshoz kell kapcsolni, súlyozni és rangsorolni kell őket. Ez a feladat annál is fontosabb, mivel a Bates és MacWhinney javasolta „versengési modell” formájában megjelent a terepen egy erős rivális. Bowerman a „versengési modellel” preferálja Slobin levétítési preferenciájával szemben, főként azért, mert amaz gazdaságosabb, kevesebbet tulajdonít a nyelvet elsajátító gyermeknek, és olyan elsajátítási modellel vet fel, mely jobban összhangban van a perceptuális tanulás általános elveivel. A gyermek „előkészültségével” kapcsolatban Bowerman azt hangsúlyozza, hogy a gyermeket nem szabad üres lapként elképzelnünk. A gyermek által észrevett alapvető különbségek és a gyermeki preferenciák azonban hajlékonyabbak, mint korábban gondolták. Egy adott nyelv elsajátítása során bizonyos elvek kiemelkednek, megerősítődnek, míg mások jelentőségüket veszítik. Továbbá, az „előkészültség”, a veleszületett komponens jobb megértéséhez össze kell kapcsolni egymással két adatforrást: a bizonyos szerkezeteket elsajátító gyermekre vonatkozó adatokat a nyelvtipológiai adatokkal bizonyos mintázatok gyakoriságáról.

Összegezve, a két kötet a legjobb úton van a hivatkozási statisztikák csúcsa felé. Az empirikus fejezetek a kognitivisták megközelítés keretében született kutatások és újrakezeltetés eddig leggazdagabb panorámáját adják. Láttuk, hogy a nyelvcsaládok lefedése egyenetlen, azonban minden hasonló ambíciójú vállalkozásnál ez a helyzet. Súlyosabb fogyatékoság a többnyelvűségnek, a második nyelv elsajátításának teljes elhanyagolása. 1973-ban Slobin még azt hirdette, hogy a kétnyelvű gyermek: két lábon járó laboratórium a nyelv és a megismerés kapcsolatának vizsgálatára. Mára lelohadt ez a lelkesedés. Hasonlóképpen teljességgel hiányzik a kötetből a kritikus periódus fogalma, és a hozzá kapcsolódó biológiai megfontolások. Sajátosan releváns hiány ez, hiszen a felvetett tanulási stratégiák és preferenciák életkori beágyazása — éppenséggel a kritikus periódus fogalmát fedné le.

Elméleti szempontból a kötetek legnagyobb hiányossága, hogy — Bowerman dolgozatának kivételével — elkerülik a konfrontációt az innátista táborban született munkákkal és megközelítéssel. A kognitivisták felfogást önmagába zártan tárgyalják. A vitastílus keménysége miatt érthető ez a tartózkodás. Ha azonban a gyermeknyelv kutatása valóban előre haladó területté akar válni, az összeegyeztethetetlennek tűnő megközelítések ellenére el kell szakadni azok intellektuális elszigetelődésétől. Mindez persze csak a jövő reménye.

PLÉH CSABA

**Gilles Fauconnier: Espaces Mentaux.
Aspects de la construction du sens dans les langues naturelles.**

Les Editions de Minuit. Paris 1984. 216 oldal.

Hosszú idő után ismét szerephez jut az a felfogás, amely a többjelentésű, természetes nyelvi kijelentések szemantikai interpretációjakor a grammatikai tényezőkön túl figyelembe vesz bizonyos kognitív, pragmatikai, kulturális aspektusokat is.

Gilles Fauconnier csatlakozik ahhoz a nézethez, amely szerint vannak olyan többjelentésű kijelentések, amelyeket pusztán azáltal, hogy különböző szintaktikai struktúrákat rendelünk hozzájuk, nem lehet szemantikai szempontból kielégítően interpretálni: a többszörös szemantikai interpretációhoz számos esetben érdemes lehet figyelembe venni bizonyos mentális konstrukciókat, amelyek a kijelentésnek nemcsak grammatikai, hanem pragmatikai információin is alapulnak.

A szerző továbbá élesen elkülöníti a szemantikai interpretációt a referencia és az igazságtételek problémájától, vagyis attól, hogy egy kijelentés hogyan és milyen feltételek mellett utal a világra. Az ezen a ponton a kognitív szemantikához kapcsolódó felfogása szerint ugyanis egy diskurzust (= parole szintű szöveg) alkotó kijelentések szerkezete a leírás során függetlennek tekintendő annak a való vagy lehetséges világnak a szerkezetétől, igazságtételeitől és referenciáitól, amely a diskurzusban — a világból érkező, de gondolkodási stratégiáink által már feldolgozott, strukturált információként — megjelenik.

Ennek alapján teszi a szerző szemantikai modellje számára is azt a kikötést, hogy a diskurzus során a beszélő számára viszonyítási alapként létező „világ”-nak, a beszélő realitásának („azt mondom, hogy . . .”) szemantikai interpretációja nem kielégítő, ha csupán az ebbe a világba foglalódó információ elemeit és a köztük lévő viszonyokat reprezentálja. Tudnia kell modellálni azt a sajátos gondolkodás- és közlésmódot, amellyel egy diskurzus szerveződése számot ad az információ mentális strukturálódásáról. A diskurzusba foglalódó információk szemantikai interpretációjának problémáját valószínűleg azon az alapon különíti el a szerző ennyire élesen a (lehetséges) világ(ok) igazságtételeinek és referenciáinak kérdésétől, hogy míg a bevezetett világ(ok) a diskurzus során érvényesnek tekintendő referenciakeretet biztosíthat(nak) minden elem és viszony értékelése számára, addig a mentális stratégiák szerint a diskurzus folyamán strukturálódó információ igazságtételei és referenciái nemcsak egyik kijelentéstől a másikig, hanem akár egyetlen kijelentésen belül is folyamatosan változhatnak. Éppen ezért is javasolja az igaz/hamis distinkció helyett az érvényes/érvénytelen fogalom párt az elemeknek és viszonyaiknak az információ rendszerében való értékelésével kapcsolatban.

(1) Max azt hiszi, hogy Luc el akar menni.

A teljes kijelentés elemeinek és viszonyainak érvényessége számára nem adható meg egyetlen referenciakeret, Luc akarása ugyanis Maxnak a beszélő által tulajdonított és a beszélő szerint referenciakeretként feltett hitében érvényes, de a beszélő realitásában már nem. Mindez pedig teljesen független az adott diskurzuson kívüli referenciától, Luc „valódi” akarásától és Max „valódi” hitétől, amelyek nem szükségképpen korrelálnak a beszélő realitásának referenciakeretével.

Noha a diskurzus tartalmazta különböző információk érvényességét meghatározó referenciakeretek folyamatosan változhatnak, de maguknak a különböző referenciakereteknek a kijelöléséhez egy diskurzuson belül szükségképpen állandó viszonyítási alapot szolgáltat a beszélő realitása, amely meghatározza a diskurzus érvényességét. Ebben a referenciakeret-kijelölő értelemben talán mégis nevezhetjük a beszélő realitását egy olyan lehetséges világnak, amelyhez a diskurzus során olyan újabb világok kapcsolódhatnak, amelyeknek az információi korrelálhatnak vele vagy eltérhetnek tőle.

Az (1) kijelentés esetében az elemek és viszonyok ugyan más és más referenciakeretben érvényesek — Luc akarásában, Max hitében —, de ezek a referenciakeretek mint világok mégiscsak ahhoz képest mások, hogy a beszélő realitásában milyenek a viszonyok (tehát ahhoz képest, hogy a beszélő realitásában kiindulásként Luc akarása érvénytelennek, Max hite pedig létezőnek és a beszélő realitásától eltérőnek tételeződik).

A szerző szemantikai modelljének közvetlen célja, hogy számot adjon egyes olyan szemantikai interpretációs lehetőségekről, amelyeket az eddigi modellek nem tudtak kielégítően bemutatni. A modell interpretációs stratégiái közvetve pedig annak a folyamatnak az általános elveit kívánják meghatározni, amelyeknek során a grammatikai és pragmatikai információk mentálisan strukturálódnak: vagyis, hogy milyen feltételek és meghatározottságok játszanak szerepet például abban, hogy annak a többértelmű kijelentésnek, hogy

(2) Ebben a filmben Hitchcock rálött saját magára.

melyik elemét és viszonyát milyen referenciakeretben tekintjük érvényesnek (illetve az egyik referenciakeret meghatározott elemét a másik referenciakeret melyik elemével azonosítjuk) és miért, ha tegyük fel, a kijelentés egy olyan diskurzusban hangzik el, amelyben arról van szó, hogy egy Hitchcock életéről készült filmben a főszerepet Orson Welles játssza, de Hitchcock is szerepel benne, egy buszra váró férfit jelenítvén meg.

A folyamatot a struktúra csak részben magyarázza, vagyis egy kijelentés mentális szerveződését egyrészt grammatikai, másrészt pragmatikai információi határozzák meg. A kiinduló hipotézisnek megfelelően ez a modell aszerint rendel egy kijelentéshez szemantikai interpretációkat, hogy olvasatai milyen különböző mentális szerveződéseknek feleltethetők meg.

A kijelentések és mentális konstrukciók egymáshoz rendelésének központi fogalma a mentális tér. A mentális terek olyan egységei a modellnek, amelyeknek a diskurzus szemantikai interpretációja folyamán kiépülő referenciakeretként működve számot kell adniuk arról, hogy egy kijelentés különböző jelentései e referenciakeretek milyen — minden esetben más-más — kapcsolatai, egymáshoz való viszonyai esetében érvényesek. A (2) kijelentést úgy is lehet értelmezni, hogy a Hitchcockot játszó Orson Welles vagy a buszra váró férfi a filmben öngyilkosságot kísérelt meg, de úgy is, hogy a buszra váró férfi rálött az Orson Welles játszott Hitchcockra. Úgy viszont már nem, hogy az Orson Welles játszott Hitchcock rálött a buszra váró férfira. Mindez azzal magyarázható, hogy e kijelentés szemantikai interpretációjához két teret kell referenciakeretként felvennünk, a beszélő realitását és a filmét. A mentális terek foglamának bevezetése arra alapozódik, hogy pszichológiai, pragmatikai stb. okok miatt a közlés során megfelelési relációt teremtünk teljesen különböző dolgok között — vagyis meghatározott elvek szerint azonosnak tételezzük őket. Ez az ún. identifikációs elv. (Ez azoknak az általános elveknek a legfontosabbika, amelyek alapján a modellnek egy grammatikai struktúra esetében számot kell tudnia adni azokról a főképp pragmatikai alapú összetevőkről, amelyek többértelműségekhez vezetnek.) Bár a mentális terek elnevezés, amely a szerző álláspontja szerint is metaforikusan értendő, s amelynek a belső struktúrájáról számot adó leírás mindvégig intuitív szinten marad, felveti azt a kérdést, hogy ezáltal az eddigi modelleknek is problémát okozó jelenségek számára nem egy definiálatlan fogalom kíván-e magyarázó elvként szolgálni.

A (2) kijelentésnél a beszélő realitásának terében lévő két elem Orson Welles és Hitchcock, a film terében lévők pedig az Orson Welles játszott Hitchcock és a Hitchcock játszott, buszra váró férfi. Ezeket az elemeket a diskurzusban — a tereken keresztül — azonosítjuk. Amikor a „saját magára” kifejezés valójában nem ugyanannak a térnek ugyanarra az elemére utal vissza, nyelven kívüli okok miatt a két elem akkor is azonosítható: a harmadik érvényes olvasatban (a buszra váró férfi rálött az Orson Welles játszott Hitchcockra) a beszélő realitásában lévő Hitchcock elemnek megfelel egyrészt a buszra váró férfi, másrészt az Orson Welles játszott Hitchcock a film terében. E kettős megfelelés miatt utalhat a „saját magára” kifejezés két, valójában teljesen különböző

elemre. Negyedik olvasat azért nem lehetséges (az Orson Welles játszotta Hitchcock rálött a buszra váró férfirra), mert a beszélő realitásában lévő Orson Welles a film terében csupán Hitchcockkal azonosítható, de a buszra váró férfival nem, így e két elem között nincs olyan megfelelés, amely a „saját magára” viszonyt lehetővé tenné. (Bár az is kérdéses lehet, hogy az azonosítás egyszerre, egyetlen kijelentésen belül két irányban végbemehet-e, vagyis van-e egyáltalán harmadik olvasata a (2) kijelentésnek.)

Minden diskurzus a beszélő realitásának terében kezdődik, amelyben adott kijelentés elemei és viszonyai érvényesnek tételeződnek. Újabb — a beszélő realitásához kapcsolódó — tereket olyan nyelvi kifejezések vezetnek be (pl. *a képen, a filmben, 1929-ben, álmában, azt hitte* stb.), amelyek a beszélő realitásában lévő elemeket és/vagy azok viszonyait más körülmények között teszik érvényessé, illetve meglévővé. Az egymásra épülő terek által reprezentált többértelműséget az határozza meg, hogy a terek között melyik jelentés esetében milyen mértékű átjárhatóságot tételezünk fel, vagyis a kijelentés mely elemeit melyik térben tulajdonítjuk meglévőnek, illetve érvényesnek, valamint a terek között egymásnak megfeleltethetőnek.

(3) Luc azt képzei, hogy a strandon látott egy kémét. Ősz hajú volt.

I. jelentés: a beszélő realitásának terében létezik az az X személy, akit Luc látott, de a „nem kém” tulajdonságot viseli, s akinek Luc terében X' felel meg, és a „kém” tulajdonsággal rendelkezik. A folytatás X -re is, X' -re is vonatkozhat az identifikációs elv miatt. II. jelentés: a „kém” tulajdonságot viselő X' csak Luc képzeletének terében érvényes, nincs megfelelője a beszélő realitásában. Így a folytatás is csak X' -re utalhat vissza.

A többértelmű kijelentések esetében a terek mindegyik lehetséges jelentést bevezetik, így később bármelyikre vissza lehet utalni.

(4) *Françoise Sagan? Francia íróő. Ott van a harmadik polcon. Mondják róla, hogy szereti saját magát olvasgatni.*

Az első kijelentés bevezeti mind az íróőre, mind a műveire vonatkozó jelentést, így lehetséges, hogy többször is váltogassuk a visszautalást.

A szellemes, találóan kiválasztott, általános érvényre is számot tartó példák között előfordulnak olyan kijelentések is, amelyeknek grammatikalitása még francia anyanyelvűek számára is kétséges, például *Platon qui est sur l'étagère, était un grand homme.*; illetve olyan törvényszerűségek, amelyek szorosan a francia nyelvhez kapcsolódnak, például az alany esetben lévő személyes, illetve a vonatkozó névmás esetében az élő/élettelen megkülönböztetést nem ismerő francia nyelvből vett példákra alapuló, de általánosabb érvényűnek tételezett nem alkalmazhatók a rendszerükben ilyen distinkcióval rendelkező nyelvekre:

(5) a. ?*Platón, *aki* a baloldali polcon van, nagy ember volt.

(5) b. ?*Platón, *amely* a baloldali polcon van, nagy ember volt.

Ezek a problémák felvethetik a modell általános, elméleti státuszának kérdésességét.

A modell a mentális terek működésével magyarázza többek között az anaforikus névmást, határozott, illetve határozatlan névelőt, tulajdonneveket, szerepeket és szerephordozókat, kontrafaktuálisokat és bizonyos térbevezető ígétet vagy határozókat tartalmazó kijelentések jelentéseit, illetve az ezeknek megfelelő preszuppozíciókat. A mentális terek nemcsak azokról a jelentésekről adnak számot, amelyekről egy logikai szemantikai interpretáció, hanem bizonyos esetekben még több lehetséges olvasatot is ki kívánnak mutatni.

(6) Mindenki azt hiszi, hogy egy boszorkány megnyomorította Maxot.

A két logikai szemantikai értelmzésen túl — $\exists x \forall y (y \text{ azt hiszi, hogy } (x \text{ megnyomorította Maxot}))$; illetve $\forall y \exists x (y \text{ azt hiszi, hogy } (x \text{ megnyomorította Maxot}))$ — felteszi, hogy még három különböző olvasat létezik, amelyet a logikai szemantikai azonosnak értelmez: $\forall y (y \text{ azt hiszi, hogy } (\exists x (x \text{ megnyomorította Maxot})))$. Mindhárom olvasat megegyezik abban, hogy a beszélő realitásának terében nincs a boszorkánynak megfelelő x , de ami a mindenki hitének mentális terét illeti, ez minden esetben más és más lehet aszerint, hogy a boszorkány mindenki számára azonos vagy n számú különböző személy, illetve ha a boszorkány nem is a szerephordozó személyre, hanem magára a szerepre utal. Ez utóbbi különbségtételt összefüggésbe hozhatjuk a kijelentésnek először Donnellan által használt attributív és referenciális jelentésének fogalmával.*

A szerző célkitűzésének megfelelően a modellnek számot kell adnia a mentális stratégiák olyan általános aspektusairól, amelyek meghatározzák, hogy hogyan történik a többjelentésű kijelentések szemantikai interpretációja grammatikai és pragmatikai információi alapján. Amennyiben ez megvalósultnak tekinthető, akkor egyrészt feltárhatja bizonyos, a nyelvleírásban eddig problémát okozó jelenségek sajátosságait, másrészt pedig felveti azt a kérdést, hogy teremthető-e valamiféle kapcsolat a kijelentések grammatikai szintű leírása valamint a nyelv és a megismerés problémaköre között.

Noha a fentebb említett nehézségek bizonyos tekintetben problematikussá tehetik a célkitűzés megvalósíthatóságát a modell keretein belül, a könyv mindenképpen rendkívül érdekes és gondolatébresztő lehet azok számára, akik a modern szemantika kérdései iránt érdeklődnek vagy mélyebben foglalkoznak azokkal.

SZÉPE JUDIT

* Donnellan, K., Reference and definite description. In: D.D. Steinberg–L.A. Jakobovits (eds.), Semantics. Cambridge 1971. 100–114.

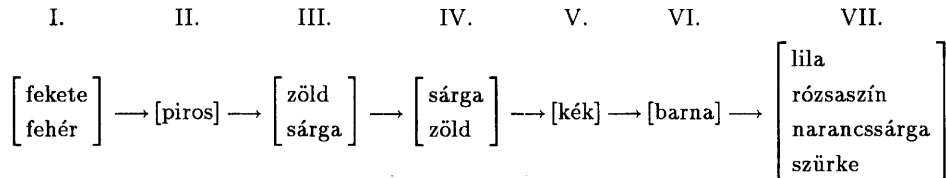
A.П. Василевич:

Исследование лексики в психолингвистическом эксперименте.
На материале цветообозначения в языках разных систем.

Наука, Москва 1987. 139 oldal.

A nyelvészeti kutatásoknak nem csekély hányadát alkotják azok a tanulmányok, amelyek a színnevezéseket vizsgálják. A színnévkutatás sok érdekességet rejt magában, hiszen a színnévrendszerek nyelvenként különbözőek még az európai kultúrkörön belül is, távolabbi nyelveket vizsgálva pedig a különbségek jóval szembeötlőbbek. Ezeket az eltéréseket a nyelvészek korok és nyelvészeti felfogások szerint más és más módon próbálták megmagyarázni. A szemantikában a mezőelmélethez kapcsolódó kutatások jelentős része vizsgálta a színnevezéseket, példaként arra, hogy a különböző nyelvekben egy-egy meghatározott szemantikai mező szerkezetileg eltérő lehet. A szemantikai mező elnevezést 1924-ben hozta létre G. Ipsen, majd 1931-ben Jost Trier a német intellektuális terminusokról írott monográfiájában és később cikkeiben kidolgozta elméletét a szemantikai mezőről, mely napjainkig is a szószemantika jelentős területe. Trier után a szókészlet számos fogalmi csoportját vizsgálták meg, ezek a vizsgálatok főleg a szótár jól elhatárolható köreire irányultak, mint a színnevek, rokonsági elnevezések, intellektuális képességek nevei stb., és ráirányították a figyelmet a nyelvre mint a gondolkodás szervezőjére. (Itt kapcsolódnak a vizsgálatok azokhoz az elméletekhez, amelyek szerint az ember világképének alakulásában döntő szerepe van az anyanyelvnek: pl. Leo Weisberger, Sapir és Worf hipotézise.) A színnevek esetében a színmező minden ember számára egyformán adott, és minden ember kénytelen ezt elemezni a nyelven keresztül. Mivel a spektrum színmezője folyamatos, az, hogy ezt a folyamatos mezőt az egyes nyelvek hogyan tagolják színnevekre, jellemző az adott nyelvekre.

A.P. Vasziljevics röviden összegzi könyvében a színnévkutatás irodalmát, külön kiemelve Berlin és Kay ismert és sokat vitatott tanulmányát (B. Berlin – P. Kay, Basic color terms, their universality and evolution. Berkeley, Los Angeles 1969). A nyelvtudomány szinte minden területének megvannak a maga „klasszikusai”, ilyen alapmű a színneveknél Berlin és Kay könyve. Alig van olyan színnevekkel foglalkozó tanulmány 1969 óta, amely ne kapcsolódna valamilyen szempontból hipotézisükhöz, és nem kivétel ez alól Vasziljevics tanulmánya sem. 98 különböző nyelvcsaládba tartozó nyelven elvégzett tipológiai vizsgálataikat alapul véve szerintük az alapszínnevek száma és megjelenési sorrendje bizonyos nyelvfejlődési fokozatokhoz, illetve korszakokhoz köthető. Egy hétfokú rendszert készítettek, amelyben a fokozatok a nyelvfejlődés stádiumait jelentik.

Eszerint az I. rendszerbe tartozó nyelvekben két alapszínnev van meg, és e szavak fókuszai a „fehér” és „fekete” területben vannak. A VII. és egyben leggyakoribb színnévrendszerben megtalálható mind a 11 alapszínnev, és egy ilyen színnévrendszerrel rendelkező nyelv Berlin és Kay szerint valaha az I. fokozatba tartozott, és végigjárta a következő fokozatokat (ha nem is pontosan ugyanebben a sorrendben és nem is mindet) az I.-től a VII.-ig.

A.P. Vasziljevics tanulmánya 15 nyelv színneveit vizsgálja. A nyelvek kiválasztásánál a szerző célja az volt, hogy e nyelvek különféle nyelvcsaládokat és különböző kultúrákat

képviseljenek. Az indoeurópai nyelvek közül az orosz, a bolgár, a szerbhorvát, az angol, a német a francia, a tadzsik és a dard, az uráli nyelvcsaládból a magyar és az észt, a törökből az üzbég és a kirgiz, a sémi-hámi nyelvek közül az amhara szerepel, valamint még az afrikai bamana és a japán.

A színnevek összegyűjtésénél fő szempont volt, hogy a könyv lehetőleg minél teljesebb képet nyújtson az adott nyelvek színnévrendszeréről, tehát nem csak az alapszínneveket választotta vizsgálata tárgyául, mint a színnevezésekkel foglalkozó írások többsége. A tanulmány pár mondatban említi e vizsgálati módszer fogyatékoságát, azt, hogy nincsenek egyértelmű kritériumok az alapszínnevek kiválasztására: „Нам известна всего одна попытка сформулировать объективные критерии отбора «основных» цветоименований (Berlin & Kay 1969), впрочем, даже и эти критерии далеко не безупречны.”

Megjegyzendő, hogy Berlin és Kay után mások is megpróbálták összefoglalni azokat a követelményeket, amelyeknek az alapszínneveknek meg kell felelniük (P. Kay – K. McDaniel, *Language* 54/3: 610–646; M. Koski, *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukiellissä*. Savonlinna 1983; C. Mervis – E. Roth, *Language* 57/2: 384–405; A. E. Moss, *Lingua* 78: 313–320, 82: 313–332). A kiválasztásnál mindenekelőtt figyelembe kell venni a színek fizikai és a színnevek nyelvi tulajdonságait egyaránt. Az alapszínnevek általában egyszerű szavak, és nincs olyan toldalékjuk, amely megváltoztatná a színnév jelentését (pl. kék – kékes). Köznyelvi, egyjelentésű szavaknak kell lenniük. Lényeges, hogy a színrendszerben való helyük és más alapszínnevekhez való kapcsolatuk egyértelmű legyen. Az alapszínneveknek nem lehetnek lexikális valenciakorlátaik (pl. szürke – ősz), és akár melléknévi, akár főnévi funkcióban előfordulhatnak. Jellemző rájuk, hogy milyen képzőket vesznek fel, milyen szavakkal alkotnak összetételt. Az alapszínnevek összekapcsolódnak egymással (kékeszöld), a világos, illetve sötét melléknévvel (világoszöld), olyan tárgyak nevével, melynek természetes színe az adott alapszínnév (fűzöld, rubinpiros). Azonban a felsorolt — és fel nem sorolt — kritériumok ellenére is mindig akadhatnak olyan „határesetek”, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az adott színnév beletartozik-e az alapszínnevek csoportjába, vagy nem.

Visszatérve a tanulmány vizsgálati módszeréhez, maga a szerző is belátja, hogy a „teljesség igénye” is irreális elképzelés, mert valójában lehetetlen összegyűjteni egy-egy nyelv valamennyi szint jelentő szavát, hisz pl. némely angol szakszótárban közel 5000 színnév található. E nehézség áthidalására a szerző figyelembe vette a színnevek gyakoriságát. Csak azokat a színneveket vizsgálja, amelyek legalább háromszor fordultak elő az anyaggyűjtés során, illetve amelyeknek van analógjuk a többi nyelv szótáraiban. A színneveket az adott nyelvek értelmező szótáraiból, szövegekből és olyan beszélgetésekből gyűjtötte össze, ahol a megkérdezetteknek tájképek, természeti jelenségek, ruházatok stb. színeit kellett leírniuk.

A. P. Vasziljevics tanulmányát különféle kísérletekre és statisztikai megfigyelésekre építette, ezek közül itt csak a legfontosabbakat ismertetem. A vizsgált nyelvek színneveit szinonímacsoportokba rendezte, egy-egy csoportba azok a színnevek tartoznak, melyek a megkérdezettek legalább 66%-nál azonos színárnyalatot jelöltek a bemutatott színminták alapján (pl. az első csoportba tartozó magyar színnevek: fehér, tejfehér, patyolatfehér, hófehér, csillogó fehér). A legtöbb csoportot a hét európai nyelvnlé kapta, és a legtöbb színnév is ezekben a nyelvekben volt (bár e kettő nem minden esetben állt egyenes arányban egymással). A kísérlet alapján összesen 57 csoportot kapott, majd ugyanezzel a módszerrel a különböző nyelvek csoportjait hasonlította össze. Tehát két csoport akkor számít megegyezőnek, ha azok színneveinek minimum 66%-a azonos színmintákat jelöl. Az összehasonlításnál egyetlen olyan csoportot sem talált, melynek ne lett volna párja valamelyik nyelvben, tehát e csoportok olyan hálót alkotnak, amely befedi az egész színmezőt, és minden nyelv realizálja a szókészletében e háló valamely részét. Továbbá az összehasonlításban, két nyelv színnévrendszerét hasonlónak tekintette, ha a szinonímacsoportok 60–70%-a azonos volt a már ismert elvek alapján. A kapott eredmények szerint az európai nyelvek színnévrendszerei hasonlóak: a legkisebb egyezés 60,5% volt

az angol és az észet között, a legnagyobb pedig 73,5% volt az orosz és a bolgár között. Mind a tizenöt nyelvet vizsgálva a legkisebb egyezés 39,1% a tadzsik és a szerbhorvát között. Berlin–Kay rendszerével összevetve megállapítja, ha az európai nyelvek az utolsó, VII. szinten állnak, akkor ezekre jellemző a színmező mind részletesebb tagolására való törekvés. Megemlítendő, hogy e tagolás nemcsak az egyes nyelvektől, hanem a színmező kiválasztott területétől is függ. Legkevésbé a fekete, fehér, lila, narancssárga, barna és szürke területek tagoltak, míg a legnagyobb változatosságot a piros, sárga, zöld és főleg a kék színek mutatják a szókészletben. A szinonímacsoportoknál a legnagyobb egyezés a nyelvekben a fekete–fehér színeknél volt, a legkisebb pedig a szürkénél (73,6% – 42,1%). (Ezek Berlin–Kay rendszerének is első és utolsó stádiumai!)

A tanulmány külön vizsgálja azokat a színneveket, amelyek bizonyos tárgyak elnevezéseiből alakultak ki, és a kapcsolat a tárgy és a színnév között még a mai nyelvhasználat számára is világos. Az ilyen színneveket kromatonimáknak nevezi. A kromatonimák 95%-a a vizsgált nyelvek közül az angolban (60%), franciában, németben és az oroszban van, ezek zöme a 20. században keletkezett. Ez összefügg a reklám és a színnevek mint szakszavaknak nagyarányú fejlődésével éppen ezeken a területeken. Kb. 300 olyan tárgyat gyűjtött össze, amely több nyelvben is színnév alapjául szolgál: pl. az arany 14 nyelvben, az ezüst, az ég, a hamu 12-ben, a smaragd, a kávé, a méz 11 nyelven stb. A kromatonimákat a szerző 10 csoportba sorolja be, és úgy véli, e csoportok bizonyos történeti fejlettséghez kapcsolhatók: 1. természeti jelenségek (ég, tűz, hó); 2. növényzet (fű, levél); 3. állatok (medve, varjú); 4. gyümölcsök, zöltségek (citrom, meggy); 5. élelmiszerek (kávé, tej); 6. virágok (rózsa, orgona); 7. drágakövek, fémek (rubin, arany); 8. emberek által létrehozott tárgyak (üveg, tinta); 9. színezők, festékek nevei (indigó); 10. összetett etimológiájú szavak (pl. ang. *Oxford blue*, ném. *Tizianrot*). Tehát az első négy csoporthoz köthető színnevek a természeti népekre, az utolsó három csoport színnevei pedig a fejlett kultúrával rendelkező népek nyelvére jellemző, a közbülső csoportok pedig átmeneti kategóriát képeznek Vasziljevics szerint.

A tanulmány az utolsó részben foglalkozik a színnevek időrendiségével, idetartozó vizsgálatait angol anyagon végezte el a szerző (a *The Shorter Oxford English Dictionary* — Oxford 1947. — alapján).

Kapott eredményei megfelelnek a fent leírt csoportosításnak: az 1–3. csoporthoz tartozó színnevek a legrégebbiek, a 8–10. csoporthoz tartozók a legfiatalabbak, és a 4–7. csoport kromatonimái mutatják a legnagyobb változatosságot az angolban. A megfigyelésekből még kiderül, hogy az ún. alapszínnevek jelentek meg legkorábban, és időben előrehaladva egyre gyorsabb a kromatonimák kialakulása (főnévből színnév keletkezése). Az azonos színterületet jelölő szavak csoportját összehasonlítva megállapítja, hogy a színek nyelvi megjelenésének sorrendje nagyjából megfelel Berlin és Kay elképzelésének.

A tanulmány eredményeit összefoglalva megállapítható, hogy míg az európai kultúrához tartozó nyelvek színnévrendszereiben sok közös vonás van, addig a többi vizsgált nyelvnél inkább a különbözőségek jellemzőek mind egymással, mind az európai nyelvekkel összevetve őket. A nyelvek színelnevezéseinek különbségei kulturális–történelmi eltérésekből adódnak, mindenütt csupán a lexikai állományt érintik, és sohasem a kommunikációs funkciót.

SIPŐCZ KATALIN

**Th. Baer – Cl. Sasaki – K.S. Harris (szerk.):
Laryngeal Functions in Phonation and Respiration.**

Little, Brown and Co., Boston–Toronto–San Diego 1987. XXIV + 574 oldal.

A könyvben közölt tudományos eredmények a IV. Nemzetközi Hangszalag-fiziológiai Konferencián (1985. június 3–6.) bemutatott és megvitatott előadások végleges formái. A könyv beosztása értelemszerű (nem szó szerinti) fordításban a következő:

- 1) működési anatómia
- 2) reflex mechanizmusok
- 3) a gégefő gerjesztése, az eredmények és nehézségek megvitatása
- 4) a fonáció idegfiziológiája
- 5) a forrás működési modelljei
- 6) fonációs mechanizmusok
- 7) gégeműködés beszéd közben
- 8) a gégeműködés technikájának számbavétele
- 9) a légcsőműködés számbavétele, válogatott népszerűen nyert eredmények

A résztvevők között 74 amerikai, 37 japáni és 19 egyéb országbeli név szerepel. Ez maga is világosan tükrözi az amerikai–japán hegemoniát. Nagyjából ugyanezt az eloszlást jelzik a referenciák is. Magyar hivatkozás egyetlen szerepel a 685 idézett között.

Az anyag hazai kutatók számára több meglepetést tartalmaz. Az egyik magának a szervezetnek a megjelenése és aktivitása. Hiszen 1980 és 1985 között négy konferenciát tartottak (az elsőt Japánban), egyre nagyobb részvételi aránnyal. A könyvben közölt anyag már 39 előadást tartalmaz. A másik meglepetés a kísérleti technika olyan rohamos fejlődése, amellyel gondolatban is nehéz együtthaladni. A harmadik a rendkívül tartalmas leközölt vitaanyag, amelyből talán még többet lehet tanulni, mint magából a dolgozattól, hiszen abban a szerző mindig óvatosan fogalmaz. A vitában viszont rendszerint elárulja vélekedését a fölvetett kérdés megoldásáról.

A kutatás eszközei, módszerei és eredményei ezen a területen is forradalmi újdon-ságokat hoztak az utolsó 10 évben. A kísérleti technika félelmetes fejlődése, hogy a hangszalagok működését a közismert elektrolottográfok mellett videolaringoszkópiával, infravörös átvilágítással és már korszerű eszközökkel is vizsgálják.

Szinte már túlzás H. Hirose és S. Niimi kísérleti technikája (az anyag 1987-ben az ISCASSP konferencián is szerepelt). Az orron keresztül összesen két szondát bocsátanak a garatba, egyet pedig a hangrés alá! Az utóbbi 1,3 mm átmérőjű, miniatűr nyomásérzékelőben végződő cső, amelyet a hangrés hátsó, kis háromszög-alakú nyílásán kell átjuttatni a légcsőbe. Egy másik nyomásérzékelőt, amelynek átmérője 2,5 mm, 18 cm hosszúságban csak a garatüregebe kell lebocsátani. E kettő összehasonlított diagramjából értékeli a hangrés alatti és fölötti nyomásváltozás kapcsolatát. Ezután egy vastagabb csőben száloptikai vonalat bocsátottak le a másik orrlyukon keresztül. Ez kettős feladatot tölt be. Hidegfényű infravörös sugárzása a hangrés nyitódásakor áthatol a hangszalagok alatti légcsőtérbe, amit a gégefő alá, annak külső falára helyezett fényérzékelő (fototranzisztor) érzékel. A száloptika emellett videorendszerrel van kapcsolatban, ami a kísérlet képi ellenőrzését is lehetővé teszi. Mellékesen az akusztikai jelet külső mikrofonnal szintén fölveszik.

A négyféle párhuzamosan ábrázolt regisztrátumból többek közt következtettek a különféle vokális környezetben elhelyezkedő réshangok paramétereire, továbbá közvetve a hangrés mozgásának az infraglottális nyomásra gyakorolt hatására. Nehéz elképzelni, hogy ennyi beavatkozás valóban nem okoz zavart a természetes beszéd folyamatban, mint ahogy azt a szerzők állítják. Viszont az kétségtelen, hogy a 2–3 évvel korábbi, az itt közölnél durvább beavatkozásokhoz képest a jelenlegi kedvezőbbnek tekinthető.

A kiragadott példával azt kívántuk szemléltetni, hogy milyen nagy haladás van a kísérleti technikában. Viszont azt is meg kell említenünk, hogy szemléleti változásban is születtek új eredmények. Erősen feszegetik a hangrés alatti rezonanciák szerepét és a felső nyomásingadozások visszahatását a hangrés alatti nyomásváltozásokra. Ebben még csak kezdeti eredmények születtek, de néhány év múlva e tekintetben is áttörés várható.

A kötet tanulmányozása nagyon hasznos; sok új módszert és eredményt ismerhetünk meg belőle a hangszalagok anatómiájától a vonatkozó idegfiziológiáig, a hangrés működési mechanizmusától az emberi hang keletkezésének nyomásviszonyaiig. Mindez sok gondolatot indíthat meg és ösztönzést adhat a beszéddel kapcsolatos hazai alap kutatásokhoz.

TARNÓCZY TAMÁS

T.J. Hixon and Collaborators: Respiratory Function in Speech and Song.

Taylor and Francis Ltd., London 1987. XIV + 434 oldal.

Lélegzetelállítóan érdekes közlések tartalmaz ez a korábbi anyagokból összeállított gyűjteményes kiadás. A témavezető Hixon professzor mellett, aki az Arizonai Egyetem tanára és a normális és hibás beszédképzés nemzetközi hírű szakembere, még 8 munkatársa szerző a 12 cikkből álló gyűjteményes összeállítás dolgozataiban. Egyetlen cikk ide került be először, legtöbbször 1972 és 1986 között jelent meg elszórtan hatféle folyóiratban. Közülük az első, Hixon professzor összefoglaló cikke a légzésről annyira alapvető, hogy már más összefoglaló jellegű könyvbe is bekerült. A további dolgozatok tartalmazzák az egyes részletkérdéseket, a mérés technikai eljárásokat és a számszerű eredményeket. Sok mérés eredményképpen tisztázzák a korábban csak felületesen ismert légzési mechanizmus pontos törvényszerűségeit.

A térfogati eltolódás fogalmának alkalmazásával egyszerű diagramokat szerkesztettek és az úgynevezett izotérfogati vonalak segítségével nemcsak a tüdőtérfogat statikus állapotára, hanem kinematikus viselkedésére is kísérleti adatokat tudnak szolgáltatni. Elvileg és gyakorlatilag egyaránt megmagyarázzák az aktív és passzív lélegzési formákat, pontosítják a légzésben résztvevő 21-féle izom működésének szerepét és ismertetik a beszédhez és énekhez szükséges légzési módok jelentőségét. Szerephez jut a könyvben a beszédhibák és a szellemi fogyatékosok légzéssel kapcsolatos problematikája is.

Ugyancsak mérésrel rögzített adatokkal igazolják a beszélt szöveg alatti és a légzés állapotával összefüggő térfogati (és természetesen lineáris) eltolódásokat a mellkasi és hasi felületeken. Foglalkoznak az operaénekesek és a klasszikus (Shakespeare-i) színpadok légzési technikájával, amit a művészek testfelületi mozgásának mérési adataival támasztanak alá. Végül a testforma (testi fölépítés) és a lélegzés összefüggésének témáját is tárgyalja az egyik dolgozat.

Összefoglalva a nyelvész, a logopédus és a fonetikus szakember rendkívül sokat tanulhat a 424 lapos szöveganyagból, amelyhez igen bő — mintegy 240 tételből álló — irodalmi hivatkozási anyag is járul. A könyvszerű összefoglalásnak igen nagy előnye, hogy a téma megismeréséhez az olvasónak nem kell sokféle (esetleg hozzáférhetetlen) folyóiratot végigböngésznie. A beszéddel, beszédtechnikával és beszédhibákkal foglalkozó szakemberek — kutatók, gyakorlati alkalmazók és oktatók — egyaránt fontos, alapvető munkaként forgathatják a Hixon-féle könyvet.

TARNÓCZY TAMÁS

Predrag Stepanović:
A taxonomic description of the dialects of Serbs and Croats in Hungary.
The Štokavian dialect.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 150 oldal + 5 térképmelléklet.

Sztepanov* Predrag 1977-ben védte meg A magyarországi szerbek és horvátok nyelvjárásainak osztályozó jellemzése. A što nyelvjárás című kandidátusi értekezését. Ennek az értekezésnek a szövege jelent meg 1986-ban angol nyelven Siptár Péter fordításában.

A mai Magyarország területén élő szerbek és horvátok nyelvjárasi megoszlása tarka képet mutat. Képviselve van mindhárom nagy szerbhorvát nyelvjárás csoport. Nyugat-Dunántúlon *ča*-nyelvjárásban beszélő horvátok, a Mura alsó folyása és a Dráva középső folyása mentén *kaj*-nyelvjárású horvátok, a Duna mentén, a Duna–Tisza közén, valamint a Dráva és a Maros alsó folyása mentén pedig *što* nyelvjárásban beszélő szerbek és horvátok (saját elnevezésük szerint: horvátok, illetőleg bosnyákok, sokacok, bunyevácok és rácok) laknak. E nyelvjárások tüzetes feldolgozása mindeddig nem történt meg. A *što*-nyelvjárást illetőleg a szerző most pótolta a hiányt: elkészítette a magyarországi szerbség és horvátság első nyelvjárasi monográfiáját, túlnyomó részben saját helyszíni gyűjtése alapján.

A monográfia szerkezeti tagozódása a következő. A rövid bevezetés (Introduction. 7–9) után a szerző három fejezetben általános kérdésekkel foglalkozik, mégpedig a magyarországi szerbhorvát nyelvjárások kutatásának eddigi eredményeivel (Previous results of research into the Serbo-Croatian dialect of Hungary. 11–13), a szerbhorvát nyelvjárások osztályozásának problémáival (Some problems of the classification of Serbo-Croatian dialects. 14–17), valamint a magyarországi szerbhorvát nyelvjárásoknak és a jugoszláviai szerbhorvát nyelvjárásoknak az összevetésével (Serbian and Croatian dialects in Hungary plotted against Serbo-Croatian dialects in Yugoslavia. 18–27).

A monográfia törzsanyagát az a tíz fejezet alkotja, amely a magyarországi *što* nyelvjárás csoport egy-egy alcsoportját vagy nyelvjárását mutatja be.

A negyedik fejezetben (The Serbian dialect of Baranya Country. 28–45) a szerző a baranyai szerbek (Mohács, Lippó, Bezedeck, Sárok, Magyarbóly, Ilocska, Villány, Beremend, Borjád, Nagybudmér, Töttös, Dunaszekcső, Somberek, Erdősmecke; Tolnában: Medina) ún. kelet-hercegovinai típusú nyelvjárását mutatja be. E nyelvjárás hangsúlyrendszere radikálisan új-*što* jellegű. A hosszú *jat* reflexe rendszerint *ije*, a rövid *jat*-é pedig *je*, a nyelvjárás tehát *ije*-z. A baranyai szerbek szókincsében bizonyos jellegzetes turcizmusok találhatók, pl. *avlija* 'udvar', *ćuprija* 'híd', *odžak* 'kémény', *pëndžer* 'ablak', *pěškūr* 'törülköző', *sokāk* 'utca' stb. Érdekességként említést érdemel két mohácsi településrész-megjelölés: a református magyaroktól lakott városrésznek *Kálvini* (tkp. 'kálvinisták'), a katolikus vallású magyaroktól lakott városrésznek pedig *Mádzari* (tkp. 'magyarok') a szerb (és horvát) neve.

Az ötödik fejezetben (The Croatian dialects of Baranya Country. 46–64) a szerző a baranyai horvátok nyelvjárását vizsgálja meg. E nyelvjárás nem olyan egységes, mint a baranyai szerbeké. A bosnyák (Szalánta, Pogány, Németi, Szökéd, Áta, Szöke, Pécsudvard, Kökény, Szemely) és a feltételesen „bosnyákul beszélő”-nek nevezett sokac (Lóthárd, Birján, Belvárdgyula, Töttös, Kásád, Alsószentmárton, Nagykozár, Magyarsarlós, Kátoly, Olasz, Maráza, Erdősmárok, Monyoród, Versend, Lánycsók, Mohács) helységek hangsúlyrendszere öthangsúlyos, vagyis az irodalmi nyelv négy hangsúlyán (ř rövid eső,

* A szépíróként és műfordítóként is tevékenykedő szerző eredeti, anyakönyvezett családneve *Sztepanov* volt. A *Stepanović* nevet írói névként használta azért, hogy félreérthetelenné tegye szerb voltát. A *Cmenanoe* [= Istvánfi]-féle családneveket ugyanis sokan orosz vagy bolgár családnévnek vélik. Nemrég a szerző hivatalosan is *Stepanović*-ra változtatta–szerbesítette a nevét.

ñ rövid emelkedő, ű hosszú eső, ű hosszú emelkedő) kívül fakultatívan bár, de gyakran előfordul az akut (ŕ) is. Ezek a nyelvjárások kétséget kizárólag kelet-boszniai típusúak, bár szlavón elemeket is találni bennük. A többi baranyai horvát nyelvjárás hangsúlyrendszere négyhangsúlyos, a hangsúly helyét illetően azonban nagyon az eltérések. A *jat* reflexe tekintetében ugyancsak rendkívül tarka a kép. A *je-ző* reflexen kívül található *i-ző/je-ző*, *i-ző* és *i-ző/e-ző* nyelvjárás is. Morfológiai tekintetben kevesebb az eltérés az egyes dialektusok között.

A hatodik fejezet (The local dialects of Dusnok and Bática. 65–73) a Kalocsától délre fekvő Dusnok és Bática horvát lakosságának nyelvjárását mutatja be. Az itteni horvátok, akik magukat rácoknak nevezik, sok archaikus vonást őrző északkeleti szlavón nyelvjárásban beszélnek. A *jat* rendszerint megőrzi fonológiai individualitását. Reflexe olyan zárt *e*, amely leginkább a magyar *é* hanghoz hasonlít, ellentétben az eredeti *e*-vel és az ősszláv előlépzett nazálisból lett *e*-vel, amely teljesen nyílt. Vö. *lēs* 'koporsó' és *lēs* 'hím róka', *svēt* 'világ' és *svēt* 'szent'. Sok itt a magyar jövevényszó is; vö. *fõvāgõ* 'favágó', *kükorica* 'kukorica', *gõja* 'golya', *hālõv* 'háló' *sëntjānosõbgār* 'szentjánosbogár', *mõl* 'moly', *jõsāg* 'jóság, barom', *cõtõrnia* 'csatorna', *çikõv* 'csikó', *bika* 'bika', *mēhes* 'méhes', *mālna* 'málna' stb.

A hetedik fejezetben (The Croatian local dialect of Felsőszentmárton. 74–82) a felsőszentmártoni horvátok Dráva menti *e-ző* nyelvjárását mutatja be a szerző. E nyelvjárás szlavón típusú, de előfordulnak benne *kaj* elemek is. (A szomszédos Lakócsa és Szentborbás *kaj* nyelvjárású.) A község lakossága a legutóbbi időkig kizárólag horvátokból állott; az újabban beköltözött néhány magyar család is már többé-kevésbé elsajátította a horvátot. A magyar nyelvi hatás csekély: a *ć* és *đ* is keményen hangzik, *s* nem lágyan, magyar módra (*t'*, *d'*), mint sok helyt másutt. Hangsúlyrendszere régi típusú, alapjában véve háromhangsúlyos rendszer, előfordulnak azonban emelkedő hangsúlyok is, valamint az ún. saltans (Hamm szerint: poludugi saltans, ŕ). A szóképzésre a deterioratív (lényegileg augmentatív) származékok jellemzők. Keresztneveknél: *Mānda* :> *Mandēna*, *Kāta* :> *Katēna*, *Māra* :> *Marēna*, *Jēla* :> *Jelēna* (!), *Rūza* :> *Ružēna*, *Ēva* :> *Evēna* ~ *Jevēna*, *Jõzo* :> *Jožina*, *Mārko* :> *Markēna*, *Īvo* :> *Ivina*, *Đuro* :> *Đurina*, *Pāvo* :> *Paviša*. Nagyon gyakori a *Šimara* családnev. Ehhez l. *Šima* keresztnév :> *Šimara* vagy *Šimāra*.

A nyolcadik fejezetben (The local dialect of Hercegszántó. 83–89) a Bajától délre fekvő Hercegszántó *i-ző* típusú szlavóniai nyelvjárásával ismerkedhet meg az olvasó. A faluban lakó szerbek és horvátok (sokacok) nyelvjárása nem különbözik egymástól. A hangsúlyrendszer itt is háromhangsúlyos, de az akutot gyakran hosszú eső hangsúly váltja fel, s előfordulnak emelkedő hangsúlyok is. A hosszú és rövid *jat* reflexe egyaránt *i*. Sajátos szóképzéltbeli archaizmus az *u* *rubinice* 'egy szál ingben'. Az 'ing' jelölője egyébként a *košula*.

A kilencedik fejezet (The dialect of Bunjevac in Bácska. 90–103) a bácskai bunjevácok (Baja, Bajaszentistván, Vaskút, Gara, Katymár, Csávoly, Felsőszentiván, Mátételke, Bácsalmás, Csikéria, Tompa, Bácsbokod, Bácsborsód, Bácsszentgyörgy, Mélykút) nyugat-hercegovinai típusú, vagyis új-*što* hangsúlyrendszerű, *i-ző* nyelvjárását ismerteti. A *i-zéstől* és néhány morfológiai jellegzetességtől eltekintve a bácskai bunjevácok nyelvjárása lényegében az irodalmi állapottal egyezik. A szókincs sajátosságai közül figyelmet érdemel a *Sřblin* 'szerb ember', *bāco* 'apa' és *nāna* 'anya'.

A tizedik fejezet (The Serbian dialect of Bánát and the Trans-Tisza Region. 104–106) a bánági és tiszántúli szerbek (Szőreg, Újszentiván, Deszk, Magyarcsanád, Battonya) nyelvjárásával foglalkozik. E nyelvjárás egyenes folytatása a Bánág jugszláviai részén beszélt sumadlija-vajdasági típusú nyelvjárásnak. Új-*što* hangsúlyrendszerű, *e-ző* nyelvjárás ez. Román hatásra utal a nyelvjárás szintaxisának egyik feltűnő vonása, mégpedig az, hogy a hely kifejezésére szolgáló, hol? kérdésre felelő esetet gyakran az irány kifejezésére szolgáló, hová? kérdésre felelő eset váltja fel: *bio sam ű Desku* [= Deszken voltam], *stõjŕ ű vrāta* [= a kapuban áll] stb. A szókincs sajátossága a *zõb* 'zab' (az *olvas* 'ua.' helyett) és a *lēs* 'koporsó' (a *sānduk* 'ua.' helyett).

A tizenegyedik fejezetben (The Serbian local dialects of the Budapest Region. 117–126) a Budapest környéki szerbek (Dunapentele, Rácalmás, Százhalombatta, Lórév, Szigetcsép, Budakalász, Pomáz) nyelvjárását vizsgálja a szerző. E nyelvjárás ugyancsak a šumadija-vajdasági nyelvjárással tartozik össze. Azonban a *jat* reflexe bizonyos esetekben *je*, ami a kelet-hercegovinai nyelvjárás hatására mutat. A magyar szókincs hatása főleg a legújabb rétegben észlelhető (*birka*, *úrhajós*, *vízibusz*, *vonat* stb.).

A tizenkettedik fejezetben (The Serbian dialect of Csobánka. 127–134) a Csobánkán élő szerbek nyelvjárásával foglalkozik a szerző. E nyelvjárás az utóbbi időben nagy változásokon esett át, de a legidősebbek beszédében még határozottan felfedezhető a kosovo-resavai alap. A fiatalabb nemzedék a pomázi nyelvjárást használja nemcsak szülőfaluján kívül, hanem azon belül is. A régi csobánkai nyelvjárás hangsúlyrendszere régi típusú, a *jat* reflexe *e* (olykor *je*), a hangsúly utáni hosszúságok megrövidülnek stb. Ma már nem hallani a *starěji* 'öregebb' típusú középfokot, amelyet Belić 1910-ben még jegyzett. Helyette *stariji* használatos.

A tizenharmadik fejezet (The Croatian local dialects of the Budapest Region. 135–141) a Tökölön, Érden és Ercsiben élő, magukat rácoknak nevező horvátok nyelvjárását tárgyalja. A hangsúlyrendszer új-*što* típusú, a *jat* reflexe tekintetében viszont eltérések tapasztalhatók. Tökölön elsősorban *je*-ző reflex fordul elő gyakori *i*-zéssel, de Érden és Ercsiben az *i*-zés csaknem általános. A tököliek nyelvjárása tehát a kelet-hercegovinai *je*-ző és a nyugat-hercegovinai *i*-ző nyelvjárás keveredésének fogható fel, az érdiek és ercsiek nyelvjárása viszont a bácskai bunyevácokéhoz hasonlóan *i*-ző típusú. A magyar jövevényszavak száma Érden és Ercsiben nagyobb, Tökölön kisebb. A szerbhorvát *pesak* 'homok' helyett Tökölön az oszmán-török eredetű *kümsala*, Érden és Ercsiben pedig a magyarból átvett *hömök* ~ *ömök* használatos.

A tizenegyedik fejezetben (Conclusion. 142–143) a szerző összegezi kutatási eredményeit. Megállapítja, hogy a Pavle Ivić és Dalibor Brozović felfogása szerinti hét *što* nyelvjárásból Magyarországon csupán a Crna Gora területére korlátozódó zeta-lovceni dialektus hiányzik. A megmaradó hat nyelvjárás közül Magyarországon a szlavóniai a dusnoki, bátyai, felsőszentmártoni és hercegszántói dialektusok képviselik. Kelet-boszniai nyelvjárásban Magyarországon elsősorban a baranyai bosnyákok és — kisebb részben — a baranyai sokacok beszélnek. A baranyai sokacok nagyobb részénél a kelet-boszniai nyelvjárás keveredett különböző *i*-ző nyelvjárásokkal. Az újabb *i*-ző vagy nyugat-hercegovinai nyelvjárásban Magyarországon elsősorban a bácskai bunyevácok beszélnek, de ide sorolható az érdi és ercsi rácok dialektusa is. A kelet-hercegovinai nyelvjárás legtipikusabb magyarországi képviselői a baranyai és a medinai szerbek, míg a tököli dialektus a kelet-hercegovinai és az újabb *i*-ző nyelvjárás keveredésének mondható. A šumadija-vajdasági nyelvjárást Magyarországon a bántói és a tiszántúli szerbek, valamint a Pest-környéki szerbek beszélik, ez utóbbiak azonban jellegzetes eltérésekkel. Végül a kosovo-resavai nyelvjárás maradványait egyetlen községben, Csobánkán találjuk meg.

Az izléses kiállítású kötetet irodalomjegyzék, az értekezésben említett magyarországi helységek kétnyelvű, szerbhorvát–magyar és magyar–szerbhorvát jegyzéke, valamint öt áttekintő térképvázlat zárja le.

A magyarországi szerbhorvát dialektológia értékes monográfiával lett gazdagabb. Bárcsak hasonló színvonalon elkészülne a magyarországi *kaj*- és *ča*-nyelvjárás osztályozó jellemzése is.

Utószó. Szakkörökben a monográfiát elismeréssel fogadták. Ennek jele az is, hogy újra kiadták szerb nyelven: Predrag Stepanović: Govori Srba i Hrvata u Mađarskoj. Štokavsko narečje. Gornji Milanovac–Novi Sad–Beograd 1994. (Studije o Srbima. Sv. 5.) Az új kiadást 1994. október 25-én Pavle Ivić, Jovan Jerković és Nyomárkay István professzorok mutatták be a budapesti Kossuth Klubban.

KISS LAJOS

Jacqueline Picoche – Christiane Marchello-Nizia:
 Histoire de la langue française.

Édition Nathan, Paris 1989. 394 oldal.

Hosszú idő, több mint húsz év telt el az utolsó részletes francia nyelvtörténet megjelenése óta. A szerzők egyik érdeme így mindenekelőtt az, hogy — bár nem olyan filológiai alaposággal és problémafelvető igénnyel, mint Herman József 1967-ben megjelent Précis d'histoire de la langue française-e — sikerül szintetizálniuk a klasszikus ismereteket és a legújabb tudományos és statisztikai adatokat. (Ebből következően a kötetet záró gazdag bibliográfiában főként a legújabb munkák szerepelnek.) Másrésről az a tény, hogy a könyv felét a francia nyelv k ü l s ő történetének áttekintése teszi ki, mégpedig a teljesség igényével, szintén megkülönbözteti az előzményektől; sőt alapvetően ez adja a munka újszerűségét, mivel a belső történet leírása inkább az új szakirodalom rendszerezésén, mint saját kutatásokon alapul. A kötet tíz fejezetből áll, a VIII. és a IX. Ch. Marchello-Nizia munkája, a többi J. Picoche-é.

Az első fejezet a francia nyelv franciaországi történetét írja le, a Romania-tól a mai Franciaországig. Különös hangsúly kerül a nyelvjárási tagolódásra és a standard nyelv születésére. A francien (v. Ile-de-France-i nyelvjárás) problematikájának részletes elemzésében megismerkedhetünk a közös formák és a nyelvjárási különbségek arányára és szerepére vonatkozó hipotézisekkel. Rövid történeti áttekintések után a II. fejezet az európai frankofon államok (Belgium, Luxemburg, Svájc) nyelvi helyzetét mutatja be, érdekesen szembeállítva két vagy több nyelv együttélésének lehetőségét, illetőleg lehetetlenségét az egyes országokban. Az európai helyzetkép hiánytalan, mivel a kisebb területek (Savoie, Nice, Val d'Aoste) is bemutatkoznak.

A III–IV–V. fejezetben elhagyjuk Európát, hogy megismerkedjünk először is a francia nyelv térhódításával Észak-Amerikában, a Karib-szigeteken és Madagaszkáron. Ez a rész nyújt lehetőséget a kreol nyelvek keletkezésének bemutatására is. Az 1815 utáni térnyerés főleg Afrikát érinti, ahol különös súlya van az oktatásnak. Ennek francia és belga módszereit részletesen tárgyalja ez a fejezet. A gyarmatosítás megszűnése természetesen új problémát jelent Afrikában. Ennek kapcsán értékeli a szerző a francia nyelv jövőjét, amely valószínűleg vagy a konkurens nemzetközi nyelvekkel szemben való visszaszorítotttságban, vagy a francia nyelv kiváltságos jellegének megőrzésében nyilvánul meg. Bár a szerző az egész frankofónia esetleges jövőjét látja Afrikában, felmerül a kérdés, hogy ezekben a fejezetekben miért irányul sokkal kevesebb figyelem azokra az országokra, ahol a francia anyanyelv (főleg Québec), mint azokra, ahol inkább veszít jelentőségéből.

A VI. fejezet ismét áttekinti a történelmet és a világot, ezúttal annak a nemzetközi szerepnek a függvényében, amelyet a francia mindig is betöltött, a középkortól kezdve — de különösen a reformáció és a XVIII. század során — napjainkig, az ENSZ-ben és a nemzetközi szervezetekben.

A francia nyelv külső története napjainkban összefoglalható a frankofónia fogalma és a hozzá kapcsolódó intézmények alatt. (A bibliográfiában szerepelhetne még egy fontos munka: Michel Tétu, La francophonie. Guérin 1987.) A francia nyelv térvesztései és hódításai a demográfiai, gazdasági, tudományos tényezők változásaival mérhetők.

A belső történet leírása nem korszakok, hanem témakörök szerint halad, a legújabb kutatások felhasználásával. A fonetika (és ezzel párhuzamosan a helyesírás alakulása is helyt kap) története például J. Matte modelljével rendszerezhető, amely a változásokat az artikulációs erő függvényében írja le.

A VIII. fejezetben a morfológiát irodalmi idézetek és ragozási táblázatok illusztrálják, ami — csakúgy, mint a valaha élt összes határozószó és prepozíció felsorolása — megkönyvítheti például az egyetemisták dolgát a nyelvtörténet tanulmányozásakor. A IX. fejezet, igen koncentráltan, mégis kimerítően, többek között az egyszerű mondat szintaxisát írja le a CV – SVC változás függvényében, a legújabb szórendi kutatások nyomán.

Egy másik, mostanában gyakran kutatott téma, a kijelentés (énonciation) jelölésének tárgyalása zárja a fejezetet.

Az utolsó fejezet a lexikával foglalkozik, tanulmányozza az etimológiát, majd a változások lehetséges okait, a legfontosabb szótárak bemutatását (egészen a frankofon lexika adatbankjáig) pedig az újítások lehetőségei követik. A lexika mindezen aspektusait részletesen tanulmányozzák a következő részek, amelyek az egyes korokban, a középkortól a mai rövidítésekig és vulgarizmusokig követik a lexika változásait.

A szerzőket nyelvi érzékenységük végül elvezeti oda, hogy a földrajzi és időbeli változatokat a norma fogalma alatt rendszerezék. Azonban ugyanide kellene tartozniuk a társadalmi változatoknak is, amelyekről sajnos nincs szó a könyvben, noha az írott és beszélt, vagy az irodalmi és köznyelvi francia közötti különbség igen jelentős.

A lényeg azonban a különféle (a frankofónián belüli helyi) normák összehasonlítása és értékrendbe állítása, amely munkát olyan tudós nyelvészek végezhetik el, mint ennek a figyelemreméltó könyvnek a szerzői.

D. SŐRÉS ANNA

A. H. Жукова: Корякский язык. "Просвещение."

Ленинград 1987. 255 oldal.

Az ún. paleoszibériai vagy paleoázsiai nyelveken belül a csukcs-kamcsatkai nyelvcsaládhoz tartozó korják legújabb grammatikáját e nyelv avatott ismerője és kutatója írta meg. Bár a szerző szándéka nem egzakt tudományos nyelvleírás volt, ti. a könyv a korják iskolák számára kiképezendő tanítóknak íródott, a vállalkozás több szempontból is figyelmet érdemel.

Figyelemre méltó azért, mert a tankönyv egy sorozat tagja, amelyben jelentek meg hasonló munkák uráli nyelvekről is (pl. Z. N. Kuprijanova – M. Ja. Barmics – L. V. Homics hasonló célú nyenyec tankönyve, melynek 4. kiadása 1985-ben látott napvilágot.) A könyv kiadása egyúttal arra is következtetni enged, hogy — bár a korjások lélekszáma az 1979-es népszámlálás szerint csupán mintegy 7900 — továbbra is képeznek számukra anyanyelven tanítókat.

A tankönyv bevezetője (3–5) néhány eligazító adatot tartalmaz. Zsukova áttekinti az északi népek nyelveit, amelyek különböző nyelvcsaládokba tartoznak (mandzsu-tunguz, szamojéd — itt tévesen, s nyilván a nganaszan helyett a negidal szerepel —, az obi-ugor és a paleoázsiai nyelvek). A szovjet nyelvészeti terminológiában változatlanul a paleoázsiai elnevezés divik a — megítélesem szerint — pontosabb paleoszibériai helyett. Mivel a paleoázsiai (= szibériai) nyelvek genetikailag nem egységesek, célszerű lett volna tovább tagolni őket (ket; jukagir; gilják; csukcs-kamcsatkai nyelvek — csukcs, korják, kerek, aljutor, itelmen —; eszkimó-aleut nyelvek — eszkimó, aleut. Megjegyzem, az utóbbi évtizedekben önálló nyelvként értelmezett aljutor hiányzik Zsukova felsorolásából).

A csukcs-kamcsatkai nyelvek közül a csukcs, a korják és az itelmen (kamcsadál) viszonylag ismert; terjedelmes monográfiák, kisebb-nagyobb szótárak készültek e nyelvekből, bár egy modern itelmen szótár mindmáig nagyon hiányzik. (Az aljutor és a kerek nyelvből az eddig publikált anyagok alapján a recenzens állított össze szójegyzéket — vö. Wörterverzeichnisse aus den tschuktscho-kamtschadalischen Sprachen I. Kerekisches Wörterverzeichnis — Annales Univ. Scient. Budapestiensis de R. Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica 16(1985): 45–74; II. Aljutorisches Wörterverzeichnis — i. h. 18(1987).)

A gazdaságilag két csoportra (vándorló réntartók: *čawčəvəw* és letelepedett halász-vadász korjások: *nəməlgə*) bomló korjások számára a *čawčəveni* nyelvjárás alapján a 30-as években teremtették meg az írásbeliséget — előbb a latin betűset, majd ezt 1937-ben fölváltotta a cirill írás. Ma némi szépirodalom, tankönyvek jelennek meg korják nyelven.

Kis fejezet foglalkozik a szókészlet kérdéseivel (6–14). Itt elsősorban a szókincs változása érdemel említést. A régi életmóddal összefüggő szókincs (pl. a sámánizmussal, a régi szertartásokkal, ünnepekkel kapcsolatos szavak) kiveszőben vannak. Az új élet terminológiáját azonban nem csupán orosz jövevényszavak alkotják, van példa belső szóalkotásokra is (pl. jelentésbővülés útján: *iččət* 'csoport' → 'brigád', *inellek* 'vezetni' → 'vezetőnek lenni, irányítani'; szóképzés révén: *enannejo-lawgəjəŋ* 'agitáció' << *enanejo-čəwəjək* 'ösztönözni, buzdítani' stb.).

A fonetikai és helyesírási kérdéseket taglaló fejezet (15–37) áttekintést ad a magánhangzók és a mássalhangzók állományáról. A két — egy ún. erős és egy ún. gyenge — sorozatra oszló vokálisok (erősek: *e, a, o*; gyengék: *i, e, u*) állományából kimaradt a rendszersemleges, ám gyakori *ə* (= *u*). A csukcs-kamcsatkai nyelvekre jellemző sajátos magánhangzó-harmónia szerint egy szóban vagy csak erős, vagy csak gyenge magánhangzók fordulhatnak elő (bár a korjákban találni vegyes hangrendű szavakat is). Ha a gyenge sorozatú magánhangzókat tartalmazó tőhöz erős magánhangzót tartalmazó toldalék járul, a gyenge magánhangzók erőssé változnak (*i* → *e*, *e* → *a*, *u* → *o*), pl. *titi* 'tű' (→ *titi-te* 'tüként, tüvel') → *ga-tete-ma* 'tüvel', *nute-nut* 'tundra' (→ *nute-k* 'Loc.') → *nota-ŋko* 'Abl.').

A konzonantizmus sajátossága a zöngés-zöngétlen ellentét szinte teljes hiánya (kivétel: *k - g, q - g*), valamint a posztpalatális mássalhangzó-állomány viszonylagos gazdagsága (*y, k, g, q, g*).

A könyv legerjedelmesebb fejezetét a morfológia alkotja (38–196). A morfológiai-szintaktikai jegyek közül, mintegy jellemzésül, kiemelek néhányat.

A korják — a többi csukcs-kamcsatkai nyelvhez hasonlóan — ismeri a pre- és szuffigálást mind az ige, mind a névszó esetében. A névszóragozás egyik komitativusz-insztrumentális esete (vö. *ga-tete-ma* 'tüvel' < *titi* 'tű') confixummal alakul. Az igeragozásban az első személyre utaló elem mindhárom számban prefixum (Sg1 *tə-jejgučew-ə* 'tanultam', Du1 *məčč-/j/ejgučew-əmək*, Pl1 *məč-cajgočaw-əlamək*). Egyes tempus- és módusjegyek szintén prefixumként fordulnak elő, így pl. az elbeszélő múlt, amely egyúttal az „indirekte Erlebnisform” kifejezésére is alkalmas (*ga-tva-jgəm* 'lehet, hogy ott voltam'). A praesens is jelölt confixummal: *ku-* — *-y*, pl. *ku-jejgučew-əy* 'tanul', de a Sg1, Du1, Pl1 mutatója megelőzi: *tə-ku-jejgučew-əy* 'tanulók stb.'

Mint Szibéria valamennyi nyelvében, a korjakban is ismert a névszó predikatív ragozása (Sg1 *gol'a-jgəm* 'férfi vagyok', Du1/Pl1 *gol'a-moje*). Az 1972-es korják grammatikában a Dú és a Pl között az első és a második személyben is volt különbség (Du1 *-muji*, Pl1 *-muju*, Du2 *-tuji*, Pl2 *-tuju*), a most ismertetett könyvben csak a 3. személyben különböztetik meg a Du-t és a Pl-t (Du3 *gol'a-t*, Pl3 *gol'a-w*).

A csukcs-kamcsatkai nyelvekben — mint a fentebbi példából is kitűnt — a Sg-on és a Pl-on kívül jelölik a Du-t is. A személyes névmásokon túlmenően a névszó deklinációjában csupán az abszolút esetben tesznek különbséget a három szám között. Megtalálható viszont a duális az igeragozásban.

A névszóragozás — és a szintaxis — jellemző sajátossága az akkuzatívusz hiánya. Ez a jelenség általánosnak tekinthető valamennyi paleoszibériai nyelvben. A tárgy kifejezésére vagy az abszolút esetet használják fel, vagy — mint pl. a ketben, a jukagirban, az eszkimóban is — valamelyik lokális kázust. Ezzel szemben az alany gyakran jelölt, ezt a jelenséget a paleoszibériai grammatikában — véleményem szerint tévesen — ergatívusznak szokták nevezni.

Az igeragozáson belül megkülönböztetik az alanyi és a tárgyas konjugációt. A paradigmában az első és a második személyű tárgyra a személyes névmás tövéből alakult szuffixummal utalnak.

A szintaxis (197–245) két legjellemzőbb sajátossága az ún. ergatívusz (azaz a cselekvő, logikai alany jelölt volta) és az inkorporálás, amely tkp. alárendelő szintagmatikus kapcsolat pl. jelző és jelzett szó, állítmány és tárgya között.

A mellékletben (246–253) Zsukova áttekintést ad a korják nyelvjárásokról, valamint összeveti a korják és az orosz nyelv legfontosabb hangtani és morfológiai sajátosságait.

Tankönyvről lévén szó, érthető a bőséges példaanyag, a fordítási gyakorlatok sokasága.

Ez a munka azok számára is hasznos lehet, akik meg akarnak ismerkedni egy — megítélesem szerint — az uráli nyelvcsalád szempontjából sem elhanyagolható jelentőségű nyelvcsoporttal.

PUSZTAY JÁNOS

Új „műfaj” a nyelvtudományban?
Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.):
A nyelvészetről — egyes szám, első személyben.

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest 1991. 270 oldal.

Nem mindennapi — a nyelvtudományunk történetében ritkaságszámba menő, ha nem egyedülálló — kiadvánnyal lepte meg az MTA Nyelvtudományi Intézetének két munkatársa, Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós a szakmai köröket. A szakirodalomban jártas olvasó már eddig is meggyőződhetett Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós új iránti fogékonyságáról, s most „... a magyar nyelvészet története iránti érdeklődésüket” is bizonyítandó, azzal a kéréssel fordultak levélben a hazai és külföldön élő magyar nyelvészek idősebb nemzedékéhez, amely az utóbbi fél évszázadban jelentős szerepet játszott nyelvtudományunk szemléletének és módszertanának megújításában és átalakításában, hogy adjon választ a következő kérdésekre:

- „1. Mitől nyelvész a nyelvész? Vannak-e olyan egyéniségjegyek, amelyek a nyelvészt jellemzik?
2. Ön hogyan vált nyelvesszé? Nyelvesszé válásában volt-e valakinek, valaminek döntő hatása?
3. Mely intézményekben talált kezdvész körülményeket nyelvészeti kutatásaihoz?
4. Hogyan alakultak ki és hogyan változtak nyelvészeti nézetei?
5. A nagy egyéniségek milyen szerepet játszottak pályáján, a tudományterület alakításában?
6. Véleménye szerint milyen irányzatok hatottak, hatnak a magyar nyelvészetre?” (VIII)

A kötet előszavában a két szerkesztő arról nem beszél, hogy hány nyelvészt kértek fel válaszára, csupán arról értesülünk, hogy a felkértek kisebb hányada nem válaszolt a kérdésekre, és voltak olyanok is, akik elzárkóztak a kötetben való részvételtől. A szerkesztők tapintatára vall, hogy sem az első, sem a második csoport tagjait nem említik név szerint. Részemről is méltánytalan eljárás lenne, ha ezért ezt a több szempontból is igen jelentős kiadványt „foghíjas”-nak nevezném. Viszont azt sajnálhatjuk, hogy nyelvészeink közül sokan hiányoznak, nemcsak a hazaiak, hanem a külföldön élők közül is.

Amint a kötet előszavában írják, a szerkesztőket a nyelvtudomány története iránti érdeklődésükön kívül egy amszterdami kiadvány (First Person Singular. Szerk. B.H. Davis és R. O’Cain. John Benjamins, Amsterdam 1980) készítette és ihlette ennek a kötetnek a napvilágra hozatalára. Az említett First Person Singular kötetben tizenhat amerikai nyelvész vall eddig megített életútjáról, a magyar testvérpárjában huszonkét hazai és nyolc külföldön élő nyelvészünk tesz eleget a két szerkesztő felkérésének.

A nyelvészetről — egyes szám első személyben vallomásai nemcsak azért szerföltött jelentősek, mert bevilágítanak egy-egy nyelvtudósunk tudományos szemléletébe és elének tárják, szinte „átvilágítják” tudományos hitvallásukat, hanem azért is, mert ezek a vallomások egyúttal a mai és a közelmúlt magyar nyelvtudományának az intellektuális légkörét is jelentik, mindannak a szellemi tevékenységnek a színvonaláról és értékéről is tanúskodnak, amit a nyelvészettel kapcsolatban hazai és külhoni magyar nyelvészeink folytatnak. Egyszóval: ezt a kötetet a mai magyar nyelvtudomány egy kisebbfajta, tanulmányokban bővelkedő, tudományos seregszemléjének is tekinthetjük. A vallomások az indíttatástól, vagyis attól függetlenül is, hogy valaki már viszonylag korán elkötelezte

magát a nyelvészettel, vagy valamely véletlen esemény vagy élmény terelte a nyelvészet területére, — egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy nyelvtudósaink szenvedéllyel művelik szakágazatukat, ami az egyre fogyó anyagi juttatások ellenére is biztosíték arra, hogy nyelvtudományunk egyre érettebbé válik a reáharuló feladatok teljesítésében.

Nem lehet feladatunk kollégáink vallomásainak a minősítése, mert az egyén elidegeníthetetlen joga, hogy nyelvesszé válását a legjobb tudása és meggyőződése szerint — lelkiismereti aggályok nélkül — tárja a szakmai nyilvánosság elé. Viszont a kívülről ismert is, aki valamennyire jártas a nyelvtudomány berkeiben és többé-kevésbé ismeri az egyetemes tudomány mozgását, megvan a joga arra, hogy ezekből a vallomásokból — nem a csálhatatlanság igényével — bizonyos következtetéseket vonjon le nyelvtudományunk múltjára, mai helyzetére, jövőbeli feladataira, esetleges mulasztásaira vonatkozólag. Mert túlzás nélkül állíthatom, tanulságok és bizonyos következtetések nyelvtudományunk múltjára, mai állapotára, szemléletmódjára és távlataira vonatkozóan bőven akadnak ebben a kötetben. Kezdjük talán a legfontosabbal. Ezt így fogalmazhatnám meg: milyen műhelynek bizonyultak az egykori és mai középiskolák, valamint az egyetemek és főiskolák, általában a humaniorák, különösen pedig a filológus/nyelvészutánpótlás előkészítésében és biztosításában. A középiskolák mai helyzetét e tekintetben annál jobban ismerjük, hogy erről külön szót kellene ejtenem. De azt el kell mondanom, hogy végre a nyelv- és irodalomtanítás, a történelem oktatása, általában a humaniorák kezdenek rangjuknak és jelentőségüknek megfelelő helyet elfoglalni a középiskolákban és gimnáziumokban, ami kezdetnek nem rossz, sőt némi bizakodásra is okot ad.

Vajon mindez, amit itt a középfokú oktatásról két-három mondatban papírra vettem — mennyiben függ össze nyelvtudósaink vallomásaival? Ha figyelmesen végiglapozzuk ezeknek az egyéni vallomásoknak a kötetét, nyomban kiderül, hogy sok kollégánk nyelvesszé válásában döntő szerepe volt már a középiskolának, a gimnázium egy-egy szuggesztív erejű tanárának, aki diákjait rá tudta ébreszteni tantárgya szépségére. 1945 előtt elég sok volt a gimnáziumokban az ún. tudós tanár, akinek munkája nem csupán abban merült ki, hogy megtartotta a heti kötelező tanóráit, hanem könyvtárakban búvárokodva tudományműveléssel is foglalkozott. Tisztelet és elismerés illesse azokat a középiskolai kollégáinkat, akik ma is elég súlyos anyagi körülmények közepette, az iskolai feladatok súlya alatt görnyedezve és olykor szinte megrokknva, szabadidejükben szenvedéllyel és kitartással próbálják a tudományt művelni. Ezek az olykor mostoha körülmények és gáncoskodások közepette tevékenykedő középiskolai tanárok, akik közül sokuknak a szó igazi értelmében felettes hatóságaik megtiltották, vagy enyhébben szólva akadályokat gördítettek az elé, hogy tudományuk tevékenységét folytassanak — ezek a középiskolai tanárok váltak később tudományunk nagyjaivá. Ennek a határozottan kártékony álláspontnak csupán egyetlen példajaként említhetem Lakó György pályafutásának azt az epizódját, amelyet ő elevenít fel visszaemlékezésében, hogy az 1939/40-es tanévben nem egy poros kisváros, hanem Budapest egyik gimnáziumában az igazgató-helyettes akadémikusok közt — hogy ti. egyik kollégája (Lakó György) az Eötvös-Kollégiumban a finn nyelv tanítását vállalta és a tudomány művelése iránt is érdeklődést mutatott — oda vezetett, hogy a tankerületi főigazgató-helyettes eltiltotta Lakó György magyar-német szakos tanárt a tudomány művelésétől, mondván „a gimnázium nem tudományos ambíciók táplálására való” (155). Sajnos előfordultak ilyen esetek is, de szerencsére vannak jó példák is. A középiskolák és gimnáziumok vezetőségének többsége, ha a tudomány művelése iránt érdeklődő tanár lelkiismeretesen végezte tanári munkáját, nem gátolta ebbeli tevékenységében, hiszen az előttünk fekvő vallomásokból is kitűnik, a megszólaltatott tudós nemzedék képviselői szinte kivétel nélkül valamilyen formában kapcsolatba kerültek a tudományműveléssel egyetemi éveik alatt vagy kezdő középiskolai tanári pályafutásuk során, tehát még mielőtt egyetemi tanszékre vagy tudományos kutatóintézetbe kerültek volna.

A tudomány iránti érdeklődést, az elkötelezettséget az egyéni adottságokon, a szellemi beállítottságon kívül befolyásolják és segíthetik az egyetemi évek, de ennek a folyamathoz az elindításában nagy szerepük lehet a középiskoláknak is, főleg azoknak a

tanároknak, szuggesztív egyéniségeknek, akik maguk is szenvedélyes elkötelezettjei szakmájuknak, s ezáltal diákjaiban is fel tudják kelteni az érdeklődést a szóban forgó szakma szépsége iránt, akikben a diákok példaképet látnak szakmai tudás és erkölcsi tartás tekintetében egyaránt. Kollégáink vallomásából több ilyen példát is idézhetnénk, de csupán egyre kívánok hivatkozni. Petőfi S. János, aki korszerű szövegtani tevékenységével nemcsak a nemzetközi, hanem hazai tudományos életünkben is elévülhetetlen érdemeket szerzett, egykori magyartanárára, Ádám Jánosra így tekint vissza: „A szövegek — elsősorban az irodalmi szövegek — organizációjának (jelentéshordozó-képességének), funkciójának megismerésére irányuló igényem kibontakozását döntő módon magyartanáromnak, Ádám Jánosnak köszönhetem, akinek tevékenysége gimnáziumi pályafutásomon végigkísért. Ádám János tanár, ember és bennünket magával egyenértékű félként elfogadni tudó barát volt, a „tanár”, „ember” és „barát” szavak legteljesebb értelmében. Szaktanárként nem — vagy nemcsak — metanyelvi/metadiszkurzív szinten fejtegette, hogy mit jelent (mit jelent neki) egy-egy vers, hanem úgy olvasta azokat nekünk, hogy a csak kicsit „vajt fülűek” számára is szinte lehetetlen volt nem megérteni vagy legalább megsejteni ezt a jelentést. Teljes emberségét adva nem egyszer a tananyag kötelező tartalmának figyelmen kívül hagyása útján/árán próbált minket nemcsak irodalomra, hanem azon keresztül emberségre is oktatni . . . És mert annyira ember volt, tudott valódi barát is lenni. Megalkudni nem tudó emberként és tanítványait önfeláldozóan szeretni tudó barátként halt meg 1950-ben, a gimnázium igazgatójaként attól a Hatóságtól visszatértében, ahová tanítványait védeni ment” (215).

Amit sok esetben a középiskola elindított az egyes tudományok iránti érdeklődésben, azt jellegénél fogva az egyetem és a főiskola folytatta, esetleg más irányba terelte. A magasabb képzésre áhítózó ifjak életében a végső döntés, az ti. hogy valaki az irodalommal vagy a nyelvészettel kötelezi-e el magát, legtöbbször az egyetemi évek alatt következik be, a kötet vallomásai legalábbis ezt igazolják. A mai ötven éven felüliek nemzedékének nyelvészé válásában igen jelentős szerep jutott a párizsi École Normale Supérieure magyar testvérpárjának, az Eötvös-Kollégiumnak. Mai élvonalbeli nyelvészeink igen tekintélyes hányada ennek a nagy hírű intézménynek a neveltje, amelyet a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a Rákosi-rendszer egyik napról a másikra egy tollvonással megszüntetett. Akik nyelvészé válásukról nyilatkoztak, mindannyian a legnagyobb elismerés hangján emlékeznek meg az ősi alma materről, annak szellemi légköréről, arról a mozgalmas intellektuális tevékenységről, amely az intézmény falain belül folyt. Sokszor és sokan megemlékeztek és méltatták az Eötvös-Kollégiumnak a magyar művelődésben és tudományban betöltött szerepét. A nagy elődök nemzedékének, vagy még pontosabban szólva: az Eötvös-Kollégium első generációjának olyan kiválóságai után, mint Kodály Zoltán és Szabó Dezső, Szekfű Gyula és Horváth János, Kuncz Aladár és Laczkó Géza; a sort még sokáig folytathatnánk a magyar tudomány és kultúra jeles személyiségeinek a felsorolásával. A magyar nyelvtudomány egy igen tekintélyes sor európai szintű tudós egyéniséggel büszkélkedhet, akik a Kollégium tagjai voltak, s akik közül a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül megemlíthetem Gombocz Zoltánt és Eckhardt Sándort, Ligeti Lajost, Németh Gyulát vagy Bárczi Gézát, Pais Dezsőt és Zsirai Miklóst, Tamás Lajost és Gáldi Lászlót, de nem hagyhatom figyelmen kívül a ma is élők közül Keresztúry Dezsőt, aki ugyan nem nyelvész, de szelleme nem maradt hatás nélkül azokra a nyelvészekre sem, akik annak idején a Kollégiumban kapcsolatba kerültek vele, vagy Hadrovics László és Lakó György nevét is említhetem. Ez az Eötvös-kollégiumi szellem kisebb-nagyobb mértékben befolyásolta „vallomásos” nyelvészeink koncepcióját, amelyről szinte valamennyi visszaemlékezésben valóban szó is esik.

Deme László, aki egyébként maga is az Eötvös-Kollégium neveltje, visszaemlékezésében két nyelvésztípust különböztet meg. Szerinte az ún. hívő-folytató típus „azt tekinti a maga számára irányadónak, vagy mások . . . mit mondtak eddig és mit a továbbiakban a nyelvről” (9). A kételkedő-újrainduló típus pedig abból indul ki, hogy a nyelv mit mond neki önmagáról. Nem kételkedünk abban, hogy a nyelvészeket így is lehet tipizálni, s az is esetleg bizonyítható, hogy a nyelvészek közül sokan vannak olyanok, akik inkább az első,

vagy inkább a második típusba sorolhatók. Nyelvész kollégáink vallomásaiból az derül ki, hogy kezdő korukban inkább a hívő s még egy jó ideig a folytató típusba sorolhatók, hiszen számukra ez a korszak a dokumentálódás, a szakirodalomban való tájékozódás korszaka. A kételkedésre, az újraindulásra épp a „hívő–folytató” korszak döbbsenheti rá a nyelvészt, ugyanis a szakirodalmi ismeretek birtokában egyre érezhetőbben kifejlődik a nyelvész kritikai érzéke, önálló véleményt képes kialakítani bizonyos jelenségekről, magyaráz szólva megtanul kételkedni. Ez utóbbi állításomat is szinte mindegyik vallomás igazolja.

Ha kollégáink vallomásaiból nyelvesszé válásukban az Eötvös-Kollégium kitüntetett szerepét hangsúlyoztuk, utalva azokra a tanáregyéniségekre, akik maguk is egykor az Eötvös-Kollégium neveltjei voltak, s később a magyar nyelvtudomány élvonalába kerülve egykeztek az utánuk jövő nemzedék képviselőiben a tudomány szeretetét állandósítani, mindez korántsem jelenti, hogy az Eötvös-Kollégium falain kívül szerzett képesítések tulajdonosait, akik tudásukat, műveltségüket nem a fenti intézményben, hanem valamelyik hagyományos universitas előadótermeiben és könyvtáraiban szereztek és gyarapították, a tudomány másodrendű művelőinek tekintené is valaki.

Mindentől függetlenül azt nyugodtan állíthatjuk, hogy a 20. században — ami egyébként a vallomásokból egyöntetűen kiderül — a nemzedékek egymásutánjában a nyelvesszé válás folyamatában mindenki megtalálta a maga szellemi mintaképét: Lazicius Gyula és Kniezsa István, Klemm Antal és Országh László, Melich János és Csúry Bálint, Szabó T. Attila és Tompa József vagy Balázs János, Martinkó András és O. Nagy Gábor, említhetném az apát fia társaságában, azaz Zolnai Gyulát és Zolnai Bélát, de visszanyúlhatnánk a 19. század nagy polihisztorához, Brassai Sámuelhez, és tőle elindulva utalhatunk Szarvas Gáborra, a két Szinyeyre, Balassa Józsefre, Simonyi Zsigmondra, Tolnai Vilmosra, nem is beszélve az eddig már említett nyelvtudósokról, akiknek előadásai, írásai formálták, alakították az utánuk következő nemzedékek és kortársak szemléletét.

A nyelvesszé válás kezdeti stádiumában, a dolgok természeténél fogva, az ifjabbak az idősebbektől kitaposott úton indulhatnak el. Az önállósodás útjára lépett ifjabb és az idősebb nemzedék között később megindul egy ún. nivellálódási folyamat. A szemléletmódok kölcsönhatása nem csupán a különböző nemzedékek között érvényesül, megfigyelhető az azonos nemzedéken belül is. A kölcsönhatás, a viszonylag egységes szemléletmód kialakulása a legérzékenyebb egy jól körülhatárolt munkaközösségen belül, amelynek tagjai azonos vagy nagyjából azonos téma kidolgozásán munkálkodnak, olykor függetlenül még a nemzedéki hovatartozástól is. Természetesen az idősebb nemzedék főlenye az ifjabb nemzedékhez viszonyítva, olykor gátló tényező lehet a kezdő nyelvész számára az önálló nyelvész szemlélet kialakításában, ám az esetek többségében az igen bonyolult kölcsönhatások hálójában is a legtöbbször megtalálják az önálló szemlélet kialakításához vezető utat.

Az itt érintett folyamatnak igen meggyőző példáit olvashatjuk legtöbb kollégánk vallomásaiban is. Elegendő utalnunk a Nyelvtudományi Intézetben és a különböző tanszéken folyó vagy befejezett közös munkákra az ötvenes évektől napjainkig. A közös téma kidolgozása, ha nem is abszolút mértékben, de érezhetően befolyásolta sok tudományos munkatárs szemléletmódjának az alakulását. Természetesen a szemléletmód nem a teljes nivellálódás felé halad, mert hogy csak egy példát említsek, az MTA Számítástechnikai Központjában, ahol a hatvanas években többek között Kiefer Ferenc és Petőfi S. János is dolgozott, számítógépes nyelvészettel foglalkoztak, ám a közös matematikai szemlélet nem akadályozta őket abban, hogy Kiefer a jelentés tan felé, Petőfi pedig a szövegnyelvész felé „hajoljon” el. Vagy a hatvanas évek második felében, midőn a Nyelvtudományi Intézetben javában folyt a magyar generatív nyelvtan előkészítése, noha a munkatársak a generatív nyelvelmélet szellemében dolgozták ki a rájuk eső részt, de a kérdéskör jellegétől függően mindegyik az általánosnak nevezhető szemléleten belül sajátos utat taposott ki magának. Az egykori magyar generatív nyelvtan munkatársai: Károly Sándor, Dezső László, Molnár Ilona, Nagy Ferenc, Szépe György (közülük a kötetben csak Károly Sándor és Molnár Ilona szerepel), más-más utat választottak, az egykori munkatársakat legfeljebb csak az új iránti fogékonyság, az új utak keresésének az igénye kapcsolja össze.

Természetesen még a legnemzetibb tudomány sem fejlődhet hermetikus elzártságban. Éppen ezért, szólnunk kell arról is, hogy nyelvész kollégáink visszaemlékezései alapján a magyar nyelvtudomány miként reagált az elmúlt négy-öt évtizedben az egyetemes nyelvészeti gondolkodásban bekövetkezett lényegesebb változásokra.

Egyet kell értenünk Károly Sándornak azzal a megállapításával, hogy a második világháború végén a „magyar nyelvészeti hagyományok az újgrammatikus iskola utóhatásának a jegyeit mutatták fel” (116), s az akkor induló nyelvésznevezdek ennek az örökségnek lett a folytatója. Hogy a magyar nyelvtudomány a második világháború végén miért csak az újgrammatikus iskola „utóhatásának a jegyeit mutatta fel”, ennek okait a két világháború közötti időszak gondolkodás- és szemléletmódjában kell keresnünk, sőt visszamehetünk akár a századforduló éveig is, de ennek elemzése túlságosan messze vezetne.

A hatvanas évek elejétől nyelvtudományunkban is megindul egy erőteljes erjedés. E kötet szerkesztőivel együtt a kívülálló is fölteheti a kérdést: vajon milyen irányzatok hatottak és hatnak a magyar nyelvészetre? A kérdésre adandó választ egyelőre csak az 1945 utáni korszakra tekintjük mérvadónak, minthogy kollégáinknak nagy többsége is ebben az időszakban vált nyelvészé.

Természetesen a kötetben szereplő szerzők az előbbi kérdést illetően nem képviselik (és nem is képviselhetik) az egész magyar nyelvtudományt, hiszen egyéni vallomásokról, véleményekről van szó, ám mint cseppben a tenger vize, ezekben a vallomásokban is benne van a lényeg, az tudniillik, hogy a Saussure utáni nyelvtudomány irányzatai igenis éreztetik hatásukat a magyar nyelvtudományban. A kérdés csak az: milyen erős és milyen mélységű ez a hatás? Csupán módszerek átvételéről, vagy gyökeres szemléletbeli változásokról van-e szó?

Az 1945-ös fordulatig terjedő időszakban — Károly Sándor megállapítására hivatkozva — nyelvtudományunk letéteményesei a két világháború közötti időszak vége felé az újgrammatikus irányzatnak egy enyhébb változatát képviselték, illetve annak utóhatása jegyében végezték kutatásaikat. Hasonlóképpen vélekedett Bárczi Géza is (Bevezetés a nyelvtudományba. Budapest 1953. 137.) A fő szempont a nyelvtörténet volt, ami csak fokozatosan engedett teret a leíró jellegű kutatásoknak. Ha meg akarnám nevezni azokat az irányzatokat, szemléletmódokat, amelyek gazdagították a kötetben szereplő nyelvészeink felfogását, akkor először a prágaiak funkcionális szemléletét kellene említenem, majd az amerikai deskriptív nyelvészet módszertana jöhetne számításba, de a generatív szemlélet hatása sem hanyagolható el. De utalhatok a beszédaktus- és a kommunikációelméleti kutatásokra, a szociolingvisztikai, szövegtani, pszicholingvisztikai vizsgálódásokra, valamint azokra a területekre, amelyeket — úgymond — feltételeznek az említett kutatási programok. Elég itt megemlítenem a szemiotikát, a jelentéstant, a pragmatikát stb.

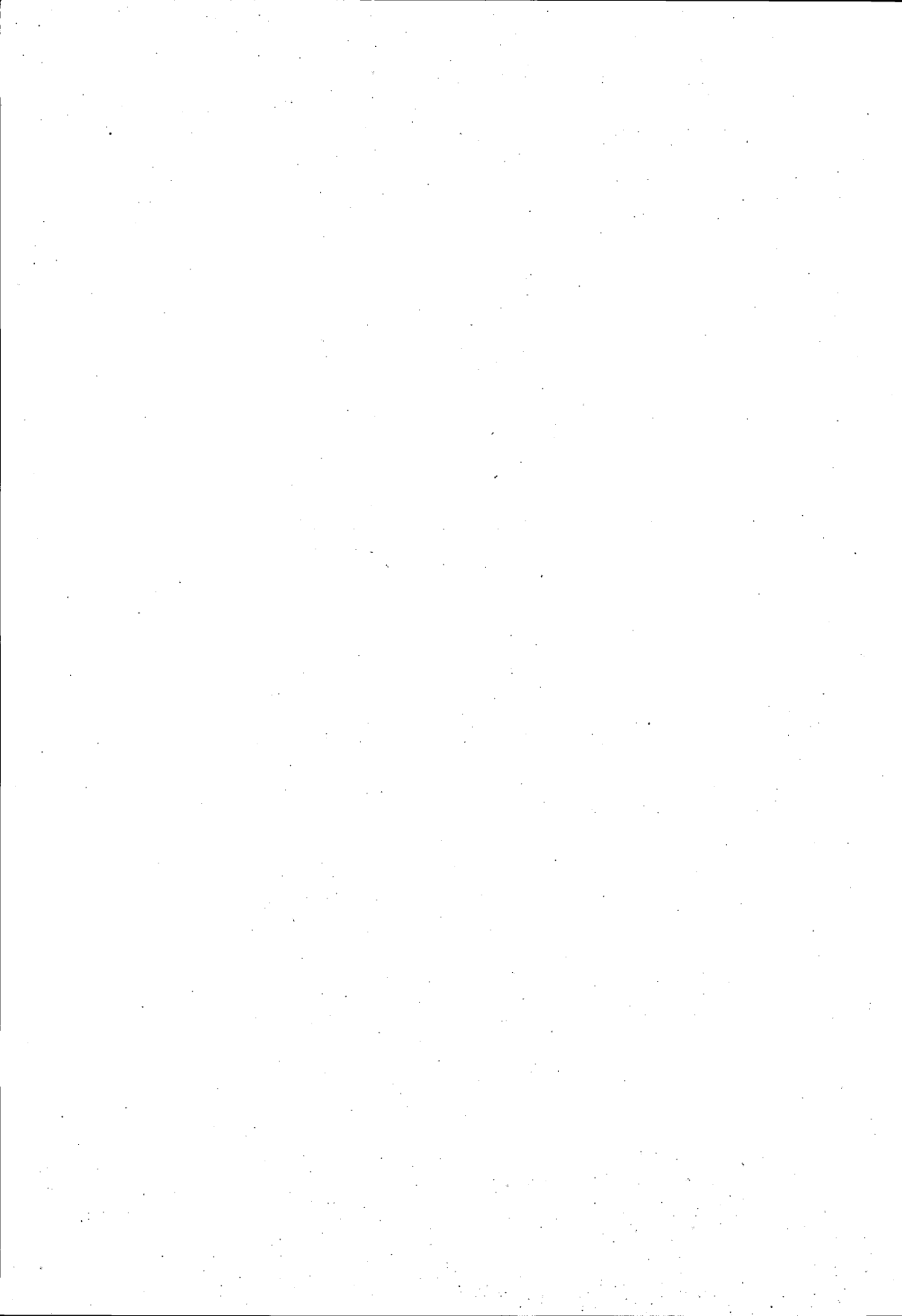
Ennek a kötetnek minden szubjektivitása ellenére is a legnagyobb tudományos érdeme az, hogy előtérbe állította — egyéni vallomások tükrében — nyelvtudományunk sarkalatos kérdéseit. Ugyanis a két szerkesztő — s ez az ő leleményességüket bizonyítja — úgy fogalmazta meg nyelvészeinkhez intézett kérdéseit, hogy a válaszokból egyértelműen kiderült: nyelvtudományunk az utóbbi négy-öt évtizedben gyökeres szemléletbeli változáson ment át, s ennek következményeként égetően szükségessé vált a magyar nyelvtudomány történetének tüzetes áttekintése, a magyar nyelvtudomány történetének megírása kezdetektől napjainkig.

A nyelvészetről — egyes szám első személyben című kötetnek ez a leglényegesebb célkitűzése, s az ebből levonható következtetésnek pedig arra kell ösztönöznie a szakmában érdekelt nyelvész kollégáinkat, hogy minél előbb elkészüljön a magyar nyelvtudomány története.

Úgy vélem, ha a nyelvtudományunk történetének megírására vonatkozó néhány megjegyzésem meghallgatásra találna is, Sz. Bakró-Nagy Marianne-nak és Kontra Miklósnak ez jelentené a legnagyobb elismerést. De ezen a „részreahljó” megállapításon túl

menően is, ennek a kötetnek önmagában van értéke. Jelentősége az, hogy két ember agyából pattant ki ennek a könyvnek az ötlete, és a magyar nyelvtudományban ennek az „új műfajnak” ők a megteremtői. Érdekes, tanulságos, olvasmányos kötettel lepték meg az olvasót, azért most nem a szerzők (szerkesztők) köszöntik az olvasót, hanem az olvasók a szerkesztőket.

MÁTÉ JAKAB

LINGUISTICA – Series C – RELATIONES (a nyelvtudomány neves művelőinek a Nyelvtudományi Intézetben meghívott előadóként tartott előadásainak szövege).

1. Kiefer Ferenc: **MODALITÁS**, 1990., 16 old., 100 Ft.
2. Wolfgang U. Dressler: **SPOKEN LANGUAGE – A Major Challenge to Linguistic Theory and Methodology**, 1990., 19 old., 30 Ft.
3. Fónagy Iván: **GONDOLATALAKZATOK, SZÖVEGSZERKEZET, GONDOLKODÁSI FORMÁK**, 1990., 44 old., 55 Ft.
4. Robert Ilson: **ASSEMBLING, ANALYSING AND USING A CORPUS OF AUTHENTIC LANGUAGE**, 1991., 54 old., 50 Ft.
5. Tarnóczy Tamás: **AZ EMBERI ÜZENETVÁLTÁSRÓL**, 1992., 55 old., 75 Ft.
6. Rácz Endre: **MONDATGRAMMATIKA ÉS SZÖVEGGRAMMATIKA**, 1992., 15 old., 40 Ft.
7. Fülei-Szántó Endre: **A VERBÁLIS ÉRINTÉS**, 1994., 59 old., 90 Ft.

A fenti kiadványokon kívül a Nyelvtudományi Intézet gondozásában készült el:

- *A Régi magyar kódexek 10. száma: SZENT MARGIT ÉLETE 1510 – A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata – bevezetéssel és jegyzetekkel*, 1990., 512 old., 336 Ft.
- **VITKOVICS-KÓDEX 1525 – A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata**, 1991., 300 old., 280 Ft.
- **A NYELVÉSZETRŐL – EGYES SZÁM ELSŐ SZEMÉLYBEN**, szerk.: Sz. Bakró-Nagy Marianne, Kontra Miklós, 1991., 267 old., 240 Ft.
- **TEMPORAL FACTORS IN SPEECH**, szerk.: Gósy Mária, 1991., 183 old., 300 Ft.
- **STUDIES IN SPOKEN LANGUAGES: ENGLISH, GERMAN, FINNO-UGRIC**, szerk.: Kontra Miklós, Várad Tamás, 1991., 130 old., 200 Ft.
- **RÉDEI-FESTSCHRIFT**, szerk.: Pál Deréky, Timothy Riese, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter, 1992., 480 old. 1500 Ft
- **PAPERS IN COMPUTATIONAL LEXICOGRAPHY**, szerk.: Ferenc Kiefer, Gábor Kiss, Júlia Pajzs, 1992., 357 old. 450 Ft.
- **BESZÉDKUTATÁS. TANULMÁNYOK AZ ELMÉLETI ÉS AZ ALKALMAZOTT FONETIKA KÖRÉBŐL**, szerk.: Gósy Mária és Siptár Péter, 1993., 212 old. 270 Ft.
- **PAPERS IN THE THEORY OF GRAMMAR. (A grammatikai modell szerkezetének legújabb megközelítései!)**, szerk.: Bánréti Zoltán, szerzők: Kálmán László, Bródy Mihály, Bimbó Katalin, Bánréti Zoltán, Rebrus Péter, É. Kiss Katalin, Bende-Farkas Ágnes, Maleczki Márta, Alberti Gábor, Bartos Huba, Rádai Gábor, 1994., 289 old. 290 Ft. Az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával.
- **KÉTNYELVÜSÉG ÉS MAGYAR NYELVHASZNÁLAT**, szerk.: Kassai Ilona, 1995., 318 old. 330 Ft.
- **BESZÉDKUTATÁS 1994**, szerk.: Gósy Mária, 1994., 241 old. 250 Ft.

A Theoretical Linguistics Programme, Budapest University (Eötvös Loránd Tudományegyetem) és Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences (MTA Nyelvtudományi Intézete) kiadásában Working Papers in the Theory of Grammar című sorozat a grammatikaelmélet legújabb kutatási eredményeiről közöl tanulmányokat. Minden szám ára belföldön 175 Ft, külföldön (postaköltséggel) 5 USD.

- * Vol. 1. No. 1. Michael Brody: **PHRASE STRUCTURE AND DEPENDENCE**, 1994. 28 old.
- * Vol. 1. No. 2. Katalin É. Kiss: **GENERIC AND EXISTENTIAL BARE PLURALS AND THE CLASSIFICATION OF PREDICATES**, 1994., 33 old.

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KIADVÁNYAI**

LINGUISTICA – Series A – STUDIA ET DISSERTATIONES (új kutatási eredmények, konferenciák előadásai)

1. **BESZÉLT NYELVI TANULMÁNYOK**, szerk.: Kontra Miklós, 1988., 180 old., 70 Ft. (elfogyott)
2. Gósy Mária: **BESZÉDÉSZLELÉS**, 1989., 261 old., 95 Ft. (elfogyott)
3. **ÉLŐNYELVI TANULMÁNYOK**. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5-6-án rendezett élőnyelvi konferencia előadásai, szerk.: Balogh Lajos, Kontra Miklós, 1990., 228 old., 180 Ft.
4. Pajzs Júlia: **SZÁMÍTÓGÉP ÉS LEXIKOGRÁFIA**, 1990., 83 old., 95 Ft.
5. Kontra Miklós: **FEJEZETEK A SOUTH BEND-I MAGYAR NYELVHASZNÁLATBÓL**, 1990., 188 old., 200 Ft.
6. Bánréti Zoltán: **NYELVTAN – KOMMUNIKÁCIÓ – IRODALOM TIZENÉVESEKNEK**. Alternatív képességfejlesztő program az általános iskolák felső tagozata számára — programleírás, 1990., 99 old., 95 Ft.
7. Kemény Gábor: **SZINDBÁD NYOMÁBAN**. Krúdy Gyula a kortársak között, 1991., 128 old., 140 Ft.
8. **NORMATUDAT – NYELVI NORMA**, szerk.: Kemény Gábor, 1992., 257 old., 170 Ft.
9. **TÁRSADALMI ÉS TERÜLETI VÁLTOZATOK A MAGYAR NYELVBEN**, szerk.: Kontra Miklós, 1992., 189 old., 200 Ft.
10. Elekfi László: **A MAGYAR HANGKAPCSOLÓDÁSOK FONETIKAI ÉS FONOLÓGIAI SZABÁLYAI**, 1992., 112 old., 150 Ft.
11. Zsilka János: **NYELVI RENDSZER – PALINTONIA**, 1993., 195 old. 290 Ft.
12. Kabán Annamária: **A MAGYAR TUDOMÁNYOS STÍLUS A KEZDETEKTŐL A FELVILÁGOSODÁS KORÁIG**, 1993., 132 old., 250 Ft.
13. Szende Tamás: **A BESZÉD HANGSZERELÉSE**, 1995., 131 old., 290 Ft.
14. András Kornai: **ON HUNGARIAN MORPHOLOGY**, 1994., 174 old., 390 Ft.
15. **HAJDÚ PÉTER 70 ÉVES**, szerk.: Sz. Bakró-Nagy Marianne, Szió Enikő, 1993., 432 old., 1500 Ft.
16. **A MAGYAR NYELVI NORMA ÉRVÉNYESÜLÉSE NAPJAINK NYELVHASZNÁLATÁBAN**, szerk.: Kemény Gábor, Kardos Tamás 1994., 188 old., 300 Ft.
17. **ZUR FRAGE DER URALISCHEN SCHRIFTSPRACHEN**, szerk.: Gábor Zaicz, 1995., 153 old., 290 Ft.
18. Siptár Péter: **A MAGYAR MÁSSALHANGZÓK FONOLÓGIÁJA**, 1995., 124 old., 290 Ft.

LINGUISTICA – Series B – DOCUMENTA (nyelvi dokumentumok, szöveggyűjtemények, adattárak, további kutatások alapjául szolgáló források)

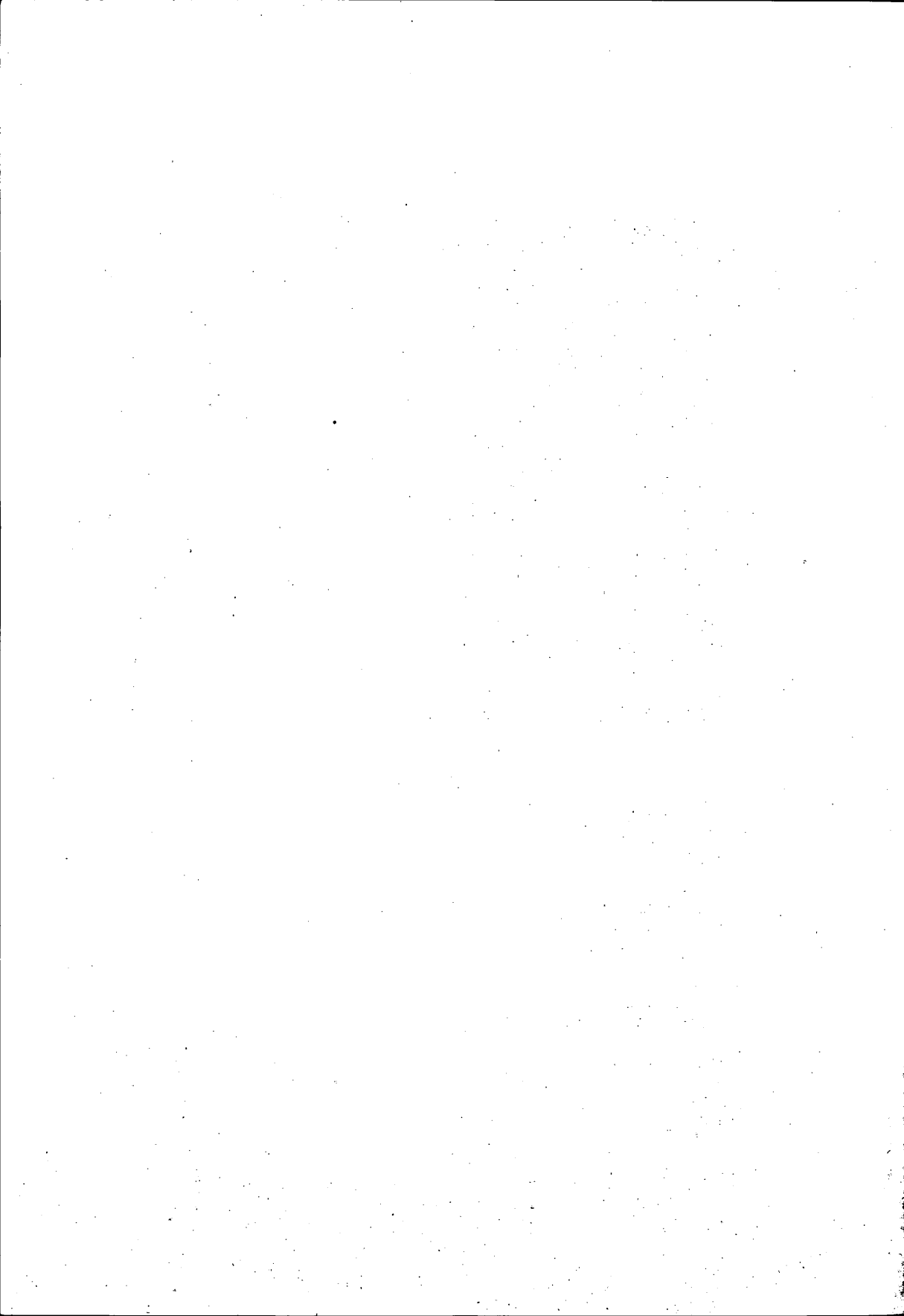
1. Sándor Csúcs, László Honti, Zsuzsa Salánki, Judit Varga: **STATISTIK DER URALISCHEN LAUTENTSPRECHUNGEN**, 1991., 250 old., 300 Ft.
2. **SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A TÁJNYELVI VÁLTOZATOK KÖRÉBŐL**, szerk.: Balogh Lajos, 1993., 181 oldal, 274 Ft.

- * Vol. 1. No. 3. László Kálmán: **CONDITIONALS, QUANTIFICATION AND BIPARTITE MEANINGS**, 1994., 33 old.
- * Vol. 1. No. 4. Zoltán Bánréti: **MODULARITY IN SENTENCE PARSING: GRAMMATICALITY JUDGMENTS BY BROCA'S APHASICS**, 1994., 32 old.
- * Vol. 2. No. 1. Anna Szabolcsi: **STRATEGIES FOR SCOPE TAKING**, 1995., 40 old.
- * Vol. 2. No. 2. Gábor Rádai, László Kálmán: **COMPOSITIONAL INTERPRETATION OF COMPUTER COMMAND LANGUAGES**, 1995., 31 old.
- * Vol. 2. No. 3. László Kálmán: **STRONG COMPOSITIONALITY**, 1995., 28 old.
- * Vol. 2. No. 4. Michael Brody: **TOWARDS PERFECT SYNTAX**, 1995., 50 old.

A felsorolt kiadványok megrendelhetők levélben vagy telefonon, ill. megvásárolhatók az MTA Nyelvtudományi Intézetében:

MTA Nyelvtudományi Intézete
Budapest I. kerület
Színház utca 5-9.
1250 Budapest, Pf.: 19.
Tel.: 175-82-85
Fax: 212-20-50

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitálchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

4. Kézírt írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Színház u. 3-5. I. em.
1250 Budapest Pf. 19.

rendelhető és vásárolható meg.

Számlaszám: MNB 232-90173-1738.

Egy kötet ára 300 Ft, illetőleg külföldre küldve 10 \$.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
Budapest 1250, Pf. 19.
Hungary

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank)
232-90173-1738.

A single volume costs 300 HUF; when mailed abroad (mailing costs included) 10 \$.

Ára: 300 Ft

ISSN 0029-6791

MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE, BUDAPEST